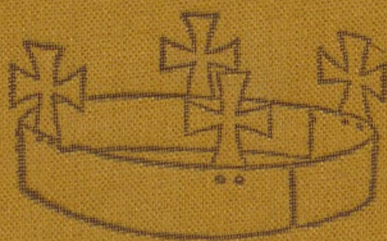


304 868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

52/2005/2006

LII





52
2005/2006

304 868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

LII

2005–2006
MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, BUDAPEST
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA
2006

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztőbizottság
KEMENCZEI TIBOR
MRÁV ZSOLT

Szerkesztő
TÓTH CSABA

ISSN 0133-2023

A kötet megjelenését támogatta a

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Nyomdai munkák
VERANO KFT.

TARTALOM – INDEX

FODOR István: Dr. Fehér Géza (1917–2005)	7
Fehér Géza szakirodalmi munkássága	12
T. DOBOSI Viola: Gravetti lelőhelyek Pilismarót környékén	21
Gravettian sites around Pilismarót	48
KOVÁCS Péter – SZABÓ Ádám: Újabb latin feliratos átoktábla Pannoniából	49
Eine neue Fluchtafel mit lateinischer Inschrift aus <i>Pannonia</i>	55
SZABÓ Ádám: Urbs Roma Aquincumban. Betekintés a kultusz tartománya történetébe	57
Urbs Roma in Aquincum. Insight to the provincial history of the cult	78
PROHÁSZKA Péter: Gazdag padmalyos női temetkezés Brigetio/Komárom-Szőny Gerhát temetőjéből	79
Ein reiches römisches Frauengrab mit Nische aus dem Gerhát-Gräberfeld von Brigetio/Komárom-Szőny	105
MRÁV Zsolt – SZABÓ Ádám: Legiók katona elbocsátásával kapcsolatos rescriptum töredéke Kr.u. 240-ből	109
Fragment eines kaiserlichen Rescripts zur Entlassung eines Legionsoldaten aus dem Jahr 240 n.Chr.	138
TÓTH Endre: III. Béla vagy Kálmán? A székesfehérvári királysír azonosításáról	141
Béla III. oder Koloman? (Zur Identifizierung des Königsgabes von Székesfehérvár)	160
VÖRÖS István: Ló az Árpád-kori Magyarországon	163
Horses in mediaeval Hungary (11 th –13 th Century)	208
PRISKIN Katalin: A csengelei kun vezér lovának genetikai vizsgálata	217
MÉSZÁROS Orsolya: Egy 15. századi toszkán üvegműhely	221
Eine toskanische Glaswerkstatt aus dem 15. Jahrhundert	249
BUZÁS Gergely – GRÓF Péter – GRÓH Dániel – KOVÁTS István: Középkori településmaradványok, 18. századi plébániatemplom és temetőrészlet a visegrádi Rév utcából	251
Siedlungsreste aus dem Mittelalter, Pfarrkirche und Friedhofdetail aus dem 18. Jahrhundert aus der Rév-Straße in Visegrád	285

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

ActaAntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaHAHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AÉ	= L'Année Épigraphique, Paris
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin–New York
AnzAWW	= Anzeiger der Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. .. Wien
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapest
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények, Budapest
AT	= Antik Tanulmányok, Budapest
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
BMC	= <i>H. Mattingly et alii</i> (eds.), British Museum Collection of Coins of the Roman Empire, London 1932-1962
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
BudRégi	= Budapest Régiségei, Budapest
CAH	= Cambridge Ancient History, Cambridge
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum
CIMRM	= Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
CRAI	= Comptes Rendus á l'Académie des Inscriptions et Belles- Lettres, Paris
DissPan	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
DizEpigr	= <i>de Ruggiero, E. – Festa, N.</i> (ed.), Dizionario Epigrafico di Antichità Romane. Spoleto-Roma, 1895–
EMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
FIRA	= <i>Riccobono, S., – Baviera, G. – Arangio-Ruiz, V. et alii</i> , Fontes Iuris Romani Anteiustiniani I–III2 (I. Leges; II. Auctores; III. Negotia), Firenze 1940–1943
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
FolHist	= Folia Historica, Budapest
HABES	= Heidelberger Althistorisch Beiträge und Epigraphische Studien, Heidelberg
HPS	= Hungarian Polis Studies, Debrecen

IDR	= Inscriptiones de la Dacie Romaine, Bucuresti–Paris
IGUR	= <i>Moretti, L.</i> , Inscriptiones Graecae Urbis Romae I–III. Roma, 1968–1979
ILCU	= Inscriptiones Latinae Christianae Veteres
ILS	= <i>Dessau, H.</i> (ed.), Inscriptiones Latinae Selectae I–III. Berlin, 1892–1916.
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
KJb	= Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Köln
KMMK	= A Komárom Megyei Múzeumok Közleményei, Tata
LIMC	= Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, München–Zürich
LTL	= Lexicon totius latinitatis
MEFRA	= Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Rome
MonAvarArch	= Monumenta Avarorum Archaeologiae, Budapest
NK	= Numizmatikai Közlöny, Budapest
PLRE	= <i>Martindale, J. R.</i> , The Prosopography of the later Roman Empire II. Cambridge, 1980.
PIR	= Prosopographia Imperii Romani
RD	= A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei, Acta Nova Musei Nationalis Hungarici, Budapest 1873
RE	= Pauly's Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
RIC	= <i>H. Mattingly – E. A. Sydenham – C. H. V. Sutherland</i> (eds.), The Roman Imperial Coinage I–IX. London, 1923–1981
RIB	= <i>Collingwood, R. G. – Wright, R. P.</i> , The Roman Inscriptions of Britain.
RIU	= <i>Mócsy, A. – Barkóczi, L.</i> (ed.), Die Römischen Inschriften Ungarns I. Budapest, 1972.
SEG	= <i>J. J. E. Hondius – A. G. Woodhead</i> (red.), Supplementum Epigraphicum Graecum, Lugduni Batavorum 1923–,
SpecNov	= Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae, Pécs
Századok	= Századok, Budapest
TIR	= Tabula Imperii Romani
VsZ	= Vasi Szemle, Szombathely
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

Dr. Fehér Géza
(1917–2005)



2005. február 21-én, súlyos betegségben elhunyt Dr. Fehér Géza, a Magyar Nemzeti Múzeum nyugalmazott tudományos főmunkatársa, a művészettörténeti tudomány kandidátusa, a Magyar–Török Baráti Társaság tiszteletbeli elnöke, az oszmanisztika nemzetközi hírű kutatója, sokunk kedves kollégája és barátja.

Fehér Géza 1917. május 22-én született – az egykori Máramaros megyei – Husztól északra fekvő ruszin faluban, Izán. (Most Ukrajnához tartozik a kárpátaljai település.) Édesapja, idős Fehér Géza a kiváló régész és őstörténész, előbb gimnáziumi tanár, majd könyvtáros, 1922-től 1944-ig Bulgáriában élt és dolgozott, a középkori bolgár régészeti kutatás megalapítója. 1923-tól 1926-ig Fehér Géza is Bulgáriában élt, ott végezte el magánúton elemi iskoláit. Gimnáziumi és egyetemi tanulmányait – ez utóbbit a jogi karon – Budapesten végezte. A szünidőket gyakran Bulgáriában töltötte, többnyire édesapja ásatásain, Madarában, Pliszkán és Mundzsilarban, amelyek abban az időben zömmel töröklakta területek voltak. Így már fiatal korában megismerkedett a török életmóddal és emberekkel, elsajátította a bolgár és török nyelvet. (Emellett kiválóan megtanult németül és franciául is.) Gyermekkorában alkalma volt más országokat is megismerni. Többször emlegette, milyen csoda volt számára, amikor édesapja az egyik nyáron elvitte magával Londonba, amit akkoriban a világ fővárosának tartottak. Egyetemi tanulmányai idején több helyen dolgozott hosszabb-rövidebb ideig különböző adminisztratív munkakörben, majd 1938-ban a Ganz gyárba került, ahol szintén többféle hivatali teendőket látott el.

1941-ben a pécsi egyetemen szerzett jogi doktorátust, majd 1942 decemberétől a Vallás- és Közoktatási Minisztérium ösztöndíjával Isztambulba utazott. A háborús időben szerzett ösztöndíj kijárásában természetesen édesapjának, az akkor már nemzetközi hírű tudósnek volt döntő szerepe, aki így akarta megővni fiát a katonai szolgálattól, hiszen mint első világháborús frontharcos, jól ismerte a háború borzalmait. (Másik fia, Fehér Géza testvérbátyja, a keleti fronton esett el.) A

háborús ösztöndíjat a történelem öt évre hosszabbította meg. Előbb az isztambuli egyetemen folytatott művészettörténeti és nemzetgazdaságtani tanulmányokat, majd alkalmi munkákból tartotta el magát. 1944-ben, amikor a szovjet csapatok előzőnlőtték Bulgáriát, édesapja is Isztambulba érkezett. 1945 januárjában – miután a debreceni ideiglenes kormány felszólította az ország hadköteles polgárait, hogy jelentkezzenek az újjászervezendő honvédségbe és vegyenek részt az ország felszabadításában – a szovjet és magyar főkonzulátuson kezdeményezte hazatérését, ez azonban nem valósulhatott meg. 1946-1947-ben részt vett édesapjának a híres szultáni gyűjteményben, a Topkapu Szerajban végzett kutatásaiban, s számos más török múzeum anyagával is megismerkedett. Hazatérésére végül is 1947 decemberében került sor.

A következő évben édesapja is hazatért s a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa lett. 1948. novemberében fia is itt helyezkedett el, bár hét hónapig csak fizetés nélküli önkéntes gyakornokként alkalmazták, s csak 1949. május 15-től sorolták be múzeumi asszisztensként a IX. fizetési osztályba. 1950-től 1955-ig segédmuzeológus, majd 1955-től muzeológus. Hazájába visszatérve Fehér Géza tehát új életpályán indult el: nem jogi végzettségét kamatoztatta, hanem törökországi tanulmányait folytatta, történeti és művészettörténeti érdeklődése kerekedett felül.

Kezdetől világosan látta, hogy felkészültsége elsősorban a hazai oszmán-török emlékek kutatása terén nyújt számára távlatokat. A Nemzeti Múzeumban erre kétféle lehetőség is kínálkozott: egyrészt az elpusztult hódoltság kori török emlékek régészeti úton való feltárása, másrészt pedig a Nemzeti Múzeum és számos vidéki múzeum oszmán-török gyűjteményének tudományos feldolgozása.

Az 50-es és 60-as években több helyen végzett hitelesítő és leletmentő ásatást. Leletmentő ásatásokat végzett Mohács-Cselepatakon, (1949) majd Egerváron. Az esztergomi Szenttamáshegyen (1958) török edényégető kemencét hozott napvilágra, ugyanitt a rk. plébániatemplomban és a Széchenyi téren is középkori településréteget tárt fel. Erd-Ófaluban az egykori török palánkvár és a dzsámi maradványait mentette meg (1962–1965), rövid lélegzetű leletmentést végzett Süttő-Bikolpusztán (1958), Hajós-Hildpusztán és Aszfőn (1957). Ezen kívül számos ásatás munkatársa volt hosszabb rövidebb ideig. Tagja volt a Nemzeti Múzeum Középkori Osztályán alakult feltáró munkaközösségnek, amely a nagyvásonyi Kinizsi-vár feltárását végezte, dolgozott az esztergomi várban és részt vállalt a szinte megszakítás nélkül folyó visegrádi leletmentésekben és a gyulai vár ásatásán. Igazából azonban nem az ásatások jelentették az ő világát. Későbbi éveiben egyre inkább a török kori feliratos és okleveles emlékek, a korszak iparművészeti alkotásai kötötték le a figyelmét.

Sorra jelentek meg dolgozatai az egyes török emlékekről; az ötvöstárgyakról, az egykori rézművesség termékeiről, kőemlékekről, textíliákról – a Nemzeti Múzeum évkönyvében, a *Folia Archaeologica*-ban, a vidéki múzeumi évkönyvekben Pécsen, Egerben és Esztergomban. És természetesen igen sok külföldi folyóiratban és kongresszusi kötetben, hiszen az ötvenes évek végétől egyre gyakrabban adódik alkalma arra, hogy eleget tegyen a külföldi konferenciákra történő meghívásoknak. Ezek a zömmel rövid idejű utak számára mindig tanulmányutak is voltak. Igyekezett mindenütt eljutni az őt érdeklő múzeumokba, anyagot gyűjtött készülő munkáihoz. Nem csoda, hogy e rövid időszakokban is jelentős munkát tudott végezni, hiszen mindenütt személyes ismerősei voltak, régi barátok, akik örömmel segítettek. Ekkoriban írt elemző tanulmányt a Nemzeti Múzeum török sátráról, segített külföldről megvásárolni a hódoltság kori bőrköpenyt, a török iparművészet remek alkotását, amelyet szintén ő mutatott be a szakembereknek. Tanulmányt szentelt az isztambuli Aya Sofia székesegyházban lévő két pompás

gyertyatartónak, amelyek Buda 1541-es elfoglalása után kerültek az oszmán birodalom fővárosába. Számos kiállítás rendezésében vett részt, ő készítette a Nemzeti Múzeum állandó történeti kiállításának hódoltság kori részét. Sokat tett a törökországi magyar emlékhelyek megőrzéséért és azért, hogy azok méltó módon mutassák be nemzeti nagyjainkat és történelmünket a török látogatóknak. Többször rendezett kiállítást a rodostói Rákóczi Múzeumban és a kütahjai Kossuth-emlékházban.

A 70-es években jelentek meg összefoglaló jellegű munkái, amelyek itthon is, külföldön is nagy sikert arattak. A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei c. sorozat egyik köteteként jelent meg 1975-ben a Török kori iparművészeti alkotások c. könyve. E nem nagy terjedelmű kötetek a Magyar Helikon és a Corvina Kiadó jóvoltából igen szép, gazdag képanyagot felvonultató formában jelentek meg, a magyarokon kívül a legfontosabb világnyelveken is. Ugyanebben az évben látott napvilágot másik könyve is, amely méltán nevezhető legismertebb művének, a „Török miniatűrök a magyarországi hódoltság korából”. Az imént említett két kiadó pompás kötete magyarul is két kiadást ért meg, s több kiadásban jelent meg a világnyelveken is itthon és külföldön.

A magyar történelem eseményeit ábrázoló török miniatűrök kutatása Fehér Géza munkásságának talán leggyümölcsözőbb területe volt. A külföldi – jelentős részben törökországi – gyűjteményekben őrzött krónikák miniatűrjai nem csupán művészettörténeti szempontból voltak rendkívül figyelemre méltóak, hanem ezzel Fehér Géza új forráscsoportot vont be 16–17. századi történelmünk kutatásába. A török történeti források kiadásának ugyan hazánkban a 19. század óta – hála Szilády Áron, Velics Antal, Thúry József, Karácson Imre úttörő munkásságának – igen erős hagyományai voltak, a krónikák miniatűrjai azonban nem kerültek azonosításra, illetve feldolgozásra. Imént említett többnyelvű munkája mellett 1975-ben elkészítette e forráscsoport alapos tudományos elemzését is, amelyet kandidátusi értekezésént nyújtott be a Magyar Tudományos Akadémia Minősítő Bizottságához. A disszertáció sikeres védésére 1976. március 19-én került sor, opponensei László Gyula és Gerő Győző voltak. Ezt a munkát az Akadémiai Kiadó jelentette meg 1982-ben. (A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban.)

Amíg egészsége engedte, folytatta tudományos munkásságát, újabb miniatűrát fedezett fel, török mérlegsúlyokat, írókészletet dolgozott fel. Jelentős tudományos életműve megkerülhetetlen e korszak kutatásában.

Igen jelentős szerepet játszott a nemzetközi tudományos közéletben is. Nem csupán állandó résztvevője és előadója volt a szakterületéhez tartozó tudományos kongresszusoknak és konferenciáknak, hanem számottevő szerepe volt azok szervezésében is. Tagja volt a nemzetközi török művészeti kongresszusok állandó bizottságának, ő volt a szervezője az 1976-ban Budapesten megrendezett V. Nemzetközi Török Művészeti Kongresszusnak s szerkesztője a két évvel később napvilágot látott, közel ezer oldalas kongresszusi kötetnek. S nem szabad azt sem felednünk, hogy az ötvenes-hatvanas években azon kevesek közé tartozott, akik élő kapcsolatot ápoltak a török tudományos élettel. Kiválóan ismerte az országot és népét. Lenyűgöző élmény volt számomra 1991-ben együtt járnai vele Isztambul utcáit, végiglátogatni nevezetes műemlékeit és múzeumait. Mindent ismert, minden magyar vonatkozású helyről rögtönzött kiselőadást tartott. És mindenütt ismerősök, jó kollégák, régi barátok köszöntötték – az Aja Szófiától a nagy vásár-csarnokig. Nem véletlen, hogy az Isztambulról és környékéről írott útikönyve három kiadást ért meg, a csak Isztambulról szóló pedig kettőt. A két ország tudományos és baráti kapcsolatainak erősítése terén végzett gyümölcsöző munkásságát nagyra becsülte mind a török, mind a magyar tudományos közélet. Tiszteleti tagjává választotta a Török Történeti Társaság, megkapta a Török

Köztársaság becsületrendjét, a Török Köztársaság alapításának 50. évfordulója alkalmából adományozott díszoklevelet, az Isztambuli Műszaki Egyetem nagy bronzplakettjét, valamint tudománytörténeti munkásságáért ugyanezen egyetem díszoklevelét, továbbá az ankarai egyetem Nyelv-, Történeti és Földrajzi Karának elismerő oklevelét.

Különösen szívügye volt a Magyar-Török Baráti Társaság működése, amelynek 1989-től elnöke, majd 1998-tól haláláig tiszteletbeli elnöke volt, emellett a társaság kiadványának, a Török Füzetek-nek állandó munkatársa.

Nem szakadtak meg kapcsolatai Bulgáriával sem, ahová a gyermek- és ifjúkor emlékei mellett édesapja egykori munkássága és emberi, szakmai barátságok kötöttek. Több dolgozatot szentelt a török kultúra bulgáriai emlékeinek. Korábban fájdalmasan érintette, hogy édesapja ottani tevékenységét a második világháború után igaztalanul rendkívül negatívan ítélték meg a hivatalos tudományos körök. Nagy örömeire szolgált viszont, hogy a hetvenes évektől e megítélés alapvetően megváltozott, édesapja munkássága újból elfoglalta méltó helyét a bolgár tudománytörténetben.

Nem mulaszthatjuk el felidézni Fehér Géza emberi alakját. Mint múzeumi kollégát pályakezdésem első napjától ismertem, hiszen egy szobában dolgoztunk évekig, hármasan Géza legjobb barátjával, Parádi Nándorral. Szívélyes és kedves ember volt. Nem ekkor láttam először, hanem 1963-ban, amikor elsőéves egyetemistaként küszködtem a visegrádi Salamon torony melletti török kori lakóházak feltárással. Ő feleségével, a fájdalmasan fiatalon elhunyt Vattai Erzsébettel látogatta meg Visegrádot. Kérdezgettem tőle ezt-azt, ő kicsit elgondolkodva válaszolgatott, halkan és megfontoltan. Még akkor nem tudhattam, hogy valójában korántsem ilyen zárkózott. Mert valóban, a tisztelettudó hivatalnok mintapéldányát lehetett volna róla megmintázni. A választékosan öltözött régimódi úriember így jelent meg reggelenként sötét felöltőben, kalapban. A kívülállók azonban nem tudták, hogy kiváló humorérzékkel rendelkező, reálisan is optimista alaptermészetű ember, aki ki nem állhatta a képmutatást, az aljas színlelést és a tehetségtelen felfuvalkodottságot. Fiatalabb éveiben minden közös mókának, ugratásnak tevékeny részese volt. Sose volt ugyan aktív sportember, mégis részt vállalt az ásatási futballmeccsen, no nem cselezgető csatárként, csupán hálóőrzőként. Idősebb kollégáim mesélték, hogy Géza bátyánk kissé félrehajtott fejjel, filozofikus mosollyal szemlélte, amint a labda átkocogott a gólvonalon.

Kötelességtudó és szorgalmas muzeológus volt. Jól emlékszem, amikor napon-ta, az ebéd utáni ellanyhulást követően, Parádi Nándor többszörös biztatására elindultak a régi lapidáriumi raktár felé. Bármennyire pedáns hivatalnok is volt, nehezen viselte a hiábavaló formaságokat, a pusztá időpocséklásnál nem több értekezleteket. Mi, fiatalabbak mértük az időt, hogy Géza bátyánk hány perc alatt merül mély álomba az osztályértekeztet kezdetétől. Erre öt-hat percnél ritkán kellett tovább várni.

Nem csak udvarias, kellemes munkatárs volt, hanem segítőkész is. És nem csak apró-cseprő ügyekben, hanem komoly problémák megoldásában is. Nekünk, akkori fiataloknak segítségünkre volt lakásgondjaink megoldásában, ami abban az időben messzemenően nem tartozott az egyszerű ügyek közé. Mert a török kori régiségek kutatója gyakorlatias észjárású ember is volt, széles ismeretségi körrel. Nem feledhetők szentenciái, amelyeket egy-egy eset kapcsán, mindig kissé elgondolkodva mondott ki. Ezeket aztán sokat idézgettük, félig tréfásan, félig komolyan. Egyszer például egyik, eléggé dicstelen múltú kollégánkról esett szó, akiről én megjegyeztem, hogy az eltelt idő talán javított valamit erkölcsi tartásán. „Rendes embernek születni kell” – szölt a bölcs végkövetkeztetés. Erről aztán nem is esett több szó. Más alkalommal egyik kollégánk egy akkoriban kényszerű hivatali „stik-

lit” követett el. „Magyar ember ilyesmit nem csinál” – mondta ki Géza bátyánk ítéletét. Mert nála a magyarság nem szólam volt. Érzékeny hazafi volt, de ezt nem hangsúlyozta unos-untalan. A magyarság nála emberi becsületet jelentett elsősorban. Azt talán – ismerve életét – mondanom sem kell, hogy ez sohasem társult nála kizárólagossággal, más népek, nemzetek értékeit ugyanúgy becsülte, mint a magunkét.

Hivatalos múzeumi pályafutása 1984-ig tartott, ekkor vonult nyugdíjba, de még jó tíz évig szolgálta intézményét szerződéses alkalmazottként. A Nemzeti Múzeum 1993-ban Széchényi Emlékéremmel fejezte ki nagyrabecsülését A múzeumtól, kollégáitól, hazai és külföldi barátaitól haláláig nem szakadt el, bár egyre súlyosbodó betegsége nem tette lehetővé, hogy a különböző rendezvényeken, ünnepi alkalmon személyesen is megjelenjék. A véle folytatott telefonbeszélgetések híven tükrözték egészségi állapotát, de még ekkor is érdeklődött mások gondja-baja iránt. Amikor tehetette, szakmai munkájához is vissza-visszatért. A kegyetlen kór utolsó támadása azonban már végzetesnek bizonyult. 2005. március 10-én vettünk Tőle végső búcsút a Farkasréti temetőben. Munkássága a szakemberek számára őrizi tovább nevét, rokonszenves emberi alakját pedig a továbbélő munkatársak, barátok – itthon és külföldön egyaránt.

Fodor István

FEHÉR GÉZA SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

1. A bulgáriai szláv kerámiára vonatkozó legújabb irodalom. *ArchÉrt* 81 (1954) 90–96. XX–XXI. t.
2. Az 1949. évi Mohács-cseleptaki mentőásatás. – Die Rettungsgrabung von Mohács-Cseleptak im Jahre 1949. *ArchÉrt* 82 (1955) 212–228. XXXVI–L. t.
3. Az egervári leletmentő ásatás. – Rettungsausgrabungen in Egervár. *ArchÉrt* 84 (1957) 66–73. XV–XXI. t.
4. Pierres commémoratives à inscriptions turques en provenance de Hongrie. *FolArch* 10 (1958) 173–178. XXV–XXVI. t.
5. Les cachet et anneaux sigillaires à inscription turque du Musée National de Hongrie. *FolArch* 11 (1959) 187–196. XXIV–XXVI. t.
6. L'influence ottomane sur les arts industriels Hongroises. In: *Premier Congrès International des Arts Turcs*. Ankara 1959, 101–103.
7. Dimitar Decsev (1877–1958). *ArchÉrt* 86 (1959) 87.
8. Gavril Kacarov (1874–1958). *ArchÉrt* 86 (1959) 87.
9. Nikola Mavrodinov (1904–1958). *ArchÉrt* 86 (1959) 88.
10. Ivan Velkov (1888–1958). *ArchÉrt* 86 (1959) 88.
11. Tóth Zoltán (1888–1958). *ArchÉrt* 86 (1959) 192.
12. Budapest Műemlékei I. (Ism.) *ArchÉrt* 86 (1959) 223.
13. Библиография на българската археология 1879–1955. (Ism.) *ArchÉrt* 86 (1959) 230–232.
14. Esztergom-szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások. – Fouilles pratiquées près Esztergom à Szenttamáshegy. *Esztergom Évtapjai* 1960, 35–41. XXXVII–XXIX. t. (Társszerző: Parádi Nándor.)
15. XVI–XVII. yüzyillarda Macaristan'daki Türk zanaati. Estergom-Szenttamáshegy'daki Türk çanak-çömlek firini. (Magyarországi XVI–XVII. századi török iparok. Az Esztergom-szenttamáshegyi török fazekaskemence.) *Belleten* 24 Ankara 1960, 547–566. (Társszerző: Parádi Nándor.)
16. A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei. – Denkmäler aus der Zeit der türkischen Unterwerfung im Janus Pannonius Museum in Pécs. *JPMÉ* 1959. [1960] 103–150. XXVII–XXXVIII. t.
17. Macaristan'in Türk hakimiyeti devrinden kalma mimarî ve zanaat eserleri. (Hódoltság kori török építészeti és ipari emlékek Magyarországon.) In: *VI. Türk Tarih Kongresi. Bildiri Özetleri*. Ankara 1961, 54–56.
18. La tente turque du Musée National Hongrois. *FolArch* 13 (1961) 213–223.
19. L'influence ottomane sur les arts industriels Hongrois. In: *First International Congress of Turkish Arts*. Ankara 1961, 154–158.
20. *Török sátor*. (A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai. Leporello-sorozat) Budapest 1961. 6 p.
21. XVI–XVII. yüzyillarda Macaristan'daki Türk zanaati II. Estergom-Szenttamáshegy'daki yazıtlar (Magyarországi XVI–XVII. századi török iparok II. Esztergom-szenttamáshegyi feliratok.) *Belleten* 26. Ankara 1962, 701–714.
22. Les coupes a inscription turques et arabes d'Esztergom-Szenttamáshegy. *Németh Armağani* (Németh Gyula-emlékkönyv.) Ankara 1962, 155–165.
23. Vases de cuivre turcs dans le Musée National Hongrois. *FolArch* 14 (1962) 153–167. XXII–XXVII. t.
24. A jászberényi török oklevelek gazdaságtörténeti jelentősege. *Jászkunság* 8 (1962):1. 57–62. (Társszerző: Hazai György.)
25. Hazai György: Sovietico-Turcica. (Ism.) *ArchÉrt* 89 (1962) 283–284.

26. A Magyar Nemzeti Múzeum lelőhellyel jelölt hódoltság kori ezüstcsészéi. – Les bols d'argent de l'époque turque, à lieu de decouverte connue, conserves au Musee National de Hongrie. *FolArch* 15 (1963) 87–105. X–XIX. t.
27. Hódoltsággkori fémművészeti kérdések. Az egri török ezüstkupa. – La hanap d'argent turc d'Eger. *EMÉ* 1 (1963) 213–230.
28. Az egri várból származó török pecsétgyűrű. – Une chevalier turque retrouvée dans la forteresse d'Eger. *EMÉ* 1 (1963) 231–233.
29. Към въпроса за периодизацията на турските занаятчийски паметници в Маджарско. *Известия на Българската Академия на Науките – Етнографски Институт* (София) 6 (1963) 187–204.
30. Проблеми на занаятчийство през турското владичество в унгарската археология. *Археология* (София) 5 (1963):4. 1–5.
31. Encore une fois sur les monuments a inscriptions d'Esztergom-Szenttamáshegy. In: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Ankara 1963, 101–106.
32. L'influence turque dans les arts decoratifs populaires hongrois. In: *Atti del II. congresso internazionale de arte turca*. Napoli-Venezia 1963. 53–54.
33. Problemes d'orfèvrerie turque-ottomane en Hongrie. In: *Atti del II. congresso interbationale de arte turca*. Napoli-Venezia 1963. 55–56.
34. Contribution aux probleme de l'orfèvrerie turque à l'époque de l'empire ottoman. *ActaOrientHung* 17 (1964) 113–127.
35. Les problemes de la poterie turque en Hongrie aux XVI^e–XVII^e siècles. *Rocznik Orientalistyczny* (Warszawa) 28 (1964) 90–105.
36. Türk hakimiyeti devrinin Macaristan'da arkeoloji araştırmalarında dilciliğin ve etnografyanın rolü. (A nyelvészet és a néprajz szerepe a magyarországi hódoltság kori török emlékek kutatásában.) In: *X. Türk Dil Kurultayında Okuman Bilimsel Bildiriler 1963'ten ayrışım*. Ankara 1964, 51–55.
37. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. (Ism.) *Bibliotheca Orientalis* (Leiden) 21 (1964) 380.
38. Hazai György: Sovietico-Turcica. (Ism.) *Bibliotheca Orientalis* 21 (1964) 381.
39. A Magyar Nemzeti Múzeum hódoltság kori ezüstcsészéi. – Les coupes d'argent des temps de la domination ottomane conservés au Musée National Hongrois. *FolArch* 17 (1965) 169–199.
40. Tureckie rzemeslo artystyczne na wegrzech w okresie panowina tureckiego. *Preglad Orientalistyczny* (Warszawa) 53 (1965) 53–62. II–VII. t.
41. L'influence turque sur les arts décoratifs populaires hongrois. In: *Atti del secondo congresso internazionale di arte turca*. Napoli 1965, 119–122. LXI–LXVI. t.
42. Quelques problèmes des objets d'art métalliques turc-osmanlis, mis au jour en Hongrie. In: *Atti del secondo congresso internazionale di arte turca*. Napoli 1965, 123–128. LXVII–LXIX. t.
43. Az isztambuli Aja Szófia budai renaissance gyertyatartói. *Művészet* 6 (1965):11. 1–6.
44. Bemerkungen zur Erforschung der tükenzeitlichen materiellen Kultur in Ungarn. *Bibliotheca Orientalia* 22 (1965) 347–52.
45. A szigetvári hadjáratról írt XVI. századi török történelmi mű miniatúrái. *Művészet* 7 (1966):9. 1–5.
46. Macaristan'daki Türk mimarî eserleri. (Magyarországi török építészeti alkotások.) *Akademi* (Istanbul) 5 (1966):3. 50–52.
47. Macaristan'daki Türk kuyumculuk yadigârlari. Balkanlar'daki kuyumculuğa Türk tesiri. (Magyarországi török ötvösemlékek. Török hatás a balkáni ötvöségre.) *Türk Etnografya Dergisi* (Istanbul). 7–8 (1964–1965[1966]). 1–19. I–LII. t.
48. Macaristan'ın Türk hâkimiyeti devrinden kalma mimarî anıtları ve zanaat

- eerleri. (Magyarországi török hódoltság kori építészeti és iparművészeti emlékei.) In: *VI. Türk Tarih Kongresi*. Ankara 1967, 265–270. LXXI–LXXIV. t.
49. Türk mimarî anıtları, sanat eserleri Macaristanda. (Török építészeti és művészeti alkotások Magyarországon.) In: *VI. Türk Tarih Kongresi*. Ankara 1967. 472–473.
 50. Magyar gyűjtemény hódoltság végéről származó török vezéri zászlaja. *Művészet* 9 (1968):8. 10–11.
 51. Macaristanla ilgili XVI. yitizyıldan kalma bir yazıt. (Magyarországgal kapcsolatos XVI. századi felirat.) *Bilimsel Bildiriler* 1966. Ankara 1968, 165–169.
 52. Esztergomi török vörösrézedények. – Les ustensiles de cuivée turcs d'Esztergom. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1968) 275–310.
 53. Esztergom-szenttamáshegyi feliratos edények. – Beschriftete Gefässe aus Esztergom-Szenttamáshegy. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1968) 329–338.
 54. A Török hódoltság kora. In: *Vezető a Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig című kiállításához*. Szerk. Dienes Istvánné. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest 1968, 58–62. (2. és 3. kiadás: 1985.)
 55. A Rákóczi szabadságharc és a török-magyar történelmi kapcsolatok. (Kiállításvezető, Rákóczi Emlékmúzeum, Rodostó.) Budapest 1968. 16 p. (Társszerző: Bánkúti Imre.)
 56. Rákóczi'nin Hatıraları Miizesi (Tekirdağ). „Türk-Macar Bağları.” Budapeşte 1968. 1–12.
 57. XVI. ve XVII. yüzyılda: Macaristan'da Türk zanaatları ve bunların tesiri I. (A török ipar hatása Magyarországon.) In: *II. Türk Folklor Araştırmaları*. 235/II. İstanbul 1969, 5197–5200.
 58. XVI. ve XVII. yüzyılda: Macaristan'da Türk zanaatları ve bunların tesiri I. In: *Türk Folklor Araştırmaları*. 236/III. İstanbul 1969, 5227–5229.
 59. Richard Krautel – Otto Spies: Die Gefangene der Giauren. Die abenteuerlichen Schicksale des Dolmetschers Osman Aga aus Temeschwar, von ihm selbst erzählt. Graz-Wien-Köln 1962. (Ism.) *Bibliotheca Orientalis* 26 (1969) 431–432.
 60. Kreutel, R., Osmanische Geschichtsschreiber IV. (Ism.) *Bibliotheca Orientalis* 26 (1969) 586.
 61. Macaristan'da Türk sanat eserler. (Magyarországi török művészeti alkotások.) In: *Türk San'atı Tarihi Araştırmalar ve İncelemeler*. İztambul 1969. 205–213. IX–XI. t.
 62. Macar sanatında Türk etkisi I. (Török hatás a magyar műiparban, I.) *Önasya* (Ankara) 1969/1.
 63. Macar sanatında Türk etkisi II. (Török hatás a magyar műiparban, II.) *Önasya* 1969/2.
 64. Macaristan'ın XVI–XVII. yüzyıllardaki Türk zanaatı hatıraları I. (Magyarország XVI–XVII. századi török iparművészeti emlékei, I.) *Önasya* 1969/3.
 65. Macaristan'ın XVI–XVII. yüzyıllardaki Türk zanaatı hatıraları II. (Magyarország XVI–XVII. századi török iparművészeti emlékei, II.) *Önasya* 1969/4.
 66. Macaristan'da XVI–XVII. yy.-dan kalma Türk mimari anıtları. (XVI–XVII. századi magyarországi török építészeti emlékek.) *Önasya* 1969/5.
 67. Kanun'ın Macaristanla ilgili yazıtı. (Törvényhozó Szulejmán Magyarországgal kapcsolatos felirata.) *Önasya* 1969/5.
 68. Macaristan'da Türk devri arkeolojı araştırmaları'nın dilcilik ve etnografya ile olan ilgisi. (A nyelvészet és a néprajz szerepe a magyarországi török kori régészeti kutatásban.) *Önasya* 1969/11.
 69. Les chandeliers de Buda de l'époque de la Renaissance conservés à Saint-

- Sophie a Istanboul. *Anatolica* 3 (1969–1970) 205–211. XXVII–XXVIII. t.
70. Bőrkaftán a mohácsi csataból. *Múzeumi Magazin* 1970/1. 12–13.
 71. Szamarkand öröksége. *Múzeumi Magazin* 1970/1. 28–29.
 72. A timurid művészet szimpóziuma Szamarkandban. *Művészet* 12 (1970): 2. 4–5.
 73. Türk kuyumculuğum Balkanlara tesiri. (A török ötvösség hatása a Balkánon.) *Önasya* 1970/2.
 74. Macaristan'da Osmanli-Türk kuyumculuk eserleri. (Oszmán-török ötvös-művek Magyarországon.) *Önasya* 1970/3.
 75. Macar Millî Müzesinin yeni bir eseri: XVI. yy. başından kalma deri kaftani. (A Magyar Nemzeti Múzeum új szerzeménye: bőrkaftán a XVI. század elejéről.) *Önasya* 1970/5.
 76. Kânunî Sultan Süleyman preisende Inschriften zweier aus Buda stammender Renaissance Kunstgegenstände. In: *Kânunî Armağani*. Ankara 1970, 203–206. I–X. t.
 77. XVI. századi magyar tárgyú török miniatúrák. *Művészet* 11 (1970):6. 2–4.
 78. Szamarkand építészeti emlékei. *Műemlékvédelem* 1970/2. 113–116.
 79. Les miniatures turques de XVIe siècle à sujet hongrois. In: *VII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara 1970. 31–32.
 80. Принос към изучаването на златарството на Балканите от XVI–XVII в. *Известия на Археологическия Институт при БАН* 32 (1970) 5–53.
 81. Miniatures turques du XVIe siècle relatif a l'histoire de Hongrie. *Iparművészeti Múzeum Évkönyve* 12 (1969) [1970] 227–236.
 82. Mustafa Cezar: Osmanli tarihinde Levendler. (Levendek az oszmán-török történelemben.) (Ism.) *Bibliotheca Orientalis* 27 (1970). 401.
 83. Les caracteristiques balkaniques de l'industrie d'art turque en Hongrie. In: *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*. Sofia 1971, 405–407.
 84. Érdekes újabb művészeti kiadványok Isztambulban – magyar vonatkozóakkal. *Művészet* 12 (1971):5. 43–44.
 85. A mohácsi csata jelenete oszmán-török ábrázolásban. *Művészet* 12 (1971):7. 3–7.
 86. Vezéri sátor. *Múzeumi Magazin* 1971/3. 19.
 87. Recent data of the turkish campaign of 1543. In: *Studia Turcica*. Ed. L. Ligeti. Budapest 1971, 161–168.
 88. Rapport hongrois de la peinture de miniature turc-osmanli du XVIe siècle. In: *IV^{ème} Congrès International d'Art Turc*. Aix-en-Provence 1971, 27.
 89. Az „Egri Győzelmi Irat” miniatúrái. *Művészet* 13 (1972):4. 5–7.
 90. Türk minyatürlerinde Macar tarihi. (Magyar történelem török miniatúrákon.) *Türkiyemiz* (Isztambul) 8 (1972) 2–11.
 91. The Battle of Mohács in Turkish Miniatures of the Osmanli Period. *The New Hungarian Quarterly*. Vol. 13. No. 48. 1972. 201–204+2 kép.
 92. Hungarian historical scenes recorded in turkish cronic illustrations. *Acta OrientHung* 25 (1972) 475–492.
 93. Adatok Eger török agyagművészetéhez. – Turkish Pottery at Eger. *EMÉ* 10 (1972) 191–202. I–XII. t.
 94. Török krónikák és miniatúrák magyar vonatkozásai. – Die ungarischen Beziehungen der türkischen Chroniken und deren Miniaturenschmuck. *FolHist* 1 (1972) 11–22. 1–5. kép.
 95. Türk minyatürlerinde Macar tarihi, II. *Türkiyemiz* 10 (1973) 11–18.
 96. Macar tarihine ait XVI. yüzyıl Türk minyatürleri. In: *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1970. Kongreye sunulan Bildiriler, II. Cilt*. Ankara 1973, 708–710.
 97. *Isztambul és környéke*. Budapest 1973. 194 p. 2. kiad. Budapest, 212 p. 3.

- átdolgozott kiad. Budapest 1982. 264 p.
98. A hettita kutatás újabb monográfiája Törökországban. *Művészet* 15 (1974):3. 45–46.
 99. A mohácsi vész török krónikák miniatúráiban. *Móra Iffúsági Évkönyv* 1974, 141–147.
 100. Türk kavimler in Macaristan'daki arkeoloji hatıraları. (Török népek magyarországi régészeti hagyatéka.) *Türkiyemiz* 12 (1974) 4–11.
 101. Az 1543. évi hadjárat XVI. századi forrása: Matrakcsi Nászuhró krónikája. *Történelmi Szemle* 16 (1973) 148–150.
 102. Türk vekayinâmelerinde Szigetvár. (Szigetvár török krónikákban.) *Türkiyemiz* 13 (1974) 10–14.
 103. Macar Millî Müzesinde bir Osmanlı kaftanı. (Oszmán kaftán a Magyar Nemzeti Múzeumban.) *Türkiyemiz* 14 (1974) 22–25.
 104. Hungarian History in Islamic Miniature painting. In: *The Muslim East. Studies of Honour of Julius Germanus*. Ed. Gy. Káldy-Nagy. Budapest 1974, 175–184. I–XIII. t.
 105. Macaristan'da Türk mimarî anıtları. (Magyarország török építészeti emlékei.) *Türkiyemiz* 15 (1975) 7–13.
 106. *A magyar történelem XVI. századi török ábrázolásai*. Budapest 1975. 14 p. Kandidátusi értekezés tézisei.
 107. *A magyar történelem XVI. századi török ábrázolásai*. Budapest 1975. 305 p. I–CXIII. t. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
 108. *Török kori iparművészeti alkotások*. Budapest 1975. Magyar Helikon-Corvina. 36 p. 6 színes, 74 fekete-fehér kép.
 109. *Craftmanship in turkish-ruled Hungary*. Budapest 1975. Magyar Helikon-Corvina Press. 39 p. 6 színes, 74 fekete-fehér kép.
 110. *L'artisanat sous la domination Ottomane en Hongrie*. Budapest 1975. Magyar Helikon-Corvina. 37 p. 6 színes, 74 fekete-fehér kép.
 111. *Türkisches und balkanisches Kunsthandwerk in Ungarn*. Budapest 1975. Magyar Helikon-Corvina. 40 p. 6 színes, 74 fekete-fehér kép.
 112. *Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából*. Budapest 1975. Corvina-Magyar Helikon. 105 p. I–LI. t. (2. kiadás: 1978.)
 113. Macaristan'ın arkeolojik eserindeki Türkçe bir yazıtta Türk masal hatıraları. (Török mese-motívum magyarországi régészeti emlék török feliratán.) In: *1st International Congress of Turkish Folklore*, vol. II. Ankara 1976, 45–49.
 114. Fifth International Congress on Turkish Arts in Budapest. *The New Hungarian Quarterly*. 17. 62. (1976) 121–123.
 115. Mohácsi csatájának kiadatlan miniatúrája. (A mohácsi csata kiadatlan miniatúrája.) *Türkiyemiz* 18 (1976) 15–16.
 116. Türk çömlekçilik ve bakırcılığının Macaristan'da kalmış hatıraları. (Török agyag- és rézművesség magyarországi emlékei.) *Türkiyemiz* 19 (1976) 24–28.
 117. Les rapports avec la Hongrie des miniatures Ottomane-turques du XVI^e siècle. In: *IV^{ème} Congrès International d'Art Turc. Études historiques*, vol. 3. Aix-en-Provence 1976, 89–90.
 118. *Türkische Miniaturen aus den Chroniken der ungarischen Feldzüge*. Corvina-Magyar Helikon. Budapest 1976. 142 p.
 119. Fifth International Congress of Turkish Art. *Acta Orient Hung* 30 (1976) 369–371.
 120. Macaristan'ın Türk devrinden kalma (Magyarország török kori mohamedán vallási emlékei.) *Çağrı* 21 (1977):229. 16–20.
 121. Macaristan'daki Türk eserleri. (Magyarországi török műalkotások.) *Gündem* 1977. 111. 8. 4–5.

122. A magyar történelem XVI. századi török ábrázolásai. *Székesfehérvár Évszázadai* 3 (1978) 49–76.
123. *Török miniatűrök a magyarországi hódoltság korából*. 2. kiad. Corvina-Magyar Helikon. Budapest 1978. 140. p.
124. *Turkish Miniatures from the Period of Hungary's Turkish Occupation*. Corvina Press-Magyar Helikon. Budapest 1978. 140 p.
125. *Miniatures Turques de Chroniques sur le Campagnes de Hongrie*. Librairie Gründ. Paris 1978. 143 p.
126. *Türkische Miniaturen aus den Chroniken der ungarischen Feldzüge*. Gustav Kiepenhauer Verlag. Leipzig und Weimar 1978. 142 p.
127. *Türkische Miniaturen aus den Chroniken der ungarischen Feldzüge*. Emil Vollmer Verlag. Wiesbaden. é. n. 142 p.
128. *Fifth International Congress of Turkish Art*. Ed. by G. Fehér. Budapest 1978. 943 p.
129. In memoriam Ivan Stchoukine 1886–1975. In: *Fifth International Congress of Turkish Art*. Ed. G. Fehér. Budapest 1978. 25–29, bibliográfiával.
130. [A magyar történelem XVI. századi török ábrázolásai c. kandidátusi vitában Fehér Géza válasza.] *Művészettörténeti Értesítő* 28 (1979) 65–72. **
131. *Турецкие миниатюры времени покорения Венгрии*. Будапешт 1980. Corvina-Magyar Helikon.
132. Réflexions sur l'authenticité iconographique des illustrations des chroniques Ottomanes. *Orientalni Institut u Sarajevu* 30 (1980) 139–144.
133. Поуки от изследвания на сваржани с Унгария. Археологически находки от турски произход в България. In: *Българо-унгарски културни взаимоотношения*. София 1980, 251–254.
134. Bulgáriai tanulások török régiségeink kutatásánál. In: *Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből*. Szerk. Cs. Dobrev – Juhász P. – P. Mijatev. Budapest 1981, 393–401. (2. kiadás: 1983.)
135. *A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban*. Budapest 1982. 250 p. Akadémiai Kiadó.
136. Macaristanda Türk etnografya ve folklor konularına bağlı bazı araştırma ve davalar. In: *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri I*. Ankara 1982, 99–104.
137. Aus den 16. Jahrhundert stammende türkische Darstellungen der ungarischen Geschichte. Bemerkungen zur Forschung der osmanischen Malerei. In: Martin Luther Universität. Halle-Wittenberg. Wissenschaftliche Beiträge 1982/22 /1 16. – „Mittelalterliche Malerei in Orient”. Halle Saale 1982. 11–80.
138. Questions iconographiques de miniatures ottomanes des chroniques sur les campagnes de Hongrie. *Tarih Enstitüsü Dergisi* 12 (1982) 937–940. (Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı.)
139. Osmanlı minyatürlerin tarihi kaynak değeri ve önümüzdeki davalar. In: *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*. Istituto Universitario Orientale. Seminario di Studi Asiatici. Series Minor 19. Napoli 1982, 181–185.
140. Les miniatures de Babur-Name. Corvina. Tachkent-Budapest 1979. (Ism.) *Acta Historiae Artium* 28 (1982) 211–213. **
141. Die Türken vor Wien. In: *Europa und die Entscheidung an der Donau 1683*. Ausstellungskatalog. Wien 1983, 341–343. Katal. No. 25/1–16.
142. Die Burg Wien auf einer türkischen Miniatur aus dem 16. Jahrhundert. In: „Habsburgisch-Osmanischen Beziehungen”. CIEPO Colloquium. Wien 1984. 29–34.
143. XVI. yüzyıldan kalma süslü bir Osmanlı deri kaftanı. (XVI. századi díszes oszmán bőrkaf tán.) In: *IX. Türk Tarih Kongresi*. Ankara 1984.

144. Macaristan'in Türk halilari hakkında notlar. (Megjegyzések magyarországi török szőnyegekről.) In: *I. Nemzetközi Szőnyeg Kongresszus*. Isztambul 1984.
145. Osmanli Hükümdar Alametlerinden: Tuğ. (Oszmán uralkodók lófarkas hatalmi jelvénye.) In: *CIEPO Konferencia*. Cambridge 1984.
146. Török miniatúrák. In: *Török hadak Magyarországon (1526-1566)*. Összeállította: Kiss Gábor. Budapest 1984, 7–9, 42. kép.
147. Turkish Rugs. In: *International Congress in Istanbul*. Interpress Expo. Budapest 1985/7. 5.
148. Türk Egemenliğinden Kalma Osmanli Terazi Tartular Macaristan'da. – Osmanisch-türkische Gewichtsstücke in Ungarn. In: *II. International Congress on the History of Turkish-Islamic Science and Technologie*. Istanbul 1986, 211–222.
149. Osmanli minyatürlerle ilgili notlar. (Megjegyzések oszmán miniatúrákról.) In: *X. Türk Tarih Kongresi*. Ankara 1986, 76.
150. Die Quellenswert der türkischen Chronikenillustrationen für die ungarische Geschichte. In: *Ars Turcica*. Akten des VI. Internationalen Kongresses für türkische Kunst, I. Editio Maris. München 1987, 36–41.
151. Magyar tárgyú oszmán-török krónikaillusztrációk. – The Miniatures of Ottoman Turkish Chronicles from the Period of Hungary's Turkish Occupation. *Rivista degli studi orientali* V. 59/1–4. (1985) (Ugo Monneret de Villard- emlékkönyv.). Róma 1987, 95–98.
152. *Isztambul*. Budapest 1987. 203. p. Panoráma Kiadó. (2. bővített kiad. Budapest 1990. 204. p.)
153. Fehervári Géza: Az iszlám művészete. (Ism.) *Le Livre Hongrois; Books of Hungary; Bücher aus Ungarn* 4/88. Budapest 1988.
154. Osmanli çömlekriligin Macaristan'daki hatiralari hakkında notlar. (Megjegyzések a magyarországi oszmán agyagművészeti emlékekhez.) In: *First International Congress on Turkish Tiles and Ceramics*. Kütahya, 1986. VII. 6–11. Istanbul 1989, 105–112.
155. „Tuğ-i Hümayun”, az oszmán szultáni hatalmi jelvény. – „Tuğ-i Hümayun”, the Ottoman Sultanic Symbol of Authority. *Keletkutatás* 1990. ősz. 22–38, 137.
156. Két oszmán-török kőfelirat a Magyar Nemzeti Múzeumban. – Deux inscriptions turques sur pierres commémoratives au Musée National Hongrois. *FoArch* 41 (1990) 193–198.
157. Macaristan'da Türk Kuyumculuk Yadigarlar. (Magyarországi török ötvösem-lékek.) In: *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi – 9th International Congress of Turkish Art*. Bildiri Özetleri – Summary of Contributions. Istanbul 1991, p. 76.
158. Quelques mots sur les antiquités Ottomanes en Hongrie. In: *7th Congress of Turkish Arts*. Warsowie. 1991. 109–110.
159. *Macaristan'in Osmanli Sanat Eserleri*. (Magyarország oszmán művészeti emlékei.) (Fordította: Dr. Yaşar Yücel.) In: *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. VI. Dizi – Sa 44. Ankara 1991. 80 p.
160. Oszmán-török mérlegsúlyok. – Ottoman-Turkish Okka Weights. *ComArchHung* 1993, 231–247.
161. Beköszöntő. *Török Füzetek* 1 (1993):1. 1.
162. A magyar tárgyú oszmán-török krónikaillusztrációkról. *Török Füzetek* 1 (1993):3. 11–12.
163. A Magyar Nemzeti Múzeum török börműves remeke. *Török Füzetek* 2 (1994):2. 4–6.
164. Török sátor. *Török Füzetek* 2 (1994):2. 7–8.
165. Macar Millî Müzesinde Bir Türk Şaheseri: 16. yüzyıla ait Deri Kaftan. (Török börműves remek a Magyar Nemzeti Múzeumban.) *Kültür ve Sanat*. (Ankara) 13 (1994) 56–67.

166. Macaristan'da Osmanlı Çömlekçiliğın ve Bakırcılığın hatıraları. (Magyarország oszmán agyag- és rézművészeti emlékei.) *Kültür ve Sanat*. 15 (1994) 30–31.
167. Macaristan'da Hunlar, Avarlar, Kumanlar. (Hunok, avarok, kunok Magyarországon.) *Kültür ve Sanat*. 25 (1995) 12–14.
168. Macaristan'da Türk kuyumculuk yadigârları. 16.–17. yüzyılların eserleri. (Török ötvösemlekek Magyarországon. 16.–17. századi emlékek.) In: 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi. – 9th International Congress of Turkish Art. Bildiriler – Proceedings. Cilt Vol. II. Ankara 1995*, 129–132.
169. Balkáni és oszmán ötvösség. – Balkan and Ottoman art of jewellery. I. rész: ezüstcsészék. Part I: silver cups. *Keletkutatás* 1995. ősz. 81–101.
170. Törökországi niellódíszes örmény ötvösmű a Magyar Nemzeti Múzeumban. – Armenische Goldschmiedearbeit mit Nielloverzierung aus der Türkei im Ungarischen Nationalmuseum. *FolArch* 45 (1996) 225–239.
171. Isztambuli emlékeink. *Török Füzetek* 4 (1996):3. 7.
172. Az egri vár oszmán-török ötvösremeke. *Török Füzetek* 6 (1998):2. 7.
173. Oszmán sátorművészet. *Török Füzetek* 7 (1999):1. 6.
174. Emlékezés idősebb Fehér Gézára. *Török Füzetek* 7 (1999):3. 5.
175. Balkáni és oszmán ötvösség II. rész: a Magyar Nemzeti Múzeum írókészlete. – The Balkan and Ottoman art of jewellery. Part II: The ink-pot and pen-box set in the Hungarian National Museum. *Keletkutatás* 1996. ősz–2002. tavasz, 103–127.
176. A zsitvatoroki békeszerződés különös jelenete. (Kralovánszky Alán jeles középkori régészünk emlékére.) *Török Füzetek* 11 (2003):1. 3–4.

Összeállította: Fodor István

GRAVETTI LELŐHELYEK PILISMARÓT KÖRNYÉKÉN

T. DOBOSI Viola

In memoriam Kretzoi Miklós

A tágabb értelemben vett Duna-kanyarnak a jelenkori idegenforgalmi vonzerején túl számos régészeti és történeti időszakban volt különösen fontos stratégiai jelentősége a Kárpát-medence közepén. A lelőhelyek tanúsága szerint ilyen időszak volt az őskőkor vége, vagy például a római császárság kora: a Limes őrtornyainak sűrűsége vetekszik a paleolit telepekével. A vidék szerepe a korai magyar századokban közismert. A területet behálózó, különböző gazdasági adottságú régiókat összekötő kereskedelmi vagy hadi utak vonalvezetése is bizonyosan sokkal korábbi előzményeket követ.

A jobb parti Pilismarót a Budapest–Esztergom-műút melletti „úti falu”, közvetlenül a Duna alluviális síkja peremén. Részben az északnyugatról a helyenként meredeken leszakadó, Würm-végi lösszel fedett késő pleisztocén teraszokon épült. A falu templomát erre a teraszra (Öreges dűlő) építették. A település kiemelkedő helyet foglal el a honi őskőkor-kutatásban a lelőhelyek száma, a kutatás intenzitása és időtartama miatt. A dömösi áttöréstől a hideglelőskereszti köfeytőig sorjáznak a felsőpaleolit telepek. A telepek aztán a Búbánat-völgytől folytatódnak Esztergom felé és azon túl.¹

Különösen szerencsés adottsága a Pilismarót környéki paleolit lelőhelyeknek, hogy a falu közigazgatási határán belül, szinte látótávolságra van a nevezetes basaharci téglagyár.² A bányagödrökben feltáruló oldalfalak vastag löszkötegei már évtizedekkel ezelőtt geokronológiai sztratótipusok lettek Pécsi Márton munkássága nyomán. Tagolásában a fiatal löszök idősebb szakaszának névadó lelőhelyei Mende és Basaharc, a bánya jól azonosítható, talajokkal gazdagon tagolt, mintegy 10 méter vastag (tszf. 117–126 m között) profiljai.³ A löszkitermelés során előkerült őslénytani és régészeti leletek, valamint a régészeti lelőhelyek sztratigráfiája pedig egyedülálló lehetőséget biztosítottak a jelenségek szinkronizálására. Az első paleolit ásítás Pilismaróton 1937-ben volt, az ún. „francia szisztéma” időszakában, amikor nemcsak a francia sztratigráfia és nomenklatúra volt az iránymutató, de a klasszikus őskőkori lelőhelynek még mindig a barlangok számítottak. Az új nyílt-színi lelőhelyek, s ezen belül is Pilismarót becsét illusztrálja az a tény, hogy olyan neves kutatók dolgoztak a lelőhelyen, mint a klímakutató Bacsák György (a Milankovič–Bacsák-féle eljegesedés-elméletet kidolgozó páros magyar tagja, akinek gondos kézírással rögzített feljegyzéseit máig őrzi az MNM Adattára), a paleontológus Mottl Mária, a régész Gallus Sándor, Patay Pál és Gábori Miklós. Horváth Adolf János, a Duna-kanyar sokat idézett terepkutatója haláláig szemmel

¹ A Hideglelőskereszt oldaláról a Duna elmosta a teraszokat és feltehetően a lelőhelyeket is. A dorogi öblözet keleti és déli peremén nagy eséllyel folytathatnánk a kutatásokat, mint ahogy a Táttól nyugatra folytatódó platón is vannak ígéretes szórányleleteink.

² Ami biztosíték arra, hogy a löszképződés útjében, a lösz minősége, a talajosodás minősége nagyjából azonos a vizsgált néhány négyzetkilométeren.

³ PÉCSI 1993, 276.



1. ábra. Pilismarót környéki teraszok a lelőhelyek egy részével
Fig 1. Terraces around Pilismarót with part of the archaeological sites

tartotta a lelőhelyet.⁴ A számos alkalommal, többek által végzett terepbejárás, fel-színi gyűjtés⁵ után, az 1970-es évek végén indultak újra az ásatások. A Gabčíkovo–Nagymaros körzetében tervezett vízi erőmű beruházásait megelőző feltárásokat a szobi révnél a Magyar Nemzeti Múzeum végezte, Kemenczei Tibor és Stanczik Ilona vezetésével. Ha topográfiai nem is, de szervezeti ehhez a munkához csatlakozva kezdtem újra a feltárásokat a pilismaróti községhatártól a basaharci téglagyárig tartó teraszszakaszon, amely számomra egy másfél évtizedes feladat-sort indított el. Munkám során mindvégig számíthattam az esztergomi Balassa Bálint Múzeum munkatársainak és személy szerint Horváth Istvánnak a segít-ségére.

Dolgozatomat, amelyben ezeknek az ásatásoknak legfontosabb eredményeit ismertetem, zoológus- és régészgenerációk atyai tanítómestere, a 2005-ben, 99. életévében elhunyt Kretzoi Miklós emlékének ajánlom, aki a szakmailag legválsá-gosabb pillanatokban is új erőt, lendületet és okos tanácsokat adott a tovább hala-dáshoz.

⁴ T. DOBOSI-VÁRI 1997.

⁵ A MRT terepbejárásai, Gyombola Gábor gyűjtése.

ÁSATÁSOK, GYŰJTÉSEK A PILISMARÓT KÖRNYÉKI PALEOLIT TELEPEKEN ÉS A LELŐHELYEK AZONOSÍTÁSA

Lelőhely	Előkerülés időpontja	Gyűjtő(k) neve	Leltári szám
Öregek dűlő	1937	Gallus Sándor – Bacsák György	
Öregek dűlő	1938	Horváth Adolf János	
Öregek dűlő	1940	Mottl Mária	<i>Pb 1736–1766, 1840–1841.</i>
Környék	1940–1941	Horváth Adolf János.	
Öregek dűlő	1954	Patay Pál – Gábori Miklós– Gábori Miklósné	<i>Pb 73/35–54.</i>
Öregek dűlő	1955	Patay Pál – Gábori Miklós– Gábori Miklósné	<i>Pb 57/1–46.</i>
Környék	1964–1971	Horváth István /MRT ⁶	<i>BBM Esztergom 1970-ben leltározva</i>
Öregek dűlő	1973	Erdélyi István ⁷	<i>Pb 79/1–30.</i>
Környék	1978–1986	Gyombola Gábor ⁸	<i>MNM 1986-ban több helyen</i>
Tetves	1979	Losits Ferenc ⁹	
Diós	1980. jún. 9–28	T. Dobosi Viola	<i>Pb81/1–102.</i>
Dömös-Pattantyús	1981. július	T. Dobosi Viola	
Diós	1981. júl. 7–31	T. Dobosi Viola	<i>Pb82/14–313.</i>
Pálrét	1982. máj. 17–jun.5	T. Dobosi Viola	<i>Pb82/1–4, Pb 82/800–808.</i>
Diós „csigás árok”	1982. május 18–19	T. Dobosi Viola	
Basaharc-tető	1982. máj. 20–29	T. Dobosi Viola	
Basaharc-Téglagyár	1982. jún. 21	Vörös István	
Pálrét	1983. júl. 4–22	T. Dobosi Viola	<i>Pb 83/17–168.</i>
Basaharc-tető	1983. júl. 4–22	T. Dobosi Viola	<i>Pb81/104–105, Pb82/7–13, Pb 83/1–16.</i>
Tetves	1987. júl. 7–24	T. Dobosi Viola	<i>Pb 89/8–29, 31–73.</i>
Bitóc, Bánom	Több terepbejárás	Homola István, Bauer Jakab	<i>Pb82/5–6, Pb 89/74–82, Pb 95/526–533.</i>
Bitóc (Diós II.)	1987. július	T. Dobosi Viola	
Tetves	1988. aug. 8–19	T. Dobosi Viola	<i>Pb 89/106–190.</i>
Bitóc (Diós II.)	1988. augusztus	T. Dobosi Viola	
Tetves	1989. júl. 31–aug. 18	T. Dobosi Viola	<i>Pb 90/1–15.</i>
Bitóc	1989. júl. 31–aug. 18	T. Dobosi Viola	<i>Pb 89/83–105, Pb 90/16–180.</i>
Bitóc	1990. aug. 6–17	T. Dobosi Viola	<i>Pb 91/1–236.</i>
Bitóc	1993. aug. 2–13	T. Dobosi Viola	
Bánom	1995. szept. 18–okt. 5	T. Dobosi Viola	<i>Pb 96/ 1–120.</i>

1. táblázat. Ásatások, gyűjtések a Pilismarót környéki paleolit telepeken és a Magyar Nemzeti Múzeum leltári számai

Table 1. Excavations and collections on the Palaeolithic settlements around Pilismarót and the inventory number of the finds in the Hungarian National Museum

⁶ A Magyar Régészeti Topográfia 5. kötetének Pilismarót környéki terepbejárásait egy munkaközösség élén Horváth István végezte. A terepbejárások anyaga az esztergomi Balassa Bálint Múzeumban van beletárolva.

⁷ Az Öregek dűlő dombtetőn, a református templom mögött, a szántóföldön római és népvándorláskori temető is van. Így ezek feltárása során is kerültek elő paleolit leletek.

⁸ Gyombola Gábor terepbejárásain gyűjtött anyagát és térképvázlatait átadta a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

⁹ Losits Ferenc a szobi révi őskori ásatásokkal párhuzamosan a rendszeres feltárás előkészítéseképpen egy szelvényt nyitott a Tetves-tetőn.

Bár a Régészeti Topográfia 5. kötetében a szerzők minden addig ismert adatot összegyűjtöttek,¹⁰ továbbá Gyombola Gábor alkalmi terepbejárásait, gyűjtőpont-jait turistatérképen rögzítette, a változó léptékű térképek-rajzok, a helyi eredetű elnevezések közötti egyeztetés nem könnyű.

Topográfia MRT 5. 17. Pilismarót	Gyombola Gábor térképvázlata	Dobosi Viola jelölése
15. Basaharci oldal*	–	–
16. Basaharc-téglagyár	–	Basaharc-téglagyár
17. Középhegy ÉK-i lejtője**	–	Diós
	Motocross pálya	Basaharc tető, Pálrét
18. Bitóci domb	Vadászles (?)	Tettes
	Bitóc I–II–III, Diós torok	Bitóc I–II
19. Bitóci völgy két oldala***	Erdészház felett ****	Bitóc? Bánom?
	Bitócok teteje****	Bitóc
	Sárga domb****	
	Hegyes hegy****	
20 Felső szélesek	Sárga part 11 út keleti oldalán	
31. Öregek dűlő	Öregek dűlő	Öregek dűlő
–	Kishegy(Castra ad Herculem)	
–	Zagrajt/Nyároska árok déli peremén	
	Kishábod, falutól délkeletre, községhatár	
Pattantyús, Dömös MRT 6/13	Pattantyús, Köves patak északi peremén	Pattantyús

2. táblázat. A lelőhelyek azonosításai

Table 2. Identification of the localities

* A téglagyár bányagödreitől északnyugatra, a kőbánya felé eső meredek teraszperemen.

** Az MRT-térkép szerint azonosítható a Pálrét lelőhellyel, azonban a térképi pont nem a Középhegy északkeleti lejtője.

*** Topográfiában nincsenek elkülönítve a hosszú völgy szakaszai.

– a 11-es útra nyíló bejárati szakasza azonos lehet Sárgadomb, illetve Sárgapart és Országúti dűlő gyűjtőpontokkal (Horváth A. J. „...a szép paleolithot Erdélyi József találta a pilismaróti Országúti dűlők közt fekvő szántóföldükön... ez a szántó a Sárgadomb és a dunai révhez vezető út között, a dombra felemelkedő oldalán fekszik...”¹¹ Horváth A. J. után Mottl Mária, nyomukban Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Vera, majd Gyombola Gábor is említi a Sárgadomb, illetve Országúti dűlő lelőhelyet. Gyakorlatilag a Bitóci völgytől a pálréti torok bejáratáig az országútra meredeken lejtő teraszperemeken bárhol előkerülhet paleolit lelet, akár kiékelődött rétegből, akár másodlagos, lemosott helyzetben.

– a völgy északi lejtőjének középső része lehet a Bitóc tetőn azonosított lelőhely valamelyike.

– az MRT térkép legnyugatibb lelőhelye azonos az 1995-ös Dobosi-féle Bánommal.

**** Gyombola G. terepbejárási vázlatán valamennyi lelőhelyet a Bitóci völgyet délről kísérő löszvonulat különböző pontjain jelöli. A „Hegyes hegy alja”, „Erdészház felett” lelőhelyek a bitóci völgy déli-délnyugati oldalán emelkedő löszdombbal azonosíthatók, Dömös közigazgatási határán belül, a község Pilismarót felé eső végén van Pattantyús, szervesen illeszkedik ebbe a lelőhelyláncolatba.

¹⁰ MRT 5, 17. sz. település, 282–296.

¹¹ DOBOSI-VÁRI 1997, 86.

OROGRÁFIA

A 11. sz. Budapest–Esztergom főút dömös–hideglelőskereszti kőbánya közötti szakasza egy olyan derékszögű háromszög átfogója, amelynek két befogója a Duna nyugat-keleti irányból délre forduló nagy kanyarja. A műút közelítően délkelet-északnyugati irányú. A háromszög által bezárt belső terület a folyó alluviális ártere, átlagosan 107–108 m tszf. magasságban. A műutat 50 méterrel az ártér (és a műút szintje) felett 157–160 méter tszf. magasságban késő jégkori löszdombok kísérik.

A Dunazug-hegycsoport vulkáni képződményei (Szentendre-Visegrád-Esztergomi-hegycsoport) hasonlóan más középhegységek hegylábaihoz, egy elegyenlítődési folyamat helyszínei voltak a pleisztocén periglaciális éghajlati körülmények okozta lepusztulás következtében. Ezek a felszínformáló erők, kapcsolódva a középső szakasz jellegű Duna teraszépítő tevékenységéhez, a Pilismaróttól északnyugatra egyöntetű teraszvonulatot hoztak létre. A teraszokat megbontó völgyek oldalában (pl. a pálréti toroknál) a fedőtalaj/löszrétegek alól előbukkan a többé-kevésbé összecementálódott kőzettörmelék, az andezit-breccsa.

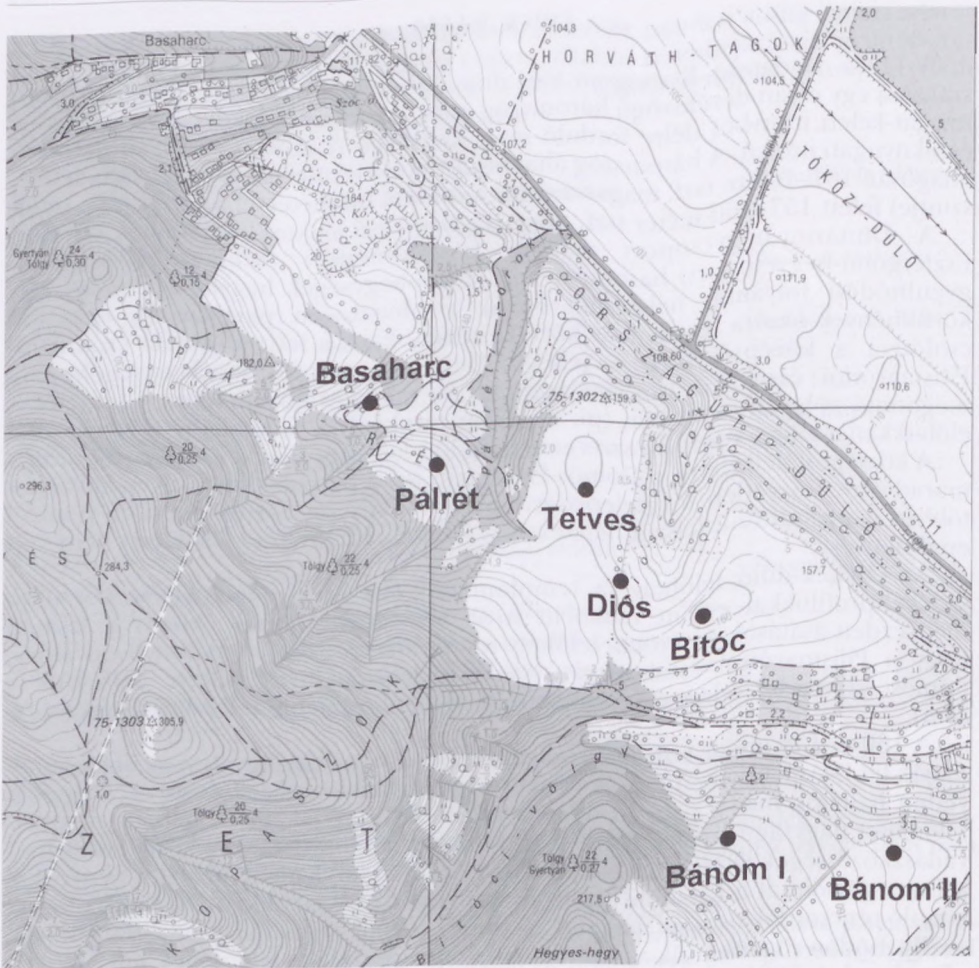
A községtől délkeletre, a Dömös-Pattantyús nevű kis sziklakúp is ilyen látványos maradvány. Közvetlen megtelepedésre alkalmatlan, ám környékén több pontról többen is gyűjtöttünk felszíni leleteket. A lelőhely hitelesítése 1981-ben nem volt eredményes.

Az Öregek-dűlő lelőhely (a templom mögött) és a szórványleletek a teraszokkal-profilokkal együtt csaknem nyolc évtizede ismertek. Mégis a Dióson megkezdett ásatások és a többi lelőhely topográfiai rögzítése tették nyilvánvalóvá, hogy a Pilismaróttól északnyugatra a Hideglelős-keresztig, illetve délkeletre a dömösi kapuig húzódó teraszvonulat milyen ideális paleolit települési helyszín (1. ábra).

A $160 \pm 1\text{--}3$ méter tszf. magasságú platót aktív patak völgyek vagy aszók szabdalják fel.¹² Amennyiben ezek a völgyek vagy legalábbis a kezdemények, völgyfők, védett hajlatok már a paleolit telepek idején léteztek, akkor itt néhány négyzetkilométer nagyságú területen, mikroméreteken zajlódhatott le a „l'âge du renne” vadászközösségek létfenntartását biztosító eseménysor. Ezek a völgyek a hegyekből a Duna gázlóin át a Kisalföld lapályaira és vissza, időszakonként/évszakonként levonuló réncsordák útvonalába estek. Peremük ideális helyszíne a vadásztanyáknak.

Ily módon rögzíthettük a hazánkban eddig egyedülálló jelenséget, hogy a paleolit telepek 4–500 méterre, halló- és látótávolságra sorakoznak a teraszperemeken. A két végpont (a Dömösi kapu és a hideglelős-kereszti kőbánya) között 8 ásatással hitelesített és még legalább ennyi felszíni szórványból ismert további telephelyet ismerünk vagy feltételezünk (2. ábra). A paleolit lelőhelyeket különböző módon érintette a felszín alakulása. A teraszperemeket érintő jelentősebb átalakulás/leemosódás már a holocén megváltozott csapadékvízviszonyainak eredménye. Ahol ez a folyamat erőteljes volt, ott a kultúrréteg kiékelődik, sérül. Többnyire azonban csak az ásatás során észlelt, a jelenkori felszín és a kultúrréteg dőlésszöge közötti eltérés illusztrálja a folyamatot. Az általános áttekintés után sorra vesszük az egyes telepek sajátosságait.

¹² Ezek a folyamatosan hátráló és mélyülő szurdokok – angol nyelvű szakirodalomban „ravine” – különösen a kelet-európai löszvidékekre jellemző felszíni formák a nagy folyók kanyarulatában, szorosan összefüggnek a gravetti entitás települési stratégiájával.



2. ábra. Lelőhelyek a terasz-peremeken
Fig 2. Archaeological sites along the margin of the terraces

Basaharc-tető

A téglagyár fejtőgödreinek peremétől Pálrét felé húzódó enyhén hullámos felszín a Pálrétől elválasztó völgy felé egyre meredekebb lesz. A kultúrréteg helyzetéből következtetve a paleolit település idején kifejezetten nyugodt, a vízszinteshez közeli járószint volt, míg ma 10 méteren közel egy méteres a lejtő, keleti irányban, a pálréti kis platótól elválasztó völgy felé.

Pálrét

Egyike azon kevés lelőhelynek, amelynek helyét az eddigi ásatási tapasztalatok alapján körvonalazódó felsőpaleolit települési igények ismeretében próbáltuk elméletileg meghatározni – gyakorlati sikerrel.

Az Y-alakban találkozó, majd az egyesülten a Duna árterére kifutó völgy fölé emelkedő domb ásatások idején mezőgazdasági művelés alatt nem állt. A dombtető néhány méterrel alacsonyabb a környezeténél, amely adottság bizonyos védelmet

biztosít. Szembetűnően ideális hely a megtelepedésre. A holocénban ezt a dombtetőt is átformálta az erózió. Jelenleg a feltárás területén a domb felszíne 11 méter hosszan 100 cm-t lejt északnyugat felé, míg a kultúrréteg az ásatási szelvény két ellentétes sarka között csak 40 cm lejt északra a vízszinteshez képest. Azaz, a település idején a felszín lejtése mindössze 2,2–3° volt, ami még kényelmes lakófelszín.

Tetves-tető

A Pálréti és Diós torok közötti teraszszakasz egy csaknem szabályos, lekerekített sarkú, kb. 250×300 méteres téglalap. Az egyenetlen felszínű, intenzíven művelt felszínről folyamatosan lehetett gyűjteni szórványleleteket. A szobi ásatás keretében, a paleolit ásatás előkészítésére itt nyitotta az első próbaárkot Losits Ferenc.

Diós – Bitóc

Diós és Bitóc I. ikerlelőhelyek, fenn a platón induló, a jelenlegi országútba torkoló szűk és meredek diósi árok két oldalán, egymással szemben, légvonalban mintegy 200 méterre. Diós egy jól kivehető, külön a völgy fölé nyúló kis földnyelven található, ami a Duna felé meredeken leszakad, így a Bitóc II. ikerlelőhelye a völgy nyugati oldalán hiányzik.

Bánom

A teraszvonulatnak ez a szakasza is mesterséges-természetes határokkal határolt csaknem derékszögű négyszög. A völgykezdemények, völgyfők, meredek vízmosások a szintkülönbség miatt nem szánthatók össze a nagy táblával. Ezek lesznek az utak-ösvények, később művelés vagy használat híján benőtt cserjés-bokros „természetes” mezsgye-határok.

A szántó délen emelkedő lanka a gerincig, nyugaton enyhe lejtő a bitóci völgy kis sekély mellékvölgyéig, északon meredeken leszakad a bitóci völgy oldalán felhúzódó zártkertekre, keleten egy benőtt, elhagyott földút mesterséges kijárt árka határolja.

SZTRATIGRÁFIA (3. ábra)

Az első régészeti indíttatású és a nyíltszíni felsőpaleolit lelőhelyekre összpontosító rétegtani tanulmány Gábori Miklós és Gábori Miklósné „lőszmonográfiájának” második része volt.¹³

A pilismaróti lelőhelyekkel szomszédos basaharci téglagyár és ezzel szoros összefüggésben a felsőpleisztocén üledékek kronológiai besorolása az utóbbi években gyökeres változáson ment keresztül. Pécsi M. 1993-ban megjelent nagy összefoglalójában már mutatkoznak a basaharci profil kronológiájának ellentmondásai: azonos módszerekkel mért adatok között is több mint 100 ezer év az eltérés.¹⁴ 2002-ben egy, a teraszokat és löszöket feldolgozó munkaközösség már egyértelműen a hosszú kronológia mellett döntött: a basaharci klasszikus talajok az eddigieknél egy teljes geokronológiai lépcsővel idősebbek: Riss-korúak.¹⁵

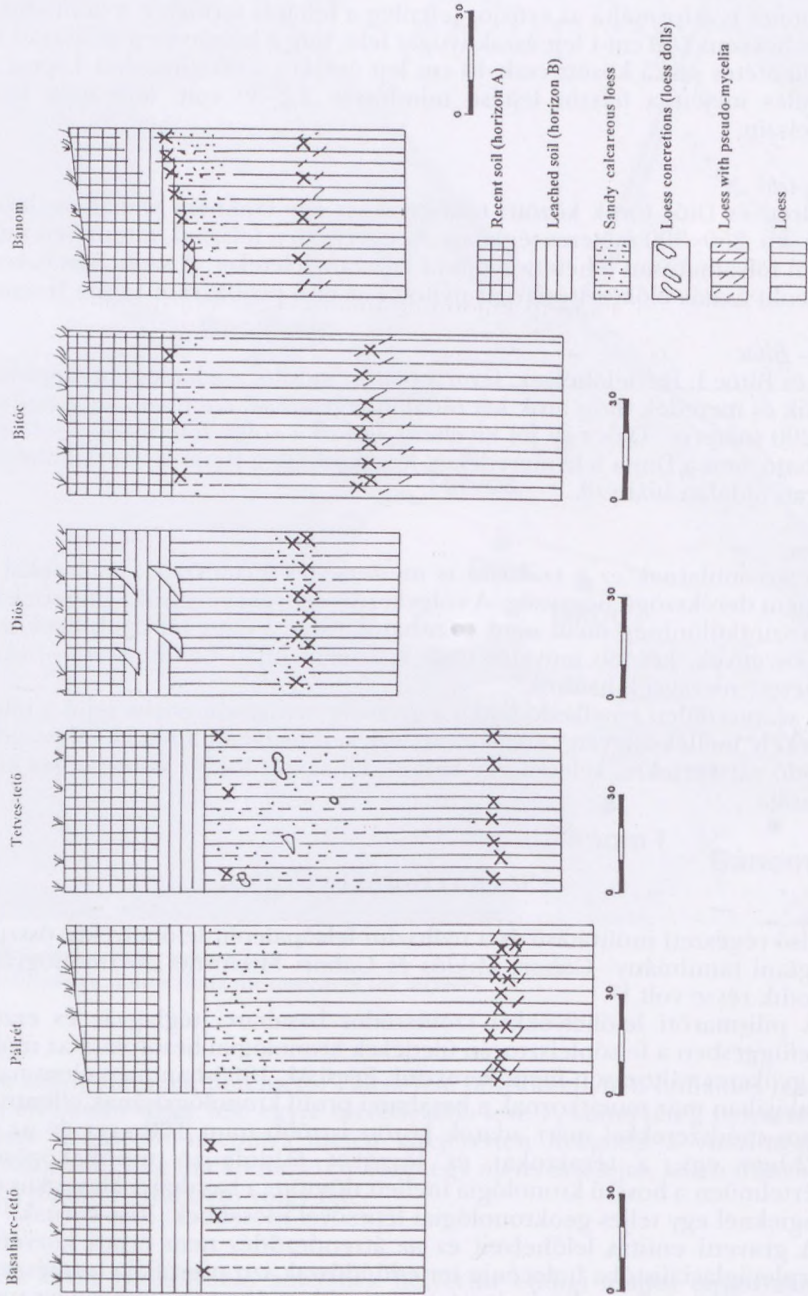
A gravetti entitás lelőhelyeit ez az átrendeződés nem érinti közvetlenül. Az interpleniglaciálistól a holocénig terjedő időszak sztratigráfiája természettudományos és radiometrikus adatok alapján is megbízható kerete a régészeti kronológiának.

¹³ GÁBORI–GÁBORI 1957.

¹⁴ PÉCSI 1993, 133. ábra,

¹⁵ HAHN et al. 2002, 27.

PILISMARÓT



3. ábra. Rétegsorok a kultúrrétegekkel
Fig. 3. Stratigraphical sequences with the cultural layers

A Pilismarót környéki telepek fő kultúrrétege a Tápiósüly h1 embrionális talaj-löss–Tápiósüly (Dunaújváros) h2 embrionális talaj üledék-sorozat fiatalabb talajához köthető. A késői felsőpleisztocénnek erre a jól körülhatárolható szakaszára javasoltuk a Ságvári-időszak elnevezést.¹⁶

Az általános rétegtani áttekintés után északról délre haladva lelőhelyenként sorra vesszük a speciális jelenségeket.

Basaharc-tető

Mint első lelőhely a sorozatból, Diós volt sok szempontból az etalon. Basaharc-tetőn a rétegsor azonos a pilismarót-dióssal, csak az ottani jellegzetes csigás szint hiányzik. A humuszban neolit cserepeket és csiszolt vésőt találtunk. Az életmód és az igények közötti alapvető különbség miatt csak ritkán fordul elő szuperpozícióban paleolit és későbbi őskori település.

Pálrét

A szelvény rétegsora az ideális későjégkori sztratigráfia: a jelenkori humusz alatt a B1 (átmosott, vöröses humusz) és B2 (mészfelhalmozódás 15–20 cm vastagon), közvetlenül alatta egy csigás szint, majd tiszta a lösz.

Egyes szelvényekben a második-harmadik ásonyomban néhány kova: a tényleges kultúrréteg helyenként már 80 cm mélyen jelentkezik.

A különböző minőségű és összetételű löszrétegek mellett a megismert sztratigráfia a későwürm löszökben kronológiai szintjelzőként előforduló erdőssztyeppe jellegű talajjal zárul.

A rétegsort egy 5 méterre mélyülő fúrással egészítette ki Schweitzer Ferenc és Ringer Árpád. 2,2 méter mélyről a fúrómag fosszilis csonttöredéket, 4 méter mélyről pedig faszénzemcséket hozott a felszínre. (Ringer Árpád szóbeli tájékoztatója.) Hitelesítő szondát mélyítettünk 2,5 méter mélységig, eredménytelenül.

Az ásatás során a pálréti kis plató nyugati peremén egy kutatóárokcal kíséreltük meg hitelesíteni Ringer Árpád felszíni leleteit, eredménytelenül. 150 cm mélységig végig üres vöröses talajban haladtunk.

Tettes-tető

A 25–30 cm-es bolygatott, művelt talaj alatt éles határvonallal meszes, száraz, konkréciós lösz következik (tetejét az eke helyenként felhúzta a humuszba). Ez a lösz a leletek szintjéig fokozatosan sötétedik, vöröses, nyirkos lesz, a kultúrréteg szintjében embrionális talajra utaló mészmicéliumokkal. A tanúfalnak szánt árok-mélyítés során a kultúrréteg alatt mintegy 50 cm vastagságban a mészmicéliumok mennyisége érzékelhetően csökken, majd 170 cm mélységben ismét sűrűsödik: a h1–h2 talajszintek ideális reprezentálása.

Diós

A diósi ásatást meglátogató geomorfológus, Schweitzer Ferenc minden további kémiai-fizikai vizsgálatot megelőzően arról biztosított, hogy a leletek szintjének minden szabad szemmel is látható jellegzetessége a Ságvár–Lascaux mikro-interstadiális embrionális talajára utal.

1982-ben C14 mérésekhez faszén híján csigahéjra volt szükség. Ezért a települési folt szelvényeitől nyugatra kutatóárkot nyitottunk, amelyben 90–100 cm mélyen megtaláltuk a kultúrréteg szintjét.

¹⁶ DOBOSI-VÖRÖS 1987, 58. Ez a megnevezés a geo- és biosztratigráfiailag, kronológiailag sokoldalúan meghatározott időszakot régészeti tartalommal tölti meg a Ságvár–Lukasdomb lelőhely után.

Bitóc I–II.

Bitóc II. (Bitóc nyugat, korábbi jelöléssel Diós II.) a Diós-torok délkeleti peremén, Dióssal teljesen azonos orográfiai-sztratégiai helyzetben. A réncsordákat a hegyeiből a folyó gázlóihoz vezető völgy két oldala ideális az ideiglenes vadásztáborok helye számára.

Bánom I–II.

A lelőhely megtalálása az erősen mészmicéliumos, világos, homokos lösz kiékelődésének köszönhető. Az eredetileg is lejtős felszín azóta folyamatosan erodálódik, átrendeződik, a természetes folyamatokra még rásegít az intenzív talajművelés. A völgyek felé erőteljesebb a lepusztulás.

A humusz 15–20 cm mélyen erősen bolygatott, éles határral elválik az alatta lévő löszről, amit helyenként felhúz az eke a humuszba.

25–30 cm-re a felszíntől, de már tiszta löszben találtuk meg a felső kultúrreget. A 65–70 cm mélyen jelentkező szórványos alsó kultúrreteg alatt tiszta löszben leletmentes ásonyomot mélyítettünk.

Öregek dűlő

Az 1954-ben a régészeti ásatás hagyományos módszerein és eredményein túl az összehasonlító üledékvizsgálatok mintavétele céljából 6,4 méterig mélyítették egy szelvényt. A 3,4 méterig egységes agyagos (?) lösz csak a kultúrreteg bontja meg (GÁBORI-GÁBORI 1957, Fig. 2. 75. p.). A Duna-kanyar bal parti löszfalaiiban, telepében egységesen kimutatható ez a vályogzóna, aminek csak a kronológiai besorolása változik időnként, amely a település időrendi helyzetét nem befolyásolja.

A kissé sematikus profilrajzon 1,5 méteren jelentkezik a kultúrreteg, s 2,5 métertől mintegy három méter vastag agyagot jeleznek, a többi homogén lösz.¹⁷

A KULTÚRRÉTEG, TELEPÜLÉSI JELENSÉGEK

A paleolit lelőhelyek zöme – így a pilismarótiak is – ún. általános funkciójú telep. Az „általános funkció” azokat a szabatosan nehezen meghatározható, mindennapos életvitellel kapcsolatos tevékenységeket foglalja össze, amelyeknek egyes fázisai igazolhatók az előkerült leletanyaggal.

Ezek a kis szatellittelepek a nagy folyók gázlójánál topográfiai adottságaikból, kiterjedésükből és leletsűrűségükből következően rövid ideig lakott vadásztanyák lehettek. A csontmaradványok azonban nem érik el egy nagyvadászat húsmennyiségének feldolgozása után várható mennyiséget, csak néhány napos tartózkodás konyhahulladéka lehet. Az ún. „téli – vagy állandó – szállások” hiányára egyelőre nincs magyarázat.¹⁸

A rén, mint faunaelem túlsúlya mellett az agancsok ritkasága vagy hiánya azt jelentheti, hogy azokat valamilyen speciális céllal, akár mint nyersanyagot, ezekről a vadásztanyákról valószínűleg tovább szállították. Bitóc I. telepen ezt nem tartották szükségesnek: az elfogyasztott rénszarvasok agancsa ott maradt a telep peremén. Eszközöket is készítettek-javítottak, s a településeken előkerült egzotikus tárgyak, az okker, ékszercsigák, borostyán jelenléte sem feltétlenül indokolt egy pár napig használt vadásztanyán.

¹⁷ GÁBORI-GÁBORI 1957, Fig. 2, Fig. 21. A kalciumkarbonát- és humusztartalom, valamint a hygroszkóposság grafikonja érzékenyebb profilrajzot is megengedett volna.

¹⁸ SOFFER 1985, 417–432, a közép-orosz síkság telepeinek elemzésekor hosszan sorolja a „simple” és a „residential/complex base camp” közötti különbségeket. Feltételeinek a mai Magyarországon területén egyetlen lelőhely sem felel meg.



4. ábra. Pilismarót-Pálrét, kultúrreteg részlete

Fig. 4. Pilismarót-Pálrét, details of the cultural layer

A kultúrreteg általános tapasztalat szerint 15–20 cm vastag, több bontási szintre osztható. Ez azonban nem jelent belső sztratigráfiát, csak ásatástechnikai szint. A leletek, elsősorban a kövek sok esetben nem vízszintesen fekszenek, ami a telep életében laza, növényzettel csak gyéren fedett felszínt feltételez. Általában magát a kultúrreteget közvetlenül érintő pleisztocén kori intenzív talajmozgás nyomát nem találtuk.

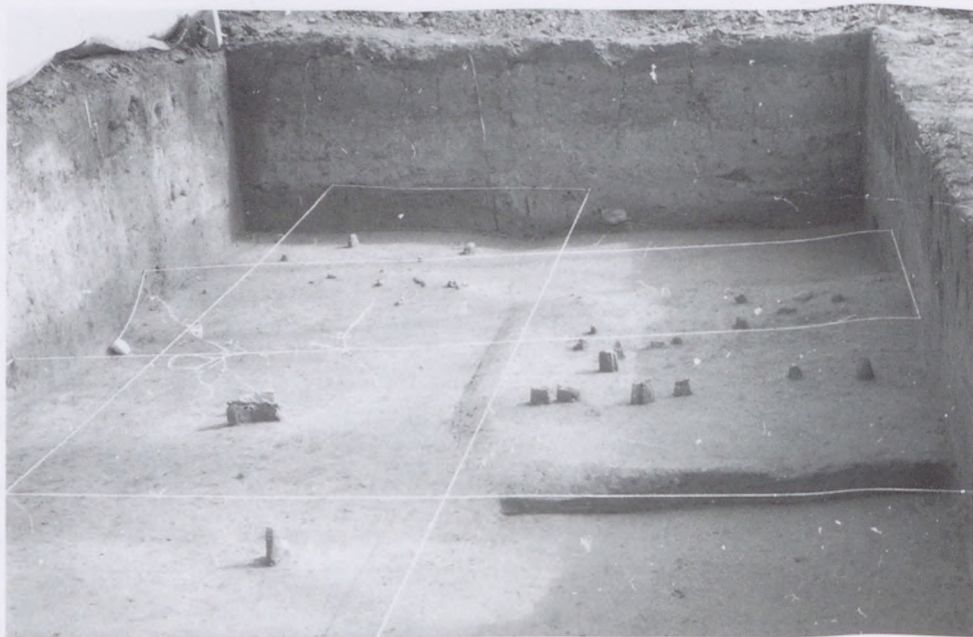
Basaharc-tető

Az enyhén hullámos, Pálrét felé erősen lejtő, mezőgazdaságilag művelt területen öt 10 méter hosszú kutatóárkot nyitottunk. A humuszban őskori cserepet, csiszolt vésőt és szórványosan kovaeszközöket találtunk. A löszbe leérve az árkok részben üresek, részben néhány szórványszilánk jelzi a pleisztocén szintet. Hagyományos kultúrreteget nem találtunk.

Pálrét

30 négyzetméter volt a teljes települési folt (4. ábra). A körötte biztosítékként húzott szelvényekben 130–140 cm mélyre mentünk. Ezek gyakorlatilag üresek voltak. Pálrét a jól körülhatárolható települési foltok közé tartozik, ami a Pilismarót környéki lelőhelyeken egyedi. Ugyanis bármilyen céllal, néhány tíz méterre a paleolit település központi magjától az adott teraszszakaszon kutatóárkot húzunk, csont- vagy kovaszilánk rendszerint előkerül a kultúrreteg mélységében. A kultúrreteg elég mélyen jelentkezett: az eredeti terepfelszín alakulásától függően a jelenlegi felszín alatt 80–120–140 cm mélyen.

A települési folt keleti peremén egy szelvényt nyitottunk, amelyben a talajmintavétel fúrómagjában talált csont helyzetét próbáltuk meg tisztázni. A



5. ábra. Pilismarót-Diós, kultúrréteg részlete

Fig. 5. Pilismarót-Diós, details of the cultural layer

szelvényben 250 cm-ig nem találtuk meg az alsó kultúrréteget. Gyenge, rossz megtartású csontok, Diósnál kevesebb régészeti leletanyag. Hamus foltok, égett lösz, égett csonttörmelék, szétszóródott, elkent faszén szemcsék jelezték a tűzhelyeket, gyűjthető mennyiségű faszén nincs. Mintegy 10 cm vastagságban három bontási szintben bontottunk.

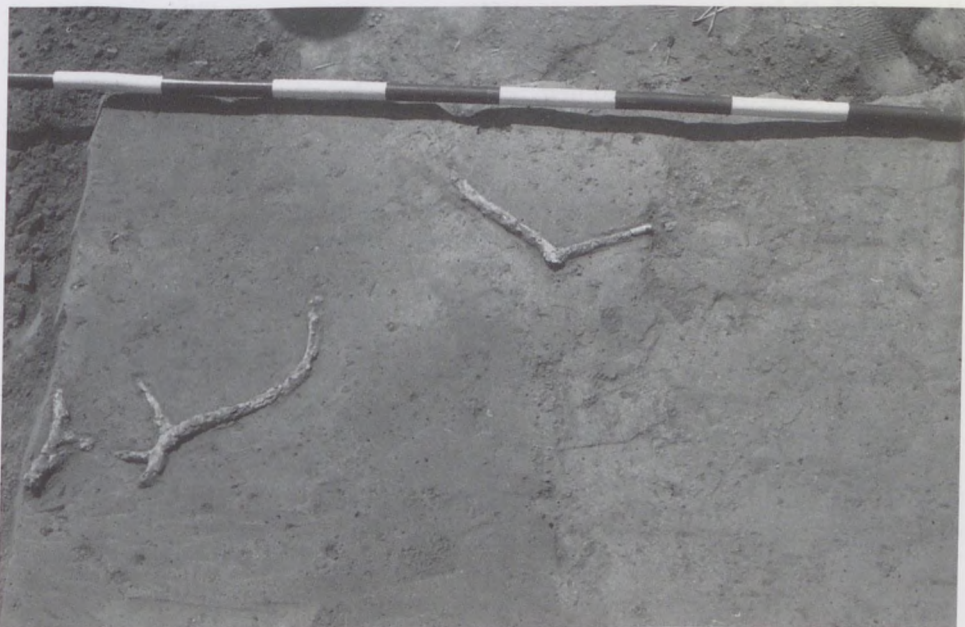
Tetves-tető

Összesen 90 négyzetméter kultúrréteget tártunk itt fel. A tetőn három szezonban folytattunk ásásokat, több helyen nyitottunk kutatóárkokat a plató három szélén: északnyugaton és északkeleten 1-1, nyugaton négy 1×10 méteres kutatóárkot. A „Tetves közép” jelölésű ásatási felszín a plató ovális, mintegy fél méterre kiemelkedő tetejének déli pereme.

A Tetves-tetőn tapasztaltak vezettek bennünket – jobb híján, ideiglenesen – a „szórt település” terminus technicus bevezetéséhez. A 110–120 cm mélységben jelentkező kultúrrétegben minden árokban, minden szelvényben volt legalább 1-2 régészeti lelet, éppen csak a települési szint hitelességének bizonyítására, ám a hagyományos, klasszikus települési foltot nem találtuk meg. Néhány árokban nyomokban megvolt a felső kultúrréteg.

A leletek szórványos előkerülése ellenére a szelvényekben minden volt, ami a települési felszínre jellemző: hamus, égett folt faszén nélkül, okkerszemcsék, kisebb-nagyobb, rossz megtartású, erősen bekéregezett állatcsonttöredék. Kevés eszköz mellett sok a szilánk és a pár milliméteres gyártási hulladék. A „közép” települési folt 5. árkában kis műhelyleletnek minősíthető, gyártási hulladék-koncentráció került elő. A faunában ritka ragadozó is jelen van.

115 cm mélyen 35–40 cm átmérőjű szenes-hamus folt határozatlan körvonalakkal, környezeténél lazább kitöltéssel jelentkezett. A következő bontási szintben,



6. ábra. Pilismarót-Bitóc, rénagancsok a kultúrrétegben

Fig. 6. Pilismarót-Bitóc, reindeer antlers in the cultural layer

10 cm-rel mélyebben a kormos elszíneződés közel két négyzetméterre terjed ki, majd 160 cm körüli mélységben eltűnik. A gödör vagy mélyedés (cölöplyuknak semmiképpen nem nevezhető, mert egyrészt nagy, másrészt nincs éles pereme, határozott alakja) a településszint alá mélyült, a leletek nem a szokásos helyzetben, hanem a hamus folt közepe felé ferdén feküdtek. A mesterséges mélyedés funkciója egyelőre nem tisztázható.

Diós

1980-ban és 1981-ben összesen 70 négyzetméter összefüggő települési felszínt tártunk fel, továbbá három 10 méteres kutatóárkot nyitottunk amiben mindössze mintegy 3 négyzetméternyi települési felszínt bontottunk ki (5. ábra).

A kultúrréteg csaknem vízszintes, a Diós-torok bevágódása valószínűleg a holocénban gyorsult fel. A völgykezdemény azonban a telep idején is létezett, hiszen két partján három települési foltot tártunk fel egymással szemben.

Bitóc I–II.

Bitóc I-en 1989–1990-ben összesen 122 négyzetmétert, Bitóc II-ön (Diós II.) 1987–1988–1989-ben összesen 130 négyzetmétert tártunk fel.

Több szelvényben az első ásónyom alján, közvetlenül a humusz és a lösz határán, 25–30 cm mélységben szántással kissé megbolygatott, szórványos, gyér, de felső kultúrréteget észleltünk. A hagyományos fő kultúrréteg 70–80 cm mélységben jelentkezett, a leletanyagot 30–40 cm vastag szintben találtunk.

Bitóc I. azzal hívja fel magára a figyelmet, hogy a Pilismarót környéki telepek közül szokatlanul gazdag faunisztikai leletekben. Több ép vagy csak kevésbé hiányos rénagancsot találtunk (6. ábra).

Bánom I–II. (Kelet)

Homola István korábbi terepbejárásai tapasztalatai alapján két helyszínt jelölünk ki: Bánom és Bánom-kelet. A fő telephely Bánom, ahol pár cm-rel a humusz alatt, de már tiszta löszben a mintegy 40 négyzetméteres szelvényben szabályos és viszonylag gazdag települési felszín bontottunk ki. Az eddig megismert pilismaróti telepek közül itt volt a legkevésbé bolygatott a felső kultúrréteg. A határozott, összefüggő települési szint megmaradása viszonylag védett topográfiai helyzetével (távolabb van a terasz peremétől, kevésbé van kitéve a természetes és mesterséges pusztulásnak) és a csekély reliefenergiának köszönhetően nyugodt üledék-képződéssel magyarázható.

A kultúrréteg világos, homokos löszben van, benne kevés löszbaba. A csontok nagyon rossz megtartásúak, sötétszürkék, márványosan fosszilizálódtak, szilánkosan-szálkásan szétesnek. A kövekre is vastag mészkéreg rakódott: nagyon nagy a lösz karbonáttartalma. A leleteket nem kíséri semmi, a településeken megszokott jelenség (pl. tűzhely, okker, stb.).

65–70 cm mélyen találtuk meg az alsó kultúrréteget. A Bánomban az egymástól 30–40 cm steril lösszel elválasztott két kultúrréteg leletanyagának nyersanyagválasztéka azonos (kárpáti radiolarit, hegyi kristály!), tipológiai azonosság vagy eltérés a gyér leletanyagból nem állapítható meg. A Bánom-kelet lelőhelyen felszíni leletek alapján nyitottunk összesen 50 négyzetméternyi kutatóárkot. Az árkonként 1–2 kovaszilánk a település peremét jelző szórvány.

Öregek-dűlő

Patay Pál, Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika 1954-es ásatásán egy többször bővített, összesen 55 négyzetméter nagyságú összefüggő szelvényt nyitottak, a paleolit települési felszínnel együtt római és avar kori sírokat is feltártak.

A kultúrréteg 90–125 cm mélységben, bolygatatlan diluviális rétegben volt.¹⁹ (A település nem volt összefüggő, csak néhány négyzetméteres foltokban (ld. Tetves-tető!)) Kevés és rossz megtartású fauna, hamus foltok, faszénzemcsék. A kultúrréteg szórványos. Gazdagabb központi rész nem állapítható meg, a viszonylag összefüggő leletes foltoktól akár 100 méterre is találtak leleteket²⁰ és az egyes foltokat csaknem meddő sávok választják el egymástól.

FAUNA

Az időszak a rénszarvasok kora. A részletesen még fel nem dolgozott faunisztikai anyag meghatározásában két forrásra támaszkodhatunk. Vörös István²¹ előzetes meghatározása alapján a Pilismarót környéki lelőhelyeken előfordult:

Ragadozók: *Canis*, *Gulo*, *Vulpes*

Növényevők: *Rangifer* (túlsúlyban) *Bison*, *Equus*

Alces, *Mammuthus*²²

Sus

Rágcsáló: *Lepus*²³

¹⁹ Patay Pál ásatási jelentése, MNM Adattár 194. P. III.

²⁰ GÁBORI 1964, 54.

²¹ VÖRÖS 2000, 201, és köszönöm szíves szóbeli kiegészítését.

²² VÉRTES László Mottl Mária adatára hivatkozva ezzel a két fajjal egészíti a fajlistát ki. VÉRTES 1965, 359. Vörös István elemzése szerint a pilisszántói faunaszakaszra mind a jávorszarvas, mint a mamut eltűnik a természetes faunából. Ez utóbbiak bekerülése a későpaleolit telepekre csontgyűjtés eredménye lehet. VÖRÖS 2000, 178.

²³ Ld. 11. jegyzet.

Ez a faunalista szokatlanul változatos. A szezonális rénvándorlás, az ehhez kapcsolódó nagyvadászatok (mint ahogyan feltételezzük a Duna-kanyari vadászatanyák esetében) óhatatlanul a ragadozók számának időszakos megnövekedését jelenti.²⁴ Bár a növényevők és a ragadozók klasszikus vadászatának más-más a szezonja, a ragadozók maradványai csekély számban ugyan, de feltűnnek a kortárs nyíltszíni telepeken.

Vörös István archeozoológus több dolgozatában vizsgálta a felsőpaleolit lelőhelyek állatcsont anyagának különböző szempontok szerinti megoszlását (testrégiók, életkor, nem, stb.). A pilisszántói kőfülke anyagának komplex revíziójakor Ságvár mellett Pilismarót-Pálrét képviselte a nyíltszíni lelőhelyeket. A testrégiók szerinti megoszlás barlangi és a nyíltszíni lelőhelyen szignifikánsan különbözik. Ez a megfigyelés is megerősíteni látszik a két településtípus funkciója közötti különbséget. A pilisszántói kőfülke „The presence of a large quantity of intact phalanges on the site suggests that they were either discarded in the Rsh when the skins were procured and accumulated as refuse, or that they remained there together with the skins. In the latter case the skins were not used, or taken elsewhere. The Late Upper Palaeolithic hunters used the Rsh as a depot for meat and fur/skin”.²⁵

RÉGÉSZET

A Pilismarót környéki lelőhelyek leletei a nevezéktan időnkénti változásai ellenére régészeti-tipológiaiilag a késői paleolitikumba tartoznak.²⁶

A Pilismarót-Öreges-dűlő mint a legkorábban megismert telep már több kutatástörténeti periódust „élt át”. Az első ásatások idején, a francia szisztéma szerint magdaléni volt, a Patay Pál–Gábori Miklós-ásatás leletanyagát késői auri-gnacinnak határozták meg. Majd rövid, semleges „lősz-paleolitikum” időszak után, valamikor az 1950-es évek legközepén vezetett be Gábori Miklós a gravetti kultúra elnevezést a Würm 2-vel kezdődő felsőpaleolit iparokra.²⁷ A terminológia, ha nem is ilyen sommásan, azóta is tarja magát, ha a „keleti” jelző le is kopott róla.

Késői felső paleolitikum (Mussi–Roebroeks LUP: Late Upper Palaeolithic) elnevezéssel a Würm utolsó hideghullámától a holocén konvencionális kezdetéig tartó időszak régészeti kultúráit foglaljuk össze. Ha még tartjuk magunkat ehhez az igen alkalmas és kényelmes beosztáshoz, amely évtizedig a hazai felsőpaleolitikum beosztásának gerince volt²⁸ (ám az utóbbi időben kissé módosítani voltunk kénytelenek²⁹), akkor a következőképpen fűzhetjük fel a korszak lelőhelyeit:

Gravetti entitás/ságvári kultúra: Laugerie interstadiális (19 000 körüli BP C14), Gravetti entitás/epigravetti

Alsó

Lascaux interstadiális (16 000 körüli BP C14)

Felső,

valamelyik Dryas³⁰

²⁴ Számos recens példa ismert, pl. a kelet-afrikai gnúvándorlás útvonalainak azokon a pontjain, ahol a csorda kiesik megszokott menetritmusából, összetorlódik, pl. folyón való átkeléskor, sérülékennyé válik, s felborul a növényevők-ragadozók általánosan becsült 400:1 aránya a ragadozók javára.

²⁵ DOBOSI-VÖRÖS 1987, 47.

²⁶ Már Vértés László felhívta a figyelmet arra, hogy középső paleolit jellegű tárgyak is előkerülnek a Basaharc környéki terepbejárásokon vagy éppen a téglagyári fejtőgödörök oldalából, az újabb gyűjtéseken ugyancsak Basaharc-tetőn és a Bitóci-völgy peremén. A basaharci profilok kronológiája ismeretében ez várható és logikus. VÉRTÉS 1965, 190.

²⁷ GÁBORI 1960, 66.

²⁸ MUSSI-ROEBROEKS 1996.

²⁹ DOBOSI 2006.

³⁰ Az epigravetti felső kultúrréteg közvetlenül a humusz alatt, löszben került elő, eddig nem tapasztaltunk embrionális talajra jellemző talajtani jelenségeket.

Az időszak a tágabb értelemben vett gravetti időszak második fele. A gravetti entitás kultúráiban a közös, összekötő kapocs elsősorban a létfenntartás azonos bázisa, az egységes ökológiai lehetőség és igény, a települési stratégia és taktika optimális alkalmazása az adottságokhoz. Csak ezután következik a régészeti leletanyag.

A felső pleisztocén utolsó harmadában hazai paleontológiai-sztratigráfiai adatok és a régészeti információk jól egyeztethetők. Így a szűk tízezer év relatív kronológiája biztosnak tűnik. A markáns klimatológiai eseményekkel tagolt felső paleolitikum késői szakasza, a legtágabb értelemben vett gravetti entitás fiatalabb kultúráinak időszaka. A gyorsuló ütemben bekövetkező és egyre rövidebb ideig tartó éghajlat-ingadozások pontos datálása, a Würm utolsó hidegsúcsának abszolút kronológiai adatai azonban megerősítésre várnak.³¹ A kritikus 20000 C14 év BP körüli időszak elsősorban a Ságvárian/Kavicsgravetti lelőhelyek kulturális besorolása miatt fontos.³²

A késői felső paleolitikum két, közel kortárs kultúrájának esetleges kapcsolata nem tisztázott. Az alapvető különbség az eszközelőállításban mutatkozik. Az epigravettiek (Pilismarót és köre) az „aranykor”³³ magas színvonalú pengés iparának folytatói, gyengébb kivitelben, néhány ezer év hiátus után. Nem érik el a pavlovien szintjét sem az eszközök méretében, sem a kivitel minőségében, sem a típusok gazdagságában. A ságváriak kavicsmegmunkáló technológiája kevésbé hatékony, a nyersanyag szempontjából pazarlónak tűnik. Az előzmények jóval korábbi időszakra (középső paleolitikum?) vezethetők vissza.

A késői felsőpaleolitikum közepének (abszolút kronológiailag 16 ezer körül), régészeti képe mozaikos. Az egymással (legalább) ékszerszaga- és nyersanyagbeszerző vagy cserekapcsolatban álló epigravetti közösségek régészeti hagyatéka a néhány meghatározó általános eszköztípus mellett sok egyedi jellegzetességet hordoz. Minden szempontból egyedülálló az Esztergom–Gyurgyalag lelőhely: kronológiailag „epi-”, tipológiailag „gravetti”, topográfiailag tökéletesen a „helyén van”, mégis egyelőre párhuzam nélküli leletanyag a Kárpát-medencében.³⁴

A Hideglelőskeresztől a Dömösi kapuig húzódó lelőhelyfüzér utolsó tagja a Dömös község belterületén feltárt településrészlet. Nevezetessége az agancsokkal körülvett sátoralap, mint ilyen eddig egyedüli a hazai telepek között.³⁵

A 16000 körüli települési hullám lelőhelyeinek egy részén megtaláljuk ugyanennek a kulturális filumnak fiatalabb szakaszát. Ez a települési hullám a jégkorszak egyik legutolsó löszképződési időszakához köthető (valamelyik mikrostadiális). Pilismarót környékén Bánom az a lelőhely, ahol ez a felső kultúrréteg határozottabb, gazdagabb volt az alsónál. Ez a fiatalabb települési horizont, vékony leletes szint még kevesebb eszközzel, települési jelenségek nélkül. Kis vándorló

³¹ DOBOSI-VÖRÖS 1987, 58.

³² A legfiatalabb gravettiek nyugat-európai kortársainak, a magdelénieknek közép-európai elterjedése kapcsán egy, a Kárpát-medencére is érvényes, korrekt szinoptikus táblázatban 20 ezer körülre datálják az utolsó hidegmaximumot. HÖCK 2000, 117. A Kárpátok íve a medencét némileg elszigetelte, ám a nagy éghajlati tendenciákat csak késleltetni vagy hatásukat kis mértékben csökkenteni tudta, így valószínűleg itt is érvényes ez az adat. A régi radiokarbon dátumok kritika nélküli felhasználása félrevezető lehet: a BC vagy BP jelzések elhagyása 2000 év csúszást jelenthet (egy-egy klímaperiódus ennél rövidebb!) és utóbb még itt a kalibrálás.

³³ A MUP, azaz középső felsőpaleolitikum, 30 000 és 20 000 BP közötti régészetének legfrissebb eredményeit a *Hunters of the Golden Age* című tanulmánykötetben foglalták össze a szerkesztők, W. Roebroeks, M. Mussi, J. Svoboda és K. Fennema 2000-ben.

³⁴ DOBOSI at al. 1991.

³⁵ V. GÁBORI-CSÁNK 1983.

közösségek rövid ideig tartó megtelepedésének maradványai. Jelentőségük nem a régészeti leletanyag minőségében, hanem két egyéb vonatkozásban van:

– a települési hullámok ritmikusságának bizonyítéka, (azaz az „inter” időszakban megnő a települések száma, értelemszerűen a népesség),

– a közvetlen szuperpozíció, az állandóság igazolása: az 50–100 cm lösz lera-kódásához szükséges idő eltelte után számos, ugyanolyan adottságú dombtető/paraboladűne esetén is ugyanarra a helyre tértek vissza: expedíciós utak, vadászösvények?

A települési taktika is módosult. Az epigravetti időszak népcsoportjai már „kimerészkedtek” az Alföldre is (Jászság, Szeged: epigravetti, Madaras: ságvári kultúra). Elhagyják a korábbi gravetti törzsterületeket, s átmeneti tanyáik laza szövedéke behálózza az Alföldet is.

A lelőhely-füzérből egyetlen nyilvánosságra hozott C14 dátumunk van éspedig Pilismarót-Pálrétről:

Hv 12 988: 13 130 ±100 BP

A koradat a régészetileg várható és az egyéb geokronológiai dátumok alapján becsült értéknél fiatalabb. Prof. Dr. Mebus A. Geyh az ellentmondásra a következő választ adta: „Last, but not least, a mollusc sample from upper palaeolithic site was dated which should be between 16 000 and 19 000 years old. The 14C age of only 13 000 might be the result of isotopic exchange with a contamination of 20% during the whole holocene. This content is still in a possible range.”³⁶

A pilismaróti ásatások egyik régészeti eredménye az volt, hogy közeli szabadtéri lelőhelyen megtaláltuk a korábban a „pilisszántói kultúra” néven elkülönített lelőhelyek vezér(és csaknem kizárólagos) leletét, a tompított hátú mikropengéket, ám szabályos települési körülmények között, más eszközökkel együtt. A barlangok késő jégkori rétegeiben a régészeti hagyatékok: csekély számú és típuszegény eszközkészlet és gazdag fauna. Az apró hegyek nem kultúra-, hanem funkcióspecifikusak: a Pilis (és talán részben a Bükk) barlangjainak eszközkészlete a szélsőségesen aszimmetrikus típusösszetétellel az epigravetti vadászok átmeneti menedékei lehettek.³⁷

ESZKÖZKÉSZLET

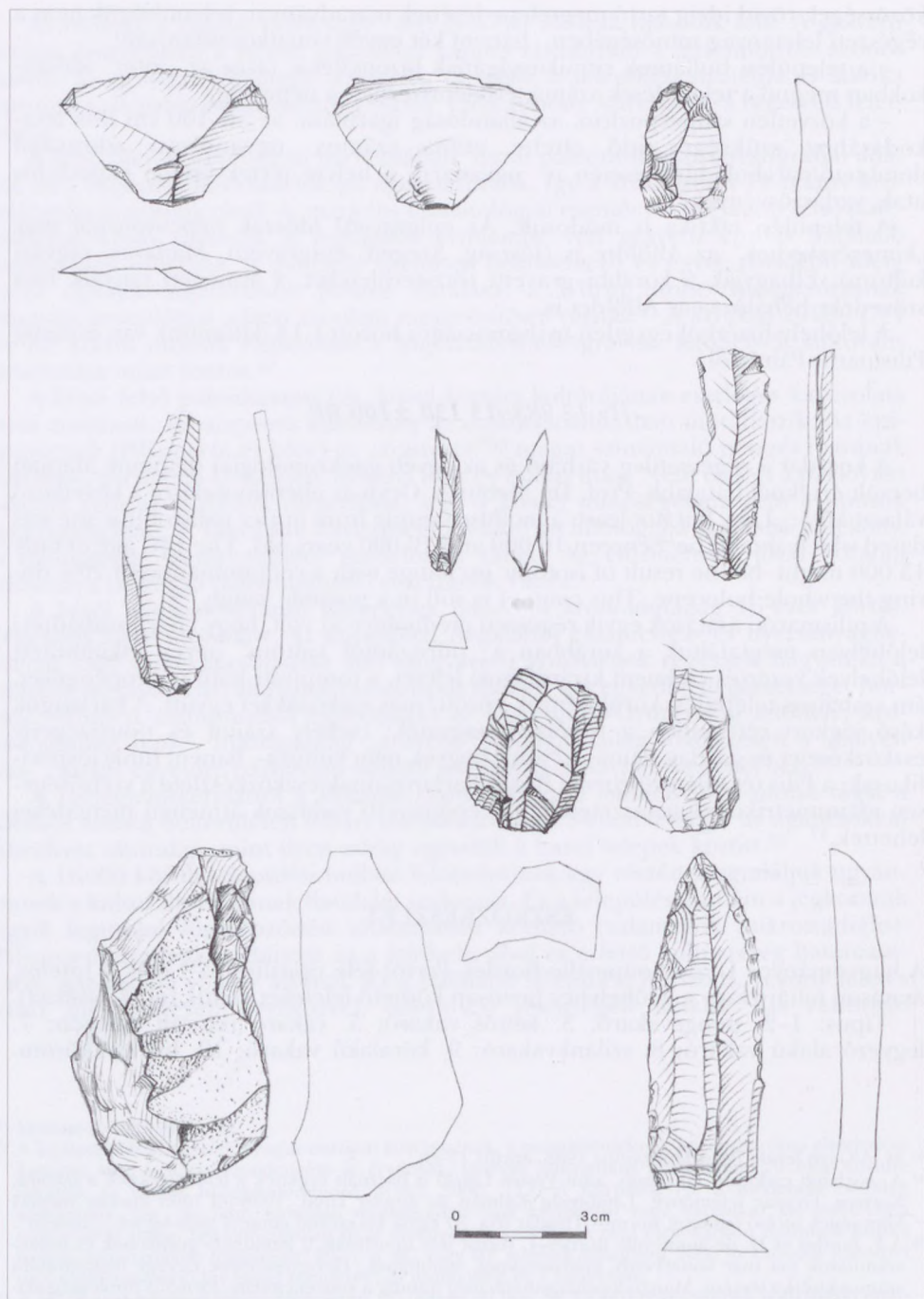
A hagyományos D. de Sonnevile-Bordes–Perrot-féle típuslistába³⁸ csak a hiteles, ásatáson feltárt vagy a lelőhelyhez biztosan köthető leleteket vettük fel (3. táblázat).

Típus: 1–2. pengevakaró; 3. kettős vakaró; 5. vakaró retusált pengén; 7. legyező alakú vakaró; 8. szilánkvakaró; 9. koralakú vakaró; 10. hüvelykköröm.

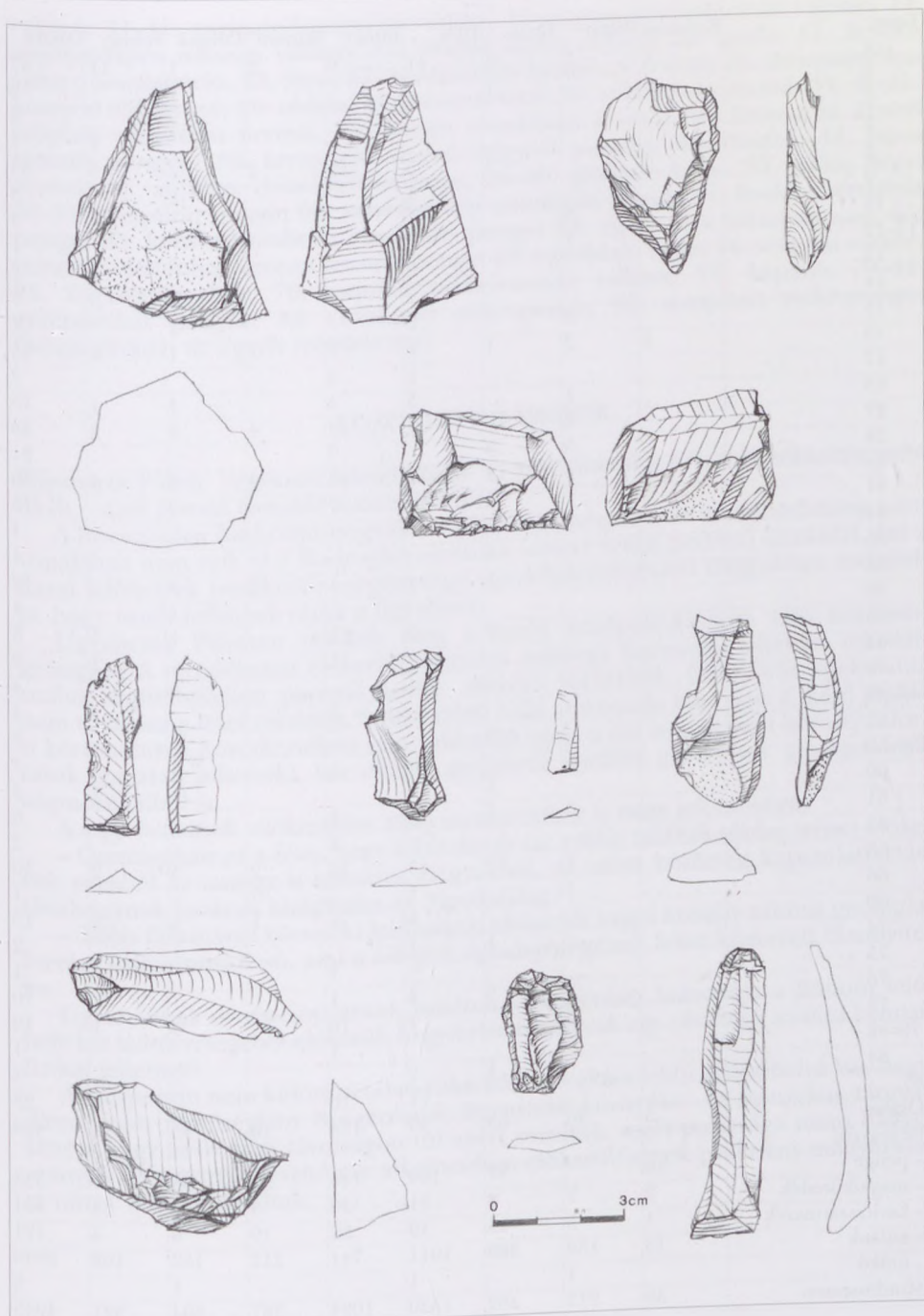
³⁶ M. A Geyh levele Pécsi Mártonhoz 1985. április 12-én.

³⁷ A „barlangi eszkimó” elnevezés, amit Vértess László is használt ezeknek a lelőhelyeknek a lakóira, Kormos Tivadar leleménye. Lambrecht Kálmán *Az ősember* című, 1926-tól több kiadást megért könyvének utolsó fejezetét Kormos Tivadar írta. Az egyik kis epizód címe: *A pilisi hegyek „eszkimója”*.

³⁸ A F. Bordes és D. de Sonnevile-Bordes–J. Perrot féle típuslisták, a kumulatív grafikonok és index-számítások ma már konzervatív módszereknek számítanak. Helyettesítésére és/vagy megújítására számos kísérlet történt. Miután legerőteljesebb még mindig a konvencionális-formális tipológián alapuló leíró módszer, s egy sor újítás Sonnevile-Bordes „köpenyéből búj ki”, a konzervatív módszerek még mindig megbízhatóan tájékoztatnak egy-egy lelőhely típus-spektrumáról. A pilismaróti lelőhelyeken talált összes eszköz mennyisége, minősége, tipikussága amúgy sem alkalmas egy új rendszer kialakítására



7. ábra. Pilismarót-Basaharc, eszközök
 Fig. 7. Pilismarót-Basaharc, tools



8. ábra. Pilismarót-Tetves, eszközök
Fig. 8. Pilismarót-Tetves, tools

Típus	Basaharc	Pálrét	Tetves	Diós	Bitóc	Bánom	Öregek	Felszín	Összes
1-2	1	7	5	11	9	2	1	11	47
3			1				1		2
5							2		2
7								1	1
8	1		3	5	12	2	5	5	33
9				1			2		3
10		3							3
11-12		1							1
13				2					2
14				1			2		3
15				2			2		4
16	1	2	1	6	1	1	1	2	15
17				1	2				3
23		1		5	4		4	1	15
27		2	6	4	12	4	3	8	39
28		5	9		7				21
29		1	7	14	13	2	3	8	48
31			6		7		2		15
34		1							1
35			1						1
38		1	1	4	1	2	3		12
39							1		1
43		1	2	2	1		1	1	8
44					1			1	2
47							4		4
48-49					1			3	4
57			3				2		5
58-59							1		1
60			1	2				1	4
61		3	1	1	1				6
63					2				2
65		2	10	13	16	2	5	2	50
66				1					1
69				3	5	1	5	1	15
74			1	1					2
75					1				1
76		2	3	3	1			1	10
77		2		1	10		5	1	19
79-82					1				1
84			1	2					3
85				14	10			4	28
Összes	3	40	63	99	128	16	55	54	438
92 (egyéb)									
- penge	16		37	169	144	35	55	77	533
- magkőtöredék	2	7	8	21	29	5	5	24	101
- kavicsszármazék	1	5	15	19	52	19	6	4	121
- szilánk	13	159	369	1011	741	212	182	162	2849
- ütőkő		1		1			1		3
Mindösszesen	35	212	492	1320	1094	287	304	321	4045

3. táblázat. A hiteles lelőhelyeken előkerült tárgyak listája besorolás szerint

Table 3. List of the objects found on the authenticated sites according to assignment

vakaró; 11–12. carinate/hajógerincvakaró; 13. vastag orros/museau vakaró; 14. atipikus/lapos museau vakaró; 15. magkő alakú vakaró; 16. gyalu; 17. árvéső-vakaró kombináció; 23. fűrő; 27. középső élű kétütéses árvéső; 28. aszimmetrikus középső élű árvéső; 29. oldalsó kétütéses árvéső; 31. többszörös árvéső; 34. derék-zögben csonkított árvéső; 35. ferdén csonkított árvéső; 38. keresztélű árvéső retusált pengén; 39. keresztélű árvéső völgyelt pengén; 43. magkő; 44. lapos árvéső; 47. atipikus chatelperron hegy; 48–49. gravette hegy; 57. vállas hegy; 58–59. tompított penge; 60. merőlegesen csonkított penge; 61. ferdén csonkított penge; 63. konvex/domború csonkított penge; 65. egyik élén folyamatosan; 66. mindkét élén folyamatosan retusált penge; 69. egyoldalú hegy; 74. völgyelt eszköz; 75. fogazott eszköz; 76. esquillee/pikkelyretusú szilánk; 77. kaparó; 79–82. geometrikus pengék; 84. csonkított mikropenge; 85. tompított mikropenge; Összes eszköz: 92 egyéb (részletezve).

EGZOTIKUS TÁRGYAK

Pilismarót-Pálrét régészeti leletei közül ki kell emelni a két, már többször publikált, *vésett peremű homokkő koncentrációt*.³⁹

A bizonytalan funkciójú tárgyak a kivitel minőségében és a végeredmény színvonalában nem érik el a Bodrogkeresztúrról ismert vésott peremű diszkosz, ám a hazai lelőhelyek rendkívüli szegénysége egzotikus/művészeti tárgyakban indokolja, hogy ismét felhívjuk rájuk a figyelmet.

Ugyancsak Pálréten találtuk meg a hazai felsőpaleolitikum első *borostyángöngyét*. A töredékesen előkerült tárgynak mintegy harmadát lehetett rekonstruálni: legömbölyített peremű kocka alakúra formálták. Infravörös spektruma nem tisztázza a lelet eredetét.⁴⁰ Közvetlen balti származás már csak a késő jégkori körülmények következtében sem valószínű (azaz a ma ismert balti borostyánforrások jég alatt lehettek), bár elvileg gyűjthető korábbi glaciálisok gleccsereinek végmorénáiból is.

A *hegyi kristályok* előkerülése több szempontból is nagy jelentőségű.

– Önmagában az a tény, hogy több darab (az eddig találtak többszöröse) előkerült ezekből az amúgy is tetszetős tárgyakból, az adott közösség kapcsolattartási távolságának határait kitágította az Alpokajáig.⁴¹

– Több Pilismarót környéki lelőhelyen előkerült hegyi kristály azonos geológiai forrása valószínűsíthető, ami a telepek egyidejűségének lehet közvetett bizonyítéka.

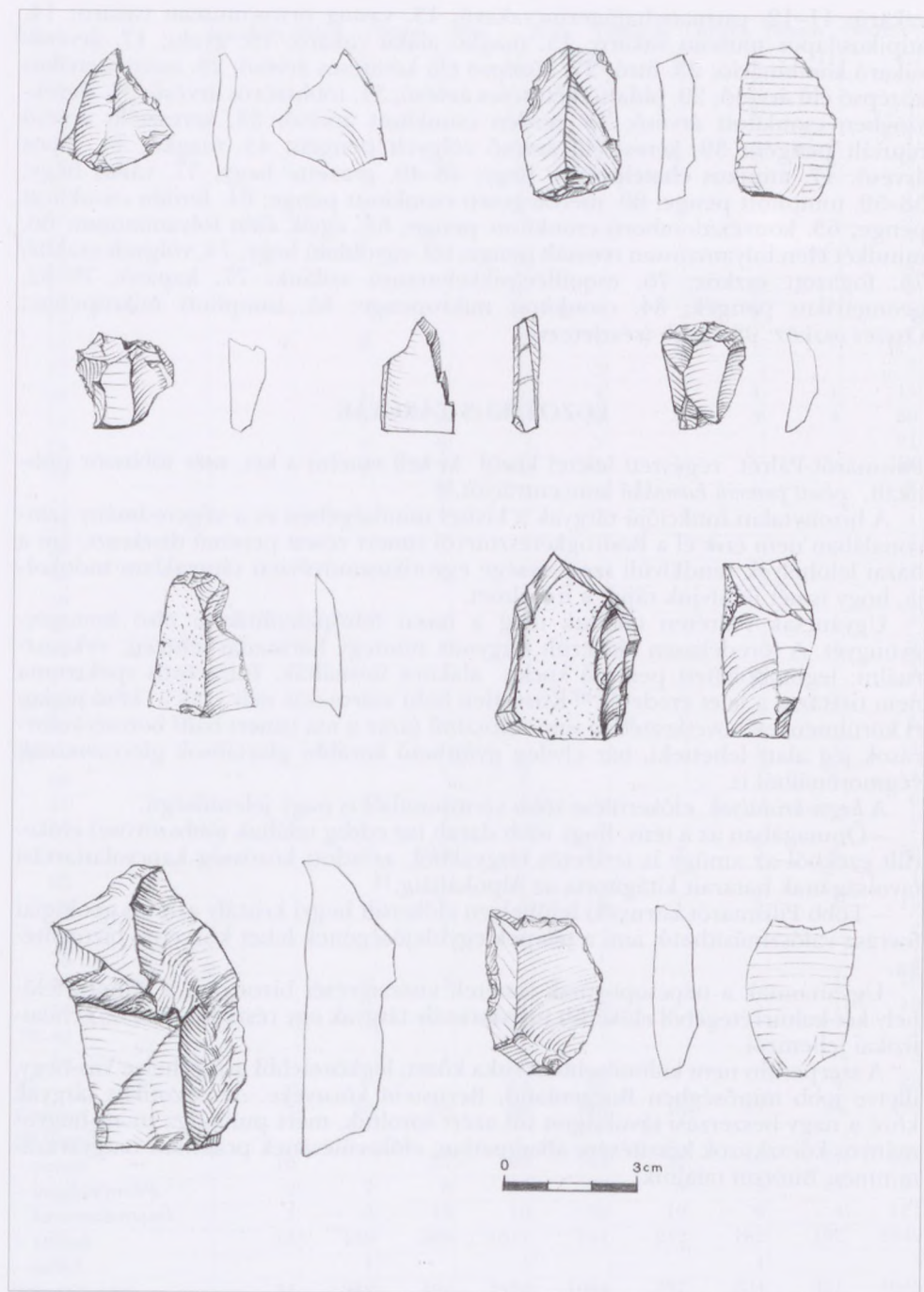
Ugyanannak a népcsoportnak ismételt visszatérését bizonyítja a Bánom lelőhely két kultúrretegéből előkerült hegyikristály tárgyak egy részének azonos kémiai-fizikai jellemzői.

A szerpentin nem különösebben ritka kőzet, legközelebbi gyűjtőhelye Vas-hegy, illetve jobb minőségben Burgenland, Bernstein környéke. Az egzotikus tárgyak közé a nagy beszerzési távolságon túl azért soroltuk, mert puhasága miatt hagyományos kőeszközök készítésére alkalmatlan, előkerülésének praktikus magyarázata nincs. Bitócon találtuk.

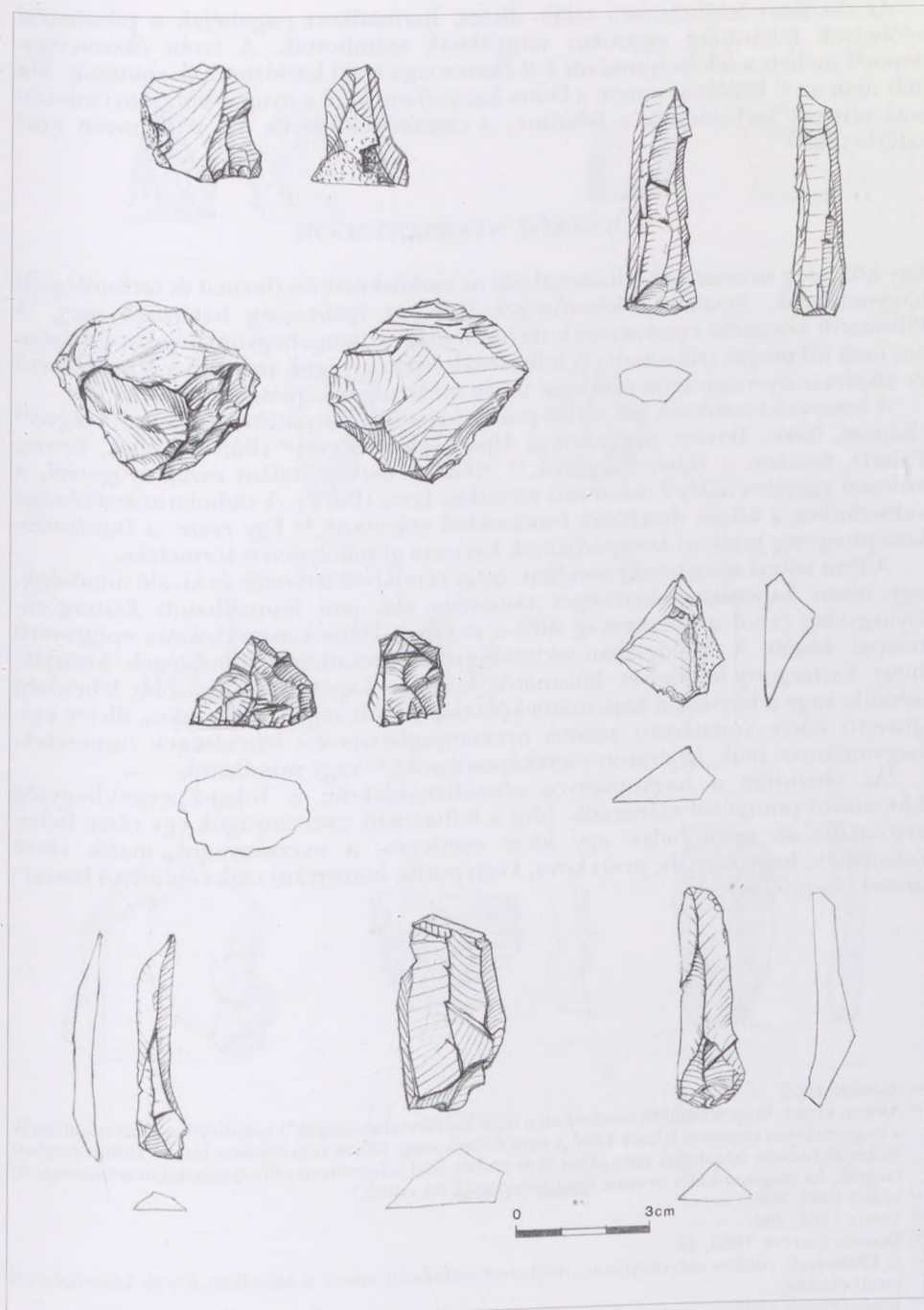
³⁹ DOBOSI et al. 1983, 293.

⁴⁰ FÖLDVÁRI 1985, 39.

⁴¹ DOBOSI–GATTER 1996.



9. ábra. Pilismarót-Bánom, eszközök
 Fig. 9. Pilismarót-Bánom, tools



10. ábra. Pilismarót-Diós, eszközök
Fig. 10. Pilismarót-Diós, tools

Az őskőkori lelőhelyeken talált díszes, harmadkori csigahéjak a pilismaróti lelőhelyek feltárásáig egzotikus tárgyaknak számítottak. A szobi ékszercsigadepot⁴² mellett a lelőhelyenkénti 1-2 ékszercsiga igazi kuriózumnak számított. Ma már nem az.⁴³ Különösen nem a Duna-kanyarban, ahol a nyugat-börzsönyi miocén kori rétegek kiemelkednek a felszínre, a csigahéjlelőhelyek ma is könnyen hozzáférhetők.⁴⁴

KÖESZKÖZ NYERSANYAGOK

Egy közösség nyersanyag felhasználását az eszközkészítési (formai és technológiai) hagyományok, beszerzési lehetőségek vagy az igényesség határozza meg. A Pilismarót környéki epigravettiek technológiája a pengehagyományokat folytatja, ám nem túl magas színvonalú. A felhasznált nyersanyagok azonban a hozzáférhető és alkalmas nyersanyagok csaknem teljes spektrumát képviselik.

A beszerzési területek két szélső pontja keleten a Kárpátokon túl a Prut völgye⁴⁵ (Bánom, Bitóc, Tetves), nyugaton az Alpok keleti völgyei⁴⁶ (Bánom, Bitóc, Tetves, Pálrét), északon a Fehér-Kárpátok.⁴⁷ Néhány eszköz (talán) észak-nyugatról, a sziléziai végmorénákból származó erraticus kova (Bitóc). A radiolaritok többsége valószínűleg a közeli dunántúli forrásokból származik.⁴⁸ Egy része a Dunántúli-középhegység jurakori kovapadjainak kavicsá gömbölygetett törmeléke.

A Prut völgyi nyersanyag amellelt, hogy rendkívül tetszetős és kiváló minőségű, egy olyan kapcsolat lehetőségét támasztja alá, ami fennállhatott Esztergom-Gyurgyalag (ahol a nyersanyag 80%-a ez) és a Duna-kanyar kortárs epigravetti telepei között. A tipológiában-technológiában mutatkozó különbségek kizárják, hogy Esztergom lelőhelyet Pilismarót köréhez kapcsoljuk, így több lehetőség adódik: vagy a közvetlen kapcsolata két telep között vagy (a korszakra, illetve epigravetti körre vonatkozó) azonos nyersanyagbeszerzési lehetőségek (ismeretek, hagyományos utak, bejáratott cserekapcsolatok),⁴⁹ vagy mindkettő.

Az obszidián a hagyományos obszidiánvidékről, a Tokaj-Eperjesi-hegység különböző pontjairól származik. Míg a felhasznált nyersanyagok egy része helyi-regionális és gyűjtőhelye egy kissé esetleges, a nyersanyagok másik része (obszidián, hegyikristály, pruti kova, kvarcporfir, borostyán) csak célirányos beszerzéssel hozzáférhető.

⁴² GÁBORI 1969.

⁴³ Az sem kizárt, hogy a korábbi ásatásokon a nem kortárs („lősz-csigák”) csigahéjakat nem számították a hagyományos régészeti leletek közé, s nem őrizték meg. Würm végi löszben, hiteles kultúrrétegben előkerült miocén csigahéjak még akkor is az ember által (akármilyen célból) odaszállított (manuport) tárgyak, ha megmunkálás nyomai nem fedezhetők fel rajtuk.

⁴⁴ SZABÓ 1983, 306.

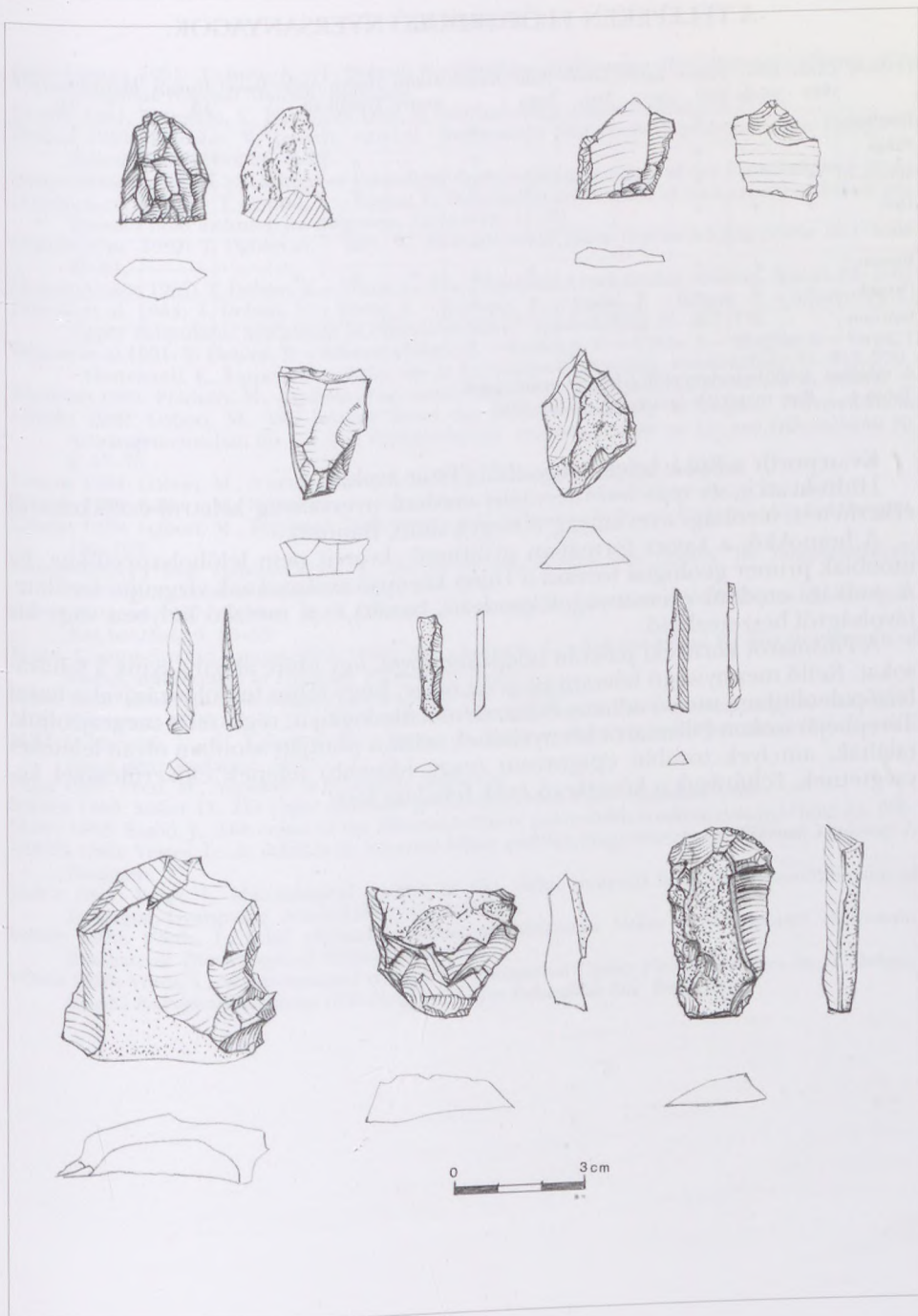
⁴⁵ VARGA 1991, 268.

⁴⁶ DOBOSI-GÁTTÉR 1996, 48

⁴⁷ A közkedvelt zölden márványozott, májbarna radiolarit, amely a szlovákiai folyók közvetítésével jutott el ideig.

⁴⁸ BIRÓ-DOBOSI 1991.

⁴⁹ Ezt látszik megerősíteni, hogy a kortárs Szeged-Óthalom lelőhelyen is előfordul ez a nyersanyag. Tetszetős, ám sajnos egyelőre bizonyíthatatlan az az ötlet, hogy a nyersanyag legcélszerűbb útvonala a Prut és a medence belseje között a Maros völgye.



11. ábra. Pilismarót-Bitóc, eszközök
Fig. 11. Pilismarót-Bitóc, tools

A TELEPEKEN ELŐFORDULÓ NYERSANYAGOK:

Lelőhely	Obszidián	Kvarcporfír	Radio-larit	Egyéb kova	Erratikus	Prutikova	Kvarcit	Hidro-kvarcit	Hegyi-kristály	Andezit	Bazalt	Homokkő	Mészkő	Szerpentin
Basaharc			+				+							
Pálrét			+				+		+	+		+		
Tettes	+		+			+	+		+	+		+		
Diós	+	+	+				+					+		+
Bitóc	+		+		+	+	+		+	+	+	+	+	+
Bánom		+	+			+	+	+	+	+				
Öregek	+	+	+	+			+							
Szórvány		+	+				+							

4. táblázat. A lelőhelyeken előforduló nyersanyagok

Table 4. Raw materials occurring on the sites

Kvarcporfír a Bükk keleti völgyeiből (Tátár árok).

Hidrokvartcit, és más hidrotermális eredetű nyersanyag keletről-északkeletről érkezhettek, távolsági nyersanyag (Öregek dűlő, Bánom).

A homokkő, a kavics formában gyűjthető kvartcit nem lelőhelyspecifikus. Ez utóbbiak primer geológiai forrása a Duna középső szakaszának vízgyűjtő területe. A vulkáni eredetű nyersanyagok (andezit, bazalt) és a mészkő helyben vagy kis távolságról beszerezhető.

A Pilismarót környéki paleolit telepeken most egy időre abbahagytuk a feltárásokat. Kellő mennyiségű leletanyag gyűlt össze, hogy teljes feldolgozásával a hazai felsőpaleolitikum utolsó néhány évezredének ökológiáját, régészetét megrajzoljuk. Terepbejárásokon Pilismarót környékének számos pontján azonban olyan leleteket találtak, amelyek további epigravetti (vagy idősebb) telepek előkerülésével kecsegtetnek. Feltárásuk a következő évek feladata lesz.

IRODALOM

- BÍRÓ-DOBOSI 1991: T. Bíró, K. – T. Dobosi, V., *Lithotheca, Comparative Raw Material Collection of the Hungarian National Museum*. Budapest.
- DOBOSI 1981: T. Dobosi, V., Pilismarót-Dió, új őskőkori telep. *CommArchHung* 9–27.
- DOBOSI 1985: T. Dobosi, V., Jewelry, musical instruments and exotic objects from the Hungarian Palaeolithic. *FolArch* 36. 7–32.
- DOBOSI 2005: T. Dobosi, V., Cadastre of Palaeolithic finds in Hungary – State of Art. *CommArchHung* 49–81.
- DOBOSI-GATTER 1996: T. Dobosi, V. – Gatter, I., Palaeolithic tools made of rock crystal and their preliminary fluid inclusion investigation. *FolArch* 45. 31–50.
- DOBOSI-VÁRI 1997: T. Dobosi, V. – Vári, Á., Horváth Adolf János régészeti feljegyzések. *FolArch* 46. 47–91.
- DOBOSI-VÖRÖS 1987: T. Dobosi, V. – Vörös, I., The Pilisszántó I rock-shelter revision. *FolArch* 38. 7–64.
- DOBOSI et al. 1983: T. Dobosi, V. – Vörös, I. – Krolopp, E. – Szabó, J. – Ringer, Á. – Schweitzer, E., Upper Palaeolithic Settlement in Pilismarót-Pálrét. *ActaArchHung* 35. 287–311.
- DOBOSI et al. 1991: T. Dobosi, V. – Kövecses-Varga, E. – Krolopp, E. – Vörös, I. – Magyar, I. – Hertelendi, E., Upper Palaeolithic site at Esztergom-Gyurgyalag. *ActaArchHung* 43. 233–270.
- FÖLDVÁRI 1985: Földvári, M., Analysis of an amber bead from Pilismarót-Pálrét. *FolArch* 36. 39–41.
- GÁBORI 1960: Gábori, M., Der heutige Stand der Paläolithforschung in Ungarn. Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte. *Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte* Nr. 2. 57–75.
- GÁBORI 1964: Gábori, M., A késői paleolitikum Magyarországon. *RégTán* 3. 54–60.
- GÁBORI 1969: Gábori, M., Paläolithische Schnecken-depot von Szob. *ActaArchHung* 21. 19–34.
- GÁBORI 1969: Gábori, M., Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen Ungarns. *ActaArchHung* 21. 155–165.
- GÁBORI-CSÁNK 1984: Gábori-Csánk, V., Die Behausungsspuren von Dömös. In: *Jungpaläolithische Siedlungsstrukturen in Europa. Tübingen*. 251–256.
- GÁBORI-GÁBORI 1957: Gábori, M. – Gábori, V., Les stations de loess paléolithiques de Hongrie. *ActaArchHung* 8. 56–59.
- HAHN-LOBODA-SISKÁNÉ-SZILASI 2002: Hahn, Gy. – Loboda, Z. – Siskáné-Szilasi B., The stratigraphy of loesses and terraces in Hungary. *Præhistoria* 3. 23–37.
- HÖCK 2000: Höck, Ch., *Das Magdalénien der Kniegrotte*. Stuttgart.
- MUSI-ROEBROEKS 1996: Musi, M. – Roebroeks, W., The Big Mosaic. *Current Anthropology* 37. 697–699.
- MRT 5: Horváth, I. – H. Kelemen, M. – Torma, I., *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Budapest, 1979.
- PÉCSI 1993: Pécsi, M., *Negyedkor és löszkutatás*. Budapest.
- SOFFER 1985: Soffer, O., *The Upper Paleolithic of Central Russian Plain*. Academic Press.
- SZABÓ 1983: Szabó, J., The origin of the Pilismarót-Pálrét palaeolithic trinkets. *ActaArchHung* 35. 306.
- VÉRTES 1965: Vértés, L., Az őskőkor és átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. *Régészeti Kézikönyv* 1. Budapest.
- VARGA 1991: Varga, I., Mineralogical analysis of the lithic material from the Palaeolithic site of Esztergom-Gyurgyalag. *ActaArchHung* 45. 267–268.
- VÖRÖS 1989: Vörös, I., Felső pleisztocén *Equus achenheimensis* Nobis 1971 koponya Pilismarót-Basaharcról. *Dunai Régészeti Közlemények* 5–10.
- VÖRÖS 2000: Vörös, I., Macro-mammal remains on Hungarian Upper Pleistocene sites. In: T. Dobosi, V. (ed.) *Bodrogkeresztúr-Henye (NE-Hungary) Upper Palaeolithic Site*. Budapest.

GRAVETTIAN SITES AROUND PILISMARÓT

Excavations around Pilismarót were re-started in 1979 and continued till 1995, following previous research by notable predecessors. This paper gives an account of 11 seasons of excavation, some 300 working days, excavations and related field surveys as follows:

1. The plateau extending from Dömös-Pattantyús to Pilismarót-Hidegtelek is levelled by Late Würm loess at an elevation of cca. 150 m a.s.l., dissected by dry or stream valleys into polyhedral blocks. These valleys used to lead the herds of reindeer from the Gerecse Mts. to the plains along the river Danube. Along the margin of the plateau, a range of Upper Palaeolithic temporary hunters' camps have been excavated or identified.

2. The stratigraphical sequence of the excavations is practically identical. In the 30–40 cm thick humus, the A and B soil levels can be clearly separated. Under the humus, we can find more or less sandy loess in variable thickness. The main cultural layer can be located at the depth of 60–120 cm. At three of the localities, a less characteristic upper cultural layer could be observed as well.

3. Settlement features comprise the usual elements: stone tools, fabrication debris, burnt and ashy patches, grains of ochre. At some of the settlements, the habitation phenomena are confined to one concentration of finds while in other cases we can observe so-called dispersed settlement features: at a distance of several metres from the central concentration of finds, along any sections opened on the small plateau, archaeological finds may come to light. This is specially typical for the locality Tetves-tető and, according to observations made by Miklós Gábori, Öreges dűlő.

4. The fauna is primarily composed of reindeer. Further remains found comprise wolf, fox, wolverine, bison, horse, elk, mammoth, wild boar and hare.

5. The archaeological material can be uniformly assigned to the Epigravettian culture. It is Gravettian in the sense that the tool-kit comprises certain leading tool types characteristic of the culture and it is „Epi” in the chronological sense: it can be connected to the small interstadials following the last cold peak of the Würm glaciation. The blade-based technology is following the Pavlovian tradition of more than 10000 years before. The concept of the „Pilisszántó Culture” prevailing in technical literature for a few decades ceased with the discovery and identification of open-air sites with the characteristic Gravettian micro-blades.

6. The raw material of the stone tools is most variable and colourful. The primary sources comprise all known collecting spots of the period and several raw material varieties originate from outside the Carpathian Basin.

7. Among the „exotic” finds, a cube-form amber, two incised sandstone concretions, relatively large number of trinket snails and rock crystal implement deserve special attention.

Viola T. Dobosi

Translated by *Katalin T. Bíró*

ÚJABB LATIN FELIRATOS ÁTOKTÁBLA PANNONIÁBÓL

KOVÁCS Péter – SZABÓ Ádám

In memoriam István Tóth

Magánkézsből¹ került a Magyar Nemzeti Múzeum Római Gyűjteményébe egy feliratos ólomötvözet tábla töredéke, közelebbről ismeretlen magyarországi, azaz pannoniai lelőhelyről (ltsz.: MNM 2003.3). Méretei a következők: m.: 35 mm, sz.: 41 mm, v.: 1 mm (1. ábra).

Olvasati nézete szerint fektetett téglalap alakú, amelynek jobb feléből hiányzik egy rész, az egésznek mintegy harmada, illetve a bal alsó sarkából hiányzik egy kisebb darab a sor első betűjének nagy részével együtt. Bal felső sarka gömbölyített. Hátdoldala sima. Előoldalának felülete helyenként korrodálódott, főleg a jobb felén, illetve az alsó és felső szélén, ahol a betűket is torzíja, illetve részlegesen elpusztította a korrózió (1. sor M; 6. sor II). A 2. sorban a táblácska apróbb lyukak által sértett, amelyek közül legalább kettő a szöveg bekarcolásakor keletkezett, a *stylus* erősebb nyomása által. Az előoldalra vésett 6 sornyi szöveg helyenként kurzív jellegű, de *capitalis* betűkkel egy hegyes fémstylus segítségével, kevesebb gonddal bekarcoltan készült (2. ábra). Az írásjelek közül kurzív jellegűek az egymáshoz nagyon hasonló G és S betűk az 1. és 5. és 6. illetve az 1., 2., 3. és 6. sorokban. A két betű közötti különbség, hogy az S középszára, máshol a felső és alsó szára kissé hosszabb, illetve a betűszárak az egyenes felé közelítenek – 1., 2., 3. és 6. sorok – és nem a görbe felé, mint az 1., 5. és 6. sorok G-i esetében. Mellettük az E = II, valamint az M betűk alakja szintén kurzív jellegű. Néhány esetben a betűszárakat össze sem kapcsolták: 1. sor M; 3–4. sor O; 6. sor N. A karcolás módja gyors kivitelezésre utal és gyakorlott kézre. A sorok a tábla bal széléhez képest beljebb kezdődnek, az 1. és 4. sorok 3–4 mm-rel, a többi 6 mm-rel, ami az utolsó sorra is vonatkoztatható a betűnyomok alapján. A betűk méretei egyenletlenek, annél fogva a sorméretek sem megegyezők teljesen: 5–7 mm (1. sor); 4–8 mm (2. sor); 4–6 mm (3–4. sorok); 2–5 mm (5. sor); 3–5 mm (6. sor). Leginkább az 5. sor üt el a többitől a kisebb és sűrűbben karcolt betűkkel, amely több betűből álló sort feltételez ugyanakkora helyen. A sorok nem igazodnak egyenes alapvonalhoz, a betűk hol lejjebb, hol feljebb helyezkednek el a soron belül egymáshoz képest. Az összességében nagyjából 2/3 arányban fennmaradt sorrészek jól olvashatók, a jó latinsággal írt szöveg szerkesztésének módja, s ezáltal a szerkezete jól felismerhető. A töredékes sorok meglehetősen biztonsággal ki is egészíthetők, valamint az olvasat nyomán megállapítható, hogy tényleg átoktábláról van szó (1–2. ábra). A megmaradt és azonosítható betűk, valamint a szöveg javasolt kiegészítése a következő:

¹ Sándor Lajosnak ezúton köszönjük szíves segítségét.

1.	VRSAM GA[- - -]		<i>Ursam Gaſi f(iliam)? defigo</i>
2.	CORPVS VRS[- - -]		<i>corpus Urs[ae defigo]</i>
3.	OCVLOS VRS[- - -]	3	<i>oculos Urs[sae defigo]</i>
4.	TOTVM COR[- - -]		<i>totum cor[poris de-]</i>
5.	FIGO CVTEM CQ[- - -]		<i>figo cutem cq[rporis et ?]</i>
6.	YNGIIS DIIF[- - -]	6	<i>umg(u)es deffigo - - -].</i>

1. Az első sorban a megátkozott személy neve olvasható accusativusban (a szó végi M hevenyészve karcolt, illetve a jobb felső csúcsot korrozio károsította), mellőle vagy előle hiányzik az istenség megnevezése – fel sem volt tüntetve. Utóbbi hiánya arra utal, hogy olyan helyen került elrejtésre a tábla, amely a megfelelő istenségnek volt szentelve, ezért külön nem kellett megnevezni. A megátkozott nevének viszont az átok pontossága és eredményessége miatt mindig szerepelnie kellett. A *cognomen* után található töredékes GA betűcsoport valószínűleg *Ursa filiatióját* adja meg, amely a többi sor alapján teljesen aligha lehetett kiírva, azaz: *Gaſi f(iliam)* ... (a G-t vö. az 5. és 6. sorok G betűivel). Utána mindenképpen állítmánynak kellett következnie, amely az 5. és 6. sorok alapján került kiegészítésre.

2. A fennmaradt szöveg világosan értelmezhető részeiben az egész testre utaló szó mellett adott testrészek nevei² olvashatók accusativusban, továbbá a mellérendelő mondatrészek állítmányai. A második sor első szava (*corpus*) a megátkozott teljes testére vonatkozik, a szerző ezt még egyszer pontosította a név ismételt feltüntetésével. A sor vége szintén az 5–6. sorok alapján egészíthető ki.

3. A harmadik sorban határozottan a szemeit emeli ki a megátkozott személynek, akit a sor végén a neve ismételt feltüntetésével megint pontosan meghatározott. Az állítmány az 5–6. sorok szerint egészíthető ki.

4–5. A negyedik sort a *totum* jelzővel kezdte az átok szerzője, amelyet a COR betűcsoport követ a törésvonalig. A szívre (*cor*) értve kevésbé értelmezhető a sor a teljes szövegen belül, így a testre kell vonatkozzon, éspedig a következő sorral szerkesztési egységben. Az állítmány a 4. sor végén kezdődő és a kisebb betűkkel karcolt 5. sorban folytatódó kifejezés, a *[de]/figo* (FIGO, ill. DEF) egyes szám első személyben. Ennek alapján teljes joggal feltételezhetjük, hogy a többi mondatrész esetében is ez állhatott, így visszaülő az 1–4. sorok végén is, amellyel megfelel a szöveg az ismert átoktáblák szövegszerkezetének.³ Az átoktáblákon viszonylag gyakran szerepel a *defigere* ige „megátkozni” jelentéssel (vö. AÉ, 1901: 183; AÉ, 1911: 152; AÉ, 1975: 449 = 1987: 455). Így ugyanez az alak található a *camuntumi* átoktáblán is, szintén az elátkozni kívánt személlyel kapcsolatban: Ld. CIGP, CatNr. 16 = AÉ, 1929: 228: ... *defigo Eudem[um]* ... Utóbbi ige eredetileg a táblák kiszögezésére vonatkozó jelentéssel bírt, majd éppen az átoktáblák használatának elterjedése vonta maga után az új jelentését: kihirdet, megbűvöl, megigéz, elátkoz.⁴ Azaz a 4–5. sorok a test egészére vonatkoznak, a teljes test bőrfelületére, amelyet külön átokkal látott el a tábla szövegének szerzője, úgy fogalmazva, hogy világosan érthető legyen mire vonatkozik az átok.

5. A sor a jól olvasható elejét követően egy C betűvel kezdődő szóval folytatódik, amely szintén az egyik testrésze lehet a megátkozottnak, amellyel összefügg a 6. sor nehezen olvasható, de azonosítható első kifejezése, amelyet ismételt-

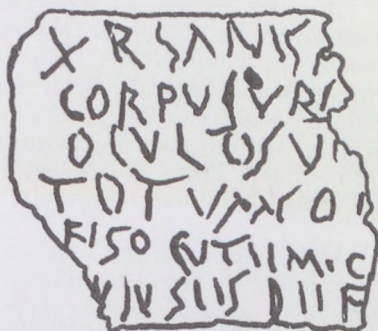
² Testrészek neveit sorolja a következő tábla: CIL X 8249 = AUDOLLENT 1904 – Italia/Latium. Minturnae

³ Összefoglalóan ld. az AUDOLLENT 1904 (1967) és a KOTANSKY 1994 féle corpusokat.

⁴ LEWIS–SHORT 1877, 530.



1. ábra. Az átoktábla fényképe (Fotó: Kovács P.)
Abb. 1 Die Fluchtafel (Foto: P. Kovács)



2. ábra. Az átoktábla rajza (Rajz: Szabó Á.)
Abb. 2 Die Fluchtafel (Zeichnung: Á. Szabó)

ten a *deffigo*] állítmány követ. A sor több és kisebb betűt tartalmaz a többinél. A sor végén állhatott a kötőszó is [... et], amely a következő 6. sorral kapcsolta össze az előtte állókat. Ha itt is két függőleges vonással jelölték az E betűt, mint a 6. sorban kétszer is, úgy még kevesebb helyet foglalt az amúgy is kisebb betűs soron belül.

6. Az utolsó sor olvasatánál és kiegészítésénél biztosra vehetjük, hogy az első szó egy *-es* végződésű pluralis accusativus, amely a *deffigo* állítmány előtt található, továbbá a főnév bizonyosan egy testrész latin neve: ahogy nehezebben de azonosítható módon olvasható: *unges*, azaz *ung(u)es*. Az előzmények függvényében, vagyis, hogy a test után a bőr következik, a legvalószínűbb eshetőség, hogy az *ungues* alak vulgáris alakjával állunk szemben, ahol a labioveláris *g^w* már leegyszerűsödött (ld. ugyanezt az alakot: AÉ, 1901: 183).⁵ Ugyanitt az N betű szárait sem kapcsolták össze. A szó előtt kötőszónak kellett állnia, azaz legvalószínűbben az *et* szócskának. Ahogy szó esett róla ez az 5. sor végén állhatott. A 6. sor szintjén a tábla sarka letörött, azonban a V betű felső szárvégei megmaradtak, egyébként a sor kezdő vonala ugyanaz, mint a 2–3. és 5. soroké.

Semmi sem utal arra, hogy a *defixio* okát a táblán megnevezték volna, nincs is hely rá. Hiányzik továbbá az átoktáblák esetében gyakori feltételes mondatrész. Ezt az állítmány *praesens imperfectum* is világossá teszi.

Az átok szerzője megnevezte a valószínűleg külsődlegesen és belsőlegesen egyaránt értett teljes test (*corpus*) után annak olyan részeit amelyeken jól feltűnő módon mutatkoznak meg a tünetek. Az a kór, amely a szemeken, a test bőrfelületén, illetve az ujjakon mutatkozik meg, végsősoron pedig a test egészét érinti a néhány szavas tábla szövege nyomán nehezen azonosítható, azaz nevezhető meg összefoglalóan. Az sem állapítható meg a felsorolásból, hogy egyenként óhajtott volna az átokszerző megbetegíteni a címzettet, vagy tünetegyüttes által jellemezhető betegséget küldött rá. A megnevezett testrészek az egyik javasolható azonosítási lehetőség szerint a szárazlepra-szokott a jelzett sorrendben mutatkozni. A szárazlepra a megnevezett testrészeket érinti elsősorban, végsősoron az egész testet.⁶ Ennek alapján óvatosan feltételezhető, hogy talán szárazleprával óhajtott haragosát megelenni az átoktábla szerzője.

⁵ VÄÄNÄNEN 1982³, 106, Nr. 94.

⁶ Köszönjük Dr. Toldy-Schedel Emil (aki lepratelegeken töltött hosszú idő alatt a betegség gyakorlati szakértőjévé vált) segítségét a tünetegyüttes nyomán feltételezhető kór meghatározáshoz.

A gyakori ismétlések íratlan szerkesztési szabályokra utalnak, amelyeket az átok sikeressége érdekében be kellett tartani. A sajátos szerkesztési szabályok miatt semmilyen irodalmi értéket nem képvisel az írás, ahogy a többi hasonló defixió is. Utóbbiak között nem példa nélküli az egyes testrészek külön-külön való felsorolása és megátkozása. Egyik legjobb és viszonylag bőszavú példája, a testrész szerinti átkot fogantatosító szövegeknek a nomentumi tabula (AE, 1901: 183 – Italia, Regio I) szövege, ahol a megátkozni kívánt személy szinte minden porcikáját gondosan felsorolták:

Malcio Nicones oculos / manus digitos brac(h)ias ung(u)es / capil(l)o(s) caput pedes femus venter(!) / nates um(bi)licus(!) pectus mamil(l)as / collus(!) os buc(c)as dentes labias / me(n)tus(!) oc(u)los fronte(m) supercili(a) / scap(u)las umerum nervias ossu / merilas(?) venter mentula crus / qu(e)stu lucru valetudines defigo / in (h)as tabel(l)as // Rufa Pulica manus de(n)tes / oc(u)los brac(h)ia venter(!) mamil(l)a(s) / pectus os(s)u(a) merilas(?) venter(!) / [---] crus os pedes frontes / ung(u)is digitos venter(!) um(bi)licus(!) cun(n)us(!) / quas(?) ilae Rufas(!) Publica(!) def(i)go / in (h)as tabel(l)as.

A római kori népi vallásossághoz kötődő sajátos emlékek az ólom, ezüst vagy arany átoktáblák (*tabulae defixiones*), amelyek általában vett ritkaságuk ellenére már viszonylag magas számban ismertek a birodalom tartományaiából, így a pannóniai provinciákból is.⁷ A szöveges vékony lemezék általában (az elhunytak mellén egy capsulában) összehajtogatva sírokban, vagy kutakban, forrásokban elrejtve, továbbá szentélyek területén kerülnek elő.⁸

A ma ismert görög-latin átoktáblák száma meghaladja az 1500-at. Időben a Kr. e. 6. század végétől egészen a Kr. u. 5. századig gyakran előfordulnak.⁹ Kétharmaduk görög nyelvű, kisebbik részben latinul írták őket. A latin feliratosak túlnyomó része (kb. 250) a britanniai Aquae Sulis Minerva szentélyében a szent forrásból (kb. 130), illetve Mercurius Uleyban (Gloucestershire) feltárt szentélyéből került elő.¹⁰ Utóbbi tény nem választható el Mercurius hír, illetve üzenet közvetítő szerepétől, valamint attól, hogy ő járhatott át a felvilág és az alvilág között.¹¹ Mercurius „továbbíthatta” az átoktáblára írt szöveget a megfelelő hatóságnak. Az átkok egy része természetéből fakadóan alvilági hatáskörbe tartozik. Ennek is megfelelően a vékony táblák anyaga rendszerint az olcsó, de tartós, könnyen előállítható és karcosítható/írható/hajtogatható ólom (vagy jelentős részében ólomtartalmú ötvözet) volt. A hideg, nehéz fém tulajdonságai által állt kapcsolatban az Alvilággal. A táblák tulajdonképpen üzenetek, az esetek többségében a feliratokon említett alvilági isteneket, démonokat hívják segítségül, hogy más, rendszerint ellenséges személyeket, vagy azok tetteit a segítségükkel befolyásolhassák. Témájuk rendkívül változatos, a mindennapi élet szinte minden részletére vonatkozhatnak, mégis talán a leggyakoribbak a szerelmi jellegűek (kb. a fennmaradtak negyede). További gyakori témák: játékokra vonatkozóak, törvényszegéssel (tolvajlás) kapcsolatosak és politikai jellegűek, üzletiek, bosszú, az

⁷ Vö. összefoglalóan AUDOLLENT 1904 (1967); GAGER 1992; KOTANSKY 1994.

⁸ Vö. AUDOLLENT 1904 (1967), 107–128.

⁹ GAGER 1992, 3–41.

¹⁰ TOMLIN 1988, 59–277; TOMLIN 1993, 113–130.

¹¹ Bár nem szorul magyarázatra Mercurius – Hermész természete, ld. pl. KERÉNYI 1984; továbbá vö. még pl. Apuleius, A mágiáról 31, 9 és 43, 4 – ahol Mercurius, illetve a szerző tulajdonában álló ébenfából készült szobra éppen Apuleius személye, a vád és a tágabb szövegkörnyezet által válik kiemelkedővé a végsősoron szintén a mágikus körbe tartozó defixió tábla tárgyalását tekintve is – annak fényében, hogy tekintélyes mennyiségű defixió tábla ismert Mercurius szentélyéből – ld. még-egyszer TOMLIN 1988, 59–277; TOMLIN 1993, 113–130.

illető elnémitására vonatkozó átkok, illetve gyakoriak az ellenátok is. A feliratokon megszólított alvilági istenek (feliratokon egyszerűen Dii Inferi) között igen gyakran szerepel az alvilág ura Hades (Pluto, Dis Pater (CIGP CatNr. 16 = AÉ 1929:228) és felesége, Persephone. De további, chtonikus aspektussal is bíró, vagy az átok természete miatt (pl. bosszú) segítségül hívott istenség is fontos szerephez juthatott (pl. gyakori Iuppiter, Nemesis stb.). Mellettük a klasszikus Pantheónon kívüli, kevésbé ismert orientális eredetű isteni és emberfeleti hatalmak is előfordulnak. Gyakran kérték továbbá helyi istenségek, nymphák támogatását is, mint Bathban Sulis-Minerváét. Rajtuk kívül alvilági démonokat is gyakran említenek a *tabulae defixiones* (leggyakrabban a *Manes* szerepelnek, de *Abrasaxot* is többször hívták segítségül: pl. CIGP CatNr. 50). A táblák nyelve az esetek többségében a görög volt, továbbá gyakran alig, vagy egyáltalában nem megfejtendő mágikus jelekkel (ún. karakterekkel) rótták, illetve éles stylusszal karcolták tele a táblákat (CIGP CatNr. 12–17, 48, 50, 69, 111, 125, 152 = KOTANSKY 1994, Nr. 13–16, 18; KOTANSKY 1994, Nr. 19–21.¹²). A legtöbb esetben még akkor is a varázserőjének tartott görög volt az átoktáblák nyelve, amikor bizonyosan latin anyanyelvű, vagy inkább latinul tudó, ezzel szemben görögül alig, vagy egyáltalán nem tudó emberek voltak a táblák készítői és az ott említett személyek (ld. pl. CIGP CatNr. 50, 69).¹³ Erre igen jó példa az egyik ismert latin feliratos átoktábla is, amelybe görög szövegű részletek is bekerültek a lényegi részben (CIGP CatNr. 16 = AÉ, 1929: 228). A jóval magasabb számú görög feliratos/mágikus táblák és az itt bemutatott első magyarországi területről előkerült pannoniai latin nyelvű átoktábla mellett ismerünk még néhány latin feliratos táblát is. Pl. CIGP CatNr. 16 = AÉ 1929: 228, Carnuntum; AIJ 432, Poetovio; AIJ 557, Siscia; KOTANSKY 1994, Nr. 17, Vindobona. Az utóbbi tábla, bár latin betűkkel írták, a görög textusokban megszokott mágikus neveket és szöveget tartalmaz. Nagy kár, hogy a vélhetőleg viszonylag bonyolult elátkozási szertartás elemeiről, a járulékos áldozatokról és fizetségről, a végrehajtó, azaz a tettet formászerűvé és érvényessé tevő személyről semmit nem tudunk meg általában a táblák nyomán. Különösen érdekes lenne, ha olyan adat bukkanna fel, amelyik eredményes átokról számol be.

Az itt bemutatott ólomtábla valószínűleg nem volt aprólékosan összehajtogatva, legfeljebb a törésnyomból kiindulva kettéhajthatták, de nem pontosan a felénél. Ezáltal kizárható, hogy kapszulába került volna bármikor is, valószínűleg vagy vízbe dobták vagy szentély, esetleg temető területén rejtették el. Vízkőnyom most nincs rajta, de a vízkövet a múzeumba való bekerülése előtt is eltávolíthatták róla. A jól látható korrozíonyomok mindenesetre víztől is keletkezhetnek rajta. Mivel a szövegből nem derül ki az átok oka, így az eddig megismert defixiók¹⁴ okaival sem vethető össze a szöveg.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az új, pannoniai átoktábláról összefoglalóan a következőket lehet megállapítani:

1. Nem szerepel rajta istennév.
2. Az elátkozni kívánt személy egy nő, Ursa volt. Nevéből azonkívül, hogy latin nyelvközegből származott más nem állapítható meg, általánosan elterjedt névről van szó.¹⁵

¹² Nr. 20: NÉMETH 2005, 89–98.

¹³ CIGP p. 64.

¹⁴ Ld. AUDOLLENT 1904 (1967), 89.

¹⁵ Vö. OPEL IV, 187.

3. Az átkot semmiféle feltételhez nem kötik, ezért valószínűleg bosszúról van szó.
4. Jellege miatt a szerelmi átoktáblák csoportjába tartozhat.
5. A tábla nem volt összehajtogatva, vagy csak kétféle hajtották, ezért vízbe dobhatták, a rajta látható korróziónyomok is erre utalnak.
6. Keltezése a Kr. u. 2. századtól felfelé lehetséges, inkább a 3. századra. A latin szöveg szerint olyan korban keletkezett, amikor az elátkozás – fémtáblán rögzített szöveggel való – szokása a görög nyelvterületet és közeget elhagyva a latin nyelvű birodalomfélben is teret nyert.

IRODALOM

- AUDOLLENT 1904: Audollett, A., *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt*. (Paris, 1904), Frankfurt am Main, 1967.
- CIGP: Kovács, P. ed., *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*. Editio maior. HPS 9 (2001)
- GAGER 1992: Gager, J. G. (ed.), *Curse tablets and binding spells from the ancient world*. New York : Oxford University Press.
- KERÉNYI 1984: Kerényi, K., *Hermész a lélekvezető*. Budapest.
- KOTANSKY 1994: Kotansky, R., Greek magical amulets. The Inscriben Gold, Silver, Copper, and Bronze Lamellae Part I. Published Texts of Known Provenance, *Papyrologica Coloniensia* Vol. XXII/1, Opladen.
- OPEL IV: Lőrincz, L., *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum IV*, Wien, 2002.
- VÄÄNÄNEN 1982: Väänänen, V., *Introduzione al latino volgare*. Bologna, 1982³, 106, Nr. 94.
- TOMLIN 1988: Tomlin, R. S. O., The curse tablets. In: *The temple of Sulis Minerva at Bath II. The finds from the sacred spring*. Oxford.
- TOMLIN 1993: Tomlin, R. S. O., Votive objects: the inscribed lead tablets. In: A. Woodward-P. Leach, *The Uley Shrines. Excavation of a ritual complex on West Hill, Uley, Gloucestershire, 1977–79*, London.
- LEWIS – SHORT 1877: Lewis, Ch. T. – Short, Ch., *A Latin dictionary*. Oxford.
- NÉMETH 2005: Németh, Gy., A magic silver lamella from Aquincum. In: Politai. Studies in Greek social history and epigraphy. HPS 12. 89–98.

EINE NEUE FLUCHTAFEL MIT LATEINISCHER INSCRIFT AUS PANNONIA

Aus Privatbesitz gelangte das Bruchstück einer Bleitafel mit Inschrift in die Römische Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums. Es stammt von einem unbekannten Fundort in Ungarn, bzw. Pannonien (Inventarnummer MNM 2003.3). Größe: Höhe 35 mm, Breite 41 mm, Dicke 1 mm. Der Lesungsansicht nach ist es ein liegendes Rechteck, auf dessen rechter Seite ein Teil fehlt, etwa ein Drittel des Ganzen, weiterhin fehlt noch ein kleiner Teil der linken unteren Ecke mit dem größten Teil des ersten Buchstaben der Zeile zusammen. Die linke, obere Ecke ist abgerundet. Die Rückseite ist glatt.

Die Inschrift:

1.	VRSAM GA[- - -]		<i>Ursam Gafi f(i)liam)? defigo]</i>
2.	CORVVS VRS[- - -]		<i>corpus Urs[ae defigo]</i>
3.	OCVLOS VRS[- - -]	3	<i>oculos Urs[ae defigo]</i>
4.	TOTVM COR[- - -]		<i>totum cor[poris de-]</i>
5.	FIGO CVTEM CQ[- - -]		<i>figo cutem cor[poris et ?]</i>
6.	YNGIIS DIIF[- - -]	6	<i>umg(u)es deffigo - - -].</i>

Über die neue Fluchtafel aus Pannonien kann man Folgendes feststellen:

1. Es gibt darauf keine Götternamen.
2. Die zu verfluchen gewünschte Person war eine Frau, Ursula. Von ihrem Namen kann man nur soviel feststellen, dass sie aus einer lateinischen Sprachgemeinschaft stammte, der Name war allgemein verbreitet.
3. Der Fluch ist an keine Bedingung geknüpft, so kann es um eine Rache gehen.
4. Aufgrund ihres Charakters gehört die Tafel höchstwahrscheinlich zur Gruppe der Liebesfluchtafeln.
5. Die Tafel war nicht zusammengelegt, höchstens in zwei Teile gelegt, deshalb wurde sie vermutlich ins Wasser geworfen. Auch die darauf sichtbaren Korrosions Spuren weisen darauf hin.
6. Ihre Datierung ist vom 2. Jahrhundert n. Chr. an vorstellbar, aber lieber auf das 3. Jahrhundert. Nach dem lateinischen Text ist sie zu einer Zeit entstanden, als die Verdammung durch einen Text an einer Metalltafel als Sitte über die Grenzen des griechischen Sprachgebietes und der griechischen Sprachgemeinschaft hinaus auch in der lateinsprachigen Reichshälfte sich verbreitete.

Péter Kovács – Ádám Szabó

Übersetzung: Ibolya Ó. Kovács

URBS ROMA AQUINCUMBAN* Betekintés a kultusz tartományi történetébe

SZABÓ Ádám

Géza Alföldy *septuagenario*

„URBI ROMAE”

Pannonia Inferior helytartói székhelyéről, Aquincumból két olyan feliratos köemlék ismert idáig, amelyek szövegében istenséggént szerepel Urbs Roma (1, 2.). Mindkettő a Kr.u. III. század elejére keltezhető:

1. Mészkö oltár vagy bázis (*I. ábra*). Előkerült 1889-ben, Aquincum területén Óbudán (Budapest, III. ker.), a Laktanya és a Kő utcák sarkán.¹ Másodlagos lelőhelyről került elő tíz másik, egykor valószínűleg ugyanabban a körzetben álló, dedikációi által heterogénnek látszó, de összeférő istenvilágot megjelenítő oltárral együtt a Laktanya utcából. Mindegyiket egykori pannonia inferiori helytartók állították, akik közül a praetori rangúak hivatali időrendje Kr.u. 163/4-től 214-ig tart, kettejük hivatali ideje pedig időben Kr.u. 246 és 269 közé esik.² Az építőanyagoknak felhasznált oltárok párkányai és bázisai a törzsek síkjaival egy vonalba faragottak, így kerültek beépítésre egy későrómai falba, amelyre csatornaásás közben bukkantak. A lelőhely a II–III. századi aquincumi legiotábor északkeleti sarkához esik közel és szemközt fekszik a Hajógyári szigettel.³ A köemlék bázisa és coronája lefaragott, teteje egyenetlen, azonban nincs rajta olyan mélyedés, ami égő áldozat

* Angol nyelven ld. SZABÓ 2006.

¹ KUZSINSZKY 1889, 400; CIL III, 10470; ILS nr. 3925; FITZ 1993, 547, Nr. 328. 2; NÉMETH 1999, 73, Nr. 200.

² KUZSINSZKY 1889, 396–406; CIL, III, 10396: *Dis et Genio provinciae, C. Val. Pudens leg. Aug. pr. pr.*, Kr.u. 188–191/2 között, 10399: *Fortunae huius loci, C. Val. Pudens leg. Aug. pr. pr.*, Kr.u. 188–191/2 között, 10407: *Iunoni Caelesti, Q. Caecilius Rufinus Crepereianus cos. leg. Augg. pr. pr.*, Kr.u. 163/164–166 között, 10415: *I. O. M., Q. Caecilius Rufinus Crepereianus cos. leg. Augg. pr. pr.*, Kr.u. 163/164–166 között, 10424: *I. O. M. et dis deabusque omnibus, T. Clementius Silvinus v. e. a. v. p.*, Kr.u. 267–269 között, 10436: *Marti, Victoriae, Fortunae Red., A(l)fius Avitus*, Kr.u. 246–247 folyamán, 10438: *Minervae Victrici, C. Val. Pudens leg. Aug. pr. pr.*, Kr.u. 188–191/2 között, 10470: itt az 1. szám, azaz *Urbi Romae, L. Cassius Pius Marcellinus leg. Aug. pr. pr.*, Kr.u. 212–214 között, 10471, 10472, 10473: mindhárom szövegében *C. Iul. Septimius Castinus cos. desig. leg. Augg.*, Kr.u. 208/209–211 között, szerepel részletes cursusleírásokkal, amelyek felett Th. Mommsen szerint az abacuson álltak az istennevek, ezeket szerinte a másodlagos felhasználás során faragták le. A közegben rendhagyó, hogy egy helytartó teljes cursus-felsorolással állítson oltárt bármely istenségnek, azonban a nominativusban szereplő név valószínűsíti, hogy ő volt az állíttató. A feliratok építkezést is jelölhettek a megfelelő helyen. A feliratokat ld. még a lelőhely térképével együtt KUZSINSZKY 1897, 401–403, további a környékről előkerült köemlékek szövegeivel együtt. A Laktanya utcai lelőhely oltárait illetve egy esetleg hozzájuk kapcsolódó szentélykörzet lehetőségét újabban említi: NÉMETH 2003, 117 Tab. 2 (KUZSINSZKY 1897, 403 nyomán), 118–119 – további a környékről előkerült oltárokkal és a rajtuk szereplő istennevekkel együtt, amelyek a feljebb megismert istenvilágot kibővítik, továbbá uo. 120, Abb. 3a–b. A Kr.u. 214-ig hivatalt betöltő helytartók szolgálati idejéhez ld. LŐRINCZ 2004, 40; A később élt helytartók hivatali idejéhez ld. FITZ 1994, 1050–1051, nr. 689 (CIL III, 10424), illetve uo. 1044, nr. 683 (CIL III, 10436).

³ Vö. KUZSINSZKY 1897, 403, illetve NÉMETH 2005, 120, Abb. 3a nr. 1 és 121, Abb. 3b nr. 1., illetve 122, Abb. 4, nr. 1.

vagy libatio bemutatására lenne alkalmas. Magassága 105, szélessége 45, vastagsága 33 cm. Szövege épen maradt, a dedikációban szereplő istennév előtt a párkányon vagy az abacuson valószínűleg nem állt betű:

Urbi Romae | L(ucius) Cassius | Marcellinus leg(atus) | Aug(usti) pr(o) pr(aetore) | co(n)s(ul) des(ignatus).

Oltárnak is tekinthető, azonban szoborhordozóként is szolgálhatott, illetve építkezést vagy bármilyen más adományt is jelölhetett. A szűkebb közeg, amelyben állt bizonyosan Urbs Roma tiszteletének volt szentelve. Az állított Pannonia Inferior helytartója volt Kr.u. 212 és 214 között,⁴ így a felirat állíttatása is erre az időre keltezhető. A szöveg szerint a felirathordozót nem fogadalomból állíttatta, a dedikáció közvetlen oka az általa képviselt példa alapján a vallásos cselekedet megállapításán túl nem határozható meg egyelőre.⁵

Önálló istenalakként feliratokon Urbs Roma Aeterna feltűnik máshol is a tartományokban, esetenként csak két elemet tartalmazó névvel. A feliratok állíttatói a hadsereg, a közigazgatás vagy városi közösségek illetve vezetőik továbbá a lovagrend köréből kerültek ki. Egyikről sem állítható, hogy magánjellegű fogadalom vagy vallásos cselekedet lenne.⁶ A példaként említett feliratok időrendje a III. század közepével záródik, keltezésük többnyire a Severus korra esik. Roma Aeterna mellett a dedikációkban többször feltűnnek az államvallás főistenei, Fortuna Redux, a tartomány vagy a hely Geniusai, illetve az adott helyen valamiért különlegesebben tisztelt istenség.

A kultusz rómvárosi megalapítását, az újabb hivatalos istenalakot és a templom építését a Birodalom lakosságának a császári érempropaganda adta hírül. Hadrianus⁷ óta több arany, ezüst és bronz éremsorozat jelent meg, amelyek hol Roma Aeternát, hol a Templum Urbist ábrázolták a hátlapi vereteken.⁸ Urbs Roma Aeterna a bemutatott néhány példa alapján is kétségtelenül olyan önálló istenalak, aki a Pantheonban az állami főistenek körében kapott helyet kultuszának császári alapításától fogva. Központi indíttatású és rómvárosi eredetű tisztelete ebben a

⁴ Vö. FITZ 1993, 547–549, nr. 328; LŐRINCZ 2004, 40; Helytartói megbízatása Suetrius Sabinus iudex vice Caesaris tartományszervezési megbízásáig tartott, vö. SZABÓ 2000, 85–109.

⁵ Aquincumon belül vallástörténeti összefüggéseiben említik még BRELICH 1938, 62–63 – az addig ismertek alapján a táborvalláshoz tartozónak véve; NAGY 1942, 424 és ALFÖLDY 1963, 52, kiemelve Urbs Roma Aeterna tisztelete és a császárkultusz kapcsolatát Septimius Severus alatt és az ő korától

⁶ Ld. pl. AE, 1985: 726 – *Moesia Inferior*, mun. *Aurelium Durostorum*; AE, 1972: 504 – *Moesia Inferior*, *Nigrianae* és AE, 1975: 755 – *Novae*; CIL, III, 1422 = IDR III/2, 206 – *Dacia*, col. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*; CIL, III, 55*, *Dacia*, *Apulum* (Zamosius inde CIL – „Albae Iuliae in suburbio ad fanum Valachorum”) Elvezett – *T(itus) Laelius T(iti) f(ilius) V(etrius) | flamen | sac(erdos) R(omae) | col(oniae) Apul(ensium) aram | hanc Romae con(plevit) | p(ecunia?) s(ua?) f(ecit?) c(onsecravit?)*. A szöveg jól értelmezhető, az állíttató nevének párhuzamai is előfordulnak a tartományban: vö. CIL, III, 801, 858, 1136 = IDR, III/5, 305, az utóbbi éppen Apulumból. A CIL-be interpolált változat került. Szamosközy 1596-ban a 3. sort a fenti formában közölte: SZAMOSKÖZY 1598, 26. A kommentárban a 3. sort sacerdos Quirinalisként értelmezte az R betűt Romulus névkezdetének gondolva. A későbbiekben a kommentár került a felirat szövegrészének helyébe, így a CIL-ba is. Nem biztos, hogy *Urbs Roma* papja volt. CIL, VII, 370 és 392 ld. még RIB nr. 812 és 840 – *Britannia*, *Uxellodunum*; CIL, VIII, 6965 – *Numidia*, *Cirta*; CIL, VIII, 1427 = ILS 3926 – *Africa Proconsularis*, *Thibursi Bure*; AE, 1947: 126 = RIB, 1270 = CIL, VII, 1037 = AE, 1949: 156 – *Britannia*, *Bremenium*; AE, 1984: 636b – *Gallia Narbonensis*, (Châteauneuf), *Fanum*; AE, 1981: 702 – *Dalmatia*, col. *Claudia Aequum* etc. Az utóbbi különböző névalakokat alkalmazó dedikációk feltételeken illeszthetők az előbbi formaszerű nevet tartalmazó feliratok sorozatához.

⁷ Vö. D. KIENAST 1996 (= 20043) 128–131

⁸ Ld. pl. RIC vol. II, 370, nr. 263

formában Hadrianus uralkodási idejénél korábbra nem tekint vissza, annak ellenére, hogy a tartományokban már korábban létesültek templomok Roma tiszteletére. A kultusz rómvárosi létesítése a tartományi gyakorlat visszahatásának látszik. Roma kultuszának először Smyrnában K.r.e. 195-ben emeltek templomot,⁹ később a keleti majd a nyugati nagyvárosokban az uralkodó és Roma tisztelete összekapcsolódott.¹⁰ Nyugaton a minden provincia számára példamutató Hispania Citeriorbeli, K.ru. 15-ben alapított tarracói székhelyű tartományi császárkultusz szertartásait végző főpapok közül néhányuk címében szerepelt az egyik kultusztárgynak megfelelően Urbs Roma.¹¹ Hasonlóképpen a három Galliában is befoglalták a lugdunumi oltár nevébe Roma nevét, Augustus neve mellé.¹² Róma városában a kultuszt az alapító Hadrianus tervezte Templum Urbisban ápolták, még a IV. században is. Az Urbs Roma és Venus Felix tiszteletére készült 145 méter hosszú és 100 méter széles templom Rómában a Colosseum mellett helyezkedik el, a Velia oldalában a Via Sacra mentén. A templomban két egymásnak háttal álló cellában helyezték el az ülő alakban ábrázolt Venus Felix és Roma Aeterna, azaz Urbs Roma szobrai, előbbi keletre nézett, utóbbi nyugatra.¹³ Ikonográfiájuk az ideológiai rokonságból eredően hasonló volt Venus Genetrix, illetve Venus Victrix, valamint Dea Roma képeihez. Urbs Roma Aeterna kultusz-szobrának részletes képe nem maradt fenn, éremképeken látható sisakos ülő alakja, amely a korábbi Dea Roma ábrázolásoktól alig különbözik.¹⁴ Egy rá utaló leírás szerint, trónusának bal oldalához támasztott pajzsa alatt a szent kígyót lehetett látni.¹⁵ A templom kultusz-szobrára utaló ábrázolás lehet Hadrianus K.ru. 134–138 között vert aureusának a hátlapján látható, a körirat szerint Roma Aeterna alak. Az éremkép az istennőt ülve ábrázolja, jobb melle fedetlen, jobb kezében a Nap és a növekvő Hold, balról pajzs támaszkodik a trónnak, illetve jobb-jával lándzsát szorít magához, fején sisak.¹⁶

A templom előterében később helyet kaptak Marcus Aurelius és Faustina ezüst-szobrai, továbbá egy oltár, amelyen az újonnan egybekelt párok áldoztak. Benne állt Minerva szobra, illetve még sok egyéb, amelyekről részleteket nem, csak utalásszerűen tudunk.¹⁷ Építésében több fázis különíthető el, dedikációja április 21-én a *dies natalis* alkalmával történt. A dedikáció évére vonatkozólag két évszám maradt fenn, eszerint 121-ben vagy 134/135-ben dedikálták a templomot,¹⁸ a numizmatikai források arra engednek következtetni, hogy Antoninus Pius fejeztette be.¹⁹

⁹ Ld. Tacitus, ann. 4, 56: „...primos templum urbis Romae statuiss...”; vö. még WISSOWA 1912, 340.

¹⁰ Vö. WISSOWA 1912, 341–342; FAYER 1976; MELLOR 1981, 950–1030; see more FISHWICK 1987, 48–55.

¹¹ Vö. Tacitus, ann. 1, 78: „Templum ut in colonia Tarraconensi strueretur Augusto petentibus Hispanis permissum, datumque in omnes provincias exemplum.”, összefoglalóan ld. ALFÖLDY 1973; a tartományi császárkultusz székhelyéhez ld. ALFÖLDY 1978, ccol. 570–644.

¹² Ld. pl. FISHWICK 1996, 87–100.

¹³ Pl. Serv. Aen. 2, 227 – Templum Urbis Romae; HA, Hadr. 19, 22 – Templum Urbis; Amm. Marc. 16, 10, 14 – Urbis Templum; Cassiod. Chron. – Templum Urbis; Aurel. Vict. 40, 26 – Urbis Fanum; Mamert. pan. lat. 2, 1, 1 – sollempne Sacrae Urbis; a templom építéséről Cassius Dio is megemlékezett – 69, 4, 3; 71, 31, 1 – a terveket kommentáló Apollodórosz halálát is feljegyezve; Prud., c. Symm. 1, 221 – Urbis Venerisque templa; valamint feltehetőleg a Historia Augusta (HA) egy további utalása is erre a templomra vonatkozik: trig. tyr. 32, 5 – Templum Veneris; ld. még Th. Mommsen ed., Chron. Min. (Berlin 1892-) 146; Hieron. a. Abr. 2147; ld. még BOATWRIGHT 1987, 99–102, 120–132 és 268.

¹⁴ Ld. BALESTROZZI 1997, 1048–1068 és 696–723, Abb. 11–271.

¹⁵ Egy rá utaló leírás: „colla vero cum capitibus erectis post clipeum, id est inter scutum et simulacrum deae, latebant, ut est in templo Urbis Romae” – Serv. Aen. 2, 227.

¹⁶ BMC III, 328, nr. 700–702, t. 60, 17.

¹⁷ Vö. Dio 71, 31, 1; Serv. Aen. 2, 227; HA, trig. tyr. 32.

¹⁸ Athenaeus VIII. 63, p. 361 f; Hieron. a. Abr. 2147.

¹⁹ Vö. COHEN Hadrian 162, 1420–1423; Pius 698–703 és 1074–1076; a szakirodalom alapján tömören összefoglalta legutóbb SÍPOS 2004, 127–129.

A templomhoz kapcsolódó ünnepségek közül természetesen Róma születésnapja az Athenaeus említette Rhómaia emelkedik ki. A korábbiáról (Kr.u. 148) kevesebbet tudunk, azonban a III. századi *ludi saeculares*²⁰ alkalmával 204-ben és főleg 248-ban, amelyek az augustusi forгатókönyv szerint zajlottak központi, szerep jutott a templomnak, amelyben az ünnepségek szervezői között a korábbiakhoz hasonlóan a *XVviri sacris faciundis* is közreműködtek.²¹ Fennállt a későrómai korig, keleti céljainak romja ma is látható. A benne ápolt kultuszhoz két hivatal kapcsolódik: feltételezhetően a *XIIviri Urbis Romae*, illetve biztosan a *sacerdotes Urbis Romae*.²²

XIIVIRI URBIS ROMAE

„*Eos non inter magistratus querendos esse, sed inter sacerdotes*” írta Th. Mommsen, aki a Hadrianus alapította kultuszhoz kötötte a hivatal megjelenését.²³ Az ismert személyek szenátorok, sőt patriciusok, consulviselt férfiak voltak, akik a III. század második felében, inkább a vége felé és a IV. században viselték ezt a hivatalt.

a. Talán a legkorábbi ismert személy, akinek neve nem maradt fenn, numidiai legatus volt, illetve tagja a *XVviri sacris faciundis* testületnek is, a III. század vége felé.²⁴ Urbs Roma kultuszához köthető címe a feliraton *X[II]vir [U]rbis Romae* formában szerepel – CIL VIII, 11338 = ILS, 1198 = THOMASSON 1996, 123–124, Nr. 76 –

Africa Proconsularis, Sufetula:

---] | [---]ano cos c. v. | [cur. a]quarum et Mini | [ciae] e[lt] alvei Tiberis | [p]r. alimenterum | [XV]viro s. f. X[II]viro | [U]rbis Romae leg. Nu | midiae praet. urbano | candidato quaestori | allecto in patricias | familias triumviro | a. a. a. f. f. seviro turmae | eeqq. RR. patrono p[er]f[r] | petuo Aelius Felix et | Fabius Donatulus.

b. Titus Flavius Postumius Titianus Kr.u. 283–284 körül volt *consul suffectus*, 291–292-ben császárhelyettes – *electo ad iudicand(as) sacr(as) [appellation(es)?]*,²⁵ majd Africa Proconsularis helytartója 295–296-ban, *consul II ordinarius* 301-ben, *praefectus urbi* 305–306-ban, emellett *augur*, *pontifex dei Solis* illetve *XIIvir Rom[ae] ---*, ahogy a tárgyhoz tartozó tisztsége a feliraton szerepel – CIL VI, 8, 41224 = CIL VI, 1419b = CIL VI, 31650 (ld. még CIL VI, 1418 = ILS 2941 – Roma; AE, 1919: 52 – Comum; CIL VIII, 26566 = AE 1908: 165 – Thugga) –

²⁰ Összefoglalóan ld. Censorinus, die. nat. 17, illetve vö. Forisek P. ford. és kísérőtanulmányokkal illetve magyarázó jegyzetekkel ellátta uő.: Censorinus, A születésnap, Gödöllő 2005, 168–177; G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, München 1912², 201, 293.

²¹ Vö. CIL, VI 4. 2, 32323, 32324; Censor., die. nat. 17, 8–11; WISSOWA 1912, 338–348; GAGÉ REL 11 (1933), 400–435; GAGÉ 1936, 151–186; TURCAN 1964, 42–55; MELLOR 1981, 1021–1024; PRICE 1996, 834–837; BIRLEY 1997, 111–112, 245, 282–283; ld. még FORISEK 2005, 168–177.

²² Vö. az előző jegyzettel, továbbá ld. még Chronogr. 148 és Aur. Vict. Caes 40 – amelyek szerint 307-ben leégett és Maxentius újjátta fel; 356-ban Constantius látogatott az épületbe; említi a Not. Reg. IV, valamint az ókorban utójára Prudentius emlékezett meg róla c. Sym. 1, 221. Romjain, azaz a nyugati részen, amely *Roma Aeternae* volt a 847–853 között uralkodó IV. Leo pápa felépíttette a Santa Maria Nova templomot, amelyet 1612-ben Santa Francesca Romana tiszteletének szentelve építettek újra; ld. még SIMON 1990, 228 és uo. Abb. 291 a templom tetrarchiakori újjáépítést követő alaprajzával és BOATWRIGHT 1987, 120–132 és uo. 126, fig. 26, a templom hadrianusi alaprajzával.

²³ Ld. a CIL, VI, 510 melletti jegyzetét; ld. még DizÉpigr II. 3., 2073; legutóbb áttekintette a kérdést még SIPOS 2004, 129–130.

²⁴ Vö. még PFLAUM 1955, 123 (= Afrique romaine. Scripta varia I, Paris [év nélkül], 117–123, 119); továbbá CHRISTOL 1986, 279, no. 74.

²⁵ Ld. még PEACHIN 1996, 132–137, nr. 13.



1. ábra L. Cassius Marcellinus *Urbi Romae* dedikált felirata az Aquincumi Múzeumból
 Fig. 1. L. Cassius Marcellinus dedicated inscription *Urbi Romae* from Aquincum Museum

Roma:

[T. Fl. Postumio Quieto v. c.] | [cos. ordinarius] curator i viae | [---] et alimentorum | [curatori rei] publicae Aeclanensium | [item Oc]tricularum | [leg. pr. pr.] provinciae Asiae | [pr. k. tutel]ario q. k. flamine | [---] | [T. Fl. Postumio Titiano v. c. cos. II] | [procos. prov. Afri]cae praef. urbi | cos. aquarum et M[in]iciae corr. Campaniae | electo ad iudicand. sacr. [appellation. cor]rectori Italiae reg. Tra[ns]padanae ---? | curator i coloniar. sple[ndidissimar.] | Lugdunensium Cam[p]anor. --- | Calenor. XIIvir. Rom[ae] --- | [---]

c. Kr.u. 325 és 355 közötti időből ismert Marcus Aurelius Consius Quartus iunior. Több magas hivatala mellett, Africa Proconsularisban helytartó is volt (ld. még AE 1955: 150 = AE 1957, 46, *Africa Proconsularis, Hippo Regius*); a tárgyhoz tartozó címe *duodecimvir* formában maradt fenn – CIL VI, 1700 = ILS 1249, ld. még ALFÖLDY, 1700 in CIL VI. 8, 4738 (vö. még uo. 3813) –

Roma:

--- | singularis integritatis | et bonitatis exsimiae | M. Aur. Consio Quarto | iuniori c. v. correctori | Flaminiae et Picensi | pontifici maiori | promagistro iterum | duodecimviro | Amonitani et | Fanestres clientes | patrono.

d. Kr.u. 377. május 13-ra keltezve állítattott egy oltárt Caelius Hilarianus, akinek Roma Aeterna tiszteleti körébe tartozó címe *duodecimbyr Urbis Romae* volt – CIL VI, 500 (vö. még CIL VI. 8, 30779, n. 500) = ILS 4148²⁶ –

Roma (reg. XIV):

M. D. M. I. | et Attidi Meno | tyranno conser | vatoribus suis Cae | lius Hilarianus v. c. duodecimbyr | Urbis Romae | p. s. et hieroceryx | I. M. s. d. L. s. d. | Hecate | d. n. Gratiano Aug. | et Merobaude | cons. III Idus | Maias.

Az ismert XIIvirek feliratainak időrendje nagyjából másfél évszázaddal követi a Templum Urbis alapítását. Tekintettel a hivatalviselők társadalmi helyzetére, majdnem kizárt, hogy a korábbi időszakokból, például az Antoninus és a Severus korokból ne maradt volna rájuk vonatkozó felirat, ha a testület működött volna. A tisztségcím megfogalmazása mutatja, hogy tizenketten voltak hivatalban egy időben. Ugyanakkor semmi közvetlen bizonyítékot nem jelent arra vonatkozólag, hogy szakrális funkcióról lenne szó, igaz határozottan ellene sem szól. Ez utóbbit csak a mommseni megállapítás óta tekinti papi hivatalnak a kutatás.²⁷ Kétségtelennek csak az mutatkozik, hogy Urbs Romához kötődik a hivatal, de még abban sem lehetünk teljesen biztosak, hogy a hadrianusi istennőről van-e szó a hivatali címben. Ahhoz képest, hogy milyen rangban álló férfiak töltötték be a tizenkét hely egyikét, feltűnő, hogy ennyire keveset ismerünk közülük, és őket is legalább egy évszázados időintervallumból. Ha papok és címük is formáserint került feltüntetésre, azaz nem valami közigazgatási hivatal fed, amelynek tagsága külön-külön hivatali címekkel rendelkező Urbs Romában úgy hivataluk létrehozása valószínűleg a templom és a kultusztörténet egy következő fejezetéhez tartozik. Papságuk azért is kétséges, mert az általában páros számú együttesen hivatalt viselő magistratusokkal szemben például a Róma városi főpapi testületek páratlan létszámú tagsággal bírtak: XVviri s. f., VII viri ep. stb. A kevés adat nem ad

²⁶ Ld. még CIMRM nr. 513.

²⁷ Ld. pl. WISSOWA 1912, 340-tól; MELLOR 1981, 1023-ig.

lehetőséget a kérdés eldöntésére. Egyelőre úgy látszik, hogy nem állnak intézményszerű kapcsolatban a tartományokból ismert *sacerdotes Urbis Romae Aeternae*-vel. A kétféle hivatalra vonatkozó források időrendje egymást nem fedi át.

SACERDOTES URBIS ROMAE

2. Mészkö szarkofág (2. ábra). Lh. 1814-ben Bicske (Fehér megye), Aquincum territoriuma; CIL III, 3368 = RD, 87 = ILS, 4349 = AE 1958: 22 = AE, 1959: 21 = AE, 1969/70: 465 = RIU 1356 = ALFÖLDY 2004, 26: RIU 1356:

D(is) M(anibus) || Ulpiae Antonillae quon(dam) Ulpi | Candidiani 7(centurionis) filia(e) T(itus) Ael(ius) Verinus | dec(urio) col(oniae) Aq(uincensis) flame-n- du(u)mvir | alis sacerdos Urbis Romae | coniugi pientissimae quae | vixit annis XXIII.

A pontosabb lelőhely a téma szempontjából nem érdekes, mivel Aquincum territoriumán fekszik, azaz a városhoz tartozik. A szarkofágot készítettető T(itus) Ael(ius) Verinus a szöveg szerint Aquincum coloniájának decuriója, flamenje, illetve duumvirje volt, így feleségének szarkofágja a város coloniává emelését, azaz Kr.u. 194-et követően keltezhető²⁸ a III. század elejére. Az előbbieket mellett T. Ael. Verinus még a *sacerdos Urbis Romae* papi tisztséget is viselte, leghamarább duumviratusának évétől vagy azt követően, a III. század elején, időrendben sorolt cursusa szerint. A *sacerdos Urbis Romae* papi tisztséget eddig egyedül ő képviseli mindkét Pannoniából, pontosabban Pannonia Inferiorból.

A *sacerdotes Urbis Romae* feltűnése minden bizonnyal a ró mavárosi Templum Urbisban ápol t kultuszhoz kötődik, annak ellenére, hogy az alapításhoz képest később jelentek meg. Az aquincumi T. Aelius Verinus on (2.) kívül hasonló összefüggésben a Birodalomból feliratok által legalább tíz viselője ismert ennek a papi tisztségnek; biztosan azonosíthatóan Africa Proconsularisból, Numidiából, Mauretania Caesariensisből, Italiából, Gallia Narbonensisből, Noricumból, Dalmatiából és Pannonia Inferiorból, a Kr.u. II. század második feléből – a végétől, illetve többségük a III. század első felére – közepére keltezhető feliratokról. A papi cím háromféle képpen fordul elő az alább következő feliratokon:

Öt alkalommal sacerdos Urbis Romae Aeternae formában –

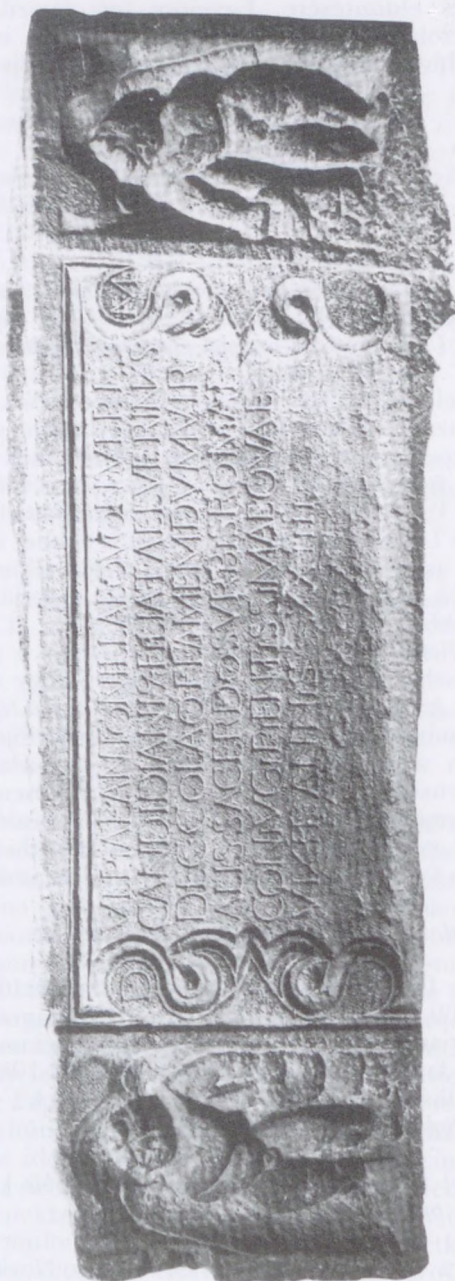
3. CIL, III, 5443 = ILS, 4852 = E. Weber, Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark, Graz 1969, p. 111–112, Nr. 52 = M. Hainzmann – P. Schubert, Inscriptionum lapidariarum Latinarum provinciae Norici usque ad annum MCM-LXXXIV repertarum, fasc. 1–3, Berlin – New-York 1986–1987 (ILLPRON) 1321 – Noricum, (CIL – „vallis fl. Mur inter Leibnitz et Bruck”, Eisbach, Stift Rein – Kirch t urm) -mun. Fl. Solva terr.?:

I. O. M. | Arubino | L. Camp. | Celer | sacerdos | Urbis | Romae | Aeternae | et Iulia | Honorata | con. pro se | et suis v. s. l. m.;

a. CIL, III, 6494 = CIL, III, 11529 = G. Alföldy, Noricum, London-Boston 1974, 264 = ILLPRON 305 – A szövegtörödék feltehetőleg Urbs Roma sacerdosát említi. *Noricum, Virunum:*

---] | no [---]fici | [---]omae | [---]r dic. | [---

²⁸ Ld. ALFÖLDY 1942, 274–275; SZILÁGYI 1968, col. 75.



2. ábra T. Aelius Verinus sacerdos Urbis Romae feleségének szarkofágja a Magyar Nemzeti Múzeumból

Fig. 2. The sarcophagus of the wife of T. Aelius Verinus sacerdos Urbis Romae from the Hungarian National Museum

CIL, III, 11529: ---] | [pontij]fici | [praef]ecto fabr(um) R]omae | [II]vir(o) iu]r(e) dic(undo) | [--- - O. Hirschfeld: „2. supplevit Mommsen; ego cogitavi de sacerdote urbis Romae”. A kétségtelenül helyes felvetést támogatta G. Alföldy 1974 loc. cit.: „[...]/nus [pontij]fex [sac. urbis R]omae [II]vir iu]r. dic.”. A 3. felirat alapján az utolsóelőtti sor [---]r betűje talán a tartományban hasonló összefüggésben még előforduló Aet]r(nae) szó része is lehet. A töredékes felirat egyelőre az általánosabb következtetések szempontjából nem értékelhető.

4. CIL, VIII, 24054 = AE 1894: 47 = AE 1928, 8 nr. 30 -
Africa Proconsularis, civitas Goritana (lh. Bir Chana):

Q. Appaeo P. fil. Ter. Satur|nino Iuventiano e. v. patri | Q. Appaei Felicis Flaviani c.
m. i. | sac. U. R. A. fl. pp. E(?)IIIVI(?) [I---];²⁹

5. CIL, V, 4484 = Inscriptiones Italiae, Roma 1931- (InscrIt) 10,5, 275 -
Italia, col. Civica Aug. Brixia:

Sex. Valerio Sex. | fil. Fab. Publicole | Vettilliani eq. R. eq. p. | flaminis perpetui sacer-
d. | Urbis Romae Aeter. cura|tori et patrono civitatum | Vardagatensium et
Dripsin|atium patrono colleg. omnium | omnibus honoribus perfuncto | [v.] b. qui vixit
sine ulla querella cum | [c]oniuge sua infra scripta annis n. XLV | [et] Noniae M. f. Arriae
Hermionille | [su]mma pietate ab eis dilectus avis | [rariss]m. M. Annius Valerius Catullus
nepos;

6. CIL, V, 6991 -
Italia, col. Augusta Taurinorum:

--- La]ur. Lavin. | [sacerdot]i Urbis Romae | [Aet]ernae Ticini | [item p]atrono rei
publ. | [urbi] Salvensium | [rei p]ubl. Numanatium | [rei] p. Tollentinatium | [rei] p.
Planinensium | [factori] causar. fideliss. | [pat]ron. rei p. Aug. Taur. | [ob] eius erga r[em
p.] | [fidem at]que Ac[...]| [...tia]---

7. CIL, XII, 1120 = J. Gascoü - M. Janon, Inscriptions Latines de Narbonnaise
(I. L. N.), Fréjus XLIVe Supplément a „Gallia”, Paris 1985 (ILN) 4, 27 = AE 1991:
1196 -

Gallia Narbonensis, col. Iulia Apt:

D. M. | L. Volus. L. f. Vol. Seve|riano IIII]vir. c. I. Apt. II | et flam. item II]vir. c. I. |
Had. Avenn. et pontif. | sacerdot. Urbis Rom. | Aetern. Vol. Severiana | patri incompara-
bili;

Négy esetben sacerdos Urbis Romae alakban -

2. CIL, III, 3368 = RIU 1356; vö. G. Alföldy, Specimina Nova XVIII (2004), p.
26 -
Pannonia Inferior (Bicske - Fehér megye), col. Septimia Aquincensium terr.:

D. M. | | Ul]piae Antonillae quon. Ulpi | Candidiani | 7 filia. T. Ael. Verinus | dec.
col. Aq. flamem(!) dumvir | alis(!) sacerdos Urbis Romae | coniugi pientissimae quae | vixit
annis XXIII;

²⁹ H. Dessau a CIL VIII, 24054 alatt megjegyezte, hogy „Flavianus fortasse Carthagine functus est”, azaz nem egy kis település tisztviselőjét látta benne. Ugyanott javaslatot tett a felirat 4. sora töredékeinek valószínűleg helyes ET II]VIR olvasatára.

8. CIL, III, 12767 –

Dalmatia, (CIL – reg. inter Verbanum et Drinum – rep. 1891/92 Zenica ad Bosnam – *Bistua*) *mun. Bistuatium*:

--- *sacerdo*[ti] *Urbis Romae* | [--- *pienti*]ssimo *q[u]i vixit* | [--- *con*]iugi *et sib[is]* *viva f*;

9. AÉ, 1958: 134 –

Mauretania Caesariensis, *col. Aelia Tipasa*:

---] *filioq.* | *Valenti flami* | *nali viro sacer* | *doti Urbis Romae* | *patrono pro* | *vinciae* | *C. Iulius* | *Masculus* | *pontifex* | *pater pi* | *issimus*.

Három felirat szövegében pedig egyszerűen sacerdos Urbisként szerepel –

10. CIL, VIII, 2394 (ld. még CIL VIII, 2395, 2399, 17904 = ILS 2751 = AÉ 1889: 11; AÉ 1980: 956) –

Numidia, *col. Ulpia Thamugadi*:

Sertio | *M. Plotio Fausto* | *Eq. R. praef. coh.* | *III. Itryaeorum* | *trib. coh. I. Fl.* | *Canathenorum* | *praef. alae I. Fl. Gallorum Tau* | *rianae fl. pp.* | *sacerd. Urbis* | *Plotius Thallus* | *Alumnus* | *patrono beni* | *gnissimo*;³⁰

11. CIL, VIII, 6948 = *Inscriptions latines de l'Algérie* (ILAlg) 2, 479 –

Numidia, *col. Cirta*:³¹

Genio populi | *M. Roccus Felix* | *M. fil. Quir. eq. publ.* | *IIIvir sac. Urb. fl. Divi* | *M. Antonini statuam quam* | *ob honorem IIIviratus promisit* | *ex HS VI mil. n. sua pecunia* | *posuit ad cuius dedicationem* | *sportulas denarios singulos* | *secundum matricem publicam* | *civibus de suo dedit itemque* | *ludos scaenicos cum missilibus* | *edidit* ---.

12. BMC Emp VI, 220, nr. 1083; RIC IV. Part. II., 63 és †; 93, nr. 297* –

Antiochia:

előlap – *IMP MARCO AVR SEV AL* | *AV D*; hátlap – *SACERDOS VRBIS*, a hát-lapi kép Severus Alexandert ábrázolja katonai ruhában, aki kezeiben ágat és scep-trumot tart, egy oltár mellett jobbra állva.

Vélhetően a thraciai Serdicából származik az a felirat, amelyen egy *sacerdos Romae* szerepel: AÉ 1957: 295 – *Thracia* (?), *Serdica* (?): *Valeriae C. f.* | *Valentinae* | *uxori Osco* | *flam. Divi* | *---* | *C. Ael. Opti* | *mus* | *pontif. et* | *---* | *col. sacerdos* | *Rom. ex testamento* | *praec. fili et* | *---* | *per tutore* | *ex test* | *---*. Ez utóbbi feltételeken sem illeszthető a megelőző tizenegy forrás által képviselt sorozatba. A környezetet tekintve, amelyből előkerült másféle *sacerdotiummal* rendelkező; a felsoroltak (2–12.) papi címében eddig az *Urbs* minden esetben ott szerepelt, és ez tekinthető a biztosnak, vagyis ennek hiánya kétségekbe vonja, hogy

³⁰ Vö. még BASSIGNANO 1974, 296–297; DEVIJVER 1977, 47 – Severus kori, azon belül a III. század második évtizedére keltezhető.

³¹ Vö. GALSTERER-KRÖLL, 1972, 100, nr. 16; Ugyaninnen ismert egy felirat *Veneri Augustae* dedikációval, amelynek állíttatója Venus szobrát aedesével együtt adományozta illetve *Cupidón*knak és *Roma Aeternának* dedikálta ugyanezt – CIL VIII, 6965, *Numidia*, *Cirta*.

sacerdos Urbis lenne.³² Mellette egy lovagrendű, Appianos nevű személy is Romára utaló papságot viselt. Újabbkori, de bizonyíthatatlan felvételek értelmében talán azonos a történetíróval.³³ Epitaphiumának versbe szedett görög nyelvű feliratán³⁴ a következő formában utal az általa viselt papi tisztségre, ebben az alakban egyedülállóan: „Ρο[μ]ης παρχρυσαιοιο Τυχης ιερατιδα”. *Sacerdos Urbis Romae* mivolta a jelzett papságnak kétséget ébresztő, elsősorban az Urbs (vagy. gör. pólisz) kifejezés azaz a tárgy hiánya miatt is, akár a feljebb tárgyalt thraciai és daciai (vö. 8 j.) példák esetében. Javasolt keltezése a forrásnak korábbi, mint az összes többi ismert pap (2–13.). Másrészt a történetíróval való egyébként nem bizonyítható azonosítása³⁵ alapján keltezett szöveg szerint esetleges papsága éppen arra az időszakra tehető, amikor a templom és a rómvárosi központú kultusz kiépülőben volt. Azonban nem csak az nem világos, hogy milyen Romához kapcsolódó sacerdotiumot viselt, hanem az sem, hogy hol viselte ezt a papságot. *Urbs Roma Aeterna* sacerdotiumára eddig csak nyugati példák utalnak. Nem zárható ki, hogy valamelyik görög nyelvtérületen fekvő nagyváros Roma templomában volt pap, az idézett thraciai és daciai példákhoz hasonlóan, és ez a papság jóval a hadrianusi kultuszalapítás előtti időből eredő hivatal is lehet.³⁶ A papi tisztere utaló görög kifejezések is inkább a közel azonos Dea Romára, mint a görögül a polisz szó használatával kifejezhető Urbs Romára utalnak. Ez utóbbira valóban a polisz kifejezést használták, ahogy ez a görögül író Athenaeusnál olvasható.³⁷

A bemutatott feliratok értelmében Italiában, Gallia Narbonensisben, Noricumban és Africa Proconsularisban *sacerdos Urbis Romae Aeternae* (3–7.), Dalmatiában, Pannonia Inferiorban és Mauretania Caesariensisben *sacerdos Urbis Romae* (2, 8–10.), míg Numidiában *sacerdos Urbis* a papok címe (9–10.). Mellettük az érem körirata szerint ugyanezt a papságot viselte Severus Alexander, *sacerdos Urbis* címmel, egy Antiochiában vert különleges érme hátlapi körirata szerint (12.), vagyis általa a két taggal feltüntetett papi cím viselőinek száma háromra emelkedik. Mindhárom címfelírási forma egyazon papi tisztség megjelölésének látszik, amelynek formaszerű teljes alakja a *sacerdos Urbis Romae Aeternae* lehetett,

³² A 7. sorban az AÉ-ba átvett közlés szerinti *et h[aruspex?]* kiegészítési javaslat valószínűleg nem helytálló. Egy *pontifex* Thráciában sem foglalkozott haruspicinával, ahogy az európai tartományokban máshol sem, legfeljebb a haruspicina őshazájában néha azaz Etruriában, teljesen eltérő történeti hagyományokból fakadóan. A kevés vonatkoztatható latin nyelvű thraciai felirat közül, kettő szerint is (ebből a második a tárgyalt párjának látszó): AÉ 1974: 582 – Thracia, col. Apr: M. Scurricius C. f. Vol. Rufi [nus aed.] q. Ilvir i. d. pontif. c. C. Apren[siu]m vix. ann. XL | h. s. e. | et Valeria [Se]cunda vix. ann. XXV h. s. e. | C. Scurricius Rufus et Scurricia Maxi[miana] [--]; AÉ, 1957: 294 – Thracia (?), col. Serdica (?): C. Valerio C. f. | Pap. Valentin[us] no p. p. leg. I Ital. | Sever. praef. | leg. I adiutric. | Severianae | C. Val. Plautia [nus eq. R. pontif. | et Ilviral. col. | patri | l. d. d. d. A pontificatus viselő személyek a municipális arisztokrácia tagjai, akik közül egyik a pontifici méltóság birtokában pályázott a Ilviratusra, amelyet be is töltött. A Ilviratusra a pontificatus követően ugyanúgy *et* kötőszóval utalt. A 7. a javasolt formában teljesen kiírt *h[aruspex?]* el a leghosszabb sor lenne a felíraton belül, a többinek másfélszerese, de rövidítve sem fogadható el. A második felíraton szereplő személyek rokonsága sem kizárt a tárgyalt felíraton szereplő Valeria C. f. Valentinával. Valószínűbbnek látszik, hogy a H betűnek látszott hasták a Ilvir kifejezés első tagjai, amelyek a kérdőjel elé nagyobb valószínűséget képviselően javasolhatók. Biztosabbat a felíratos mező állapotáról, szemben a tartalommal, csak személyes vizsgálat nyomán lehet állítani. Például lehet sérült (karcolt) a felíratos mező, lehet palimpsestus a korábbi felírat betűnyomaival, vagy egyszerűen kőfaragói hiba következtében is alakulhatott a II-es szám H szerűvé, amelyet vakolással javíthattak.

³³ GOUKOWSKY 1998, 835–856; továbbá SIPOS 2004, 115–138.

³⁴ Bulletin Épigraphique, Paris 1988, nr. 69 = SEG 35 (1988), nr. 1045 = L'Année Philologique 64, Paris, 1996, nr. 1340.

³⁵ Ld. SIPOS 2004, 129–134.

³⁶ Vö. pl. CIL, III, 399, Pergamon – ahol Roma és Salus kultuszát együttesen látta el egy *sacerdos*; ld. még MELLOR 1981.

³⁷ Athenaeus, Deipn. VIII, 361 e–f.

amint az *Aeterna* jelző is hozzátartozott az istenség nevéhez. Ha a központhoz közelebb eső címfelírási módokat tekintjük, összehasonlítva a távolabbiakkal, amelyek teljesek és formaszerűek, a címek által talán a kultusz terjedésének egyfajta időrendje is kirajzolódhat.

Társadalmi helyzetüket tekintve a birodalomból eddig ismert *sacerdotes Urbis Romae Aeternae* legelőkelőbb képviselője az uralkodó, rajta kívül egyikük valószínűleg egy magasabb beosztású lovag a feliraton rá vonatkozóan szereplő *patronus provinciae* kitétel alapján (9.). Hármuk lovagrendi tagsága is meg van jelölve a feliratokon (5, 10, 11.). Egyiküknek az apja volt lovag (4.), vagyis a korban ő is valószínűleg a lovagrend tagja lett, a felirat rá vonatkozó része törött, így nem állapítható meg, de joggal vethető fel. Másikuk egy *Laurens Lavinus* tisztséget töltött be (6.), azaz bizonyosan lovag volt tekintettel a *Laurens Lavinus* tisztségek legalább lovagrendi követelményére.³⁸ Azaz öten voltak a lovagrend tagjai. Ketten betöltötték a legmagasabb városi tisztséget a *Ilviratus* (2.), egyikük több helyen is (7.). Kettejüknek a papságon kívül semmilyen más tisztségére nem történik a feliratán utalás (3, 8.), így csak római polgárjoguk ismert. A többiekkel összehasonlításban a maguk tartományában nyilván a megfelelő társadalmi réteg tagjai voltak, még ha tisztségeik illetve lovagi rangjuk nem ismert is. Megállapítható, hogy az uralkodó kivételével megismert *sacerdotes Urbis Romae*, tartományuk vezetőrétegének voltak a tagjai, egy részük messze kiemelkedett a municipális elit világából is. Az uralkodó, illetve a tartományokból ismert papok személye birodalmi léptékűvé emelik *Urbs Roma* általuk képviselt kultuszát. A császáron kívül ismert tíz *sacerdotes Urbis Romae* közül heten viseltek városi *flaminatus*, amellyel a helyi császárkultuszt szolgálták (2, 4, 5, 7, 9. – egykori *flamen*, 10.). Egyikük *flamen Divi M(arci) Antonini* (11.), vagyis az általános városi *flamen*ekkel ellentétben konkrét *divus* szolgálata által volt az uralkodókultusz papja. Kétféle papi tisztségének összefüggéseit erősíti az a tény, hogy *Marcus Aurelius* szobra ott állt a róma városi *Templum Urbis*ban. Másikra (6.) vonatkozik, a töredékesen fennmaradt szöveg elején szereplő *Laur. Lavin.* rövidítés azt a lehetőséget sem zárja ki, hogy a megtisztelt *flamen Laurentium Lavinatium* volt, azonban az ő *flaminatusa* feltételesen kezelendő.

A megismert tíz tartományi *sacerdos* közül hét biztosan, és egy feltételesen *flamen* volt. Ebből elsősorban arra lehet következtetni, hogy *Urbs Roma sacerdotiuma* nemcsak összeférő volt a császárkultusszal, hanem ezen túlmenően szorosabb kapcsolatban állt egymással a két kultuszforma.³⁹ A megismert személyek közül néhányan több városban töltöttek be közigazgatási és papi tisztségeket. A 7. feliratról megismert *sacerdos* két településnek is előjárója volt, közülük egyikben az élethossziglani *flaminatus*, másikon az élethossziglani *pontificatus* is betöltötte.⁴⁰ A feliraton a két városra vonatkozó közigazgatási és papi tisztségeket követően került feltüntetésre a *sacerdos Urbis Romae Aeternae* hivatala, vagyis az utóbbi kiemelkedik a municipális tisztségek közül, ezzel mintegy tartományi jellegét illusztrálva. A többenél nem figyelhető meg a jelenség ennyire közvetlenül, azonban az *aquincumi* példa is (2.) azt mutatja, hogy *Urbs Roma sacerdotiuma* kiemelkedik a municipális tisztségek sorából, mivel vagy *duumvirként*, vagy a *duumviratus*t követően vált ennek a papi tisztségnek a viselőjévé. Ezzel szemben a 6. feliraton szereplő személy tisztségét *sacerdos Urbis Romae Aeternae Ticini* alakban, vagyis az egykori Gallia Cisalpinabeli, de Kr.e. 42-től Itáliához sorolt municipium

³⁸ Vö. SAULNIER 1984, 517–533.

³⁹ Vö. még WISSOWA 1912, 341–342.

⁴⁰ A tartományi városokban viselt papi tisztségekhez összefoglalóan vö. LADAGE 1971; a pannóniai papi tisztségekhez vö. Szabó 2006.

Ticinum Papiaéhoz kötöttek tüntették fel. Az 5. feliratról ismert személy több település tisztviselője volt. A tartományokból ismert esetekkel szemben az Italiában tapasztalható különbségek oka valószínűleg Italia és a tartományok eltérő jogállásában kereshető.

A tartományi papok feliratai többségében a Kr.u. III. század elejétől keltezhetők, egyeseknél különösen a Rómához közelebb eső itáliai és gallia narbonensis városok esetében a II. század második fele, harmadik harmada is felvetődik. A tisztség viselőinek megállapítható társadalmi helyzete a tartományi császárkultuszt vezető főpapokhoz teszi hasonlatossá a *sacerdotes Urbis Romae*. Tartományi főpapságuk és ezáltal tartománygyűlési vezetői tisztük kizárható. Az általuk képviselt nyugati kultuszgyakorlat kezdetének, különösen a tartományokban az ismert feliratok időrendje szerint valószínűen a Severus kor eleje nevezhető meg időben.

Nem állapítható meg egyértelműen a kultuszgyakorlat rendszere, azaz egyetlen papi testületnek több tartományban előforduló tagjai láthatók-e bennük (akár a *sacerdotes Laurentes Lavinatesben*),⁴¹ vagy egy, az illető helyen meghonosított kultusz helyi tartományi érdekű képviselői voltak, a tartományi főpapokéhoz hasonló tekintéllyel. Ez utóbbi lehetőséget erősíti az aquincumi példa is (2.). Azonban a két felvetett lehetőség ötvözte sem zárható ki, azaz, hogy ugyanazon fővárosi területen központtal bíró kultusznak a tartományi képviselői voltak, a megfelelő tartományi szentélyben egy ismert esetben császári főpap irányítása alatt. Tartományi jellegű kultuszhely léteire például az aquincumi *Urbi Romae* dedikált felirat és környezete képezhet adatot, a megismert pap személyével együtt. Hasonló jelenségre utal a numidiai Roma Aeternának is dedikált felirat a megismert papokkal (10. és 11.). Ők amellet, hogy a municipális kereteken felül álló tartományi elit tagjai voltak, ismert felirataik által két különböző városhoz kötődnek. A többi szóba került provinciában eddig egy-egy papi személy tűnt fel, így általuk egyelőre nem ellenőrizhető a lehetőség. Itáliából ismert több városból több pap, azonban a korban Itália helyzete különbözött a tartományokétól, így nem lehet a két különböző jogállással bíró területet összehasonlítani.

A tartományfőpapi tekintélyű *sacerdotes* kis száma, illetve néhány tartomány egy-egy városának területén való feltűnése nem egy általános, például a capitoliumi templomok illetve a municipális császárkultusz rendszeréhez hasonló a Birodalomban mindenütt jelenlévő és intézményi keretek között zajló kultuszformát mutat. A jelenségsorozat arra utal, hogy Urbs Roma mint istenség a kultusz meghonosítása pontosabban helyi megalapítása által került az illető tartományokba. A tény, hogy egy uralkodó is viselte ezt a papságot, bizonyos birodalmi jellegű szervezeti formára utalhat, amely azonban nem került mindenütt bevezetésre, legalábbis nincsen rá forrás. A papi személyek által megjelenített tartományok nem ugyanabba a kategóriába tartoznak, Itália pedig egyikkel sem összehasonlítható. Az ismert papok feliratainak lelőhelyei sem egyforma státuszú városok, azaz nem tartományi székhelyek és nem is mind coloniák. Néhány pedig városi rangú település falain kívülről került elő. Ez a tény egy tartományi illetőségű kultusz esetében csak arra utal, hogy a főpapokhoz hasonlóan Urbs Roma Aeterna papjai is különböző településekről származtak. Erről az oldalról azonban nem közelíthető meg a kultusz helyenkénti jelenlétének magyarázata. Ugyanúgy nem vonható le az előbbtől sokban eltérő következtetés a helyi intézményi háttérrel nem rendelkező Urbs Romának emelt fogadalmi oltárok szövegeiből, dedikációiból sem, amelyek nagyobb számban is előfordulnak. Utóbbi esetben az

⁴¹ Vö. SAULNIER 1984.

emlékeket hátrahagyó személyek foglalkozása a jellemzőbb, amennyiben nagyobb részük az államigazgatás, illetve a hadsereg tagja volt. Mindez a kultusz állami és hivatalos jellegét mutatja, amint az istenség is az állami főistenek közé került besorolásra. Figyelemreméltó ezzel szemben, hogy az ismert tartományi *sacerdotes* közül csak egy esetében mutatható ki a császári – lovagi katonai szolgálat (10.), a többi a helyi civil elit tagja volt.

Az egyes kultuszemlékek tartományi szóródása, vagyis az, hogy nem csak nagyvárosokban, hanem kisebb településeken is előfordulnak, a nagytekintélyű és magas társadalmi presztízsű papok léte és kis száma, tartományi jellegű kultuszgyakorlatra utalnak. A papok által illusztrált provinciáknak együttesen semmilyen szervezeti hasonlósága nem állapítható meg. Közös vonásuk azonban, hogy a tartományi császárkultusz megszervezését követően csak a Divi illetve az Augusti álltak a helyi kultuszok központjában, szemben azokkal a tartományokkal, ahol Augustus és Roma alkották együtt a tartományi császárkultusz tárgyát.⁴² Önként adódó következtetés, hogy a császárkultusszal látványosan szoros kapcsolatban álló Roma Aeterna tiszteletének megszervezése azokban a tartományokban történt, ahol ez a fajta kultusz hiányzott. Közülük modellértékű a szintén Augustus alatt és csak őneki megszervezett colonia Iulia Paterna Narbo Martiusbeli császárkultusz, amely tartományivá nőtte ki magát.⁴³ Gallia Narbonensisben is feltűnik egy *sacerdos Urbis Romae Aeternae*, valószínűleg szintén a Severus korban (7.).

A tartományokban való központi szervezése lehetségesen a tartományt képviselő tartománygyűlés és az élén álló választott főpap⁴⁴ ellensúlyozására illetve a helyi állami érdekű vallási élet kiegészítésére szolgált, egy hasonló rangú papság és kultusz megszervezésével. Ez utóbbi azonban a tartományokban nem vert tartósan gyökeret, legalábbis a III. század közepe után nincs nyomuk. A Dunavidéken és Africában Urbs Roma tiszteletének tartományi szintű bevezetése időben egybeesik a helyenként kimutatható tartományi főpapi címválással, amely nyomán az addigi *flamines* vagy *sacerdotes provinciae*, *sacerdotes Arae Augusti* vagy *Augustorum* címmel működtek tovább.⁴⁵ Működésük rövid periódusa alatt a *sacerdotes Urbis Romae* és a *sacerdotes Arae Augusti*, illetve *flamines Augustorum* hivatalai együtt élhettek és éltek a szóbanforgó tartományokban, például éppen Pannonia Inferiorban, Aquincumban (vö. Szabó 2006, 187.). A fentiekből következően egy-

⁴² Összefoglalóan ld. például a következő munkákat: HIRSCHFELD 1913, 471–504; BEURLIER 1891; KRASCHENINNIKOFF 1894, 147–189; HERZOG-HAUSER 1924, ccol. 806–853; KORNEMANN 1902, 51–146; ROSS TAYLOR 1931; ABAECHERLI 1935; CERFAUX-TONDRIAU 1957; ld. még HERZ 1978, 833–910; VON HESBERG 1978, 911–995; WLOSOK 1978; TURCAN 1982, 996–1084; PRICE 1980, 28–43; LADAGE 1980, 377–388; HÄNLEIN-SCHÄFER 1985; LIERTZ 1998; CLAUSS 1999; BRENT 1999; FISCHWICK 1987–2004.

⁴³ Vö. Tacitus, ann. 1, 10; ld. CIL, XII, 4333 = ILS 112, *Gallia Narbonensis*, col. Iul. Patern. Narbo Martius – Leges Arae Augusti Narbonensis, Kr.u. 11 és 12–13-ból (részletek ...-al elválasztva): T(ito) Statilio Taur[os] | L(ucio) Cassio Longino | co(n)s(ulibus) X K(alendas) Octobr(es) | numini Augusti votum | susceptum a plebe Narbo[nensium in perpetuum ... (Ple]ps Narbonesis a[ra]m | numinis Augusti de[di]cavit [-] | [-----] | [---] legibus iis q(ae) i(n)fra s(c)ripta(e) s(un)t numen Caesaris Aug(usti) p(atris) p(atris)ae) quando tibi | hodie hanc aram dabo dedicabo | que ... dixi hanc tibi aram pro Imp(eratore) | Caesare Aug(usto) p(atre) p(atris)ae) pontifice maxi|mo tribunicia potestate XXXV coniuge liberis genteque eius | senatu populoque R(omano) colonis | incolisque col(oniae) Iul(iae) Patern(ae) Narb(onensis) Mart(ii) qui se numini eius in per|petuum colendo obligaverunt | doque dedicoque uti sies volens | propitium; ld. még CIL XII, 6038 = ILS 6964 – *Gallia Narbonensis*, col. Iul. Patern. Narbo Martius – 1888-ban lelt bronztábla: *lex civitatis Narbonensis de flamonio provinciae*; ld. még GAYRAUD 1969, 304–316.

⁴⁴ Összefoglalóan vö. pl. MARQUARDT 1872, 200–214; MARQUARDT 1881, 503–516; GUIRAUD 1887; KORNEMANN 1900, col. 801–830; DEININGER 1965, a korábbi kutatások összegzését ld. uo. 1–6; FISHWICK 1978, 1201–1253.

⁴⁵ Vö. FISHWICK 1981, 337–344; SZABÓ 2000 (1999), 119–150; SZABÓ 2003, 395–402.

két felbukkanó képviselője a *sacerdotes Urbis Romae Aeternae* hivatalának mindazon tartományokban várható, ahol csak a *cultus Divorum et Augustorum* került megszerzésre akár flamen, akár sacerdos vezetésével, illetve ahonnan *Romae Aeternae* dedikáció ismert. Annak oka, hogy Numidiából két pap ismert két különböző településről (9–10.) akár személyes is lehet. A többi példa szerint feltehetőleg nem egyszerre, hanem egymás után voltak papok.

A kultuszhoz kapcsolódó megismert személyzetet illetően, a tárgy nevének azonosságán kívül, a *sacerdotes*, illetve a *XIIviri* (a. b. c. d.) között álló kapcsolat a források alapján nem mutatható ki. Különbözik a megismert kétféle forráscsoport kronológiája is olyannyira, hogy jelenleg semmi átfedés nem mutatható ki a *sacerdotes Urbis Romae* és az időben őket követő *XIIviri Urbis Romae* időrendjei között. A tartományi *Urbis Romae Aeternae* dedikációk időben a *sacerdotes Urbis Romae* igazolható jelenlétével esnek egybe. A *XIIviri* jelenléte a bemutatott auctorhelyek keletkezésével esik egy időbe. Nem mutatható ki azonosság a tartományokból és Italiából ismert *sacerdotes Urbis Romae*⁴⁶ és a *XIIviri Urbis Romae* társadalmi helyzetét illetően sem. Az egyetlen adat, amely Severus Alexander sacerdotiumára vonatkozik (12.), illetve a *patronus provinciae* kitétel alapján esetleg szenátori rangú személy, aki azonban inkább egy magasabb rangú lovagrendi tag lehetett (9.) kivételével a többiek társadalmi helyzeteként egyértelműen a lovagrendi tagság jelölhető meg, amely kritériumtól a pannoniai (2), noricumai (3.) és dalmatiai (8.) esetek térnek el. Utóbbiak oka részben a forrás töredékes voltában, és az illető tartomány társadalmi összetételében kereshető.⁴⁷

Összefoglalva az eddigieket, a ritkás forrásanyag által a kultusznak és papjainak története a következőképpen vázolható: Bár a birodalom tartományaiban már Kr.e. 195-től egyre több kultuszhely létesült *Roma* tiszteletére, előbb keleten később nyugaton is, Rómában császári alapítás által jött létre az addigiaktól különböző kultusz és tárgyának temploma. A templom építése, befejezése, bővítése úgy látszik tovább tartott az alapító uralkodási idejénél. Italiában és a birodalom néhány nyugati tartományában a II. század vége felé, illetve a Severus kortól tűnnek fel a *Templum Urbis*ban tisztelt istennőnek dedikált oltárok, amelyek állítatói a nevesíthető esetekben helytartók, procuratorok, katonatisztek, kismértékben a helyi elit tagjai. Az államvallási főistenek mellett, a dedikációk szerint *Roma Aeterna* kapcsolatban állt *Fortuna Reduxszal* és helyi *Genius*okkal. Az ismert kultuszemlékek és papok előfordulási helye nem fed minden esetben egymást, így Britanniából és Moesia Inferiorból csak az istennőt ismerjük dedikációk által, míg például Noricumban csak a papjával, illetve papjaival (3. és 3a.) lehet találkozni. A három bemutatott britanniai felirat egyikét egy Mauretania Caesariensisbeli személy emelte, vagyis abból a tartományból került Britanniába ahol a kultusz honos volt és pappal rendelkezett (7.). A kultusz *sacerdos* címet viselő papjai a II. század második felétől, harmadik harmadától, a tartományokban inkább a Severus kortól ismertek, a III. század közepéig. Társadalmi státuszuk tartományi szinten magas, a főpapok szintjének megfelelő. Nagyobb részük a municipális császárkultusznak is a szolgálatában állt, ami *Roma Aeterna* és a császárkultusz kapcsolatát mutatja. Úgy látszik azon tartományokban került külön megszervezésre *Urbis Roma Aeterna* tartományi szintű tisztelete, ahol a korábbiakban a tartományi császárkultusz keretén belül a megistenült és az élő uralkodók mellé nem rendelték eredendően külön kultusztárgyat, azaz ahol a császárkultusz megszervezésekor *Roma* nem állt társult istenséggént a császár mellett. A *sacerdotes* egyik utolsó képviselője egy

⁴⁶ Eltérő véleményt képvisel LADAGE 1971, 115–116.

⁴⁷ Vö. ALFÖLDY 1974; KOS–SCHERER 2002 a korábbi irodalommal; ld. ALFÖLDY 1965; WILKES 1969.

máshonnan meg nem erősített adat szerint a császár Severus Alexander, aki Kr.u. 222 és 235 között uralkodott.⁴⁸ A század második felében, a vége felé jelenik meg a *XIIvir Urbis Romae* hivatal, vélhetően de nem bizonyíthatóan szintén *Urbs Roma Aeterna* kultuszához kapcsolódóan. A négy főrangú személy által mutatott időrend a Kr.u. IV. század második feléig tart. Nem ismerünk se a sacerdosok, sem a XIIvirek közül hivatalukat letett személyeket. A sacerdosok kis száma a viszonylag rövid tartományi kultusztörténeti idő alatt, inkább élethossziglani jellegű papságra utal. Ugyanez vonatkozhat a XIIvirekre is, főleg hogy közülük még kevesebbéről tudunk hosszabb időtartamból.

A kultusszal kapcsolatos eddig megismert összes megnyilvánulás és emlék állami jellegét mutatja az istennő tiszteletének. Birodalmi méretű érempropagandával népszerűsítették kultuszát a II. században, amelyet követően egy-egy tartományban is megjelentek a papok, illetve nyilván a szentélyek. Az össztartományok számához viszonyítva kevés helyről ismertek ezek az emlékek. A szóbakerült provinciák nagyobb része császári, és katonaság állomásozott bennük. A feliratos emlékek állítóinak személyi összetétele alapján feltehető, hogy központi indíttatásra alakult meg egy-egy tartományban a provinciális jellegű *Urbs Roma Aeterna* kultusz.

Általánosságban olyan benyomást kelt a hagyaték, mintha *Urbs Roma Aeterna* kultuszának tartományi terjesztése a III. század első fele után megtorpant volna, amelyet követően *Roma* városába szorult vissza. Ott a III. század második felében, harmadik harmadában szenátorokból álló papi testületet hoztak létre a további gondozására amennyiben a XIIviri valóban papok voltak.

AZ AQUINCUMI KULTUSZEMLEKELÉK HELYE

A fentiek értelmében az aquincumi kultuszemlékek is szervesen illeszkednek a kultusz Severus kori történetébe. *T. Aelius Verinus sacerdos Urbis Romae* hivatala (2.) a kultuszgyakorlatra utal, arra, hogy Aquincumban az ő irányítása alatt szervezett formában zajlott az istennő tisztelete. A papság hivatalos jellegű volt, amit ezen az egy feliraton elsősorban a papság viselőjének társadalmi állása illetve korábban betöltött és a papsággal együtt is viselt hivatalai mutatnak. A pap társadalmi állapota helyi viszonylatokban nagyjából megfelelő a többi *sacerdos Urbis Romae* státuszának (vö. 3–11.). A hivatal által illusztrált kultusznak Aquincumban egy szentély lehetett a központja, amelyben a helytartó *Urbs Romának* Kr.u. 212 és 214 között dedikált oltára (I.) el lehetett helyezve. Ez utóbbi a feljebb bemutatott adatok értelmében hivatalos jellegű vallásos cselekedet volt és nem magánindíttatású. A két felirat a kultusz tárgyát illetően kétségtelenül összetartozik, semmilyen más olyan kultuszemlék nem ismert Aquincumból, amely nyomán eltérő rendszerekben lehetne őket tárgyalni. Egy kisebb felirat ismert még Aquincumból, amely Romának szentelt és mágikus formulát tartalmaz; nem biztos, hogy ugyanebbe a körbe tartozik.⁴⁹

Összegezve az eddigieket megállapítható, hogy eddig két felirat által dokumentáltan *Urbs Roma* tartományi jelentőségű kultusszal és kultushellyel bírt Pannonia Inferiorban, valószínűleg Aquincum központtal a Kr.u. III. század első harmadában. A helytartó felirata szerint Kr.u. 212 és 214 között vagy ettől a periódustól kezdve egészen biztosan, ami a papi felirat terminus post quemjét is megad-

⁴⁸ Vö. még KIENAST 1996 (= 2004³) 177–179.

⁴⁹ AE 1956: 63 = AE 2000: 1221, Aquincum (Budapest): *Roma tibi s(alus) | [i]lta rotas | opera | tenet | arepo | sator*.

ja. A gazdag aquincumi feliratos hagyatékban⁵⁰ az említett példákon kívül nincs említése *Urbs Romának*, így a Severus kort megelőzően nem számolhatunk a kultusz helyi létével.

A pannonia inferiori, s azon belül aquincumi jelenléti kultusz meghonosításának okai ugyanazok lehettek, amelyekről feljebb már szó esett. Ennek megfelelően éppen Caracalla uralkodása alatt tűnik fel a tartományban a *sacerdos Arae Augusti* főpapi cím is.⁵¹ Az a tény, hogy például Pannonia Superiorból, vagy Moesia Superiorból, Raetiából stb. nem ismertek kultuszemlékek, a forráshiány mellett arra is utalhatnak, hogy az egyes tartományokban feltűnő kultuszemlékek, papok (2–11.) létének végsősoron azonos okú, de egyedi megvalósítású helyi – tartományi kultuszalapítás állhat a háttérben. Nem zárható ki, hogy azon tartományokban ahonnan se pap se más kultuszemlék nem ismert, nem is került sor a helyi alapításra.

A kultusz pannonia inferiori, ezen belül aquincumi története az *Urbs Romának* feliratot dedikáló helytartó személyén keresztül közelíthető meg. L. Cassius Marcellinus pályafutása viszonylag jól ismert. Fiatalon cooptálták a *XVviri sacris faciundis* papi testületbe,⁵² és e minőségében illetve *quaestor designatus*ként vett részt a Septimius Severus szervezte *ludi saeculares* rendezésében,⁵³ amelyeknek főszereplője maga az *Urbs - Roma Aeterna* volt. Az ünnepségek színhelye és súlypontja a Kr.u. III. századra a hadrianusi *Venus Felix* és *Roma Aeterna* templomba helyeződött át, azaz a Philippus Arabs által Kr.u. 248-ban rendezett utolsó *ludi saeculares*ig.⁵⁴ Feltűnő, hogy a *sacerdotes Urbis Romae* feliratainak időrendje is a Severus kortól nagyjából eddig tart. A játékok rendezésében való szerepével, amely *XVviratus*ával függött össze adatolható korábbi időszakból a későbbi helytartó szorosabb kapcsolata az *Urbs Roma Aeterna* kultuszkörrel. A császárt képviselő és a dedikáció jogával felruházott helytartóként, illetve kultusz meghonosításért is felelős *XVvir sacris faciundis*ként megvolt az összes képessége egy tartományi jellegű államvallási kultuszhely alapítására. Tekintettel arra, hogy tőle ismert az egyetlen dedikáció az istennőnek, amely nem is fogadalom miatt keletkezett, illetve a felirat állíttatása időben megfelelő az eddig vázolt jelenségeknek, a kultusz pannonia inferiori megalapítójának a császárt képviselő L. Cassius Marcellinus tekinthető, helytartói szolgálatát alatt, azaz 212–214 között.

13. Az egykori Pacsirta utcából (Budapest, III. ker., a Kiscelli út és a Flórián tér között), azaz a II–III. századi legiotábor közvetlen közeléből, vagy már a területéről került elő csatornaásás közben egy ülő istennőt ábrázoló szobor (3. ábra) 1913-ban egy későrómai falból.⁵⁵ Magassága (tör: 85) szélessége 45 vastagsága 31 cm. Feje és nyaka letörött. *Venus Victrix*hez különösen hasonlító megjelenése alapján kis kétséget megfogalmazva *Dea Romát* látta benne legutóbb Kádár Z., és ikonográfiai alapon leghamarább Commodus korinak határozta meg a szobrot, pontosabban szerinte a vélhető előképe Commodus korában készült, azaz az

⁵⁰ Közel ezer felirat, ennek nagyjából a fele vallási természetű; a megállapítás az előkészület alatt álló RIU 7, illetve a CIL III2 pannoniai fasciculusaiban belül Aquincum feliratgyűjteményei alapján keletkezett, amelyhez az anyaggyűjtés már elkészült.

⁵¹ Vö. KOVÁCS 2004, 79–88; vö. még Szabó 2006, 252–253.

⁵² SCHUMACHER 1973, 95–96 és SCHUMACHER 1978, 655–819, 689.

⁵³ Vö. CIL VI, 32324; PIR 2, C 507, 616; FITZ 1993, 547–549, nr. 328; LÓRINCZ 2004, 40 – vö. CIL III, 10470, 13321, 13371; CIL VI, 32326.50, 32327.10, 32328.3, 32332.3, 32333.2; 42; továbbá vö. még Censorin., die. nat. 17, 8–11; ld. még FORISEK 2005, 176–178.

⁵⁴ Vö. még BIRLEY 1988², 156–160; vö. még CAH X2, 817 skk. és 837 skk.

⁵⁵ HEKLER 1913, 277–279.



3. ábra *Urbs Roma Aeterna* szobra az Aquincumi Múzeumból
Fig. 3. The statue of *Urbs Roma Aeterna* from Aquincum Museum

aquincumi szobor ennél későbbi.⁵⁶ Képi programját tekintve Venus Victrixre és Dea Romára emlékeztető, de nekik nem feleltethető meg szorosan. A szobor által megjelenített istennőben a feljebb vázolt kultusz-összefüggések szerint feltehetőleg a hasonló ideológia szerint tisztelt és megjelenített *Urbs Romát* avagy *Roma Aeternát* láthatjuk. A sisakos fejű, olykor kardot viselő istennőt sellán vagy trónon ülve, székének pajzsot támasztóan vagy anélkül ábrázolták, amint Victoriát vagy lándzsát esetleg koszorút vagy Napot – Holdat tart. Alakja az Antoninus kor folyamán sokszor feltűnik érmek hátlapjain, illetve szobrok, reliefek, gemmák által ábrázoltan, terrakotta és kerámia tárgyak díszítésében.⁵⁷ Az éremképeken szintén gyakran feltűnő hadrianusi *Templum Urbis*ban ugyancsak ülő *Urbs Roma* istenalak volt látható. A szobornak *Dea Romától* határozottan elvonatkoztatható hiteles ábrázolása nincsen. Ezért nem lehetett egyetlen ismert szobor alapján sem kétséget kizáróan meghatározni az aquincumi szobor által ábrázolt istennőt. Ezáltal valószínűleg valóban *Roma Aeternát* ábrázolja a torzó. Lelőhelye nincsen túl messze az *Urbi Romae* dedikált felirat lelőhelyétől (1.), a falak amelyekből előkerültek valószínűleg egy időben épültek, azaz ugyanakkor bontották el építőanyagként a szobrot és a feliratot tartalmazó épületet. A szobor szélessége (45 cm) azonos, vastagsága (31 cm) közel azonos a helytartói felirat hordozójának szélességével (45 cm) és vastagságával (33 cm).

A két kömlék egymáshoz viszonyított méretei arányban állnak egymással, amennyiben a ma 85 cm-es szobor egykori és a felirathordozó (105 cm) magasságai is nagyjából megegyezők lehettek. Bár kézenfekvő a lehetőség, és a méretek sem mondanak ellent, nem jelenthető ki, hogy a helytartó feliratának hordozója volt a szobor bázisa. Annyi azonban joggal feltételezhető az elmondottak alapján, hogy ugyanazon arányokkal rendelkező közegben állhattak egykor. Az előbbieket szerint a Pacsirta utcai szobor egy *Urbs Roma Aeterna simulacrum* lehetett.

A régészeti topográfiai megfigyelések igazolták, hogy a *legiótábor* és a katonai amfiteátrum közötti, a korábbi *canabae*hoz tartozó terület teljes kiépülése a Severus korra, azaz a *colonia* alapítását Kr.u. 194-et követő időre tehető. Monumentális épületmaradványokként leírt romokat figyeltek meg, pl. oszlopcsarnokos épületmaradványt, illetve különböző faltöredékeket, amelyek egy része a környékről előkerült oltárok szerint, vallási természetű épületek romja is lehet.⁵⁸

Ugyanebben az időben terjesztették a birodalom egyes tartományaiban, így Pannonia Inferiorban is *Urbs Roma Aeterna* kultuszát, ahol valószínűleg 212–214 között alapította meg a helytartó L. Cassius Marcellinus. A kultusz-szobor (3.) és az istennőnek szentelt felirat (1.) másodlagos lelőhelyei, amelyek az amfiteátrumtól nem messze fekszenek, lehetőséget adnak annak feltételezésére is, hogy akárcsak Rómában úgy a mintát követő Aquincumban szintén az amfiteátrum közelébe építették a templomot, és onnan hurcolták el építőanyagként nem túl messze a szobrot és a feliratot a későrómai korban.

⁵⁶ KÁDÁR 1963, 71–83, az első közlésig a korábbi irodalommal.

⁵⁷ Ld. BALESTROZZI 1997, 1048–1068 és 696–723, Abb. 11–271.

⁵⁸ NAGY 1942, 365–366; Kiegészítőleg ehhez ld. még ZSIDI 2004, 186–187, továbbá NÉMETH 2005, 113–132.

IRODALOM

- ABAECHERLI 1935: Abaecherli, A. L., *The Institution of the Imperial Cult in the Western Provinces of the Roman Empire*. Bologna.
- ALFÖLDI 1942: Alföldi, A., Aquincum városa és a Római világbirodalom. In: Szendy, K. (szerk.), *Budapest története I/1*. Budapest. 266–352.
- ALFÖLDY 1973: Alföldy, G., *Flamines Hispaniae Citerioris. Anejos de Archivo Espanol de Arqueologia* 6. Madrid.
- ALFÖLDY 1978: Alföldy, G., Tarraco. In: Pauly–Wissowa–Kroll et alii (Hrsgg.), *RE Supplementum XV*. col. 570–644.
- ALFÖLDY 1963: Alföldy, G., Aquincum vallási életének története. *BudRég* 20. 47–69.
- ALFÖLDY 1965: Alföldy, G., *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Budapest.
- ALFÖLDY 1974: Alföldy, G., *Noricum*. London–Boston.
- BASSIGNANO 1974: Bassignano, M. S., *Il flaminato nelle province romane dell' Africa*. Roma.
- BEURLIER 1891: Beurlier, E., *Le culte imperial*. Paris.
- BIRLEY 1988: Birley, A. R., *Septimius Severus. The African Emperor*. London.
- BIRLEY 1997: Birley, A. R., *Hadrian. The restless emperor*. London–New York.
- BOATWRIGHT 1987: Boatwright, M. T., *Hadrian and the City of Rome*. Princeton, New Jersey.
- BRELICH 1938: Brellich, A., Aquincum vallásos élete. In: *Laureae Aquincenses I*. DissPann II. 10.
- BRENT 1999: Brent, A., *The Imperial Cult and the Development of Church Order*. Leiden.
- CERFAUX–TONDRIAU 1957: Cerfaux, L. – Tondriau, J., *Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine*. Paris.
- CHRISTOL 1896: Christol, M., *Essai sur l'évolution des carrieres sénatoriales dans la 2e moitié du IIIe s. ap. J.-C.* Paris.
- CLAUSS 1999: Clauss, M., *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich*. Stuttgart und Leipzig.
- COHEN: Cohen, H., *Description historique des monnaies I–VIII*. Paris–London 1880–1892.
- DEININGER 1965: Deininger, J., Die Provinziallandtage der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr. *Vestigia* 6.
- DEVIJVER 1977: Devijver, H., *Prosopographia Militarium Equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I–III, Suppl. I–II*. Leuven, 1976–1993, II.
- FAYER 1976: Fayer, C., *Il Culto della Dea Roma. Origine e diffusione nell'Impero*. Pescara.
- FISHWICK 1981: Fishwick, D., From flamen to sacerdos. The title of the provincial priest of Africa Proconsularis. *BCTH* 17. 337–344.
- FISHWICK 1978: Fishwick, D., The development of provincial ruler worship in the Western Roman Empire. In: *ANRW* II.16.2. 1201–1253.
- FISCHWICK: Fischwick, D., *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire I–IV*. Leiden, 1987–2004.
- FISHWICK 1987: Fishwick, D., *Dea Roma*. In: *The Imperial Cult in the Latin West vol. I. 1*. Leiden–New-York–Kobenhavn–Köln.
- FISHWICK 1996: Fishwick, D., The dedication of the Ara Trium Galliarum. *Latomus* 55. 87–100.
- FITZ 1993: Fitz, J., *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit II*. Budapest.
- FITZ 1994: Fitz, J., *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit III*. Budapest.
- GAGÉ 1933: Gagé, J., Recherches sur les jeux séculaires III. Jeux séculaires et jubilé de la fondation de Rome. *REL* 11. 400–435.
- GAGÉ 1936: Gagé, J., Le <<Templum Urbis>> et les origens de l'idée de <<Renovatio>>, *Mélanges Franz Cumont* I, Brussels. 151–186.
- GALSTERER-KRÖLL 1972: Galsterer-Kröll, B., Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum. *Epigraphische Studien* 9. 44–145.
- GAYRAUD 1969: Gayraud, M., Temple municipal et temple provincial du culte imperial a Narbonne. *Rivista di Studi Liguri* 35/1–3. 304–316.
- GOUKOWSKY 1998: Goukowsky, M. P., Appien d'Alexandrie, pretre de Rome sous Hadrien? *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et belles-lettres* 3. 835–856.
- GUIRAUD 1900: Guiraud, P., *Les assemblées provinciales dans l'Empire romain*. Paris. (1887)
- HÄNLEIN-SCHÄFER 1985: Hänlein-Schäfer, H., Veneratio Augusti. Eine Studie zu den Tempeln des ersten römischen Kaisers. *Archaeologia* 39.
- HEKLER 1913: Hekler, A., Venus Victrix szobra a Nemzeti Múzeumban. *ArchÉrt* 33. 277–279.
- HERZ 1978: Herz, P., Bibliographie zum römischen Kaiserkult. In: *ANRW* II.16.2. 833–910.
- HERZOG-HAUSER 1924: Herzog-Hauser, G., Kaiserkult. In: *RE* IV Suppl. 4. ccol. 806–853.
- HESBERG 1978: Hesberg, H. von, Archäologische Denkmäler zum römischen Kaiserkult. In: *ANRW* II.16.2. 911–995.
- HIRSCHFELD 1913: Hirschfeld, O., Zur Geschichte des Römischen Kaiserkultus (1888). In: *Kleine Schriften*. Berlin. 471–504.
- KÁDÁR 1963: Kádár, Z., A pannóniai Roma-kultusz történetéhez (Az aquincumi ún. Venus Victrix ikonográfiai és történeti problémái), *BudRég* 20. 71–83.

- KIENAST Kienast, D., Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie, Darmstadt 1996² (= 2004³), 128–131.
- KORNEMANN 1902: Kornemann, E., Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte. In: *Klio* 1. 51–146.
- KORNEMANN 1900: Kornemann, E., Concilium. In: *RE* IV 1. ccol. 801–830.
- KOVÁCS 2004: Kovács, P., Some notes on the Building Inscription of C(aius) Titius Antonius Peculiaris from Bátmonostor (CIL III 10496 = 6452). In: *Orbis Antiquus* 79–88.
- KRASCHENINNIKOFF 1894: Krascheninnikoff, M., Ueber die Einführung des provinziellen Kaisercultus im römischen Westen. *Philologus* 53. 147–189.
- KUZSINSZKY 1897: Kuzsinszky, B., Az aquincumi castra kérdése, *ArchÉrt* 17. 395–405.
- KUZSINSZKY 1889: Kuzsinszky, B., Római feliratos kövek Óbudán, *ArchÉrt* 9. 396–406.
- LADAGE 1971: Ladage, D., Städtische Priester- und Kultämter im Lateinischen Westen des Imperium Romanum zur Kaiserzeit. Inaugural Dissertation. Köln.
- LADAGE 1980: Ladage, D., Sozial Aspekte des Kaiserkultes. In: Eck, W. – Galsterer, H. – Wolff, H. (Hrsg.), *Studien zur Antiken Sozialgeschichte, Festschrift Friedrich Vittinghoff* Köln–Wien. 377–388.
- LIERTZ 1998: Liertz, U. M., *Kult und Kaiser*. Rom.
- LŐRINCZ 2004: Lőrincz, B., Zur Statthalterliste der römischen Provinz Pannonia Inferior. In: *OA* 35–40.
- MARQUARDT 1881: Marquardt, J., *Römische Staatsverwaltung* 12. Leipzig.
- MARQUARDT 1872: Marquardt, I., De provinciarum romanarum conciliis et sacerdotibus. In: *EE* I, Roma 1872, 200–214.
- MELLOR 1981: Mellor, R., The Goddess Roma, In: *ANRW* II.17.2. 950–1030.
- NAGY 1942: Nagy, L., Topográfia. In: Szendy K. szerk. *Budapest története I/2*. Budapest. 353–385.
- NAGY 1942: Nagy, T., Vallási élet Aquincumban. In: Szendy K. szerk. *Budapest története I/2*. Budapest. 386–463.
- NÉMETH 2005: Németh, M., Epigraphische Angaben zur Topographie des Legionslagers und der Militärstadt von Aquincum. In: *Aquincum Nostrum* II.3. Die norisch-pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen (II. Int. Konf. über nor-pann. Städte, Bp.-Aqu. 11–14. Sept. 2002), Budapest 2005, 113–132.
- OA Ardevan, R. et alii (ed.), *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*. Bibliotheca Musei Napocensis XXI, Cluj-Napoca, 2004.
- PEACHIN 1996: Peachin, M., Iudex vice Caesaris. Deputy Emperors and the Administration of Justice during the Principate, *HABES* 21. 132–137.
- PFLAUM 1955: Pflaum, H. G., Une inscription de Madaure. *Recueil des Notices et Mémoires de la Société archéologique de Constantine* 69. 121–127. (= *Afrique romaine. Scripta varia* I, Paris [év nélkül]. 117–123).
- PRICE 1996: Price, S. R. F., The Place of Religion: Rome in the early Empire. In: *CAH* X2. 834–837.
- PRICE 1980: Price, S. R. F., Between man and god: Sacrifice in the Roman Imperial Cult. *JRomanS* 70. 28–43.
- ROSS TAYLOR 1931: Ross Taylor, L., *The Divinity of the Roman Emperor*. Middletown–Connecticut.
- ŠASEL KOS–SCHERER 2002: Šasel Kos, M. – Scherer, P. (Eds./Hrsgg.), The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. I. Noricum. *Situla* 40.
- SCHUMACHER 1973: Schumacher, L., *Prosopographische Untersuchungen zur Besetzung der vier hohen römischen Priesterkollegien im Zeitalter der Antonine und der Severer* (96–235 n. Chr.). Mainz. 95–96.
- SCHUMACHER 1978: Schumacher, L., Die vier hohen römischen Priesterkollegien unter den Flaviern, den Antoninen und den Severern (69–235 n. Chr.). In: *ANRW* II.16.1. 655–819.
- SIMON 1990: Simon, E., *Die Götter der Römer*. München.
- SIPOS 2004: Sipos, F., On the Epitaph of Appianos, in Gy. Németh – I. Piso (Eds.), *Epigraphica* II. Mensa Rotunda Epigraphiae Daciae Pannonicaeque, *HPS* 11, Debrecen 2004, 115–138.
- SZABÓ 2000 (1999): Szabó, Á., Megjegyzések a daciai tartománygyűlés történetéhez. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1999) 119–150.
- SZABÓ 2000: Szabó, Á., Suetrius Sabinus c. v. „újabb” felirata Pannoniából. Ad CIL III 10490 = RD 369. – Die „neuere” Inschrift von Suetrius Sabinus aus Pannonien. CIL III 10490 = RD 369, *FolArch* 48. 85–109.
- SZABÓ 2003: Szabó, Á., Provinziallandtag in Savaria. *Libelli Archaeologici Ser. Nov. I*. Budapest. 395–402.
- SZABÓ 2006: Urbs Roma in Aquincum. Insight for the provincial history of the cult. *HPS* 13. 181–210.
- SZABÓ 2006: Szabó, Á., *Pannoniai sacerdotes*. Specimina Nova Suppl. VI. Pécs.
- SZAMOSKÖZY 1598: St. Zamosio, *Analecta, lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, (kiadási hely nélkül – Patavii?).
- SZILÁGYI 1968: Szilágyi, J., Aquincum. In: *RE* Suppl. XI. ccol. 61–131.
- TURCAN 1982: Turcan, R., Le culte imperiale au III siècle. In: *ANRW* II.16.2. 996–1084.
- TURCAN 1964: Turcan, R., La <<fondation>> du temple de Venus et Rome. *Latomus* 23. 42–55.
- WISSOWA 1912: Wissowa, G., *Religion und Kultus der Römer*. München.
- WLOSOK 1978: Wlosok, A. (ed.), *Römischer Kaiserkult, Wege der Forschung* 372, Darmstadt.
- ZSIDI 2004: Zsidi, P., Aquincum topográfiája. *Specimina Nova ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis* 18. 167–226.

URBS ROMA IN AQUINCUM Insight to the provincial history of the cult

From the governor's seat of Pannonia Inferior, Aquincum two epigraphic stone telics are known on the inscription of which *Urbs Roma* is mentioned as deity. Both of them date to first decades of thirf century A.D.

1. Lime-stone altar or basis. It was found in 1889 in Óbuda (Budapest, 3rd district), Laktanya street, on the corner of Laktanya and Kő street. It was found in a secondary site together with ten other altars supposedly having stood in the same area seeming heterogenous by their dedications, but representing a consistent world of deity. All of them were set by quondam Pannonia Inferior governors, from among whom the chronology of the praetorian rank governors lasted from 163/164 to 214, and two latter of them falls between 246 and 269 A.D.

Its inscription remained in good condition:

Urbi Romae | L(ucius) Cassius | Marcellinus leg(atu)s | Aug(usti) pr(o) pr(aetore) | co(n)s(ul) des(ignatus)

2. Limestone sarcophagus. Found in Bicske in 1814 (Fehér County). The site lies on the territory of Aquincum, i.e. in Aquincum.

D(is) M(anibus) || Ulpiae Antonillae quon(dam) Ulpi | Candidiani 7(centurionis) filia(e) T(itus) Ael(ius) Verinus | dec(urio) col(oniae) Aq(uincensis) flame-n- du(u)mvir | alis sacerdos Urbis Romae | coniugi pientissimae quae | vixit annis XXIII.

T(itus) Ael(ius) Verinus, who had the sarcophagus made, was decurio, flamen and duumvir of Aquincum according to the text, thus his wife's sarcophagus can be dated after the town was conferred *colonia*, i.e. after 194, the beginning – first two decades of the 3rd century. *T. Ael. Verinus* was the only one so far to represent the priestly title *sacerdos Urbis Romae* in both Pannoniae, more exactly from Pannonia Inferior.

The cult relics of Aquincum form organic parts of the cult history in the Severus era. *T. Aelius Verinus' sacerdos Urbis Romae* title refers to the cult practice, to the fact that under his leadership the deity's worship was performed in an organized form in Aquincum. It can be concluded that – documented by two inscriptions – *Urbs Roma* held cult and a place of worship of provincial importance in Pannonia Inferior, probably having Aquicum as a centre in the first third of the 3rd century A.D.

Ádám Szabó

GAZDAG PADMALYOS NŐI TEMETKEZÉS, BRIGETIO/KOMÁROM-SZÖNY GERHÁT TEMETŐJÉBŐL

PROHÁSZKA Péter

Brigetio (ma Komárom-Szöny) régészeti emlékeinek kutatásában a 19. században és a 20. század első felében meghatározó szerepet játszottak a magánszemélyek. A helyi földbirtokosok, értelmiségiek gyűjtötték össze a földművelés és az építkezések során napvilágra került tárgyakat, amelyek egy része jutott csak a későbbiekben közgyűjteményekbe. Így már az 1870-es években Rómer Flóris kísérletet tett arra, hogy a brigetioi lelőhelyeket meghatározza, a leleteket lerajzoltassa, vagy a Nemzeti Múzeum számára megmentse. Ehhez kapcsolódott elképzelése egy helyi múzeum létrehozásáról, mely azonban nem járt sikerrel.¹ Rómer Váradra kerülését követően pedig nem volt olyan személy, aki tekintélyével és szervezőtevékenységével segítse egy ilyen jelentős kezdeményezés megvalósítását. Ugyan 1886-ban megalakult a Komárom Vármegyei és Komárom Városi Történeti és Régészeti Egylet, Komárom első múzeuma azonban csak 1914-ben nyitotta meg kapuit a nagyközönség előtt.² Komárom felvidéki részének elcsatolásával pedig ismét gazdátlanul maradtak a vidék régészeti emlékei egészen az 1990-es évekig.

Komárom-Szöny területéről a két világháború közötti években számos kiemelkedő lelet jutott magángyűjtőktől a Magyar Nemzeti Múzeumba. A különféle építkezések és illegális ásatások együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy az 1920-as évek végétől Brigetio legios táborában, a polgári és katonaváros területén rendszeres ásatások kezdődtek.³ A helyi műgyűjtők – Kállay Ödön jegyző és a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából a helyi földmunkákat felügyelő Petrovics Jenő – közbenjárásának köszönhetően került a Nemzeti Múzeum római gyűjteménybe többek között az ún. „szőnyi törvénytábla” és a közel négy évszázadig tartó római uralom számos más meghatározó emléke.⁴ Ezek sorába tartoztak azok a tárgyak is, amelyeket 1932-ben Petrovics Jenőtől 200 pengőért vásárolt meg a római régészeti gyűjtemény.⁵ Az értéküket mutatja, hogy már az 1938-as kiállítás vitrinjében is helyet kaptak,⁶ azonban teljes körű feldolgozásuk elmaradt, így ezt a hiányt e tanulmányban igyekszünk pótolni.⁷ A megvásárolt leletek a következők voltak:

1. *Nyaklánc* gagát gyöngyökből (ltsz.: MNM 1/1932/1). A gagát gyöngyök többféle típust képviselnek, megformálásukra azonban az esztergálás jellemző. Legnagyobb számban a hengerformájú két illetve három körbefutó rovátkával

¹ SZÁMADÓ 1997, 151–152.

² SZÁMADÓ 1997, 152.

³ PAULOVICS 1934; PAULOVICS 1941; SZÁMADÓ 1997, 154–155.

⁴ PAULOVICS 1941, 129.

⁵ A Régészeti Osztály adattára: 23/1932. A pénz első részletéről az átvételi elismervény 1932 február 17.-én kelt.

⁶ PAULOVICS 1938, 100: „A tömbök között balról brigetioi sírlelet: ólomtégely, fülönfüggőpár aranyból, nyakfüzér és karperec gagatból, csonttű, bronzhiúvely fekete szemöldökfestékkel, borostyánkőhajdász szőlőindaformában, exotikus fej-alakú (háttal tolokával zárható) amulettartó borostyánkőből és Herennia Etruscilla érem a Kr.u. III. század közepéről.”

⁷ Itt szeretném megköszönni dr. Barkóczy Lászlónak és Mráv Zsoltnak, hogy a leletre felhívták a figyelmemet és a közzétételéhez hozzájárultak.

díszített gyöngyökből (59 db – 0,8×0,9; 1,25×0,9; 1×0,9; 0,7×0,8 cm) állt a nyaklánc. Egyes darabok a rovátkolás mentén széttörtek. Ezek mellett még egy kúp- (0,6×1,8×0,8 cm) és egy hengerformájú (0,5×2,6×0,6 cm) hosszúkás, valamint két a végeiken esztergált rovátkolással díszített vázaformára emlékeztető (0,6×1,9×0,8 és 0,5×2,3×0,8 cm) gyöngyök voltak (1. ábra 1).

2. *Karperec* gagátszemekből, melyek bronzhuzalra vannak felfűzve és a végén összekapcsolható bronzhuzal van (ltsz.: MNM 1/1932/2). A barnásfekete félkör alakú gagát cikkelyek domború felső része ékalakú faragással díszített. A cikkelyek alsó oldala sima, vízszintes. A cikkelyek mérete – szélesség és hosszúság – változó, az oldalukon két-két fűrt lyuk szolgál az egyes darabok összefűzésére. A karkötőt alkotó cikkelyek a kapcsolószerkezete felé fokozatosan kisebbek. Legnagyobb átm.: 6,9 cm (1. ábra 2).

3. *Szőlőinda* borostyánkőből (ltsz.: MNM 1/1932/3). A vastag indaszár tetejéből elől jobbra és balra egy-egy levél, hátul pedig a levelek mögött egy-egy kacs nő ki, melynek végén levél vagy fűrt található, az egyik azonban letörött. A hullámosan folytatódó indaszár a vége felé keskenyedik, hegyének egy része azonban kitörött. A jó fenntartású borostyánkő áttetszően barnás-piros színű. Hossza: 10 cm, szélessége: 5 cm (1. ábra 3).

4. *Fejformájú szelence* borostyánkőből (ltsz.: MNM 1/1932/4). A hosszúkás koponyájú férfifej ellapított és jobbra húzott orral, nagy fülekkel. Az asszimetrikus arcot rövidre vágott haj keretezi, amely azonban csak tömegében van jelölve. A bal halántékról vaskos hajcsomó nyúlik hátra. A szelence alsó felülete laposan levágott, a fejben kis üreg. A téglalap alakú nyílás felett, bevésve, kereszt formájú díszítés. A nyílás szájánál egy előről betolható fedőlapocskára számára található vájat, a tolólap hiányzik. A borostyán erősen patinás, repedezett és sárga kéreg borítja. Hossza: 5,3 cm, magassága: 2,9 cm. Az üreg hossza: 1,8 cm, szélessége: 1 cm, a mélysége: 1,3 cm (1. ábra 4).

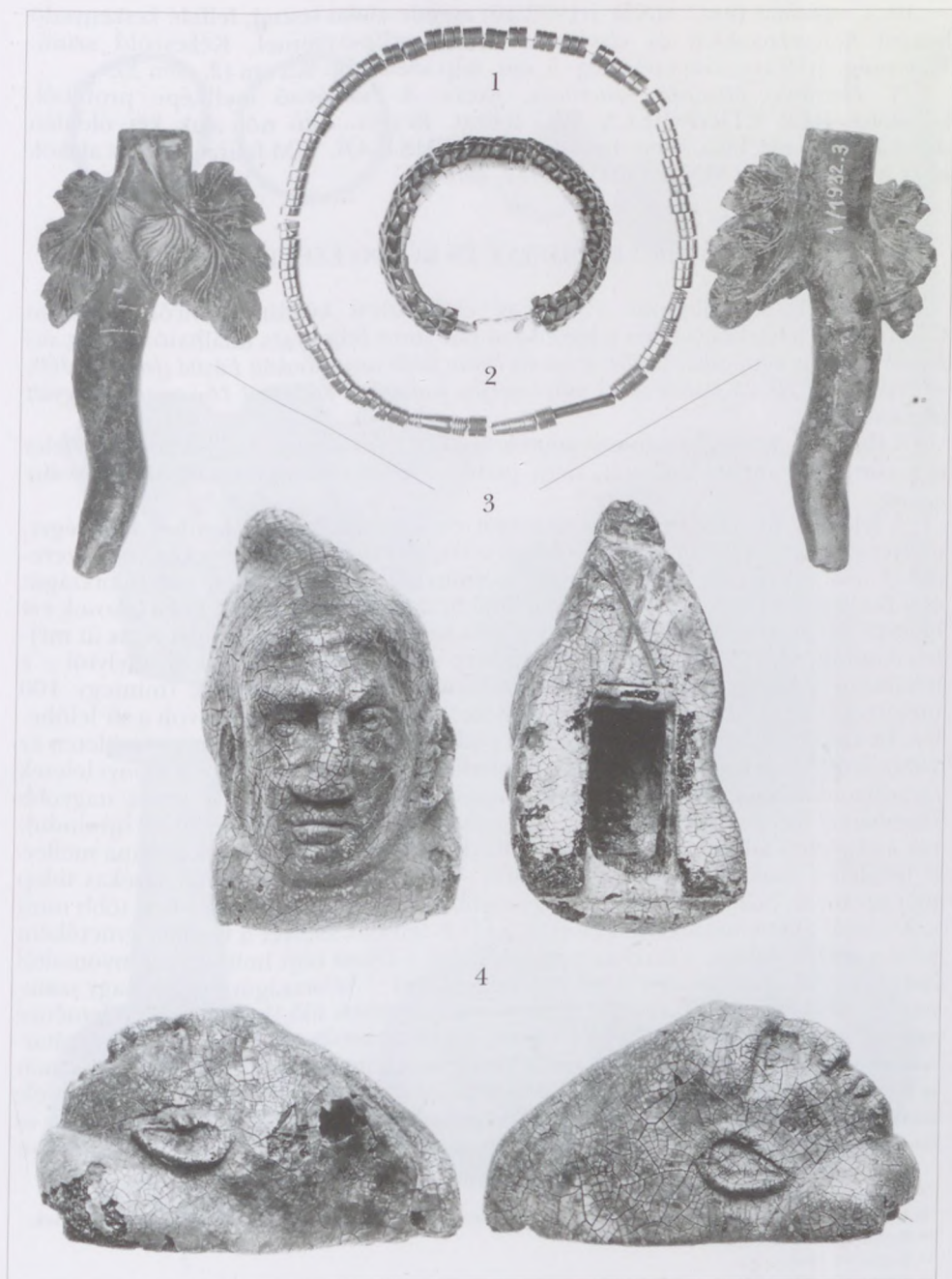
5. 2 darab *bronzkarika* (ltsz.: MNM 1/1932/5). A külső peremükön bevágott cikk-cakk díszítés található, az egyik a közepén kettétörött. Átmérőjük: 1,8 és 1,9 cm (2. ábra 1).

6. *Fülönfüggőpár* aranyból (ltsz.: MNM 1/1932/6). A kerek alapon (1,3×1,4 cm) félgömbszerűen kidomborodó (0,5 cm) díszítmény, melynek felületét a középponti foglalatból sugarasan kiinduló bordák borítják. A félgömb közepén a foglalatban üvegpaszta van. A kerek alap hátsó felületéből a vége felé vékonyodó s kampóban végződő aranyhuzal (átmérő: 0,1 cm, hossza: 2,3 cm) indul ki, amely kétszeresen begörbített. Az arany huzal a fülbevalógombról letörött. Az előzővel megegyező típusú fülbevaló, a díszítmény alapja (1,2×1,3 cm) azonban itt nyolcszögalakú. A kidomborodó félgömb (0,5 cm) közepén a foglalatból hiányzik az üvegpaszta. A kerek alaphoz kiinduló huzal (átmérő: 0,1, hossz: 2,2 cm) itt is kampósan visszahajlik. Mindkét fülbevaló súlya: 1,32 g (2. ábra 2).

7. *Hajtű* csontból (ltsz.: MNM 1/1932/7), a közepén vastagodó szár tojás alakú fejben végződik. A tű hegye letört. Hossz: 8,5 cm, átmérő: 0,3 cm (2. ábra 3).

8. *Bronztok* (ltsz.: MNM 1/1932/8) A leltárkönyvi bejegyzés szerint a henger alakú tok alsó vége profilosan díszített, ráhúzható fedőkupakja hiányzik. Kormos fekete porfesték maradványai voltak benne. Hossz: 8,2 cm, átmérő: 1,7 cm. A háború alatt vagy után elveszett vagy megsemmisült, mivel az 1958-ban tartott revízió során már nem találták meg.

9. *Ólomtégl* (ltsz.: MNM 1/1932/9). A kerek átmérőjű talphoz forrasztották az edény bordázott cikkelyekből álló oldalait, melyek a sokszögalakú alaphoz kehelyszerűen kiszélesednek s peremnél félkörformájú cakkos díszítésben végződnek. Az ólomlemezeket kikalapálták, hajtogatották majd ezeket forrasztották össze. Magasság: 3,8 cm, talp átmérő: 3,9 cm (2. ábra 4).



1. ábra. 1: Nyaklánc gagát gyöngyökből; 2: Karkötő gagátszemekből; 3: Szőlőinda borostyánból; 4: Fejformájú kenőcstartó borostyánból

Abb. 1 1: Halskette aus Gagatperlen; 2: Armband aus Gagatglieder; 3: Weinstock aus Bernstein; 4: Kopfförmiger Salbenbehälter aus Bernstein

10. *Üvegpalack* (Itsz.: MNM 1/1932/10) zsemle alakú testtel, felfelé keskenyedő hosszú hengernyakkal és vízszintes betűrt szájeremmel. Kékeszöld színű. Magasság: 16,9 cm, száj szélesség: 5, cm, talp szélesség: 9,5 cm (2. ábra 5).

11. *Herennia Etruscilla sestertiusa*. Avers: A császárnő mellképe profilból, körülötte HER ETRVSCILLA AVG felirat. Revers: Álló női alak két oldalán derekáig érve egy bika és egy oroszlán, fenn PMS C-OL VIM felirat, lent az alakok alatt AN XII. (Itsz.: MNM 1/1932/11) (2. ábra 6).

A SÍR LELŐHELYE ÉS KÖRNYEZETE

A lelőhelyről, valamint a tárgyak előkerülési körülményeiről a Római Gyűjtemény leltárkönyvében a következő pár soros feljegyzés található: „Szöny, (a) Fűzítő és Szöny közti őrház mellett a vasúti/Duna felőli anyagároktól Fűzítő (felé) kb. 300, az országúttól 20–25 lépésre kb. 3 méter mélyen padmalyos földsírból 16 vasszeggel együtt lelte az eladó.”

A Petrovics Jenőtől származó adatok alapján nyilvánvaló, hogy a tizenegy lelet egy római sír melléklete volt, nem pedig a helyi lakosoktól vásárolt szórvány anyag.

A lelőhely lokalizálásánál az országút és a vasúti őrház jelenthet segítséget, melyet ugyan már lebontottak azonban a régi földhivatali térképeken még szerepel (3. ábra). A 68. sz. őrház a Komárom-Szönyből Almásfűzítő felé vezető országút és a Budapest-Komárom vasútvonalat által bezárt területen állt. A helyi lakosok ezt hívták Gerhát-őrháznak és a lelőhely is róla kapta a nevét.⁸ Tőle kelet-re az út mellett hosszan elnyúlóan agyag kitermelésére szolgáló gödör terült el, melytől – a leltárkönyvi bejegyzés alapján – Almásfűzítő felé 300 lépésnyire (mintegy 100 méterre) és az úttól pedig 20–25 lépésnyire (mintegy 7–8 méterre) volt a sír lelőhelye. Itt került elő 3 méter mélységben a padmalyos temetkezés. Ezen a területen az 1930-as években további leleteket is találtak, melyek Kállay Ödön – a szőnyi leletek fáradhatatlan megmentőjének – a gyűjteményébe jutottak.⁹ Az egyre nagyobb számban előkerült leletek illetve az olajgyári beruházások miatt 1940-től újraindultak a régészeti feltárások Komárom-Szönyben. Az őrháztól északra a Duna melletti területen Barkóczi László és Radnóti Aladár ásatása egy római fazekas telep maradványait hozta a felszínre,¹⁰ ugyanebben az évben majd 1944-ben több mint száz sírből álló temetőrészletet tártak fel.¹¹ E temető, melyet a Gerhát-temetőként jelöl a szakirodalom, a fazekas teleptől illetve a Duna régi holt ágának nyomaitól délre kezdődött és egészen az országútig terült el.¹² Az országút mellett nagy számban és több rétegben birtuális temetkezések kerültek elő.¹³ A feltárok véleménye szerint a római katonai táborból keletre fekvő temetőben a katonák és hozzátartozóik nyugodhattak.¹⁴ E sírok mellékletei, meglehetősen szűkszavú leírással már a Kállay gyűjteménybe is jutottak, azonban mind ezek, mind pedig a Radnóti-féle ásatás feldolgozása napjainkig nem történt meg. Csupán az éremanyagot¹⁵ és az üvegeket¹⁶ közölték. Az érmek alapján a temető az 1. század végétől (44. sír

⁸ BARKÓCZI 1949, 68; BÓNIS 1979, 99.

⁹ A leletek a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményében találhatóak és napjainkig közletlenek.

¹⁰ BARKÓCZI 1949, 68; BÓNIS 1979, 99.

¹¹ RADNÓTI 1946a, 39.

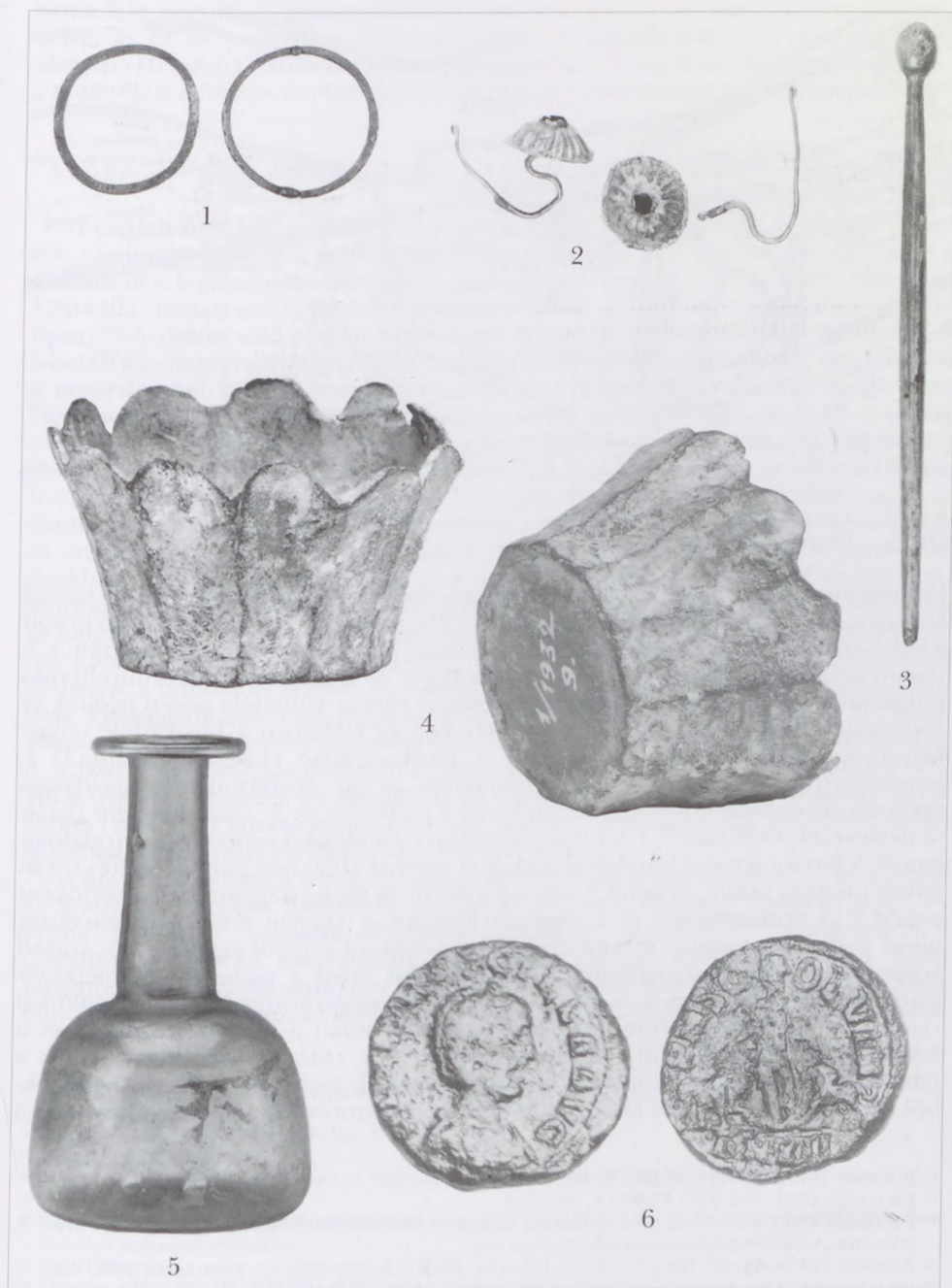
¹² RADNÓTI 1946a, 39.

¹³ RADNÓTI 1946a, 39. A temető kiterjedését jól mutatja, hogy a műúttól mintegy 130 méterre még találtak sírokat.

¹⁴ RADNÓTI 1946a, 39; BARKÓCZI 1968, 61–62; SZÁMADÓ 1997, 156.

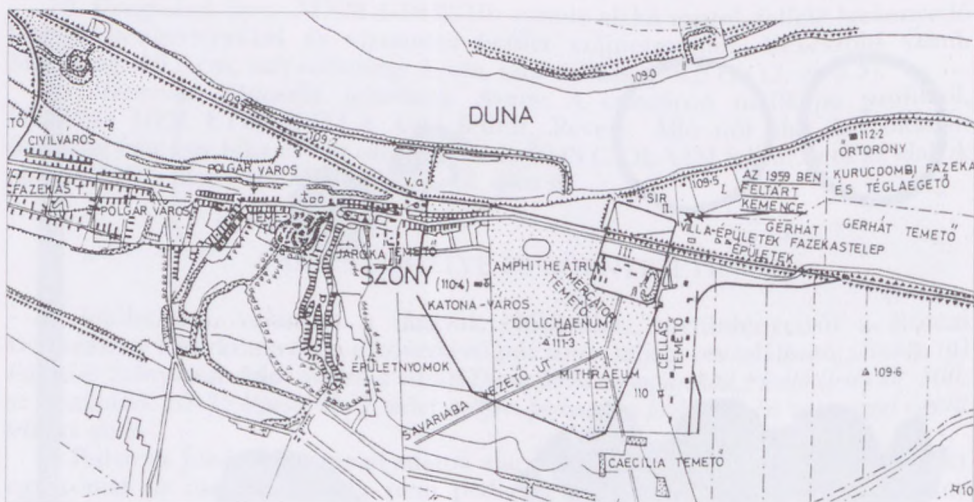
¹⁵ BÍRÓ-SEY 1977, 110–111; FMRU 3, 195–196. Vö. PROHÁSZKA 2001, 229.

¹⁶ BARKÓCZI 1968, 59–86.



2. ábra. 1: Bronz gyűrűk; 2: Arany fülbevalók; 3: Csont hajtű; 4: Ólomtégely; 5: Üvegpalack; 6: Herennia Etruscilla sesterciusa

Abb. 2 1: Bronzene Fingerringe; 2: Goldene Ohrgehänge; 3: Haarnadel aus Bein; 4: Bleitiegel; 5: Glasflasche; 6: Sesterz von Herennia Etruscilla



3. ábra. A sír lelőhelye

Abb. 3 Die Fundstelle des Grabes

Domitianus asával illetve a 34. sír Traianus dupondiusával keltezve) a 3. század közepéig, második feléig (16. és 26. sír II. Philippus bronzpénzeivel keltezve) volt használatban.¹⁷ A Gerhát-temetőhöz hasonlóan az 1. század végétől egészen a 3. század második harmadáig temetkeztek a tábor és a polgárváros között elterülő polgárvárosi temetőbe,¹⁸ melynek egyes feltárt részeit különféle néven jelölték és ismertették. Így az országúttól délre 1927-ben és 1929-ben a Járóka-féle telken kiásott mintegy háromszáz síros rész a Járóka-temető elnevezést kapta.¹⁹ E temetőrésztől északra az országút túloldalán az ún. Sörházudvaron gazdasági épületek lebontását követően kerültek elő 2. századra és 3. század elejére datált temetkezések 1946-ban.²⁰ E temető sörházkeri temetőként ismert a szakirodalomban.²¹ A Járóka-temető közelében a Magtár mellett 1969-ben parkoló építés során feltárt mintegy száz 2. és korai 3. századra datált sír pedig nagymagtári temetőként ismert.²² A numizmatikai és a régészeti leletanyag alapján mind a polgárváros, mind pedig a katonaváros temetőjében az 1. század végétől egészen a 3. század középső harmadáig temetkeztek.²³ Ekkor, mint arról a padmalyos temetkezés értékelésénél is szó lesz, a 3. század közepének megváltozott kül- és belpolitikai viszonyai,²⁴ valamint a romló biztonsági helyzet miatt a településszerkezet és a lakosság szám megváltozott. Brigetio lakossága a 3. század utolsó harmadában a tábortól délre, délkeletre új temetőket nyit, amelyek azonban kisebb sírcsoportokból állnak.²⁵ Az 1932-ben kiásott női temetkezés bizonyosan az országút északra a

¹⁷ BÍRÓ-SEY 1977, 110–111; FMRU 3, 195–196.

¹⁸ PAULOVICS 1941, 162–163; FMRU 3, 201–208.

¹⁹ PAULOVICS 1930; PAULOVICS 1941, 162–163; BARKÓCZI 1949, 68; BÍRÓ-SEY 1977, 116–118; FMRU 3, 202–205. A temető feldolgozása folyamatban van.

²⁰ RADNÓTI 1946b, 91–92; BÍRÓ-SEY 1977, 119–121; FMRU 3, 205–209; v.ö. PROHÁSZKA 2001, 229.

²¹ Feldolgozását Türr Ervin végezte el doktori értekezésében, amely azonban nem jelent meg.

²² RégFüz 23 (1970) 38. és SZÁMADÓ 1993, 159. A temető feldolgozása folyamatban van.

²³ BARKÓCZI 1965, 250.

²⁴ MÓCSY 1962, 565–567.

²⁵ PAULOVICS 1941, 152–153, 163–164; BARKÓCZI 1949, 68–69; BARKÓCZI 1965, 215–217, 249–251; BARKÓCZI 1968b, 75; v.ö. BÍRÓ-SEY 1977, 115–116; FMRU 3, 197–199.

Duna felé elterülő Gerhát-temetőhöz tartozott, mely e sír alapján az országúttól délre, az út és vasútvonal által zárt részen is folytatódott.²⁶ Az éremmelléklet alapján (Herennia Etruscilla bronz) pedig annak kései fázisához tartozott, mivel a temetőbe az érem- és régészeti anyag alapján 260 után már nem temetkeznek.²⁷

A SÍR MELLÉKLETEI ÉS ELEMZÉSÜK

A Gerhát őrház közelében kiásott sír mellékleteinek legnagyobb részét ékszerek, viseleti tárgyak és a szépítkezésnél használt tárgyak teszik ki. Kétségtelenül a datálásnál a legfontosabb szerepet a sírba helyezett érem jelenti, amely Herennia Etruscilla császárnő (249–251) Viminaciumban vert sestertiusa (PICK 137-es típus).²⁸ A sírban való pontos helyzetéről Petrovics nem számolt be, így egyaránt lehetett az elhunyt szájában vagy a kezében.²⁹ A korabeli szokásoknak megfelelően a nemesfémből készült érmek helyett bronzot helyeztek az elhunyt mellé.³⁰ Az éremmelléklet adás szokása Pannoniában az 1. századtól egészen az 5. századig megfigyelhető. A temetőktől függően a sírok ötödében, harmadában található síroboalus, melynek elhelyezésében a temetkezési szokások mellett az elhunyt illetve hozzátartozók anyagi helyzete is szerepet játszhatott.³¹ A gerhádi női sír datálásánál Herennia Etruscilla sestertiusa a terminus post quemet adja meg, így az érem verését követően történhetett az elhunyt sírba helyezése. A pannoniái sírokban található éremanyag illetve a további mellékletek vizsgálata azt mutatta, hogy az esetek nagy részében sokáig használt és kopott korábbi vereteket helyeztek az elhunyt mellé a korai és középső császárkorban.³² III. Gordianus trónra lépésével azonban változás figyelhető meg az éremanyagban, ugyanis a temetőkből eltűnnek a birodalmi veretek és a helyüket az ekkor aprópénzként használatban lévő Viminaciumban vert rézpénzek veszik át.³³ Ezt a tendenciát és az érem állapotát figyelembe véve lehetőség van a veret segítségével a sír éles datálására is. A sírban lévő sestertius felületén ugyan oxidációs nyomok illetve lerakódás van, ám a tisztított részekben jól látható, hogy nem lehetett sokáig forgalomban. Így a verést (250–251) követő évből/években, minden bizonnyal egy évtizeden belül, kerülhetett Herennia Etruscilla sestertiusa a sírba.

A két külső peremén bevágott, cikk-cakk díszítésű bronz karikákat 1,8 és 1,9 cm-es átmérőjük alapján gyűrűként viselte az elhunyt. Hasonló díszítésű ezüst és bronz gyűrűk ismertek Regensburgból,³⁴ Kölnből,³⁵ Coblenzből,³⁶ Carnuntumból³⁷ és Kiseraugstból.³⁸ Csupán a két bronzból készült Köln Luxenburger Strassén napfényre került darab származik sírból, melyeket Antonius Pius érme datál a 2. század első felére.³⁹ Riha az ezen típusba tartozó példányokat

²⁶ BARKÓCZI 1949, 68, akinek véleménye szerint a temető nem nyúlt át az országút déli oldalára.

²⁷ BARKÓCZI 1965, 250.

²⁸ MARTIN 1992, 58, 3.34. P: 137, Var. 1.

²⁹ GORECKI 1975, 201, 236–237.

³⁰ A nyugati provinciák temetőiben ld. GORECKI 1975, és Pannoniában: FITZ 1980.

³¹ FITZ 1980, 23–27, 40.

³² GORECKI 1975, 287; FITZ 1980, 40, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy gyakran régi használt és kopott érmeket helyeztek a sírokba.

³³ FITZ 1980, 32.

³⁴ HENKEL 1913, 43, Taf. XVI/294. Ezüsből, a belső átmérő: 16 mm.

³⁵ HENKEL 1913, 44, Taf. XVI/307. Ezüsből, a belső átmérő: 14 mm.

³⁶ HENKEL 1913, 71, Taf. XXVII/647. Bronzból, a belső átmérő: 14 mm.

³⁷ PITLIK 1983, Taf. 39.5. Ezüsből, a belső átmérő: 20 mm.

³⁸ RIHA 1990, 43, Taf. 13/235. Bronzból, a belső átmérő: 12 mm.

³⁹ HENKEL 1913, 67, Taf. XXV/533–534. Bronzból, belső átmérőjük: 14–14,5 mm és 15–15,5 mm.

Henkel nyomán⁴⁰ a 3. század elejére datálja és fő elterjedési területeként a rajnai és dunai tartományokat adja meg.⁴¹ A gerhádi női sír alapján a cakkos díszítésű ezüst és bronz gyűrűket még a 3. század közepén, második felében is viselték. Míg a férfiaknál a gyűrűk, elsősorban az aranyból és ezüsből készültek, a köztársaság valamint koracsászárkor idején státusszimbólum szerepet tölthettek be,⁴² addig a nők elsősorban ékszereként viselték őket. A Kr.u. 1. század folyamán azonban változás figyelhető meg a gyűrűviselésben, egyrészt széles körben kezdik viselni a különféle típusokat, másrészt egyre több darabot viselnek ujjakon – mint az a gerhádi női sírnál is megfigyelhető – már nem csupán a vezető réteg tagjai.⁴³

Az arany *fülbevaló pár* a megformálása alapján jól illeszkedik a középső császárkori példányok sorába. Figyelemreméltó, hogy míg az egyik végén kerek, addig a másik végén nyolcszögoldalú alapon található az aranylemezből készült félgömbszerűen kidomborodó díszítmény. Ugyanakkor mindkettő felületét sugarasan kidomborodó bordák borítják és a félgömb közepén lévő foglalatban pedig kerek üvegpaszta van. A gerhádi női sírból származó két fülbevaló azon 2. és 3. században széles körben elterjedt típus változata, melyre a kerek, a négy-, valamint a sokszög alakú gomb és a közepén elhelyezett paszta, féldrágakő vagy gyöngy jellemző.⁴⁴ Míg az egyszerűbbeknél az aranylemezt vágják formára és hajlítással, illetve a felület áttörésével díszítik,⁴⁵ addig azon változatnál, melybe a gerhádi pár is tartozik, a karika/S formájú aranydrót végén található gomb félgömb vagy dobozformájú és ezt díszítik a már említett módokon. A típus a 2. században az arany drótfülbevalók díszítésével jelenik meg, melynek szímtalan változata van, sőt egyik altípusánál gyöngy vagy kő csüngők is lógnak a zelforrasztott díszítmény alján.⁴⁶ Kialakulásának hátterében az itáliai-római és a hellenisztikus-római fülbevalóformák és ötvösművészet egymásra hatását kereshetjük.⁴⁷ A csaknem kivétel nélkül aranyból készült fülbevalók a birodalom európai területei mellett a kisázsiai és afrikai provinciákban egyformán megtalálhatóak. A 2. és 3. század folyamán végig viselték a típus különböző változatait,⁴⁸ amit a datálható körülmények között felszínre került darabok mutatnak.⁴⁹ Számos példány ismert Pannoniából,⁵⁰ többek között Dunaújvárosból és Szalacsáról.⁵¹ A gerhádi sírban talált két fülbevalóval megegyező darabokra a szakirodalom áttekintése során ugyan nem akad-
tam, ám ennek ellenére a fő típus egyik változatának kell tekintenünk őket.

⁴⁰ HENKEL 1913, 215–217.

⁴¹ RIHA 1990, 43.

⁴² ERGÜN 1999, 713–714.

⁴³ BÖHME 1978, 3; ERGÜN 1999, 715–716.

⁴⁴ ALFÖLDI 1957, 430–431; ALLASON-JONES 1989, 9, aki ezen típusú fülbevalókat a 11. típusba sorolta a britanniai római fülbevalók feldolgozásánál v.ö. JOHNS 1991, 57; POPOVIĆ 1996, 119–121, aki a VI. és VII. típusba sorolta őket; POPOVIĆ 1997, 26.

⁴⁵ Ld. egy essexi fülbevalónál: JOHNS 1991, 57, Nr. 4.

⁴⁶ BÖHME 1974, 8; POPOVIĆ 1996, 119–121; BÖHME-SCHÖNBERGER 1997, 64.

⁴⁷ BÖHME 1978, 15; BÖHME-SCHÖNBERGER 1997, 54–56.

⁴⁸ ALFÖLDI 1957, 430; ALLASON-JONES 1989, 9; POPOVIĆ 1996, 119–121. Ugyan egy négyszögletes gombú fülbevalópár (GRABSCH 1971, 140, Taf. 34/6–7) volt a vemaniai táborban talált kincsletben, amit a további ékszerek illetve az érmeek alapján a 4. század első éveiben rejtettek el: GRABSCH 1971, 152–154).

⁴⁹ POPOVIĆ 1996, 120–121. Így például a Magyar Nemzeti Múzeum 1885-ben két Bulgáriában talált női sír mellékleteit vásárolta meg, melyeket Caracalla bronzpénze datált a 3. század első harmadára. Az ékszerek között három közepén köberakással díszített kerek és egy hatszögletű gombú fülbevaló volt: PULSKY 1885, 197–198.

⁵⁰ Pozsarevácáról több darab: Kerek korongalakú díszítménnyel a felületén domború levéldíszítménnyel (MNM 100/1884.3), hasonló forma, de szíromszerű díszítéssel (MNM 100/1884.7.2), hatszögletű alappal és szíromszerű díszítéssel (MNM 100/1884.7.3). Nagyberki-Szalacska: kerek alap és szíromszerű díszítéssel (MNM 4/1934.16), illetve kerek, de sugaras díszítéssel Szőnyből (MNM 52.2.16).

⁵¹ ALFÖLDI 1957, 430–432; GRABSCH 1971, 145.

A sírból származó *csont hajtű* az egyszerűbb darabok közé tartozik, melyek igen nagy számban kerültek elő Pannonia területén. Számos hasonlót ismerünk Komárom-Szőnyből is,⁵² melyek a 2. századtól egészen a 4. századig folyamatosan megtalálhatóak, mint a női hajviselethez tartozó kiegészítő eszközök. A végén található gömb vagy tojásformájú díszítmény alapján több változatuk ismert, melyek közé a gerhátú példány a nagyobb tojásformában végződő díszítmény alapján sorolható be.⁵³ A hajtűk koncentrációja figyelhető meg Intercisában, Aquincumban és Brigetioiban, amely a korabeli városi divat mellett joggal felveti az esetleges csontműhelyek tevékenységét az említett lelőhelyeken. A letörött hegye miatt csupán 8,5 cm hosszú csont tű a 3. század közepének – érmekről és más ábrázolásokról – jól ismert női összefont hajviseletet rögzítette.⁵⁴

Az arany fülbevalókhoz hasonlóan a 3. századi ékszerek között komoly értéket képviselt a sírban talált fekete gagát szemekből készült karkötő és gyöngyökből álló nyaklánc.⁵⁵ E fénylően barnás-fekete, fekete színű bitumenben gazdag szénből készült ékszerek a 2. század végén jelennek meg és terjednek el elsősorban az európai tartományokban.⁵⁶ Készítésük egészen a 4. század végéig tart, melyben a sajátos szín mellett a gagátnak tulajdonított bajelhárító és védelmező hatás is szerepet játszhatott.⁵⁷ Az elnevezését a görög, illetve latin gagates szóból származtatják, mely szerint a lykiai Gaxis helyről kapta nevét.⁵⁸ A legjobb minőségű gagátot Britanniában, a mai Whitbynél bányászták, de a Rajna-vidéken is termelték illetve dolgozták fel.⁵⁹ Természetesen a nyersanyag más provinciák műhelyeiben is átalakulhatott ékszerekké. Egyaránt készítettek belőle kisebb karpereceket, gyűrűket, hajtűket és kisebb plasztikai alkotásokat, legnagyobb számban azonban a gyöngyök kerülnek elő.⁶⁰ A gagát ékszerek drágasága miatt palából, lignitből és fekete üvegpasztából készített utánzataik.⁶¹ Mind a karkötő szemei, mind pedig a gyöngyök a legjobb minőségi gagátból készültek, de mivel Európa szerte előkerülő formákról van szó, így nem lehet eldönteni, hogy Pannoniában készültek vagy más provinciából hozták Brigetioiba őket.⁶² A *karkötő* félkör alakú, felső részén ék alakú faragással díszített szemei a Hagen C36, 38 és az Allason-Jones No. 31 típusába sorolhatók.⁶³ A Gerhát női sír karkötőjéhez hasonló, azonban durvább kidolgozású cikkelyekből álló példány volt a szőnyi MOLAJ „A” út lelőhely egyik 3. századra datált szarkofágában (4. ábra), melyet III. Gordianus kopott viminaciumi veretével a 3. század második felére datáltak.⁶⁴ Durvább cikkelyekből álló karkötőt találtak a pécsi Geisler Eta utcai temető 31. sírjában,⁶⁵ melyet a 4. századra datálnak a további mellékletek, valamint a temető további sírjai.⁶⁶

⁵² Ld. Bíró 1987.

⁵³ Ruprechtsberger 1979, Nr. 41, 90–93, 97–98; Bíró 1987, 178–180, Fig. 17/89; Bíró 1994, 32.

⁵⁴ Bíró 1987, 176; Bíró 1994, 30–31.

⁵⁵ Fényes 1999, XIX. Itt szeretném megköszönni Fényes Gabriellának, hogy felhívta a figyelmemet Allason-Jones könyvére.

⁵⁶ HAGEN 1937, 81–83; ALLASON-JONES 1996, 9; BÖHME 1978, 5, aki a 3. század végére helyezte a gagát ékszerek széleskörű megjelenését.

⁵⁷ HAGEN 1937, 86; ALLASON-JONES 1996, 9–10; BÖHME 1978, 5, aki a 3. század végére helyezte a gagát ékszerek széleskörű megjelenését.

⁵⁸ PLIN. NAT.HIST. 36, 141; HAGEN 1937, 77–78; ALLASON-JONES 1996, 3–5.

⁵⁹ ALLASON-JONES 1996, 11–14; FÉNYES 1999, XIX.

⁶⁰ Ld. HAGEN 1937, 87–100; ALLASON-JONES 1996, 12–13.

⁶¹ FÉNYES 1999, XIX.

⁶² HAGEN 1937, 84–85.

⁶³ HAGEN 1937, 119–120; ALLASON-JONES 1996, 28.

⁶⁴ FÉNYES 1999, XIX–XX.

⁶⁵ FÜLEP 1969, 20, 48. kép/31; Fényes 1999, XIX–XX.

⁶⁶ FÜLEP 1969, 38–41.

A nyaklánc 59 db gagátgyöngyből állt, melyek egy része – a kerekre esztergált, közepükön átfúrtak – a 3 vagy több részes daraboknak a rovátkánál történt letörését követően jött létre. Ezek egy része 07×0,8 cm (10 db), míg a többi 1,25×0,9 cm (45 db), valamint egy 3,5×0,9 cm méretű. Ezek a HAGEN D 14 és ALLASON-JONES No. 9 típusba tartoznak.⁶⁷ A maradék négy gyöngy közül kettő díszítetlen és az egyik vége felé vékonyodik, melyek a HAGEN D 9 és ALLASON-JONES No. 23 típusúak.⁶⁸ A másik két gyöngy szintén az egyik vége felé vékonyodik azonban felül és alul négy és három esztergált bordával díszített. A végeiken bordázottan díszített gyöngyöket a HAGEN D 11 típusba sorolhatjuk.⁶⁹

A sírból előkerült borostyán tárgyak az ékszerekhez hasonlóan jelentős értéket képeztek a 3. században. Míg azonban a sír többi melléklete nagyjából a 3. századra jellemző tárgytípusok közé tartozik, addig a két borostyán faragvány sokkal korábban, a Kr.u. 1. és 2. században készülhetett,⁷⁰ de legalább egy évszázaddal korábban a sírba helyezés előtt. A Baltikumból származó borostyán, az ősi túlevelű fák gyantakövélete, igen kedvelt alapanyag volt a római császárkorban és nem csupán ékszerek készítésénél, hanem gyógyszerek alkotórészeként is felhasználásra került.⁷¹ A rómaiak a gyógyító mellett mágikus, bajelhárító erőt tulajdonítottak neki,⁷² amely illetve a Claudiusok uralkodása alatt már kibontakozó divat hatására nem csupán ékszereket – gyűrűket, hajtűket és amuletteket –,⁷³ hanem magas művészi színvonalú kispasztikai alkotásokat készítettek borostyánból. Borostyán tárgyak nagyobb számban elsősorban a Dunántúl nyugati részén keresztülfutó és az adriai Aquileiáig vezető borostyánút mellől és Észak-Itáliából ismertek, valamint Hollandia és Németország területén figyelhető meg koncentrációjuk. A borostyánút melletti leletek és a múzeumba jutott nyers, félkész darabok alapján következtettek arra, hogy az út végén fekvő Aquileiában voltak azon műhelyek, melyek a borostyán feldolgozásával foglalkoztak.⁷⁴ Datálásukban nagy segítséget jelentenek a temetkezésekből és a datálható rétegekből napfényre került példányok. Figyelemreméltó, hogy az 1. és 2. században a helyi közösségek előkelő és vagyonos rétegéhez tartozó gyerekek és nők sírjaiban találhatók meg a borostyán ékszerek és tárgyak. Így az aquileiai, poetovioi mellett a scarbanciai (Sopron) római temetők egyes temetkezéseinek mellékletei. Az aquileiai sírokban talált különféle borostyántárgyakat a további mellékletek a Kr.u. 1. századra datálják.⁷⁵ A soproni illetve más pannoni leletek azonban jelzik, hogy az 1. század második felétől egészen 2. század második harmadáig, végéig helyeztek borostyán ékszereket a sírokba. A Duna vidéki és itáliai temetkezések mellékletei közül a 2. század végétől eltűnnek a borostyán tárgyak,⁷⁶ amit a divat változásával, valamint a borostyánkő kereskedelem markomann-szarmata háborúkat követő hanyatlásával magyaráztak.⁷⁷ Ugyan a borostyánkő kereskedelem, valamint a feldolgozás, mint azt néhány pannoni lelet jelzi, nem szűnt meg a későcsászárkorban, ugyanakkor nem éri el sem a korábbi mennyiséget, sem pedig a faragványok

⁶⁷ HAGEN 1937, 92–93, 122–123; ALLASON-JONES 1996, 26; Riha 1990, 92, Taf. 39/1354–1355.

⁶⁸ RIHA 1990, 92, Taf. 39/1352–1353, itt azonban végein rovátkolással díszítve, mint annál a gyöngynél, amit ALLASON-JONES közölt: ALLASON-JONES 1996, 27; HAGEN 1937, 122.

⁶⁹ HAGEN 1937, 122.

⁷⁰ PASQUINUCCI 1983, 273.

⁷¹ PLIN. NAT.HIST. 38, 44; KAT. BOROSTYÁN 3–5.

⁷² ZADOKS-JOSEPHUS JITTA 1962, 62; STRONG 1966, 4–10.

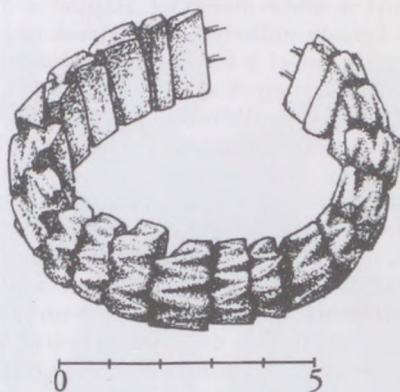
⁷³ STRONG 1966, 10–11.

⁷⁴ STRONG 1966, 12; CARINA CALVI 1977; BERTACCHI 1994; CARINA CALVI 1994, 13–15; KAT. AQUILEIA 50. Nagy számú félkész és nyers darab található az aquileiai múzeumban ld. KAT. BOROSTYÁN 7.

⁷⁵ RITTER 1889, 104–105; CARINA CALVI 1994; VERZÁR-BÁSS 1998, 155.

⁷⁶ BERTI 1970, 325–326.

⁷⁷ PASQUINUCCI 1983, 273



4. ábra. Gagát karperec, Szőny MOLAJ, 3. szarkofág (Fényes 1999, XVIII/31)

Abb. 4 Armband aus Gagat, Szőny MOLAJ, Sarkophag 3 (Fényes 1999, XVIII/31)

esetében a korábban jellemző magas művészi színvonalat.⁷⁸ A borostyánút mellett fekvő lelőhelyeken kívül Hollandiában és a Rajna menti területeken figyelhető meg a borostyán tárgyak koncentrációja, amely a 2. és 3. századra esik. Ezek esetében nem dönthető el, hogy Itáliából és a Dunavidékről származnak vagy helyben készítették őket. Így kérdéses azon elképzelés alapja, mely ezekkel, de elsősorban a kölni faragványokkal kapcsolatban a 2. század közepétől Kölnben keresi a birodalom új borostyánkő feldolgozó központját.⁷⁹

A gerhátú sírban talált mindkét faragvány a megformálás és a kidolgozottság tekintetében az 1. és 2. századi borostyán tárgyak sorába tartozik,⁸⁰ tehát generációkkal korábbi mint a 3. század közepe körül történt sírba helyezés. A felső részén faragott levelekkel és fürtökkel díszített *szőlőindát* a leltárkönyvben és az 1938-as kiállítási vezetőben egyaránt hajdíszként határozták meg.⁸¹ Ennek egyrészt a megformálása, mely egyrészt szélességében vastagabb, valamint hosszában rövidebb mint a csont vagy a gagát hajtűk, másrészt a hasonló funkciójú borostyán növényi ábrázolások mondanak ellent. Gyümölcsöket, faleveleket ábrázoló faragványok,⁸² állat, étel illetve kisebb mitológiai jelenetek megjelenítő darabokkal együtt szobadíszként, bútorra helyezve voltak részei a római lakáskultúrának, amit az alsó részük sima kiképzése is mutat.⁸³ Dívatjuk az ékszerekhez hasonlóan az 1. és 2. századra tehető és feltehetően ajándéktárgyként kerültek forgalomba.⁸⁴ Sajátos apotropikus szerep kapcsolódott a gyümölcsökhöz, a szőlőlevelekhez és egyes kisplasztikai alkotásokhoz, mivel ezek a Bacchus/Dionysos körrel hozhatók kapcsolatba.⁸⁵ A legszebb képviselője ezen körnek az eschi halomsírból felszínre került mintegy 10 cm hosszú és 8,3 cm széles áttört faragvány (5. ábra 1), melyen szőlőtőkéből kiágazó vesszőkkel és fürtökkel alkotott keretben meztelen Bacchus/Dionysos alak és mellette pedig egy Satyr áll egymás vállát átölelve.⁸⁶

⁷⁸ KAT. BOROSTYÁN

⁷⁹ LA BAUME 1968, 111–114.

⁸⁰ VIDONI 1994, 73, 75–76.

⁸¹ PAULOVICS 1938, 100.

⁸² CARINA CALVI 1994, 16–17; KAT. AQUILEIA 104. Tölgyfalevél és kettős füge.

⁸³ KAT. BOROSTYÁN 7.

⁸⁴ ZADOKS-JOSEPHUS JITTA 1962, 65.

⁸⁵ KAT. BOROSTYÁN 7.

⁸⁶ ZADOKS-JOSEPHUS JITTA 1962, 62–64; VAN DEN HURK 1986, 112–113, 133, Plate VI/1.

Zadoks e szép faragványt a többi melléklet alapján a 3. század első negyedére helyezte és Aquileiában kereste műhelyét.⁸⁷ A leletek új közlésében a sír datálását már árnyaltabban végezték, mivel a faragványhoz hasonlóan számos olyan tárgy található a mellékletek között, melyek egy vagy több generációval a sírba helyezés előtt készültek.⁸⁸ A gerhāti szőlőinda az ábrázolást tekintve szintén a Bacchus/Dionysos körhöz kapcsolódik, mint a hambachi Forstban talált női sírban lévő két faragott szőlőlevél, melyek borostyán gyöngyökből álló nyaklánccon csüngtek.⁸⁹ A nyaklánc publikálója a gyöngyöket a szőlőszemekkel hozta kapcsolatba,⁹⁰ amit alátámasztani látszik, hogy a Bacchus/Dionysos ikonográfiájának visszatérő elemei szőlő részei, mint a tőke, a kacs, a levél, a fürt és a szemek.⁹¹ A szőlőinda kapcsolatát a Bacchus/Dionysos körrel támasztják alá azon észak-itáliai szőlőlevelek is, melyek hátoldalán Bacchicus motívumok láthatók. A gerhāti sírba helyezett darab a hasonló gyümölcs- és levélfaragványok alapján a Kr. u. 1. és 2. században készülhetett. Hogy az említett faragványokhoz hasonlóan szobadíszként vagy esetleg kenőcsök, italok keverésénél használták-e, csak további leletek segítségével tisztázható.

A gerhāti sírból a szőlőinda mellett még egy borostyán tárgy – egy groteszk *fejformájú szelence* – jutott a múzeumba, mely szintén a magas művészi színvonalú faragványok közé tartozik. Az 1938-ban rendezett kiállítás katalógusában amulettartóként szereplő tárgy⁹² valójában azon borostyánból készült faragott díszítésű szelencék sorába tartozik, melyek kenőcsök és szépítkező szerek tárolására szolgáltak.⁹³ A különféle ábrázolásokkal díszített és hátukon toló lappal ellátott szelencék mind Itáliából, mind pedig a Birodalom európai részének provinciáiból ismertek. Az első darabok az itáliai ásatások során kerültek napfényre,⁹⁴ köztük az aquileiai IV. sírban talált szelence, amely egy álló Vertumnust (szárnyas fiút) ábrázol (5. ábra 2).⁹⁵ A 12 cm hosszú és 6 cm széles szelencén látható fiú jobb kezében aratókést tart a balban pedig tógáját fogja a melléhez, melyben gyümölcsök vannak. A hátába faragott mélyedés 6 cm hosszú és 3 cm széles és egy toló lappal záródik.⁹⁶ Szintén Aquileiából ismerünk még egy Silenos (5. ábra 3),⁹⁷ egy szakállas Pan fej formájú szelencét,⁹⁸ valamint egy olyan példányt, melynek előlapján három hosszúlábú madár kígyókat eszik.⁹⁹ Több kenőcstartó szelence került elő Pannoniában, Szőny mellett még Sopronban.¹⁰⁰ A soproni ásatások során a Csengery utca környékén 1895-ben egy kőládában találtak számos borostyán tárgyat, melyek között egy libaábrázolásos¹⁰¹ (6. ábra 1), egy Bacchus fejjel díszített¹⁰² (6. ábra 2) és egy groteszk fejformájú¹⁰³ (6. ábra 3) szelence volt. További példányok

⁸⁷ ZADOKS–JOSEPHUS JITTA 1962.

⁸⁸ ZADOKS–JOSEPHUS JITTA 1962, 62. Vö. VAN DEN HURK 1986, 112–113.

⁸⁹ GAITZSCH–GELSDORF 1990, 247.

⁹⁰ GAITZSCH–GELSDORF 1990, 248.

⁹¹ Ld. pl. a szobroknál: MONFINI–AROGNO 1987, 68–69, Nr. 67, 103–105.

⁹² PAULOVICS 1938, 100.

⁹³ BROWN–HENIG 1977, 28–31; vö. KAT. BOROSTYÁN 6, ahol só- illetve fűszertartóként írták le a szelencéket.

⁹⁴ CARINA CALVI 1977.

⁹⁵ RITTER 1889, 244, Fig. 4.

⁹⁶ RITTER 1889, 251.

⁹⁷ KAT. AQUILEIA 84, 115. kép.

⁹⁸ BERTACCHI 1994, 47–48, Fig. 10. Mérete 7,8×4,5×3,5 cm.

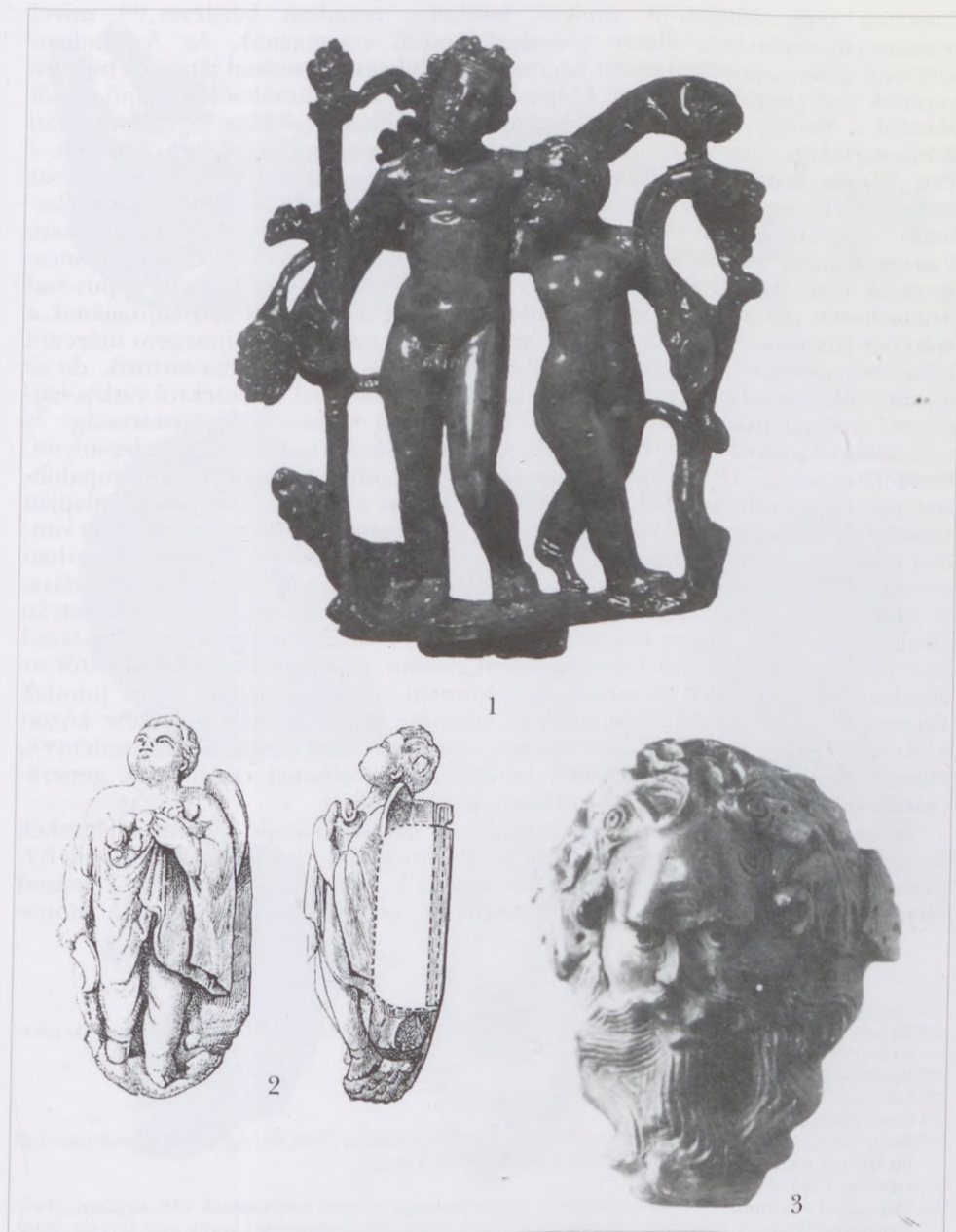
⁹⁹ BROWN–HENIG 1977, 28.

¹⁰⁰ BELLA 1895; BUOCZ 1960; GÖMÖRI 1994.

¹⁰¹ BELLA 1895, 392, 394; KAT. BOROSTYÁN 8; GÖMÖRI 1994, 80–82.

¹⁰² BELLA 1895, 393; KAT. BOROSTYÁN 12; GÖMÖRI 1994, 80–83.

¹⁰³ BELLA 1895, 393; KAT. BOROSTYÁN 8; GÖMÖRI 1994, 80–83.



5. ábra. 1: Borostyán szobor az eschi sírból (Van den Hurk 1986, 133, Pl. VI/1); 2: Borostyán kenőcs-tartó, Aquileia IV. sír (Ritter 1889, 244, Fig. 4); 3: Borostyán kenőcsstartó, Aquileia (Kat. Aquileia 84, 115. kép)
- Abb. 5 1: Bernsteinskulptur aus dem Grab von Esch (Van den Hurk 1986, 133, Pl. VI/1); 2: Salbenbehälter aus Bernstein, Aquileia Grab IV (Ritter 1889, 244, Fig. 4); 3: Salbenbehälter aus Bernstein, Aquileia (Kat. Aquileia 84, Abb. 115)

ismertek még Angliából, melyek lelőhelye azonban kérdéses,¹⁰⁴ mivel magángyűjteményből, illetve kereskedelemből származnak. Az Ashmolean múzeum gyűjteményében őrzött kenőcstartó felületén egymással játszó és birkózó cupidok vagy puttók vannak.¹⁰⁵ Ehhez hasonló, de két gyümölcsöket gyűjtő puttót ábrázol a British Museum gyűjteményében található példány.¹⁰⁶ A borostyán kenőcstartókon számos ábrázolás és díszítés figyelhető meg. Ezek egy csoportja, a Pan, Silenos, Bacchus és groteszk fejek – köztük a gerhái sír példánya – egyrészt a Bacchus/Dionysos körrel, másrészt a színházzal és sporttal állnak kapcsolatban.¹⁰⁷ Az antik dráma és komédia szereplői azonban nem csupán a szelencéken, hanem számos használati és dísz tárgyon megtalálhatók.¹⁰⁸ A Csengery utcai groteszk fejet Bella Lajos a ludi Osci babonás és fősvény öregjével Pappus-szal azonosította, aki a paraszt színjátékokban mindig a rászedett vén kapzsjának a szerepét játszotta.¹⁰⁹ Hozzá hasonló borostyán fej található a nijmegeni múzeum gyűjteményében.¹¹⁰ A gerhái sír szelencéje szintén ebbe a sorba tartozik, de az asszimetrikus arcot rövidre vágott haj keretezi, illetve a bal halántékról vaskos hajcsomó (cirrus) nyúlik hátra. Az arc és fejforma számos más köztársaság- és császárkori tárgyról – így büszttel díszített ezüstdűről (6. ábra 4), mérlegsúlyról, kerámiáról – ismert¹¹¹ és egyrészt bokszolóval (pugilist),¹¹² másrészt apotropaionnal, egy púpos rabszolgával, azonosítják.¹¹³ Ugyan a hasonló ábrázolások alapján mindkét lehetőséget figyelembe kell venni, de a hajtincs illetve az arc eltorzult vonalai miatt a szelencét díszítő faragott fej inkább egy bokszolóé lehetett. A gerhái sírban talált szelencét éppen a többi melléklet miatt a 2. század utolsó harmadára, 3. század első felére datálták,¹¹⁴ pedig a többi kenőcstartó illetve a borostyán faragványok tekintetében készítésének ideje az 1. század második és a 2. század első felére tehető. Hozzá hasonlóan kell datálni a szőlőindát is. Mindkettőt az aquileiai műhelyekben készíthették, ahonnan a kereskedelem útján jutottak Pannoniába.¹¹⁵ A gerhái faragványok készítése illetve a sírba helyezése között több mint száz év telt el, így mint az más tárgytípusoknál (ezüst- és bronzedények, ékszerek) esetében megfigyelhető, feltehetően az elhunyt családjának generációkon keresztül őrzött használati tárgyai közé tartozott.

A zsemleformájú, hosszú hengernyakú és szájánál kihajló peremű világoskék *üvegpalack* a gyakori típusok közé tartozik Pannoniában.¹¹⁶ E Isings 82 formájú B2-es változatú darabok a Római Birodalomban az 1. század végétől illetve a 2. század elejétől jelennek meg és gyártásuk egészen a 3. század végéig tartott.¹¹⁷ A panno-

¹⁰⁴ CARINA CALVI 1977, 102.

¹⁰⁵ BROWN–HENIG 1977, 28, Pl. IIIa–b. A 7 cm hosszú és 4,3 cm széles, valamint 4,8 cm magas kenőcstartó lelőhelye sajnos ismeretlen.

¹⁰⁶ BROWN–HENIG 1977, 31.

¹⁰⁷ Ld. erről BIEBER 1961, 40–42,

¹⁰⁸ CAIN 1988, 107–116.

¹⁰⁹ BELLA 1895, 394 Pasquinucci 1983, 276, Fig. 3–4, 280; GÖMÖRI 1994, 81. Agyagból készült maszkját ld: BIEBER 1961, 100, Fig. 373. és 247, Fig. 817, 249, Fig. 825.

¹¹⁰ GÖMÖRI 1994, 81.

¹¹¹ Mint arról a szintén borostyán csüngőről, amely Poetovia nyugati temetőjének 785. sírjában, gladiátorsisak, cikáda és gyümölcs formájú nyakláncra fűzött díszítményekkel került elő: ISTENIC 2000, Tab. 177, Nr. 785, 4–10.. Ld. a csüngőkhöz: BERTI 1970.

¹¹² KAT. A PASSION 203, Nr. 109, 287, Nr. 146.

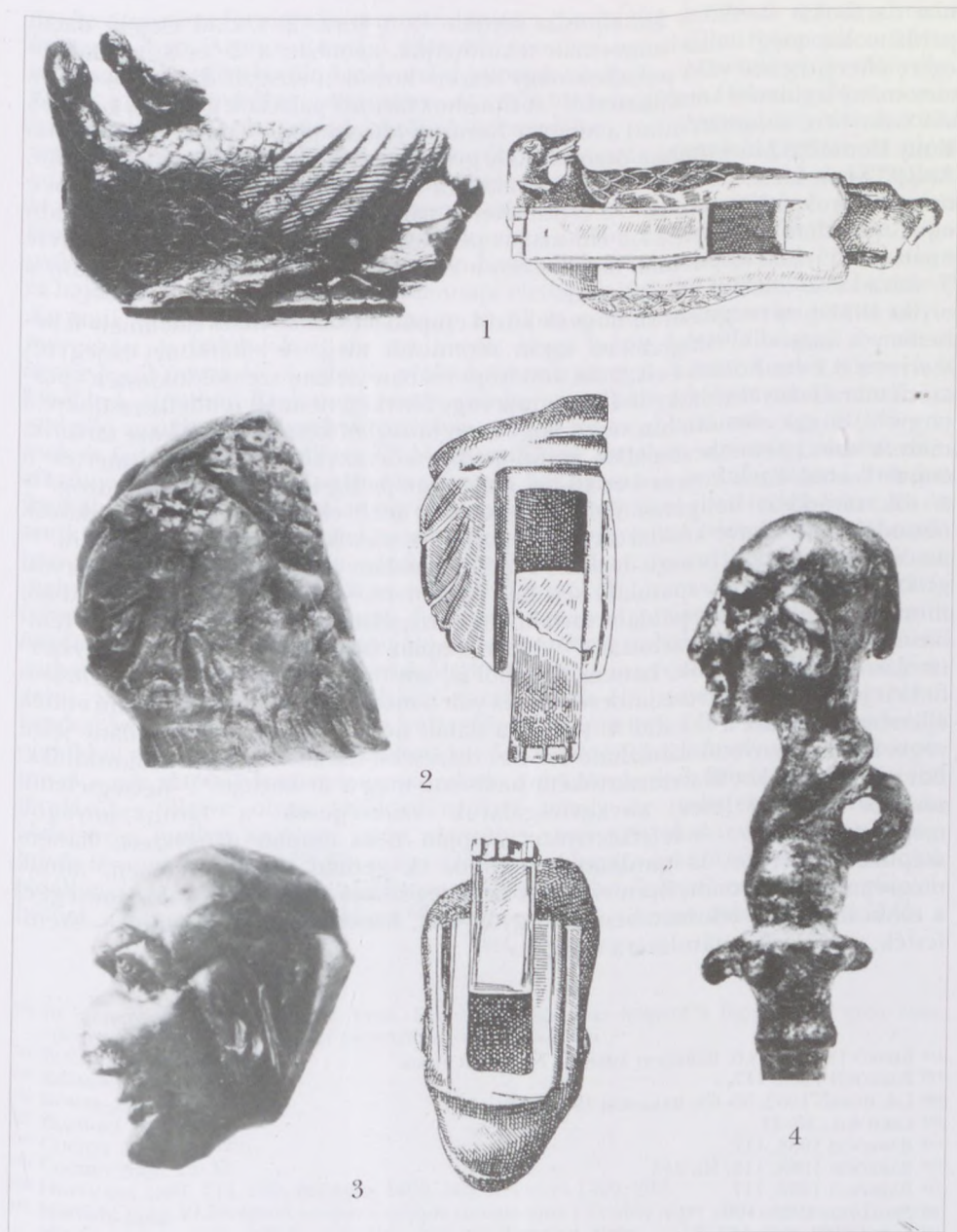
¹¹³ HOFFMANN–CLAER 1961, 161, ahol felvetették, hogy akár egy szíriai atlétát is ábrázolhat.

¹¹⁴ KAT. AQUILEIA 103.

¹¹⁵ STRONG 1966, 92–93; BROWN–HENIG 1977, 31; CARINA–CALVI 1977, 100; PASQUINUCCI 1983, 273; CARINA–CALVI 1994.

¹¹⁶ BENKÓ 1962, 56–63.

¹¹⁷ ISINGS 1957, 99.



6. ábra. 1: Borostyán kenőcstartó, Sopron Csengery utca (Kat. Borostyán 8); 2: Borostyán kenőcstartó, Sopron Csengery utca (Kat. Borostyán 12); 3: Borostyán kenőcstartó, Sopron Csengery utca (Kat. Borostyán 8); 4: Ezüst tű büszlje (Hoffmann-Claer 1968, 161)

Abb. 6 1: Salbenbehälter aus Bernstein, Sopron Csengery utca (Kat. Borostyán 8); 2: Salbenbehälter aus Bernstein, Sopron Csengery utca (Kat. Borostyán 12); 3: Salbenbehälter aus Bernstein, Sopron Csengery utca (Kat. Borostyán 8); 4: Büste einer Silbernadel (Hoffmann-Claer 1968, 161)

niai darabokat Benkő a 2/d típusba sorolta.¹¹⁸ A korai 2. század elejére datált példányokat még itáliai importnak tekinthetjük, azonban a 2. és 3. században egyre elterjedtebbé váló palackok nagy része – köztük a vizsgált darab is – már a tartomány területén készülhetett.¹¹⁹ A típushoz tartozó palackok gyakran kerültek elő Szőnyben, ahonnan mind a Magyar Nemzeti Múzeumba,¹²⁰ mind pedig a tatabányai Kuny Domokos Múzeumban őrzött Kállay gyűjteménybe¹²¹ számos példány került. Az 1932-ben kiásott női sír üvege azonban 17 cm magasságával kitűnik a többi e típusba sorolt átlagosan 10–12 centiméteres palack közül,¹²² és mégha Barkóczi egy ismeretlen lelőhelyű 17,5 cm magas példányt közöl,¹²³ amit azonban mérete miatt korai itáliai importnak tart és ezért a 2. század elejére datált.¹²⁴ E példány a 3. század első felében készülhetett.

Az 1932-ben megvásárolt tárgyak közül csupán a *bronztok* hiányzik, amely feltehetően a második világháború során semmisült meg. A leltárkönyvi bejegyzés szerint a 8,2 cm hosszú és 1,7 cm átmérőjű tokban „fekete szemöldökfesték” por-szerű maradványai voltak.¹²⁵ Ugyan rajz vagy fénykép nem áll rendelkezésünkre a tárgyról, ennek ellenére bizonyos, hogy azon bronzból készült tokok közé tartozik, melyek mind temetkezésekből, mind pedig szórványként egyaránt ismertek a császárkorból. Ezek hossza 4 és 16 cm, szélessége pedig 1 és 5 cm között mozog.¹²⁶ A tok záródását hengeres fedél biztosította, mellyel lehetőség volt eszközök (szondák, tűk) illetve kémiai anyagok (porok, kenőcsök, folyadékok) tárolására.¹²⁷ Az orvos sírokból ismert hosszabb példányokban általában különféle orvosi eszközök (tűk, szikék, spatulák) kerültek napfényre.¹²⁸ A kisebb méretű tokokban, mint azt közel fél tucat példány tartalmának vizsgálata során megállapították, fém-bázisú gyógyszereket tartottak.¹²⁹ Nem csupán bronzból készültek gyógyszer-tárolásra szolgáló tokok, hanem ólomból is, amit egy lauricum-i görög feliratos fiola is jelez.¹³⁰ Ugyan a cilindres forma volt a meghatározó a tokoknál, ám ennek ellenére, mint azt a felcsúti 4. századra datált női sírból származó példány jelzi, végei felé keskenyedő ráhúzható fedeles díszesebb darabok szintén előfordulnak. Bár a felcsúti tokot illatszertartóként határozta meg a sír közlője.¹³¹ Kétségtelenül további és részletes anyagvizsgálatok szükségesek a tárolt anyagok meghatározásához. A leletkörnyezet alapján nem csupán gyógyszert, hanem szépítkező szereket is tárolhattak bennük. A gerhádi darab esetében, annak megsemmisülése miatt, ilyen vizsgálat nem végezhető el. Így nagy valószínűséggel a többi melléklet tekintetében nem gyógyszer, hanem szépítkező szerek – szemfesték, arcpír stb. – tárolására szolgált.¹³²

¹¹⁸ BENKŐ 1962, 56; v.ö. BARKÓCZI 1988, 117–118: 89. típus.

¹¹⁹ BARKÓCZI 1988, 117.

¹²⁰ Ld. BENKŐ 1962, 56–63; BARKÓCZI 1988, 118.

¹²¹ CSEH é.n., 30–31.

¹²² BARKÓCZI 1988, 117.

¹²³ BARKÓCZI 1988, 118, Nr. 213.

¹²⁴ BARKÓCZI 1988, 117.

¹²⁵ PAULOVIČ 1938, 100.

¹²⁶ SOBEL 1991, 122–123; KÜNZL 2002, 39–41, Taf. 41–44.

¹²⁷ KÜNZL 1983, 28–29; SOBEL 1991, 122–123, 144.

¹²⁸ Lásd például: Verman (KÜNZL 1983, 68–69), Párizs (KÜNZL 1983, 74–75), Brescia (KÜNZL 1983, 103–104), Savaria (KÜNZL 1983, 118) vagy egy aquincumi 18 cm hosszú és 1,7 cm átmérőjű szórvány (KÖRBÜLY 1934, 23); SOBEL 1991, 122.

¹²⁹ KÜNZL 1983, 28–29; KÜNZL 2002, 53.

¹³⁰ RUPRECHTSBERGER 1974, 55, 59. Abb. 1. Hossza 4,3 cm, szájnnyílás átmérő 1,3 cm.

¹³¹ HAMPEL 1881, 143.

¹³² KÜNZL 1983, 5–6.

Az *ólomcsésze* formája és anyaga alapján egyedülálló darabnak számít a római leletanyagban. Azonos formájú edények, azonban ezüstből, a Pompejiben folytatott ásatások során kerültek elő, majd jutottak a nápolyi múzeum gyűjteményébe. Ezen kis edénykéket sütemény és más édességeket felszolgálása során használták.¹³³ Az 1. század középső harmadában, tehát majd két évszázaddal korábban, megtalálható forma egyszerűbb változatát jelenti a gerhádi sír ólom edénykéje. Kétséges azonban, hogy édességek felszolgálására szolgált volna. Használatát más közegben kell keresnünk, melyben nagy segítséget jelent az a fém, melyből készült. A Római Birodalomban az ólmot gyakori előfordulása, könnyű megmunkálása miatt széleskörűen használták,¹³⁴ nem csupán az építészetben és hajóépítésben,¹³⁵ hanem a mindennapi életben használt tárgyak készítésénél.¹³⁶ Az antik kultúrák nem tudták, hogy az ólom emberi szervezetbe jutása súlyos mérgezést és halált okoz, sőt azt hitték, hogy belőle készült tárgyak bajtól és betegségtől óvnak.¹³⁷ A csövek, votívok és más tárgyak között kisebb edények is készültek ólomból. Ezek nagy részét azonban az elhunytak hamvainak tárolására szolgáló urnák adják, melyek azonban sokkal magasabbak, mintegy 20–35 cm-esek és fedővel vannak ellátva.¹³⁸ Megformálásuk azonban ugyanúgy történt mint a szőnyi csészéé. A kikalapált ólomlemez hajtogatással és kalapálással hidegen formálták tovább, valamint az egyes részeket forrasztással illesztették össze.¹³⁹ Az antik források megemlékeznek arról, hogy a kis kozmetikai edényekben, dobozokban gyógyszer és orvosság tároltak.¹⁴⁰ Erre utal Martialis egyik epigrammájában, mely Niceros kenőcskészítő ólom edényéről is szól.¹⁴¹ Orvosság volt abban a görög feliratos 4,3 cm hosszú ólom fiolában, amely Lauriacum területén került napfényre.¹⁴² A testápolásra szolgáló olajok, puderek és balzsamok tárolására első sorban üveg és bronz edények szolgáltak,¹⁴³ de egy intercisai sírból hagymafejformájú, 8,6 cm hosszú vashál készült darab került elő, amely feltehetőleg olyan kenőcsök tárolására szolgált, amelyek reakcióba léphettek a bronzsal.¹⁴⁴ A növényi olajokból és állati zsírokból előállított kenőcsök tartósítása komoly gondot okozott, mivel a zsír alapúak hamar megavasodtak, ezért törekedtek hűvös helyen történő tárolásukra illetve olyan tárolóedényekre, amely ez tudta biztosítani.¹⁴⁵ Az alabástrom mellett az ólom jutott szerephez, melynek oka az volt, hogy hideg, hűvös fémnek tartották.¹⁴⁶ Sőt maga az ólom is alapanyagként szolgált a kenőcsök előállításánál.¹⁴⁷ Üvegből és alabástromból készült kenőcsstartó edények megfigelhetők a római temetkezésekben,¹⁴⁸ ólom edények viszont rendkívül ritkák és a

¹³³ Itt szeretném megköszönni Dr. Ernst Künzl segítségét, aki felhívta a figyelmemet ezen ezüst edénykékre, melyekből mintegy tucatnyit őriznek Nápolyban.

¹³⁴ BLÜMNER 1899, 561–562.

¹³⁵ KUZMOVÁ 1999, 296–297.

¹³⁶ RÖMER–MARTIJNSE 1991.

¹³⁷ KUZMOVÁ 1999, 297.

¹³⁸ COCHET 2000, 181–201.

¹³⁹ COCHET 2000, 25–32.

¹⁴⁰ HOFFMANN 1881, 211, 220; BLÜMNER 1899, 562; KUZMOVÁ 1999, 297.

¹⁴¹ Martialis Epig. VI.55: Quod semper oasiaque cinnamoque | Et nido niger alitis superbae | Froagras plumbea Nicerotiana, | Rides nos, Coracine, nil olentes: | Malo, quam bene olere, nil olere. V.ö. PASZTHORY 1990, 54–55.

¹⁴² RUPRECHTSBERGER 1974, 55, 59. Abb. 1.

¹⁴³ RADNÓTI 1957, 190–191; BARKÓCZI 1988, 110–111, 205–206.

¹⁴⁴ LISZ.: MNM 73/1908–155. RADNÓTI 1957, 191, 218. Taf. XXXIX. 11.

¹⁴⁵ HEINZ 1993, 21–23.

¹⁴⁶ BLÜMNER 1899, 562; PASZTHORY 1990, 56; HEINZ 1993, 23.

¹⁴⁷ PLIN. NAT.HIST. 34.50; PASZTHORY 1990, 56.

¹⁴⁸ PASZTHORY 1990, 60.

gerhátin kívül csupán Intercisa temetőjének két sírjából ismerünk példányokat.¹⁴⁹ Ezeken kívül a Magyar Nemzeti Múzeumban őriz egy henger alakú 3 cm átmérőjű és 6–7,5 cm nagyságú hengeres alakú edénykét, valamint egy Szőnyből származó letörött fülű kis kancsót.¹⁵⁰ A gerhátai ólomcsésze azonban megformálását tekintve eltér ezektől, mivel félkörívesen cakkosan díszített a pereme, amely alapján bizonyosan nem rendelkezett fedővel. Emiatt pedig nem szolgálhatott kenőcsök tárolására, mivel a levegőnek kiteve azok megromlottak, kiszáradtak volna. Funkciója azonban kapcsolódik a kozmetikai szerek előállításához, mivel ólom edényekben keverték, valamint főzték a kenőcsöket,¹⁵¹ így keverőedényként használhatta a sírban nyugvó személy vagy valamelyik hozzátartozója a kenőcsök, kozmetikai szerek előállítása során. Sajnos az edényt megtisztították, amely lehetetlenné teszi annak ellenőrzését, hogy milyen anyagok maradványait keverték benne a Kr. u. 3. század közepén.

A 1932-ben talált sír mellékleteinek egy része – a nyaklánc, a karkötő, a gyűrűk, a fülbevalók és a hajtű – az elhunyt viseletéhez tartozott. Az érem pedig a korabeli temetkezési szokásnak megfelelően, mint halotti obolus került elhelyezésre. Az arany illetve a nagy értékkel bíró gagát ékszerek, hasonlóan a többi 3. századi gazdag temetkezéshez – melyekben a 3. századtól figyelhető meg arany ékszerek elhelyezése¹⁵² – jelzik, hogy az elhunyt Brigetio vagyonos rétegéhez tartozott. A sírban talált többi tárgyat – a borostyán faragványokat, az üvegpalcakot, a bronz tokot és az ólom tégelyt – egyrészt a szépítkezésnél, másrészt pedig szépítkező szerek előállításánál használták. Míg azonban a többi női sírban, amelyekbe szépítkezésnél használt eszközöket helyeztek, az üveg mellett fém tárgyak (szondák, olló, tűk), valamint az oly jellemző dörzskő megfigyelhető,¹⁵³ addig ezek a gerhátai sírból hiányoznak. Így nagy valószínűséggel a felsorolt tárgyak szépítkező szerek előállítására szolgáltak és a sírban nyugvó nő kenőcsöket, parfümököt és arc-, valamint szemfestékeket készíthetett, mely magyarázatul szolgálhat az ólom tégely, valamint a generációkkal korábbi borostyán faragványok sírba tételére.

PADMALYOS TEMETKEZÉSEK PANNONIÁBAN ÉS A GERHÁTI NŐI SÍR

Petrovics Jenő beszámolója szerint a leletek 3 méter mélyen egy padmalyos földsírból kerültek elő 16 vasszóggal együtt. Sajnos sem a sír formájáról, sem pedig a mellékletek sírbeli helyzetéről további adatokkal nem rendelkezünk. A földsír megjelölés, a vasszögek valamint a tárgyakról hiányzó égésnyomok alapján bizonyosan egy csontvázas és koporsós temetkezést ástak ki Petrovicsék a Gerhát őrház közelében. A csontvázas temetkezési szokás már a koracsászárkorban megjelenik és fokozatosan váltja fel a 3. században a hamvasztásos és urnás temetkezési formát.¹⁵⁴ E temetkezéseknél számos változatot lehet megfigyelni,¹⁵⁵ melyek egy sajátos fajtája a padmalyos sírforma, ahol a téglalap alakú sírgödör egyik hosszoldala üreget ún. padmalyt vájtak, melybe a holttestet helyezték.¹⁵⁶ A római kori

¹⁴⁹ FITZ 1957, 569: 12. sír és 612: 135. sír. Az edényeket publikáló Fitz Jenő orvosságok illetve kozmetikumok tárolóeszközeinek tartotta őket: FITZ 1957, 384.

¹⁵⁰ HOFFMANN 1881, 225.

¹⁵¹ HOFFMANN 1881, 220. PLIN. NAT. HIST. 13.3 és 19.

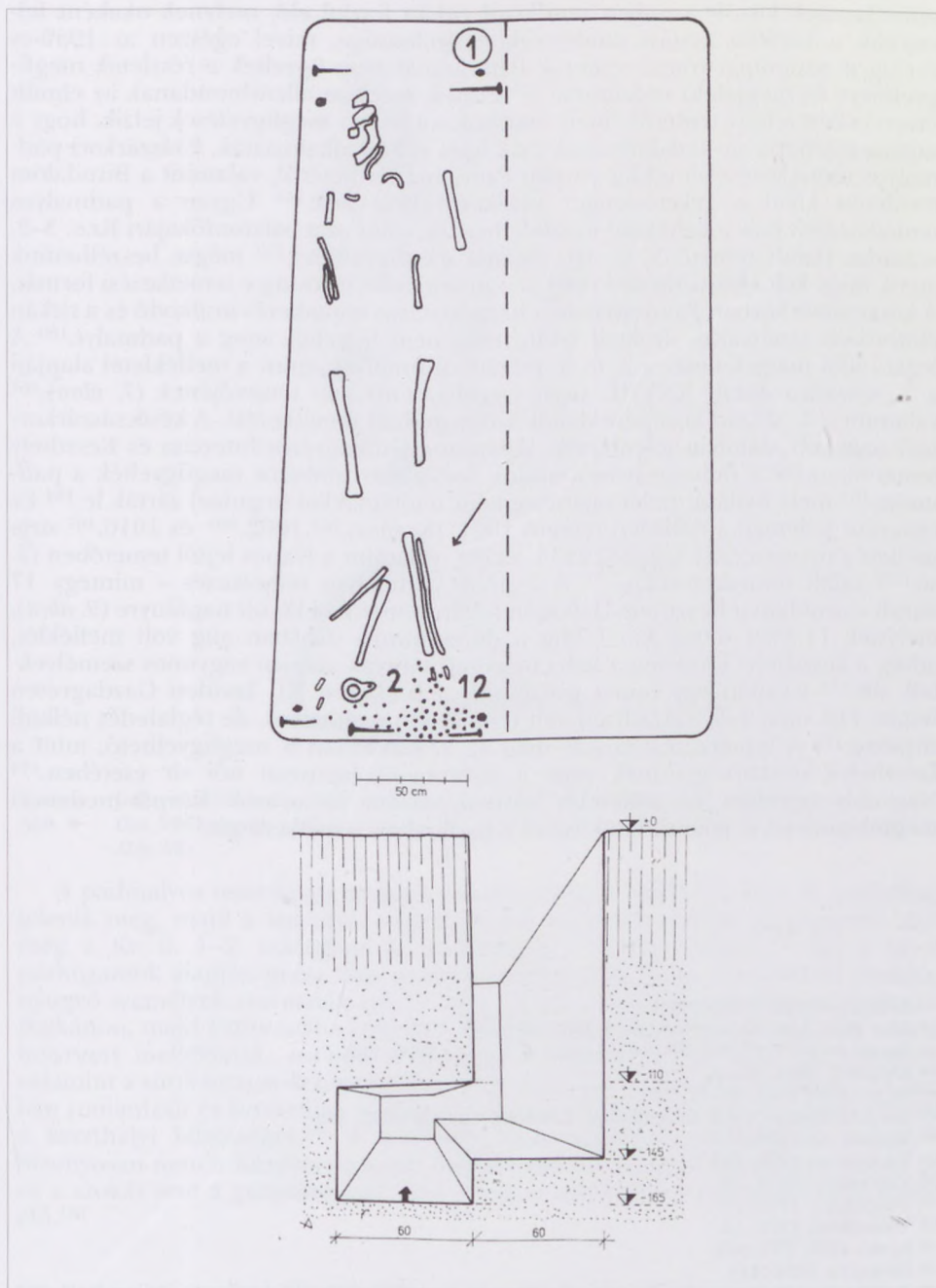
¹⁵² KAT. AQUILEIA 51.

¹⁵³ PAUR 1873, 150–153; WOELCKE 1931, 38–39; KÜNZL 1983, 5–6.

¹⁵⁴ JOVANOVIĆ 1984, 145; KREKOVIĆ 1992, 74.

¹⁵⁵ JOVANOVIĆ 1984; KREKOVIĆ 1992.

¹⁵⁶ LŐRINCZY-ŠTRAUB 2006, 277.



7. ábra. Gerulata-Rusovce-i temető XXVIII. padmalyos sírja (PICHLOVÁ 1981, 49, Obr. 14 és 50, Obr. 15)

Abb. 7. Das Nischengrab XXVIII des Gräberfeldes von Gerulata-Rusovce (PICHLOVÁ 1981, 49, Obr. 14 und 50, Obr. 15)

temetkezések között azonban rendkívül ritkán fordul elő, melynek okaként felvetődik a korábbi ásatási módszerek elégtelensége, mivel egészen az 1950-es évekig a pannóniai római temetők feltárásánál nem ügyeltek a részletek megfigyelésére és megfelelő rögzítésére.¹⁵⁷ Ennek azonban ellentmondanak az elmúlt ötven évben feltárt temetők, mely ásatások során tett megfigyelések jelzik, hogy e sajátos módját a sír kialakításának csak igen ritkán alkalmazták. Császárkori padmalyos temetkezéseket eddig csupán Pannonia területéről, valamint a Birodalom területén kívül a Fekete-tenger vidékéről ismerünk.¹⁵⁸ Ugyan a padmalyos temetkezések már a keltáknál megtalálhatóak, mint az a balatonfőkajári Kr.e. 3–2. századra datált temető 5. és 10. sírjánál megfigyelhető,¹⁵⁹ mégse beszélhetünk arról, hogy kelta közvetítéssel veszi át a provinciális lakosság e temetkezési formát. A koracsászárkorkorban Pannoniában a hamvasztásos temetkezés uralkodó és a ritkán előforduló csontvázas síroknál eddig még nem figyelték meg a padmalyt.¹⁶⁰ A legkorábbi megjelenését a 2. és 3. századból ismerjük, mint a mellékletei alapján a 2. századra datált XXVIII. sírját Gerulata-Oroszvár temetőjének (7. ábra),¹⁶¹ valamint a 3. század közepére datált Szőny gerhádi temetkezést. A későcsászárkorkorban nagyobb számban jelentkezik, különösen Dunaújváros/Intercisa és Keszthely temetőiben.¹⁶² A dunaújvárosi ásatások során már többször megfigyelték a padmalyt,¹⁶³ mely nyílását helyi sajátossággént tetőtéglákkal (*tegulae*) zárták le.¹⁶⁴ Ez egyaránt jellemző a délkeleti temető 1001. (8. ábra),¹⁶⁵ 1002.¹⁶⁶ és 1016.¹⁶⁷ sírja mellett a nyugati (2233, 2234, 2235. sír)¹⁶⁸, valamint a Napos lejtői temetőben (3. sír)¹⁶⁹ talált temetkezésekre.¹⁷⁰ A legtöbb padmalyos temetkezés – mintegy 17 darab – azonban a Keszthely-Dobogón feltárt temetőből került napfényre (9. ábra), melynek 11,4%-t tették ki.¹⁷¹ Míg a dunaújvárosi sírokban alig volt melléklet, addig a keszthelyi közösség a sírba helyezett tárgyak alapján vagyonos személyekből állt.¹⁷² Csupán egy bronz gyűrű volt a Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 116 síros 4–5. századra datált temető 96. padmalyos, de téglafedés nélküli sírjában.¹⁷³ A temetkezési szokás még az 5. században is megfigyelhető, mint a keszthelyi hunkori gyermek vagy a dabronc-ötvöspusztai női sír esetében.¹⁷⁴ Nagyobb számban és szélesebb körben viszont az avarok Kárpát-medencei megtelepedésével jelentkeznek ismét a padmalyos temetkezések.¹⁷⁵

¹⁵⁷ LÖRINCZY–STRAUB 2006, 280.

¹⁵⁸ SÁGI 1981, 108; LÖRINCZY–STRAUB 2006, 281–282.

¹⁵⁹ HORVÁTH 1972, 97–98, 100–101; LÖRINCZY–STRAUB 2006, 282.

¹⁶⁰ KREKOVIC 1992, 70–74.

¹⁶¹ PICHLEROVÁ 1981, 48–51, 220.

¹⁶² Ld. a későrómai sírok összeállítását: LÖRINCZY–STRAUB 2006, 286.

¹⁶³ VÁGÓ-BÓNA 1976, 144.

¹⁶⁴ VÁGÓ-BÓNA 1976, 144.

¹⁶⁵ VÁGÓ-BÓNA 1976, 52.

¹⁶⁶ VÁGÓ-BÓNA 1976, 52.

¹⁶⁷ VÁGÓ-BÓNA 1976, 54.

¹⁶⁸ SZABÓ 1980, 293, 302.

¹⁶⁹ HORVÁTH 1984, 245.

¹⁷⁰ A többi dunaújvárosi padmalyos temetkezéshez ld. VISY 2005, 215–216; LÖRINCZY–STRAUB 2006, 283.

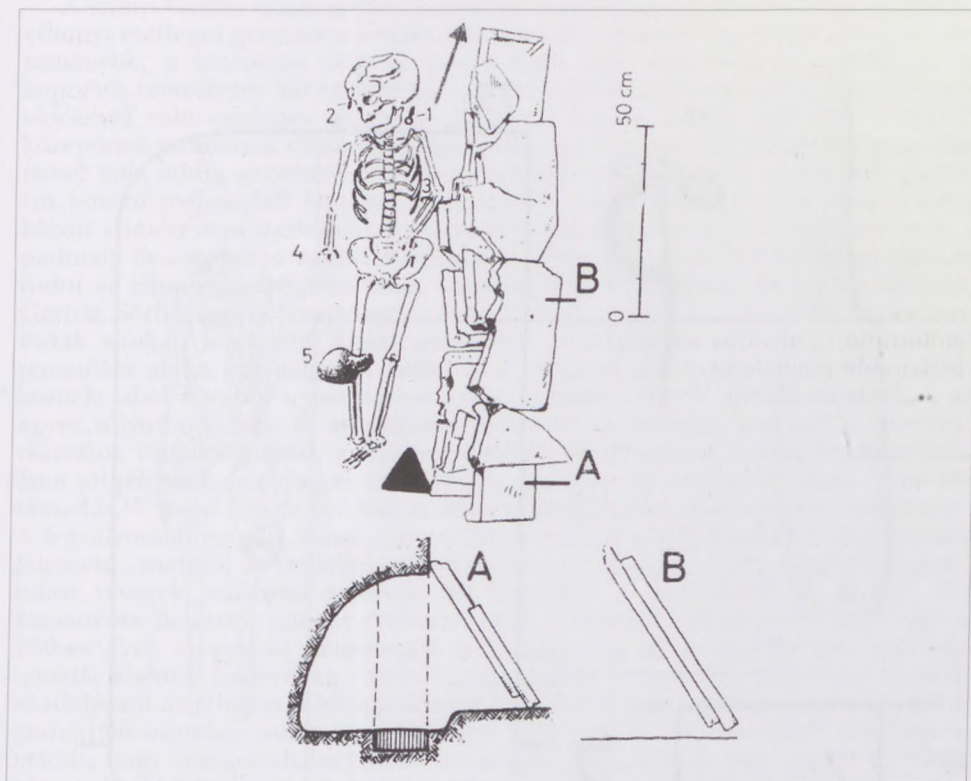
¹⁷¹ SÁGI 1981, 108.

¹⁷² Ld. SÁGI 1981, 6–88.

¹⁷³ ZSIDI 1987, 57.

¹⁷⁴ SÁGI 1984, 81, 85; LÖRINCZY–STRAUB 2006, 283, 286 a többi sír felsorolásával.

¹⁷⁵ Lásd erről részletesen: LÖRINCZY–STRAUB 2006.



8. ábra. Intercisa délkeleti temető 1001. padmalyos sírja (VÁGÓ-BÓNA 1976, 52, Abb. 52)

Abb. 8 Das Nischengrab 1001 des südöstliches Gräberfeldes von Intercisa (VÁGÓ-BÓNA 1976, 52, Abb. 52)

A padmalyos temetkezés szokása a Fekete-tenger vidékén a Kr.e. 6. században jelenik meg, majd a szarmata népcsoportok temetőiben lehet megfigyelni, akik még a Kr. u. 1–2. században is gyakorolják e sajátos módot.¹⁷⁶ Így e távoli párhuzamok alapján jutott Sági azon következtetésre, hogy a keszthelyi sírokban nyugvó személyek szarmaták voltak, akik közül a férfiak katonaként szolgáltak a Balkánon, majd Pannoniába költöztek.¹⁷⁷ Ennek azonban ellentmondanak a sírba helyezett mellékletek, melyek a pannoniái tárgytípusoktól nem különböznek, valamint a sírok nyugat-keleti tájolása, mely romanizált népességre mutat.¹⁷⁸ Újabban romanizált és keresztény hitű barbároknak, esetleg alán népességnek tekintik a keszthelyi közösséget.¹⁷⁹ E közösség, már amennyiben barbárok voltak,¹⁸⁰ bizonyosan nem a Kárpát-medence limesen túli területeiről származott, mivel ott ez a szokás sem a germánoknál, sem pedig a szarmata csoportoknál nem fordul elő.¹⁸¹

¹⁷⁶ VJAZMIMINA 1972, 11–35; SÁGI 1981, 108.

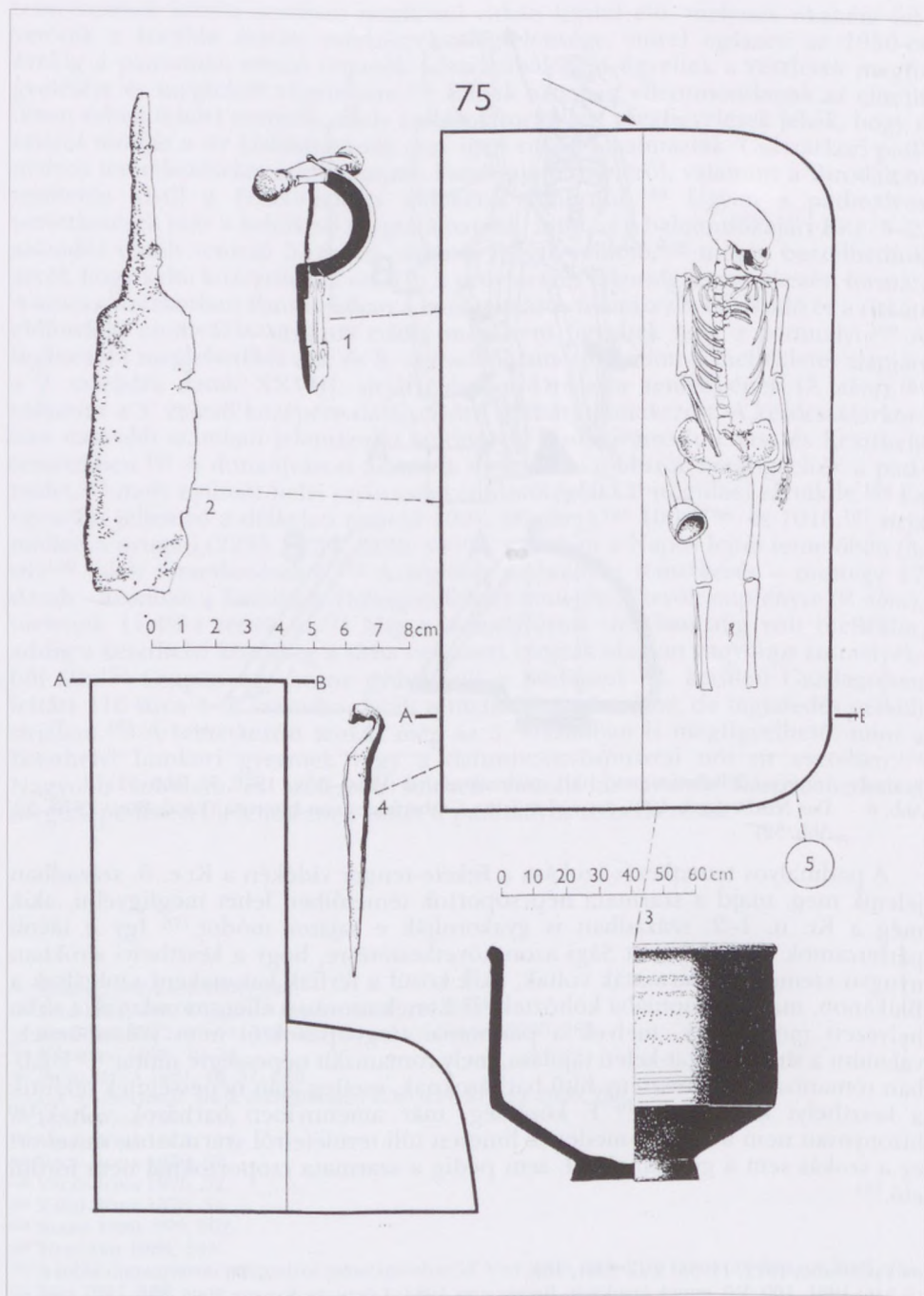
¹⁷⁷ SÁGI 1981, 109. Vö. ennek kritikáját: BIERBRAUER 1984; LÖRINCZY-STRÁUB 2006, 283.

¹⁷⁸ SÁGI 1981, 109.

¹⁷⁹ VISY 2005, 215–216; LÖRINCZY-STRÁUB 2006, 283.

¹⁸⁰ VISY 2005, 216.

¹⁸¹ KULCSÁR 1998, 23; LÖRINCZY-STRÁUB 2006, 283.



9. ábra. Keszthely-Dobogó-i temető 75. padmalyos sírja (Sági 1981, 45, Abb. 28)

Abb. 9 Das Nischengrab 75 des Gräberfeldes von Keszthely-Dobogó (Sági 1981, 45, Abb. 28)

A szőnyi Gerhát őrház mellett kiásott sír esetében a mellékletek nem utalnak az elhunyt esetleges germán/szarmata származására. Ékszerei egy része a nyugati tartományok, a borostyán tárgyak pedig Itália felé mutatnak. A padmalyos és koporsós temetkezés hátterében így nem az etnikai származást és a Fekete-tenger vidékével való esetleges kapcsolat állhatott, hanem sokkal inkább a 3. század közepének pannoniai viszonyai. Míg a Szőny gerhádi temetkezés mélysége három méter volt, addig az oroszvári¹⁸² illetve a későcsászárkori sírok csupán 100 és 200 cm közötti mélységből kerültek napfényre.¹⁸³ Sőt a szőnyi Gerhát temető sírjai között szintén nem fordul elő ilyen sírmélységű temetkezés!¹⁸⁴ A nagy mélység, a padmaly és a koporsó együtt jelzik, hogy a hozzátartozók biztonságban akarták tudni az elhunytat. Brigetio/Szőny koracsászárkorban kezdett temetőibe (Járóka, Gerhát, Sőrházkert és Nagymagtár) a mellékletek alapján a 250-es évek végéig nyitottak sírokat, majd 260 körül megszűnik a betemetkezés¹⁸⁵ és a lakosság új temetőket alakít ki a tábortól délre, és a sírok többnyire olyan helyeken jelentkeznek, ahol korábbi temetkezések nem fordulnak elő.¹⁸⁶ Ennek hátterében az egyre súlyosbodó bel- és külpolitikai helyzetet kereshetjük. Császárok és ellen-császárok váltják egymást, melyhez a határon túl élő népek támadásai társulnak, amit jól jeleznek az eldugott éremleletek. Így 252-ben Pannonia északi részét éri támadás,¹⁸⁷ majd 258 és 260 között állandó problémák vannak a limes mentén.¹⁸⁸ A legsúlyosabb csapást Pannoniára a 260-ban történt szarmata és kvád támadás jelentette, melyről az irodalmi adatok mellett az ásatások során megfigyelt pusztulási rétegek, valamint mintegy 30 kincslelet is tanúskodik.¹⁸⁹ A 260. évi katasztrófa Brigetiót szintén érintette, amit a temetők felhagyása is jelez. Így a 250-es évek viszonyait kereshetjük a gerhádi női sír padmalyos és koporsós temetkezésének hátterében, melyek segítségével a hozzátartozók meg akarták akadályozni az elhunyt földi maradványainak kirablását. Természetesen ez csak a gerhádi sír esetében adhat magyarázatot, míg a többi temetkezésnél továbbra is nyitott, hogy romanizált barbárok, szarmaták, keresztények vagy sajátos túlvilági képzetekkel bíró személyek nyugszanak ezen érdekes kialakítású sírokban.

¹⁸²PICHLEROVÁ 1981, 48.

¹⁸³Ld. VÁGÓ-BÓNA 1976, 52, 54; SZABÓ 1980, 283, 292; HORVÁTH 1984, 245; SÁGI 1981, 20–88; ZSIDI 1987, 57.

¹⁸⁴Ld. a MNM Római Gyűjteményének leltárkönyvében a sírokra vonatkozó bejegyzéseket.

¹⁸⁵BARKÓCZI 1965, 249–250.

¹⁸⁶BARKÓCZI 1968, 60, 68.

¹⁸⁷MÓCSY 1962, 565 és MÓCSY 1989, 45: Ekkor rejtik el a bajóti és brigetioi éremkincseket.

¹⁸⁸MÓCSY 1962, 565

¹⁸⁹MÓCSY 1989, 45.

IRODALOM

- ALFÖLDI 1957: R. Alföldi, M. Schmucksachen. In: *Intercisa II*. Budapest. 399–476.
- ALLASON-JONES 1989: Allason-Jones, L., Ear Rings in Roman Britain. *BAR Brit. Ser.* 201.
- ALLASON-JONES 1996: Allason-Jones, L., *Roman Jet in the Yorkshire Museum*. Yorkshire.
- BARKÓCZI 1949: Barkóczi, L., A brigetioi tábor és canabae topographiája. *AnthHung* 3. 1–2, 67–72.
- BARKÓCZI 1951: Barkóczi, L., Brigetio. *DissPann* II:22. Budapest.
- BARKÓCZI 1965: Barkóczi, L., New data on the history of late roman Brigetio. *ActaAntiqua* 13. 215–257.
- BARKÓCZI 1968a: Barkóczi, L., Die datierten Glasfunde aus dem 3–4. Jahrhundert von Brigetio. *FolArch* 19. 59–86.
- BARKÓCZI 1968b: Barkóczi, L., Négy későrómai sír Brigetioból. *KMMK* 1. 75–106.
- BARKÓCZI 1988: Barkóczi, L., *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. Budapest.
- BELLA 1895: Bella, L., Római borostyánkő leletek Sopronban. *ArchÉrt* 15. 392–400.
- BENKŐ 1962: Benkő, L., Üvegcorpus. *RégFüz* II/11. Budapest.
- BERTACHI 1994: Bertachi, L., L'accrescimento della collezione aquileiese di ambre nel trentennio 1959–1989. In: *Lungo la via dell'Ambra*. Udine. 37–51.
- BERTI 1970: Berti, L., Recenti acquisizioni di ambre nel Museo Archeologico Nazionale di Ferrara. *Aquileia Nostra* 50. 313–328.
- BIEBER 1961: Bieber, M., *The History of the Greek and Roman Theater*. Princeton (NJ).
- BIERBRAUER 1984: Bierbrauer, V., rez. K. Sági: Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. Budapest 1981. *Bj* 184 (1984) 798–806.
- T. BÍRÓ 1987: T. Bíró, M., Bone-Carvings from Brigetio in the Collection of the Hungarian National Museum. *ActaArchHung* 39. 153–192.
- T. BÍRÓ 1994: T. Bíró, M., *The Bone Objects of the Roman Collection*. Budapest.
- BLÜMNER 1899: Blümner, N., Blei. *PWRE* III. Stuttgart 1899, 561–564.
- B. BÓNIS 1979: B. Bónis, É., Das Töpferviertel „Gerhát“ von Brigetio. *FolArch* 30. 99–152.
- BÖHME 1974: Böhme, A., *Schmuck der römischen Frau*. Stuttgart.
- BÖHME 1978: Böhme, A., Frauenschmuck der römischen Kaiserzeit. *Antike Welt* 15. 3–16.
- BÖHME-SCHÖNBERGER 1997: Böhme-Schönberger, A., *Kleidung und Schmuck in Rom und den Provinzen*. Stuttgart.
- BROWN–HENIG 1977: Brown, D. – Henig, M., Figured amber in the Ashmolean Museum, Oxford. In: *Roman Life and Art in Britain*. Ed.: J. Munley – M. Henig. *BAR Brit. Ser.* 41. 21–35.
- BUOČZ 1960: Buocz, T., A Rumi úti borostyánkő faragványok. *VSz* 1960/II, 73–78.
- CAIN 1988: Cain, H. U., Chronologie, Ikonographie und Bedeutung der römischen Maskenreliefs. *Bj* 188. 107–221.
- CARINA CALVI 1977: Carina Calvi, M., Le ambre romane di Aquileia. *Aquileia Nostra* 48. 93–104.
- CARINA CALVI 1980: Carina Calvi, M., Le arti sontuarie. In: *Da Aquileia a Venezia*. Milano. 453–505.
- CARINA CALVI 1994: Carina Calvi, M., Le ambre romane di Aquileia: aspetti e problemi. In: *Lungo la via dell'Ambra*. Udine. 13–20.
- CSEH É.N.: Cseh, J., *Római üvegek a Kuny Domokos Múzeum gyűjteményeiben*. Tata.
- COCHET 2000: Cochet, A., *L plomb en Gaule romaine. Techniques de fabrication et produits*. Montagnac.
- ERGÜN 1999: Ergün, N., Der Ring als Statussymbol. *KölnerJb* 32. 713–725.
- FÉNYES 1999: Fényes, G., „Gagát“ karkötő a 3. sz. szarkofágból. In: *Brigetio kincsei*. Budapest. XVIII–XX.
- FITZ 1957: Fitz, J., Bleigegegenstände. In: *Intercisa II*. ArchHung XXXVI. Budapest. 383–397.
- FITZ 1980: Fitz, J., A római temetők éremanyaga és a pénzforgalom. *NK* 78–79 (1979–1980) 23–40.
- FMRU 3.: *Die Fundmünzen der römischen Zeit Ungarn. Band III. Komitat Komárom-Esztergom*. Redő, F. (Hrsg.), Budapest, 1999.
- FÜLEP 1969: Fülep F., Későrómai temető Pécs – Geisler Eta utca 8. sz. alatt. – Early christian cemetery at Pécs, No. 8. Geisler Eta Street. *ArchÉrt* 96. 3–42.
- GAITZSCH–GELSDORF 1990: Gaitzsch, W.-Gelsdorf, Fr., Ein bedeutender Bernsteinfund im Hambacher Forst. – Rekonstruktionsversuch eines antiken Schmuckensembles. In: *Geschichte im Herzen Europas. Archäologie in Nordrhein-Westfalen*. Mainz. 247–251.
- GARBSCH 1971: Garbsch, J., Spätromische Schatzfunde aus Kastell Vermania. *Germania* 49. 137–154.
- GORECKI 1975: Gorecki, J., Studien zur Sitte der Münzbeigabe in römerzeitlichen Körpergräbern zwischen Rhein, Mosel und Somme. *BRGK* 56. 179–467.
- Gömöri 1994: Gömöri, J., Rinvenimenti di ambre del periodo romano a Sopron-Scarbantia (Ungheria). In: *Lungo la via dell'Ambra*. Udine. 79–87.
- GUDKOVA–FOKEEV 1984: Gudkova, A. V. – Fokeev, M. M., *Zemledelci i koczveniki v nizovjach Dunaja I-IV vv. n.e.*. Kiev.
- HAGEN 1937: Hagen, W., Kaiserzeitliche Gagatarbeiten aus dem rheinischen Germanien. *Bj* 142. 77–144.
- HAMPEL 1881: Hampel, J., A felcsuthi sír. *ArchÉrt* 1. 142–145.

- HEINZ 1993: Heinz, W., Baden, Salben und Heilen in der römischen Antike. *Augster Museumshefte* 13. Augst.
- HENKEL 1913: Henkel, Fr., *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete*. Berlin.
- HOFFMANN 1881: Hoffmann, B.V., Antik ólomtárgyak a Magyar Nemzeti Múzeumban. *ArchÉrt* 1. 210–227.
- HOFFMANN–CLAER 1968: Hoffmann, H. – Claer, V., *Antiker Gold- und Silberschmuck*. Mainz.
- HOLWERDA 1930: Holwerda, J. H., Romenische Kunsthandwerk uit Heerlen. *Outheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 11. 1–14.
- B. HORVÁTH 1984: B. Horváth, J., Későrómai sírok Dunaújváros Napos lejtőn. *Alba Regia* 21. 245–250.
- HORVÁTH 1972: Horváth, L., A balatonfőkajári kelta temető leletmentése (A Balaton-környék késővaskori leletei I.) *VMMK* 11. 93–105.
- ISINGS 1957: Isings, C., *Roman glass from dated finds*. Groningen–Djakarta.
- ISTENIČ 2000: Istenič, J., *Poetovio. The Western Cemeteries II. Grave-Groups in the Landesmuseum Joanneum, Graz. Katalog*. Ljubljana.
- JOHNS 1991: Johns, C., Some Unpublished Jewellery from Roman Britain. *Jewellery Studies* 5. 55–64.
- JOVANOVIĆ 1984: Jovanović, A., *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije*. Beograd.
- KAT. AQUILEIA: *Aquileia-Aquincum*. Budapest, 1995.
- KAT. BOROSTYÁN: *Római kori borostyánkővek Aquileiából és Scarbantiából a Civici Musei Udine és a Soproni Múzeum Gyűjteményéből*. Sopron, 1995.
- KAT. A PASSION: *A Passion for Antiquities. Ancient Art from the Collection of Barbara and Laurence Fleischman*. Malibu, 1994.
- KORBULY 1934: Korbuly, Gy., Aquincum orvosi emlékei. *Diss.Pann.* 1/3. Budapest.
- KREKOVIC 1992: Kreković, E., Skelettgräber der älteren römischen Kaiserzeit im Licht der Funde aus Gerulata. *Carnuntum Jb* 1991 (1992) 71–79.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár, V., *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. Aszód.
- KUZMOVÁ 1999: Kuzmová, K., Bleigegenstände aus Iža-Leányvár – dem Brückenkopf des Legionslager Brigetio. *Antaeus* 24. 296–305.
- KÜNZL 1982: Künzl, E., Medizinische Instrumente aus Sepulkralfinden der römischen Kaiserzeit. *Bj* 182. 1–131.
- KÜNZL 2002: Künzl, E., *Medizinische Instrumente der Römischen Kaiserzeit im Römisch Germanischen Zentralmuseum*. Bonn.
- LA BAUME 1968: La Baume, P., *Römische Bernsteinarbeiten aus Köln*. Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Neumünster. 108–114.
- LÓRINCZY–STRAUB 2006: Lőrinczy, G. – Straub, P., Az avar kori padmalysos temetkezésekről. Szempontok a kárpát-medencei padmalysos temetkezések értékeléséhez. *Arrabona* 44. 277–314.
- MANFRINI–AROGNO 1987: Manfrini-Arogno, I., Bacchus dans les bronzes hellénistiques et romans les artisans et leur repertoire. *Cahiers d'Archéologie Romande* 34. Lausanne.
- MARTIN 1992: Martin, F., *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*. Budapest–Bonn.
- MÓCSY 1962: Mócsy, A., Pannonia. *PWRE Suppl.* 9. 516–776.
- MÓCSY 1989: Mócsy, A., Eseménytörténet. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest. 31–52.
- NOELKE 1984: Noelke, M., Reiche Gräber von einem römischen Gutshof in Köln. *Germania* 62. 373–423.
- PASQUINUCCI 1982: Pasquinucci, N., Aquileia and the Amber Trade. *Savaria* 16. 273–281.
- PASZTHORY 1990: Paszthory, E., Salben, Schminken und Parfüme im Altertum. *Antike Welt* Sondernummer 21. Mainz.
- PAULOVICS 1930: Paulovics, I., A Magyar Nemzeti Múzeum gróf Vigyázó ásatásai. Rómaikori I. Brigetio. *ArchÉrt* 44. 198–201.
- PAULOVICS 1938: Paulovics, I., Rómaikori gyűjtemény. In: *Vezető a régészeti gyűjteményben (őskor, római kor; népvándorláskor)*. Budapest. 51–130.
- PAULOVICS 1941: Paulovics, I., Funde und Forschungen in Brigetio (Szöny). *DissPann* II/11. Budapest. 118–164.
- PAUR 1873: Paur, I., Egy piperéző római nő sírja. *ArchÉrt* 7. 149–155.
- PICHLEROVÁ 1981: Pichlerová, M., *Gerulata Rusovce Rímske pohrebisko II*. Bratislava.
- PITLIK 1983: Pitlik, B., *Der römische Goldschmuck aus Österreich*. Diss. Wien.
- POPOVIĆ 1996: Popović, I., *Les bijoux romains du Musée National de Belgrade*. Belgrade.
- POPOVIĆ 1997: Popović, I., *Masterpieces of Roman Goldsmiths The National Museum Belgrade Collection*. Belgrade.
- PROHÁSZKA 2001: Prohászka, P., rec., Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. Budapest, 1999. *ComArchHung* 227–230.
- PULSZKY 1885: Pulszky, F., Egy római sírlelet Bolgárországból. *ArchÉrt* 5. 197–198.
- RADNÓTI 1946a: Radnóti, A., A Magyar Történeti Múzeum Régészeti Tárának ásatása Szönyben (1944). *Magyar Múzeum* 1946, április, 38–39.
- RADNÓTI 1946b: Radnóti, A., A Magyar Történeti Múzeum Régészeti Tárának ásatása Szönyben (1946). *Magyar Múzeum* 1946, december, 90–92.

- RADNÓTI 1957: Radnóti, A., Gefässe, Lampen und Tintenfüßer aus Bronze. In: *Intercisa II. Arch. Hung* 36. Budapest. 173–224.
- RIHA 1990: Riha, E., *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*. Augst.
- RITTER 1889: Freiherr v. Ritter, E., Bersteinfunde Aquilejas II; III. *Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* NF 15. 102–106; 244–251.
- RÖMER-MARTINJSE 1991: Römer-Martinjse, E., Blei in der Antike. In: *Instrumenta Inscripta Latina Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften*. Pécs. 46–48.
- RUPRECHTSBERGER 1974: Ruprechtsberger, E. M., Eine Bleiphiole mit griechischer Inschrift aus Lauriacum. *RÖ* 2. 55–59.
- RUPRECHTSBERGER 1979: Ruprechtsberger, E. M., Die römischen Bein- und Bronzenadeln aus dem Museen Enns und Linz. *Linzer Archäologische Forschungen* 9. Linz.
- SÁGI 1981: Sági, K., *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*. Budapest.
- SÁGI 1984: Sági, K., Az ötvöspusztai V. századi sír. – Das Grab von Ötvöpuszta aus dem 5. Jahrhundert. *VMMK* 17. 81–91.
- SOBEL 1991: Sobel, H., Römische Arzneikästchen. *Saalbfj* 46. 121–147.
- STRONG 1966: Strong, D. E., *Catalogue of the Carved Amber in the Department of Greek and Roman Antiquities*. London.
- SZABÓ 1980: Szabó, K., Die 1977 freigelegten Gräber des Westlichen Gräberfeldes von Intercisa. *Alba Regia* 18. 291–316.
- SZÁMADÓ 1997: Számadó, E., Brigetio kutatástörténete. *KMMK* 5 (1992) [1997] 149–174.
- VÁGÓ-BÓNA 1976: Vágó, E. – Bóna, I., *Die Gräberfelder von Intercisa Der spätromische Südfriedhof*. Budapest.
- VAN DEN HURK 1986: Van Den Hurk, L. J. A. M., *The Tumuli from the Roman Period of Esch, Province of North Brabant*. Nijmegen.
- VERZÁR-BASS 1998: Verzár-Bass, M., Grab und Grabsitte in Aquileia. in: Bestattungssitte und kulturelle Identität. Grabanlagen und Grabbeilagen der frühen römischen Kaiserzeit in Italien und den Nordwest-Provinzen. *Xantener Berichte* 7. Köln-Bonn. 143–180.
- VIDONI 1994: Vidoni, P., Le ambre romane del Museo Nazionale Ungherese di Budapest. In: *Lungo la via dell'Ambra*. Udine. 69–78.
- VISY 2005: Visy, Zs., The Roman Frontiers and the Barbarians. *Limes* 19 (2003) [2005] 213–220.
- VJAZMÍMINA 1972: Vjazmímina, M. I., *Zoloto-balkijskij mogilnik*. Kiev.
- WOELCKE 1931: Woelcke, K., Ein bronzenes Schminkkästchen aus einem römischen Skelettgrab von Frankfurt a. M.-Praunheim. *Germania* 15. 36–39.
- ZADOKS-JOSEPHUS JITTA 1962: Zadoks-Josephus Jitta, A. N., Dionysos in Amber. *Bulletin von de Vereeniging tot Bevordering der kennis van de antieke bescharing* 37. 61–66.
- ZSIDI 1987: Zsidi, P., A budapesti XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4–5. századi temető. *CommArchHung* 45–72.
- ZUDAR 1982: Zudar, V. M., *Nekropol Chersonesa Tavriceskogo I–IV vv. n.e.* Kiev.

EIN REICHES RÖMISCHES FRAUENGRAB MIT NISCHE AUS DEM GERHÁT-GRÄBERFELD VON BRIGETIO/KOMÁROM-SZÖNY

Die Privatpersonen spielten vor dem Zweiten Weltkrieg bei der Erforschung der archäologischen Denkmäler von Brigetio (heute Komárom-Szöny, Ungarn) eine wichtige Rolle. Sie sammelten Münzen sowie andere Gegenstände und durch sie gelangten wichtige Denkmäler der Antike in verschiedene staatliche Sammlungen. Zu diesen Personen gehörte der Szönyer Sammler Jenő Petrovics, der die Bautätigkeiten und die landwirtschaftlichen Arbeiten im Gebiet von Brigetio vor dem Zweiten Weltkrieg beaufsichtigte. Von ihm kaufte das Ungarische Nationalmuseum wichtige und interessante Funde. 1932 hat die römische Sammlung des Museums von Petrovics die Beigaben eines Frauengrabes für 200 Pengő angekauft. Die Gegenstände wurden schon in der Großausstellung 1938 zur Schau gestellt aber bisher wurden sie wissenschaftlich nicht bearbeitet. Dem Inventarbuch nach gelangten folgende Objekte in die römische Sammlung: 1 Eine Halskette aus verschiedenen Gagatperlen. 2 Ein Armband aus Gagatglieder. 3 Weinstock aus geschnitztem Bernstein. 4 Kopfförmiger Salbenbehälter aus Bernstein. Auf der Rückseite befindet sich eine Aushöhlung, die vermutlich mit einer Schiebeplatte geschlossen werden konnte. Die Schiebeplatte fehlte schon bei der Inventarisierung. 5 Zwei bronzene Fingerringe. 6 Zwei Ohrgehänge aus Gold. Am Ende des Drahtes ist ein halbkugelförmiger Knopf in der Mitte mit einer Glaspaste in einer Fassung. 7 Eine Haarnadel aus Bein, die in einem eiförmigen Knopf endet. 8 Eine runde schmale Bronzebüchse ohne Deckel, die vor 1958 abhanden gekommen ist. In der Büchse war laut des Inventarbuches schwarzes Pulver. 9 Ein kleiner Bleitiegel. 10 Eine blaugrüne Glasflasche. 11 Eine Bronzemünze der Kaiserin Herennia Etruscilla.

Dem Inventarbuch nach fand Petrovics die Gegenstände „in Szöny neben dem Bahnwächterhaus, das zwischen Füzítő und Szöny steht. Die Fundstelle lag von der Tongrube Richtung Füzítő ungefähr 300, südlich von der Landstraße 20-25 Schritte entfernt. Die Funde wurden in 3 meter Tiefe, in einem Nischengrab mit 16 Eisennägeln zusammen gefunden.“ Die Fundstelle kann man mit Hilfe alter Karten identifizieren. Das Bahnwächterhaus Gerhát stand zwischen der Bahnlinie Wien-Budapest und der Landstraße und östlich davon war die Tongrube. Das Grab wurde von der Grube Richtung Almásfüzítő ungefähr 100 m und südlich von der Landstraße 7-8 m entfernt in 3 m Tiefe ausgegraben. Nördlich von der Straße, neben der Donau kamen in den 1930er und 1940er Jahren die Reste einer Töpfersiedlung ans Tageslicht. Zwischen dieser Siedlung und der Straße legten A. Radnóti und L. Barkóczy mehr als 100 römische Gräber aus dem 2. und 3. Jahrhundert frei. Nach Meinung der Archäologen wurden in diesem Gräberfeld die Bewohner der Militärstadt bestattet. Die Benutzung dieses Gräberfeldes, genauso wie die des Gräberfeldes der Zivilsiedlung hörte in dem zweiten Drittel des 3. Jahrhunderts, um 260 auf. Die spätrömischen Gräber kamen südlich vom Lager zum Vorschein.

Im Grab war ein Sesterz der Kaiserin Herennia Etruscilla. Leider hat Petrovics über ihre Fundumstände nicht berichtet. Wie bei anderen kaiserzeitlichen Gräbern befand sich eine Bronzemünze im Grab, die in Viminacium 250/251 n. Chr. geprägt worden war. Die Münze kann nur das terminus post quem der Grablegung angeben, aber die Untersuchung des Münzmaterials aus den pannonicischen Gräbern zeigt, dass seit Gordian III die Münzen der Viminaciumer Prägestätte statt der Reichsprägungen als Obolus in die Gräber gelegt wurden. Der Zustand der Münze und die Untersuchungen des Gerhát-Gräberfeldes weisen

darauf hin, dass die Grablegung in den 250er Jahren erfolgte. Die zwei bronzenen Fingerringe kann man aufgrund der ähnlichen Exemplare ins 2. und 3. Jahrhundert datieren. Die zwei goldenen Ohrgehänge unterscheiden sich von der Form der Basis, worauf der halbkugelförmige Knopf befestigt ist. Die beiden gehören zur Reihe jener mittelkaiserzeitlichen Ohrgehänge, für die am Ende des Drahtes ovale, runde, rechteckige oder mehrseitige knopfartige Verzierungen charakteristisch sind. In deren Mitte befindet sich entweder ein Halbedelstein, oder eine Glaspaste oder aber eine Perle. Dieser Typ erschien im 2. Jahrhundert und zahlreiche Varianten wurden bis Ende des 3. Jahrhunderts getragen. Die Form und Verzierung der Haarnadeln ist zwischen dem 2. und 4. Jahrhundert weit verbreitet. Der Arm- und Halsschmuck aus Gagat hatte einen hohen Wert in der Römerzeit. Schmuck und andere Gegenstände aus Gagat wurden in Britannien und Germanien vom Ende des 2. bis ins 4. Jahrhundert hergestellt. Die Glieder des Armbandes gehören zum Typ Hagen C 36, 38/Allason-Jones No. 31. Die Halskette besteht aus Perlen Typ Hagen D 9, 11 und 14. Die Bernsteinschnitzereien waren die ältesten Gegenstände unter den Beigaben und die hatten dem Gagat- und Goldschmuck ähnlich einen hohen Wert in der Römerzeit. Schmuck und verschiedene Gegenstände aus Bernstein wurden im 1. und 2. Jahrhundert in Aquileia hergestellt und kommen meistens entlang der Bersteinstraße vor. Der Weinstock ist im Ausstellungskatalog 1938 als Haarnadel beschrieben aber die Nadeln waren länger und schmäler. Zwischen den Bernsteinschnitzereien kommen Blätter, Früchte u.ä. vor. Die Archäologen konnten ihre Verwendung als Zimmer- oder Möbelschmuck bestimmen. Der Weinstock stand wie einige anderen geschnitzten Arbeiten (Blätter, Statuen usw.) mit dem Bacchus/Dionysos Kult in Verbindung und so kann man auch annehmen, dass der bei Umrühren von Wein, Getränken oder Salben benutzt wurde. Neben dem Weinstock befand sich ein Salbenbehälter in Form eines grotesken Menschenkopfes aus Bernstein im Grab. Ähnliche Behälter mit verschiedenen Verzierungen sind aus Italien und Pannonien bekannt, die im 1. und 2. Jahrhundert als Salbenbehälter hergestellt wurden. Ebenfalls kopfförmige Exemplare - wie ein Bacchus und ein grotesker Kopf - kamen aus einem Grab in Sopron ans Tageslicht. Der Behälter aus dem Gerháter Grab bildet entweder den Kopf eines Faustkämpfers oder eines buckligen Sklaven namens Apotropaion ab. Die blaugrüne Glasflasche gehört zum Typ Isings 82 Variante B2, der im 2. und 3. Jahrhundert in den donauländischen Provinzen verbreitet war. Die Bronzebüchse ist verlorengegangen aber ähnliche Exemplare kommen oft vor und wurden als Medikamenten- oder Schönheitsmittelbehälter sowie Behälter für ärzliche Instrumente benutzt. Nach Form und Material ist der Bleitiegel unter den römischen Funden einmalig. Ähnliche Gefäße aus Silber gelangten aus Pompei ins Neapeler Museum und bei den handelt es sich um Formen für Kuchen, Pudding und Süßspeisen aller Art. Diese Verwendung ist bei den Bleitiegeln zweifelhaft. Bleigefäße sind als Salbenbehälter in der Literatur bekannt, aber zum Gerháter Exemplar gehörte wegen seiner Form bestimmt kein Deckel. Er wurde eher bei der Herstellung von Salben als Mischgefäß verwendet.

Die bestattete Frau gehörte ihren Beigaben nach und aufgrund der anderen Gräber von Brigetio zur lokalen Oberschicht. Ein Teil der Gegenstände (Fingerringe, Ohrgehänge, Gagatschmuck und Haarnadel) gehörte zu ihrer Tracht und die anderen (Glasflasche, Bronzebüchse, Bleitiegel, Weinstock und Salbenbehälter) konnten bei der Frauenkosmetik verwendet werden. In diesem Grab fehlen aber die üblichen Kosmetikgegenstände, wie die Salbenreibplatte, die Spattel- und Löffelsonde oder die Schere. Aufgrund dessen kann man annehmen, dass sie eher bei der Herstellung von Kosmetikstoffen (Salben, Schminke usw.) ver-

wendet worden waren und die bestattete Frau vielleicht eine Kosmetik/Salbenerzeugerin gewesen sein konnte.

Nach Angaben von Petrovics befanden sich die Beigaben in einem Nischengrab. Die 16 Eisennägel zeigen, dass die Frau in einem Sarg lag. Im Karpatenbecken war für die Awarenzeit die Anwendung einer, von der allgemeinen Schachtgrabform abweichenden, Nischengrab genannten Grabform typisch. Dabei wurde die Längswand des rechteckigen Grabschachtes ausgehöhlt, dadurch entstand dort eine Nische, zumeist für den Verstorbenen. Aus der Römerzeit kennen wir im Gebiet des Römischen Reichs bloß aus Pannonien Nischengräber. Diese Art der Grablegung ist hier zuerst ab dem 3. bzw. 2. Jahrhundert v. Chr. bekannt, dann tauchen sie in größerer Anzahl in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts auf. Wir können bloß zwei Gräber – Grab XXVIII aus Gerulata-Rusovce und das Gerháter Grab – auf die Mittelkaiserzeit datieren. Die Nischengräber in den Gräberfeldern von Intercisa, Aquincum, Keszthely und Pécs werden ins 4./5. Jahrhundert datiert. Bei den spätrömerzeitlichen Gräbern aus Intercisa wurde der Grabschacht die Längsseite entlang mit in einer Reihe knapp nebeneinander schräg gestellten Tegulen von der Nische verschlossen. Nischengräber sind aus dem quadischen und sarmatischen Barbaricum im Karpatenbecken nicht bekannt und kommen nur in der Wolgagegend sowie an der Unteren Donau vor. Während diese Sitte früher an das, aus der Wolgagegend übersiedelte sarmatische Ethnikum gebunden wurde, kommt heute eher eine romanisierte, christianisierte, barbarische/sarmatische, vielleicht alanische Bevölkerung in Frage.

Die bekannten Nischengräber aus Pannonien haben eine Tiefe von 100–200 cm. Das Gerháter Grab mit seiner 300 cm Tiefe, die Nische und die Bestattung in einem Sarg zeigen, dass die Verwandten der bestatteten Frau die Plünderung des Grabes vermeiden wollten. So konnte im Hintergrund der Errichtung der Nische eine innen- und außenpolitische Situation stehen, aber – was wir unbedingt betonen müssen – nur im Fall des Gerháter Grabes. Pannonien erlebte in den 250er Jahren eine Reihe von Kriesen, wovon die versteckten Münzfunde sowie die Zerstörungsschichten zeugen. Die Angriffe der Quaden und Sarmaten gegen Pannonien haben ihren Höhepunkt im Jahre 260 erreicht und haben dabei große Schäden bei den Städten und der Infrastruktur, sowie Verluste bei der Bevölkerung verursacht. Nach 260 hörten die Bestattungen in den mittelkaiserzeitlichen Gräberfeldern von Brigetio auf. Diese Umstände können nur bei dem Gerháter Grab eine Erklärung bieten, bei den anderen Nischengräbern ist es auch im Weiteren ungeklärt, wer und warum so bestattet wurde.

Péter Prohászka

LEGIÓS KATONA ELBOCSÁTÁSÁVAL KAPCSOLATOS RESCRIPTUM TÖREDÉKE KR.U. 240-BÓL

MRÁV Zsolt – SZABÓ Ádám

In memoriam István Tóth

A Magyar Nemzeti Múzeum Római Gyűjteménye a közelmúltban egy ismeretlen lelőhelyű római kori feliratos bronzlemezzel gyarapodott.¹ A vékony bronzlemez egy nagyobb méretű dokumentum bal közép részének a töredéke lehetett (íri.: 84,5 mm; sz.: 106,5 mm; lemez v.: 0,75 mm). A lemez eredeti széle sehol sem őrződött meg, hanem mindenhol szabálytalan vonal mentén törött le.

A dokumentum egyik oldalán a teljes szövegből mindössze tíz töredékes sor őrződött meg. A jól megkomponált, egyenletesen elhelyezett, de nem azonos magasságú sorokat a sorok alján húzott vízszintes segédvonallal gondosan előre kijelölték. A felületbe vésett, sorkijelölő alapvonalhoz igazított betűk közel azonos magasságúak (6–7 mm). Mindössze néhány magasabbra sikerült betű és a 6. sorban egyetlen rosszul alkalmazott I-longa (?) ismerhető fel. Kis háromszög alakú interpunctiókkal a 2., 6., 8. és 10. sorban találkozunk, használatuk azonban nem következetes. Interpunctiókat ugyanis a töredéken csak rövidített formában felírt szavak és siglák után alkalmaztak, azonban nem minden rövidítés mögött áll következtesen interpunctio. (Az 5. sorban a legio megnevezésénél, a 10. sorban a *cos.* rövidítés után – talán azok egyértelműsége miatt – nem véstek interpunctiókat.) A szövegből a következő betűk azonosíthatók (*1a–b*, *2a–b*. kép):

§
[---]V I V+[---]
[---]VA ◦ M ◦ AVREL ◦ AVLVSA[---]
[---]ECTARIVS EX PROVINCIA TH[---]
[---]ITATIS PLAVTIONAPOLI M[---]
[---]N LEG XXII P P F A DIVO ANTON[---]
[---]NO PR KAL ◦ MART ◦ COS ◦ S ◦ S ◦ ID[---]
[---]IVS MISSVS EX SACRA[---]
[---]N ◦ GORDIANI AVG ◦ ID[---]
[---]ET VENVSTO COS H[---]
[---]ALCO LEG ◦ AVG ◦ PR[---]
&

A másik oldal két oszlopba rendezett beponcolt neveiből, névtöredékeiből négy sor azonosítható. A nevek beponcolásakor az előző oldal szövege már elkészült, mivel a poncolt betűk erőteljesen átdomborodnak a vékony lemezen.

¹ A cikk bővített német nyelvű változata 2007-ben a Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik egyik kötetében fog megjelenni. Köszönjük Alföldy Géának, hogy a feliratkiegészítés problémáinak megoldásában hasznos tanácsaival mindig segítségünkre volt. A tanulmány előadás formájában elhangzott 2006. május 27-én Debrecenben, a VII. Magyar Ókortudományi Konferencián. Itt köszönjük Adamik Béla, Fehér Bence, Németh György és Rihmer Zoltán előadásunkhoz fűzött segítő hozzászólásait. A bronzlemez Lencz Balázs (Magyar Nemzeti Múzeum) restaurálta, a fotókat pedig Dabasi András (Magyar Nemzeti Múzeum) készítette. Munkájukat ezúton is köszönjük.

§

[---]

[---]+ES

[---]S

[---]

++M+OR[---]

DYDEI° V° [---]

THARSA° V [° ---]

AVLPOR° V [° ---]

A neveket tartalmazó két oszlop mértani középvonalaiban egymás mellett két szabályos kör alakú lyuk töri át a lemez felületét, amelyeket az eredetileg legalább két bronzlemezről álló dokumentum összetartása végett alakítottak ki. Ezek a lyukakon vezették át ugyanis azt a két összefont és pecsétviaszon átvezetett fémdrót, amelyekkel a dokumentumot lezárták. A dupla lyukat a már elkészült és egymáshoz illesztett két lemezt együttesen átütve hozták létre. A lyukak két oldalán, egymástól mintegy 2 cm távolságra a bronzlemez felületét hosszában, átlagosan fél cm szélességben bekarcolt párhuzamos vonalakkal érdekessé tették. Ezen a durva felületen mindkét sávban forrasz nyomai ismerhetők fel. A slavonski brod-i katonai diploma (AE 1997, 1273) analógiája alapján ide azt a két bronz sínt forrasztották fel, amelyek közé a pecsétek bronz védőtokját csúsztatták.² Ennek nem kellett feltétlenül a bronzlemez függőleges középtengelyéhez igazodnia, hanem – az egyik verespataki viasztáblához hasonlóan (RD 591 = CIL III, p. 939)³ – egy irányba elcsúsztatott.

Az egyedi fogalmazású, bronzba vésett dokumentumot bizonyosan egy *legionarius* hadseregből való elbocsátása alkalmából állították ki. Erre utal az egykori katona szövegben olvasható neve és *origo*ja, a *legio XXII Primigenia* és az elbocsátást végrehajtó helytartó megnevezése, valamint a *mil[es]* és a *missus* szavak együttes szereplése. A dokumentum típusának meghatározásában elsősorban a *legios* katonák *missio*jával kapcsolatban született okmányokra támaszkodhatunk, amelyekből eddig mindössze négy vált ismertté. Ezek azonban típusukat és természetüket tekintve is különböznek egymástól:

1. A polgárjogot és/vagy *conubium*ot megadó ún. „katonai diplomákat” a legiókban szolgáló katonák számára nem állítottak ki, ahogy azt a legiós diplomák teljes hiánya⁴ és *D. Velius Rufus*nak, *Syria-Palestina* helytartójának *veterani ex legionibus instrumentum* (értsd ezt itt mint „katonai diplomát”⁵) *accipere non solent* szavai bizonyítják (ld. alább). Azonban minden *veteranus*nak, így a legiók kiszolgált katonáinak is szüksége volt olyan igazoló okiratra (*instrumentum*), amelyben a csapatukból való hivatalos és tisztességes elbocsátás tényét és ez által a veteránstátusz – illetve az ezzel járó privilégiumok⁶ – adományozását rögzítették. Erre különösen abban az esetben volt szükség, amikor a *veteranus* nem az egykori állomáshelyén vagy annak közelében, hanem attól távol, más *provincia*ban telepedett le (ld. alább).⁷ Ilyen igazolások voltak a *tabula honestae missionis*nek nevezett elbocsátó oki-

² A Slavonski Brodban talált diplomához és annak épen maradt pecséttartó tokjához ld.: MIŠKIV 1997–1998, 83–101; LAMBERT – SCHEUERBRANDT 2002, 10, Abb 3.3.

³ A viasztábla pecsétlenyomataihoz ld.: GESZTELYI 2000, 95.

⁴ Ilyen diplomát csak a *legio I* és *II Adiutrix* flottakatonákból sorozott katonái kaptak Kr.u. 68-ban és 70-ben (CIL XVI, 7, 8, 9, 10, 11; AE 1985, 770). A rendhagyó diploma kibocsátás egyértelműen a legiós veteránok egykori flottakatona voltával indokolható: SPEIDEL 1991, 64. Valószínűleg ilyen *instrumentum*ot akartak a *legio X Fretensis misenumi* flottából átvezényelt egyiptomi származású katonái is (CIL XVI, App. 13, ld. részletesen alább).

⁵ SPEIDEL 1991, 63–64.

⁶ A veteránprivilégiumokhoz ld.: WOLFF 1986, 44–115; LINK 1989.

⁷ MANN 2000, 156.

ratok (ném.: Entlassungsurkunden; ang.: discharge certificates),⁸ amelyek mind kibocsátásuk célját mind szövegüket tekintve különböztek a katonai diplomáktól (3a-b. kép). E dokumentumtípusból ez idáig mindössze öt került közlésre.⁹ Ritkaságuk okát elsősorban abban kereshetjük, hogy csak esetenként – a katona külön kérésére és költségére – vésték érbe őket, az általános gyakorlatnak megfelelően inkább kevésbé maradandó viasztablák vagy papiruszok formájában állították ki.¹⁰

Az ismert *honesta missio*-t igazoló okmányok elsősorban auxiliáris katonákat neveztek meg (többségük a *Constitutio Antoniniana* utánra keltezhető),¹¹ ezért sokáig csak feltételezték, hogy ilyeneket a legiók katonái is kaphattak.¹² 1999-ben, W. Eck közölt elsőként legiók katona számára kiállított *tabula honestae missionis*-t. Az elbocsátó okmány a *legio I Minervia* Kr.u. 230 körül leszerelt egykori thrák katonáját, *Septimius Bubast* nevezte meg (RMD IV 611–612 Nr. I,3).¹³ A dokumentum tehát bizonyítja, hogy a *honesta missio*-t igazoló elbocsátó okmányokat – legalábbis a 3. században – nemcsak auxiliáris, hanem *legió*s veteránok számára is kiállították.

Az e helyen közölt dokumentum azonban formáját és szövegét tekintve is különbözik az eddig ismert elbocsátó okmányoktól. Ezeknek rövid, lényegre törő szövege ugyanis csak a katona alapvető személyi adatait (nevét, származását, szolgálati idejét, csapategységét és esetleg alegységparancsnokának nevét), a helytartó (egy esetben a *praefectus praetorio*)¹⁴ megnevezését, a *honestam missionem dedi(t)* kifejezést és az elbocsátás időpontját tartalmazta (RMD IV, App. I/1-3; I/A-B).¹⁵ A Magyar Nemzeti Múzeumba került bronzlemez szövege ennél lényegesen bővebben fogalmazott, mivel feltüntették benne a katona teljes karrierjét. Feltűnő különbség az is, hogy az eddig ismert Kr.u. 3. századi elbocsátó okmányokat nem hitelesítették tanúk,¹⁶ míg a bronzlemezünk külső oldalán bizonyosan a hét tanú nevét poncolták be (ld. alább). A bronzból készült *tabulae honestae missionis* mindig

⁸ A dokumentum típushoz összefoglalóan: MANN–ROXAN 1988, 341–347; SPEIDEL 1991, 59–65; SPEIDEL 1996, 68–71; ECK–ROXAN 1998, 95–112; ECK 1999, 12–17; MANN 2000, 160–161; PFERDEHIRT 2002, 258–267; STOLL 2002, 262–264; PFERDEHIRT 2003, 413–414; RMD IV. Appendix.

⁹ 1. Ismeretlen *praetorianus*nak (?) (Kr.u. 108. január 18.): AE 1980, 647, RMD I, App. = RMD IV, 612, App. I.A; MARIEN 1964, 52 sk.; PFERDEHIRT 2002, 264–265; 2. L. *Valerio Nostro equiti alae Vocontiorum* (Kr.u. 122. január 4.): AE 1906, 22 = ILS, 9060 = CIL XVI, App. 1 = RMD IV, App. I.B; MANN–ROXAN 1988, 341–347; 3. *Cl(audio) Marciano, equiti alae I Fl(aviae) Gaetul{I}orum* (Kr.u. 215. december 13.): RMD IV, 609–610, App. I.1, ECK–ROXAN 1998, 96–100; 4. *Septimio Bubati mili(t) leg(ionis) I M(inerviae) Severiane Alessandrianae* (Kr.u. 230 körül): RMD IV 611–612 App. I.3; ECK 1999, 12–17; 5. *Aurel(io) Bitho eq(ui)ti alae I Ulp(iae) cont(ariorum) (milliariae) Gordianae* (Kr.u. 240. január 3.): RMD IV, 610–611, App. I.2; ECK–ROXAN 1998, 100–108.

¹⁰ SPEIDEL 1991, 63; SALDERN 2006, 302, 305.

¹¹ L. *Valerio Nostro equiti alae Vocontiorum* (Kr.u. 122. január 4.): AE 1906, 22 = ILS, 9060 = CIL XVI, App. 1 = RMD IV, App. I.B; MANN–ROXAN 1988, 341–347. A *Constitutio Antoniniana* után született elbocsátó okmányok: *Cl(audio) Marciano, equiti alae I Fl(aviae) Gaetul{I}orum* (Kr.u. 215. december 13.): RMD IV, 609–610, App. I.1; ECK–ROXAN 1998, 96–100; *Aurel(io) Bitho eq(ui)ti alae I Ulp(iae) cont(ariorum) (milliariae) Gordianae* (Kr.u. 240. január 3.): RMD IV, 610–611, App. I.2; ECK–ROXAN 1998, 100–108.

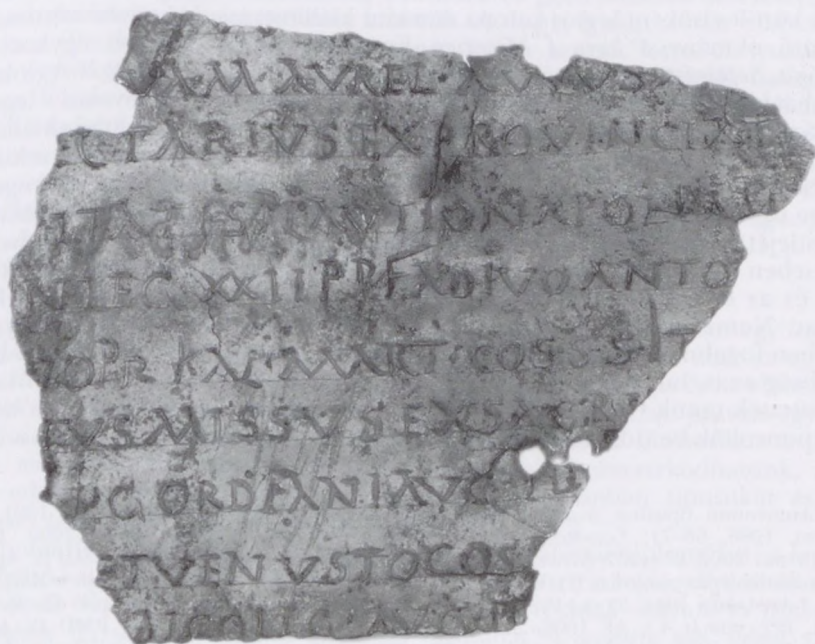
¹² SPEIDEL 1991, 65; MANN 2000, 161.

¹³ ECK 1999, 12–17. Az elbocsátó okmány megmaradt I. oldalának szövege: *Aufidius Coresnius Marcellus, leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore), dedi honestam missionem Septimio Bubati, mili(t) leg(ionis) I M(inerviae) Severiane Alessandrianae, candidato [---]*.

¹⁴ AE 1980, 647; RMD I, App. = RMD IV, 612 App. I.A; MARIEN 1964, 52 sk.; PFERDEHIRT 2002, 264–265.

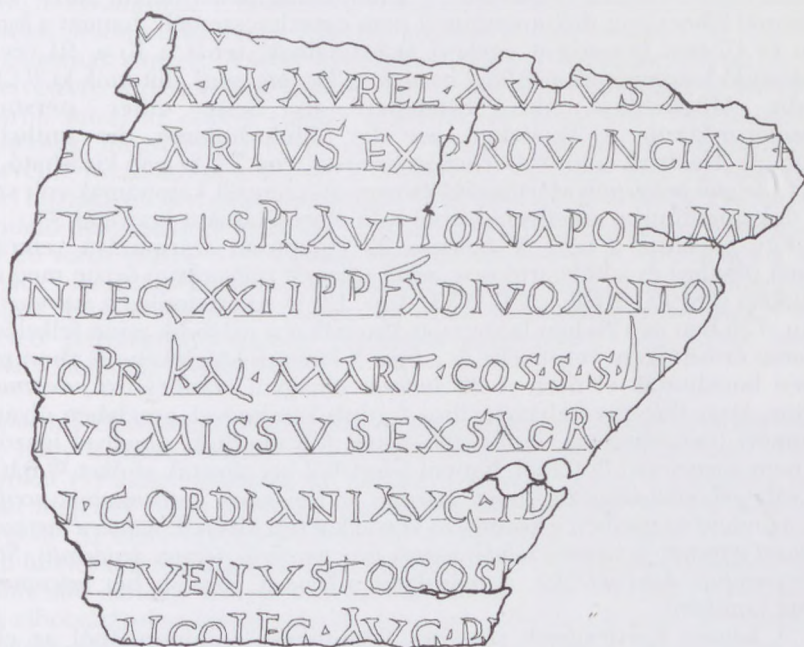
¹⁵ A *tabulae honestae missionis* típusszövegéhez ld. összefoglalóan: PFERDEHIRT 2002, 262–263; SALDERN 2006, 302–303.

¹⁶ Ld. *Aurelius Bithus* két, csak egyoldalon feliratozott lemezből álló elbocsátó okmányát (RMD IV, 610–611, App. I.2; ECK–ROXAN 1998, 100–108), továbbá PFERDEHIRT 2002, 266. Tanúkat mindössze a legkorábbi, Kr.u. 108-ra keltezett elbocsátó okmány nevez meg: AE 1980, 647, RMD I, App. = RMD IV, 612 App. I.A; MARIEN 1964, 52 sk., PFERDEHIRT 2002, 264–265.



1a–b. ábra A Magyar Nemzeti Múzeumba került feliratos bronzlemez belső oldalának fotója és rajza.
M 1:1. (Fotó: Dabasi A.; rajz: Mráv Zs.)

Abb. 1a–b Foto und Zeichnung von der Innenseite der ins Ungarische Nationalmuseum gelangten
Bronzeplatte mit Inschrift. Gr.: 1 : 1 (Foto: A. Dabasi; Zeichnung: Zs. Mráv)



L·M·AVREL·AVLVS·
 ET·ARIVS·EX·PROVINCIA·TA·
 ITATIS·PLAVTIONA·POELIA·
 NLEC·XXII·PP·FADIVOLANTO·
 IO·PR·KAL·MART·COSS·S·I·
 IVS·MISSV·SEX·S·AC·R·
 I·C·ORDI·ANI·AVG·ID·
 ET·VENVSTOCOS·
 ALCOLEG·AVG·ID·

viasztáblákat imitálnak,¹⁷ ezért az egyes lemezek 2–4 mm vastagsággal készültek és igen nehezek (súlyuk 200–550 gramm között mozog). Az *Aurelius Aulusanust* említő bronzlemez azonban lényegesen vékonyabb, még az 1 mm vastagságot sem éri el. A dokumentumot tehát megfogalmazása, szövege és formája is megkülönbözteti a *tabula honestae missionis* típusból eddig ismert elbocsátó okmányoktól, ezért nagy biztonsággal kizárhatjuk ezt az értelmezési lehetőséget.

2. Egy Kr.u. 91-ben keletkezett, viasztáblára írt dokumentumban (triptychon) Domitianus a Kr.u. 70 és 101 között *Vindonissában* állomásozó *legio XI Claudia* kiszolgált katonáinak adományozott *honestae missio*t.¹⁸ A fatábla szövege a katonai diplomák fogalmazására emlékeztet.¹⁹ A mindmáig példa nélkül álló,²⁰ kivételes alkalommal kibocsátott dokumentumot nem egyetlen személy, hanem a *legio* Kr.u. 66-ban és 67-ben besorozott egykori *probatus*ainak, tehát a Kr.u. 91. év összes elbocsátandó katonájának *quor[um] nomina su[bscripta] sunt*] állították ki.²¹ „Es bleibet die Möglichkeit, das Täfelchen als Seite einer persönlichen Entlassungsurkunde zu verstehen, wie die Militärdiplome, die amtliche und beglaubigte Abschrift eines kaiserlichen Erlasses trug.”²² Az sem kizárható, hogy a *legio XI Claudia peregrinus* származású és/vagy átvezényelt katonáinak volt szüksége olyan dokumentumra, amellyel *legioból* való elbocsátásukat igazolták.²³

3. Egy papirusz a *legio X Fretensis* 22 egyiptomi származású veteránjának kérelmét (*libellus*) és a helytartó erre adott válaszát (*subscriptio*) őrizte meg másolat formájában (PSI IX, 1026 = CIL XVI, App. 13).²⁴ Az eredetileg a *misenumi* flottába Kr.u. 125-ben és 126-ban besorozott katonák a második zsidó felkelés idején *Hadrianus* erősítésként vezényelte át a *legio X Fretensis* kötelékébe,²⁵ ahonnan Kr.u. 150-ben bocsátották el őket. A 22 *Iudaeat* elhagyni szándékozó *veteranus Velius Fidushoz*, *Syria Palestina* helytartójához fordult kérelmével, amelyben olyan dokumentumért (*subscriptio tua, instrumenti causa*) folyamodtak, amellyel igazolhatják, hogy nem a *misenumi* flottából, hanem a *legioból* bocsátották el őket.²⁶ Bár a helytartó válaszában leszögezte, hogy *veterani ex legionibus instrumentum accipere non solent*, azonban ez esetben a következő szavakkal tett kivételt: *attamen sacramento vos a me iussu imperatoris n[ostri] solutos notum fieri praefecto Aegypti desideratis. Sportulam et instrumentum dabo proxime*. A másolatot a *legio X Fretensis* hét *veteranusa* hitelesítette tanúként.

4. A katona karrierjének részletes feltüntetése szempontjából az elbocsátó okmány eddig ismert legközelebbi párhuzamát, egy ugyancsak bronzlemezbe vésett hasonló korú és témájú császári *rescriptum* (*epistula*) másolatában ismerhetjük fel (AE 2003, 2040) (4-5. kép).²⁷ A B. Pferdehirt által a közelmúltban közölt leirat-

¹⁷ SPEIDEL 1991, 63; SALDERN 2006, 302, 305.

¹⁸ SPEIDEL 1991, 59–65; SPEIDEL 1996, 68–71, 90–93. ld. még: ECK–ROXAN 1998, 95–96; MANN 2000, 157; PFERDEHIRT 2002, 266–267.

¹⁹ SALDERN 2006, 303.

²⁰ PFERDEHIRT 2002, 267.

²¹ PFERDEHIRT 2002, 167.

²² SPEIDEL 1991, 62.

²³ MANN 2000, 160–160.

²⁴ MANN–ROXAN 1988, 342–343; SPEIDEL 1991, 63–64; SPEIDEL 1996, 70. A papirusz szövegének értelmezéséhez ld. legutóbb: MANN 2000, 156; ECK–PANGERL 2006, 248–249.

²⁵ MANN 2000, 156; ECK–PANGERL 2006, 248–249.

²⁶ Korábban úgy gondolták, hogy a veteránok mindegyike Egyiptomba kívánt visszatérni: „Desiring to return from Syria Palestina to Egypt, they knew that they would be faced with *epicrisis* when they reached Alexandria. This was the examination which faced all those who wished to move to a new domicile in Egypt.” MANN 2000, 156 (az *epicrisis*-hez ld. még: CIL XVI, App. 2–8; OEHLER 1907, 121–123; legutóbb: PFERDEHIRT 2002, 258–260). A papirusz azonban nem Egyiptomban került elő, ezért elképzelhető, hogy végül nem mindegyikük tért haza: ECK–PANGERL 2006, 248.

²⁷ PFERDEHIRT 2003, 403–405; PFERDEHIRT 2004, 192–194, Nr. 75.

ban a *Philippusok* a *cohors II Vigilum Philippiana* egy katonájának, a thrák származású *M. Aurelius M. f. Mucianus*nak a hadseregből való idő előtti leszereléséhez járultak hozzá, amelyet a katona megrendült egészségi állapota indokolt. Ma még nem dönthető el bizonyosan, hogy F. v. Saldern véleménye alapján a bronzlemez magán használatra,²⁸ vagy B. Pferdehirt szerint *Aurelius Mucianus* szülővárosában, nyilvános helyen való kifüggesztésre készült.²⁹ Érvek mindkét lehetőség mellett felhozhatók.

A fennmaradt bronzlemez csak a katona idő előtti leszerelésére vonatkozó császári *epistula* szövegét tartalmazta, amely az utolsó dokumentuma volt egy hosszabb levélváltásnak. E hivatalos levelezés első dokumentuma ugyanis egy *libellus: Aurelius Mucianus* kérvénye lehetett, amelyet parancsnokának, az akkori *praefectus vigilum*nak címzett. A levél szövegét esetleg egy másik bronzlemezre vették, amely elveszett. A parancsnok saját hatáskörében nem dönthetett az idő előtti leszerelésről, mivel az csak a császár kegyéből (*ex indulgentia*) történhetett.³⁰ Az ügymenetnek megfelelően ezért egy – orvosi igazolást is tartalmazó³¹ – kísérőlevéllel továbbította a levelet a *Philippusok* számára, akik válaszlevelükben (*epistula*) hozzájárultak a *missio causaria*hoz. Különösen fontos, hogy a *missio causaria* elrendelő dokumentum nemcsak az elbocsátás tényét rögzítette, hanem a megmaradt 20 soros szöveg 3. és egyben leghosszabb részében feltüntették a katona karrierjét és szolgálati útjait is. Eldönthetetlen még, hogy ezt a látszólag különálló szakaszt *Aurelius Mucianus* csatolta az általa összeállított szöveghez,³² vagy a feltüntetett pályafutás a katona „személyi adatlapjából” kivonatolt hivatalos függeléke lehetett az *epistulának*.³³

A *legionarii* elbocsátásával kapcsolatos négy dokumentumból arra következtethetünk, hogy a *tabula honestae missionis*nek nevezett egyszerű szövegű elbocsátó okmányokat (1) akkor állították ki, amikor a katonát minden probléma nélkül, szolgálati idejének teljes letöltése után tisztes elbocsátással lehetett leszerelni a hadseregből. Az ezzel egyenértékű *libellus + rescriptum* (*subscriptio* vagy *epistula*)³⁴ tanukkal hitelesített másolata (3–4) pedig azokban a rendhagyó esetekben töltötte be az elbocsátó okmány szerepét, amikor a leszerelt vagy még leszerelés előtt álló katonák elbocsátásukat érintő speciális kéréssel (például idő előtti leszerelésért,³⁵ *missio causaria*ért,³⁶ különleges *instrumentum*ért) fordultak a helytartóhoz vagy a parancsnokukhoz. A kérvényt – amennyiben a döntés császári hatáskörbe tartozott – ők továbbították a megfelelő császári hivatalba. (Valószínűleg ezt az elbocsátó dokumentumtípust nevezi *ἐπιστολή Ῥωμαϊκή*-nek a CIL XVI, App. 8 papirusz segédcsoport katonája.)

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került bronzlemez, részletezően hosszabb szövege és a tanuk általi hitelesítettsége miatt csak az utóbbi csoportba tartozhatott. A dokumentum töredékessége miatt azonban nem tudjuk, hogy *Aurelius Aulusianus* pontosan milyen kéréssel fordult az illetékes feletteséhez (parancsnokához vagy a helytartóhoz), csak azt, hogy ez valamilyen formában kapcsolódott az elbocsátásához. Az eredeti dokumentum tehát egy olyan *instrumen-*

²⁸ Saldern 2006, 304–305.

²⁹ PFERDEHIRT 2002, 415.

³⁰ Ld. Ulpianus: Dig. 3, 2, 2, 2 és CIL VIII, 4594; MANN 2000, 159.

³¹ Saldern 2006, 304.

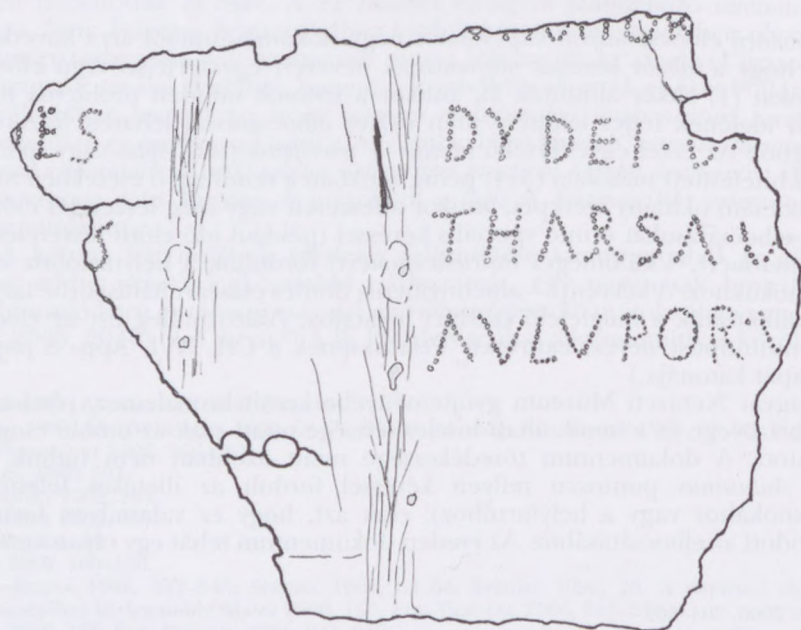
³² Saldern 2006, 304–305.

³³ PFERDEHIRT 2002, 413.

³⁴ A *rescriptumok* fajtáihoz ld. Classen 1977, 17 sk.

³⁵ MANN 2000, 159.

³⁶ A *missio causaria*hoz ld. Grassl 1985, 281–289; Wesch-Klein 1998, 88.



2a-b. ábra. A Magyar Nemzeti Múzeumba került feliratos bronzlemez külső oldalának fotója és rajza. M 1:1. (Fotó: Dabasi A.; rajz: Mráv Zs.)

Abb. 2a-b Foto und Zeichnung von der Außenseite der ins Ungarische Nationalmuseum gelangten Bronzeplatte mit Inschrift. M 1 : 1 (Foto: A. Dabasi; Zeichnung: Zs. Mráv)

tum töredékeként azonosítható, amely a leszerelt katona *libellus*ából és egy arra adott *subscripti*óból vagy *epistula*ból állt. A bronztábla ennek az eredeti dokumentumnak egy *Aurelius Auluanus* kérésére érbe vésett, tanukkal hitelesített másolata lehetett. Valószínűleg nem állunk messze az igazságtól, ha a fennmaradt szövegtöredéket – az *Aurelius Mucianus missio causaria*ja kapcsán született *rescriptum* 3. részéhez hasonlóan – egy császári *epistula* egyik részeként, az érintett katona kárrierjét feltüntető „függelékként” értelmezzük. Azonban míg az *Aurelius Mucianus* érintő *rescriptum* másolata kapcsán felmerülhet, hogy nyilvános kifüggesztésre szánták, addig az *Aurelius Auluanus*szal kapcsolatos dokumentum másolata jellegéből fakadóan a *veteranus* saját használatára készült.

A fennmaradt feliratos bronzlemez mindezek alapján egy eredetileg két lemezből álló és összefűzött teljes dokumentum második táblája lehetett, amelynek belső oldalán többek között a katona pályafutását is részletezték. Külső oldalán a dokumentum másolatát hitelesítő személyek, a tanúk nevei álltak. A töredékes bronztábla szövegét az elmondottak és az alább következők alapján a következőképpen rekonstruáltuk (6. kép):

Belső oldal

§

[---] V I V+ [---]

[---] VA ◦ M(arcum) ◦ Aurel(ium) ◦ Aulusa[*num, qui*]

[*fuit del*]ectarius ex provincia Th[*rac*(ia)]

[*civis civ*]itatis Plaulionapoli (!) m[*il*][es]

[*factus i*n leg(ione) XXII P(rimigenia) p(ia) f(ideli) a Divo Anton[ino]

[Mag]no pr(idie) Kal(endas) ◦ Mart(ias) ◦ co(n)s(ulibus) ◦ s(upra) ◦ s(riptis) ◦ id[em ◦ mil(es)]

[duplar]ius (?) missus ex sacra [auctori-]

[tate ◦ d(omini) ◦] n(ostri) ◦ Gordiani Aug(usti) ◦ Id(ibus) [---]

[Sabino II] et Venusto co(n)s(ulibus) h(on)esta missione]

[Pompeius F]alco leg(atus) ◦ Aug(usti) ◦ pr(o) [◦ pr(aetore) ◦ prov(inciae) ◦ Germ(aniae)]

[superioris sacramento solvit (?)---]

&

vagy

§

[---] V I V+ [---]

[---] VA ◦ M(arc--) ◦ Aurel(i--) ◦ Aulusa[n-- , qui]

[*fuit del*]ectarius ex provincia Th[*rac*(ia)]

[*civis civ*]itatis Plaulionapoli (!) m[*il*][es]

[*factus i*n leg(ione) XXII P(rimigenia) p(ia) f(ideli) a Divo Anton[ino]

[Mag]no pr(idie) Kal(endas) ◦ Mart(ias) ◦ co(n)s(ulibus) ◦ s(upra) ◦ s(riptis) ◦ id[em ◦ mil(es)]

[duplar]ius (?) missus ex sacra [auctori-]

[tate ◦ d(omini) ◦] n(ostri) ◦ Gordiani Aug(usti) ◦ Id(ibus) [---]

[Sabino II] et Venusto co(n)s(ulibus) h(on)esta missione] quem]

[Pompeius F]alco leg(atus) ◦ Aug(usti) ◦ pr(o) [◦ pr(aetore) ◦ prov(inciae) ◦ Germ(aniae)]

[superioris dedit (?)---]

&

Külső oldal

[---]

[---]+ES

[---]S

[---]

++M+QR[---]

Dydeio v(eteranus) o [---]

Tharsa o v(eteranus) [o ---]

Aulupor o v(eteranus) [o ---]

A kiegészített szöveg alapján a bronztábla feliratos mezejének eredeti szélessége 15 cm körül lehetett. Ez méretben megfelel a *missio causaria*val kapcsolatos *Philippusok* által kibocsátott császári *rescriptum* felirathordozó bronzlemezének 14,8 cm-es szélességével.

A szöveg elveszett első része

Az elveszett első rész, valószínűleg külön bronzlemezbe vésve *Aurelius Aulusanus libellus*ával kezdődött, amelyet a második bronzlemezen a *rescriptum* követett (ld. feljebb). Az *Aurelius Mucianus missio causaria*jával kapcsolatban kibocsátott dokumentumra épülő mai ismeretanyagunk alapján azonban nem állíthatjuk bizonyosan, hogy ezt a *libellust* is ércbe vészték. Elképzelhető az is, hogy a dokumentum eredetileg csak a *rescriptumból* állt.

A katonává avatás évének *consul*jait ismeretlen szöveggörnyezetben bizonyosan megnevezték a dokumentum első felében, mivel később csak a *s(upra) s(criptis)* formulával utaltak rájuk. Amennyiben a dokumentum első része valóban egy *libellus* volt, úgy lehetséges, hogy a *consul*okat a levél címezésében nevezték meg, például – a 22 egyiptomi származású *veteranus libellus*ának megfelelően – a címzett (helytartó?) ablativusban + *ab Aurel(io) Aulusano veterano leg(ionis) XXII Primigeniae, qui militare coepit ... et ... co(n)s(ulibus) formában*.³⁷

Tabella II (intus)

M(arcum) Aurel(ium) Aulusa[rum]

A dokumentum megmaradt második sorában az elbocsátott katona neve szerepel, aki nem az *Aulus*, hanem – a név S betűjét követő A tisztán felismerhető bal szára alapján – az *Aulusa[fnus]* *cognomen* viselte. A *cognomen* thrák eredete és a következő sorban egyértelműen megadott *ex provincia Thracia origo* alapján a katona thrákiai származása kétségtelen. Az *Aurelius nomen* viselő katona valószínűleg azok közé az egykori thrák újoncok közé tartozott, akik polgárjogukat nem sokkal a *germaniai legi*okba való besorozásuk előtt, a *Constitutio Antoniniana* által kapták meg (ld. alább).³⁹ A [---]VA szótöredék után és a gentilicium előtt egyaránt interpunctióval elválasztott M betű csak a katona *M(arcus) praenomen*ének rövidítése lehetett, mivel a dokumentumban interpunctiókat csak rövidítések után

³⁷ A katonai szolgálat megkezdésére vonatkozó *militare coepit/coeperunt* kifejezéshez ld. IGLSyr XIII, 9050; AE 1955, 238; CIL III, 7505 = IDR III/5, 160; CIL VIII, 2961 és STOLL 2002, 248–256. Hasonló fogalmazással találkozunk egy ugyancsak III. Gordianus-kori (Kr.u. 242) feliraton is (AE 1981, 134; Roma): *militēs leg(ionis) II Parth(icae) Gordianae p(iae) f(elicis) f(idelis) aeternae, qui militare coeperunt Sabino II et Anullino cos* (Kr.u. 216).

³⁸ Az *Aulusanus cognomen* thrák eredetéhez ld. TOMASCHEK 1894, 4; DETSCHEW 1957, 35–37; LÓRINCZ 2005, 98. Ld. még ehhez külön: CIL XIII, 7292 = 11941: ... *Aulupor Aulusani f. ... cives [ex] civitate Anche[alo]*.

³⁹ H. Nesselhauf in NESSELHAUF–LIEB 1959, 182–183; ALFÖLDY 1978, 32–33.

alkalmazták. Ezt a lehetőséget alátámasztja az a tény is, hogy a Kr.u. 3. században éppen a *Thraciából* sorozott katonák körében a leggyakoribb a korábbi névadást tükröző *praenomen* (és esetenként *filiatio*) ekkor már szokatlan feltüntetése.⁴⁰ A katona nevét vagy az elvesztett szöveghez (*rescriptum*?) alkalmazkodó, ismeretlen esetben (2. változat) vagy a mondat feltételezett *sacramento solvit* állítmányához igazodva accusativusba fogalmazták (1. változat).

[*qui fuit de]lectarius* (?)

A dokumentum szövege egy *qui* vonatkozó névmással beiktatott hosszú mellékmondatban folytatódhatott, amely – hasonlóan az *Aurelius Mucianust* érintő *rescriptum* „függelékéhez” – a katona szolgálatának főbb állomásait rögzítette, gyakran napra pontos keltezéssel.

Az első adat szerint *Aurelius Aulusanus* még katonává avatása előtt egy *Thraciából* származó [---]ECTARIVS volt, amely a szöveg természetéből következően csak a katona újonc voltára vonatkozhat.⁴¹ Az *Aurelius Mucianus* leszerelésével kapcsolatos hasonló tartalmú és korú *rescriptum*ban a besorozott személy újonc állapotát is feltüntették, amelyre a *probatus* szóval⁴² utaltak. A problémás szó azonban nem egészíthető ki sem erre, sem az újoncok megnevezésére használt más ismert kifejezésre (*tiro*, *tiro delectus*). Elképzelhető ezért, hogy ebben a dokumentumban az újonc szóra egy szokatlan, máshonnan eddig nem ismert kifejezést alkalmaztak, amely legvalószínűbben a sorozást, újoncizást jelentő *delectus* főnévből⁴³ képzett *delectarius* szó lehetett.⁴⁴ Kiegészítési javaslatunk – a szó hapax volta miatt – természetesen bizonytalan.

A dokumentum szövege alapján a thrák újonc február utolsó napján lett *miles*. Az újoncok a sorozás és a katonává avatás között általában négy, esetleg öt hónapos kiképzésben részesültek,⁴⁵ ezért a *probatio* időpontját valamikor az előző év novemberére tehetjük.

ex provincia Th[ra]cia | *civis civ[ita]tis Plautionapoli* (!)

A dokumentum szövege megadja az újonc origóját, amelyben a provincia megnevezését egy város neve követte. Erre utal a *civitat[is]*ra kiegészíthető [---]ITATIS szótöredék és a szó *polis* végződése. A kisserkeszthető *civis civitat[is]* kifejezés Kr.u. 3. századi használatát számos e korból származó analóg fogalmazás bizonyítja.⁴⁶

⁴⁰ NESSELHAUF–LIEB 1959, 183; ALFÖLDY 1978, 32–33; ld. legutóbb a *Philippusok* által kibocsátott császári *rescriptum* a Moesia Inferiorból származó *M. Aurelius M. f. Mucianust* nevezi meg, ld. PFERDEHIRT 2003, 405.

⁴¹ A kiegészítéshez egyetlen ismert személyre vonatkozó [---]ECTARIVS végződésű főnév sem alkalmas, mivel azok jelentésüket tekintve tartalmilag nem illenek a dokumentum szövegébe: *collectarius*: a Kr.u. 4. században bankár, pénzváltó; ROUECHÉ 1995, 41; *directarius*: betörő tolvaj; OLD, 547; *lectarius*: *faber lectarius* = *lecti*-t készítő mester; OLD, 1012, (CIL VI, 7988); *sectarius*: herélt; OLD, 1719.

⁴² PFERDEHIRT 2003, 402–405; *qui prob<a>tus est Gordiano et Aviola co(n)s(ulibus)*. A *probatus* szót használja egy III. Gordianus-kori papirusz szövege is: P. Dura 89 = CPL, 331. A sorozáshoz összefoglalóan ld. FORNI 1953.

⁴³ OLD 543 és részletesen WATSON 1969, 31; LE BOHEC 1993, 76–77.

⁴⁴ Az *-arius* suffixumhoz ld.: LEUMANN 1977, 298.

⁴⁵ Veget. 2, 5; DAVIES 1969, 208, különösen 230; WATSON 1969, 54–74; LE BOHEC 1993, 80.

⁴⁶ Ld. például a *legio XXII Primigenia* thrák származású katonáit felsoroló Kr.u. 3. századi listán: *cives ex civitate Anchesatol*; CIL XIII, 7292 = 11941; Ld. még *Ulpianus*nak a *Gaius* 3, 74–76-al kapcsolatos kommentárját Ulp. 20.14: ... *quoniam nullius certae civitatis civis est*,....

A *civitas Plautionapoli(s)* formában szereplő településnév csak egy thráciai várossal azonosítható, mivel a *civitas* szót a Kr.u. 3. században már általánosan a városi rangú települések megjelölésére használták.⁴⁷ Ilyen nevű várost azonban nem ismerünk Thrakiából, ezért a városnév bizonyosan többé-kevésbé téves alakban került a dokumentum szövegébe. Mindez nem meglepő, mivel a thráciai városok görög képzésű nevei a latinra való átírás során gyakran torzulnak. Elég itt példaként említeni *Philippopolis* (Plovdiv) városnevét. Rómában néhány thrák származású *praetorianus* Kr.u. 3. századi sírfeliratán ugyanis az elhunyt katonát, mint *civis Filopopuletanus* (!) (CIL VI, 2785) vagy *cives Filopopulitanus* (!) (CIL VI, 2061)⁴⁸ nevezték meg. A *Plautionapoli(s)* alakban lejegyzett thrákiai városnév – a legkevesebb betűtévesztést feltételezve – a *Traianus* által alapított és feleségéről, *Plotináról* elnevezett dél-thráciai város nevére, *Plotinopolisra* (a mai Didymoteikhon, Görögországban)⁴⁹ emendálható. Ezt a lehetőséget támasztja alá a város nevének fennmaradt első *Plautiona-* tagja, amelyben a vulgáris *au* diftongus minden probléma nélkül levezethető az *o* hangból (ld.: *au > o*).⁵⁰ Ezáltal a városnév rontott alakjának emendált első két *Plo-ti-* szótagja megegyezik a névadó császárné, *Plotina* nevének első két szótagjával. *Plotinopolis* neve ráadásul az antik forrásokban is változatos vulgáris névalakokban fordul elő (Πλουτινούπολις [Hierokl. 35]; *Plutinopolis* [Tabula Peutingeriana]; helyi kibocsátású érmeiken: ΠΛΟΤΕΙΥ-ΟΠΟΛΕΙΤΟΥ⁵¹), amely a dokumentum fogalmazójának hiányos ismeretei és az ezzel párosuló „tudálékossága” (hiperkorrektciója) mellett ugyancsak magyarázhatja a név ilyen mértékű torzulását.

mil[es] | factus i[n] leg[ione] XXII P[rimigenia] p[ro]p[ri]a f[ide]li a Divo Anto[nino] | Mag[no] p[ro]p[ri]a Kal. Mart. co[n]s[ul]ib[us] s[up]ra s[cri]ptis)

A kiképzés végeztével *Aurelius Aulusanust* a *legio XXII Primigenia* kötelékébe osztották be, amelynek állandó táborra a *Germania superior* *Mogontiacumban* (Mainz) volt.⁵² A *sacramentum militiae* letételével az újoncból katona lett.⁵³ A dokumentum a katonává avatásra a *miles factus* szófordulatot használta, amelyet katonák karrierjének állomásait felsoroló feliratok⁵⁴ mellett az *Aurelius Mucianust* érintő, már sokszor idézett *rescriptum* is ugyanígy fejezett ki.⁵⁵

Az a később istenek közé sorolt császár, akinek parancsára egykor *Aurelius Aulusanus* a *legio XXII Primigenia* katonájává lett csak *Caracallával* azonosítható. Ezt nemcsak az elbocsátás időpontja, hanem a császár nevéből megmaradt *DIVO*

⁴⁷ Legutóbb ld. BORHY 2003, 415–424.

⁴⁸ Ld. RICCI 1993, 175–208.

⁴⁹ OBERHUMMER 1951, 471; TIB Thrakien, 240–244; TIR K–35, I, 48. Köszönjük Ivo Cholakovnak (Sofia) a város azonosításához nyújtott segítségét.

⁵⁰ Az *au* diftongus *o*-ra való hangfejlődéséhez a vulgáris latinban ld.: BATTISTI 1949, 128; VÄÄNÄNEN 1963, 60 §; MIHAESCU 1978, 132§. Köszönjük Fehér B. szíves segítségét e témában.

⁵¹ STUART POOLE 1877, 169; HEAD 1911, 288. Köszönjük Vida Istvánnak (Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár) a vonatkozó szakirodalom rendelkezésünkre bocsátását.

⁵² A *legio XXII Primigenia* történetéhez összefoglalóan ld.: RITTERLING 1924–1925, 1797–1819; FRANKE 2000, 95–104.

⁵³ Vö. RUINART 1859, 340–342 (*Acta Sancti Maximiliani Martyris*); GÁSPÁR 1982, 45; ld. még CAMPBELL 1998, 121 és CLARKE 1998, 649140.

⁵⁴ CIL XII, 2602 (*factus miles in ead. cohorte*); AE 1899, 190 = CIL XIII 6728 (*[f]actus m[iles] in cohorte VII pr.*); AE 1916, 47 p. 28 s.n. 103 (*factus miles*); AE 1912, 111 (*miles factus VII Iulias*). Magasabb rangoknál ld. ugyanezt például: CIL XII, 2234 (*aquilifer factus est...*, 7. *factus*); AE 1969–70, 661 (*fact. dupl. in ala Pann.*); AE 1969–70, 583 (*factus questor equit. ..., facus dupli. a divo Troiano ..., fatus! explorator*).

⁵⁵ PFERDEHIRT 2003, 403–405: *mil[es] fact[us] (ante diem) XIII Kal[endas] Iul[ias] a Celso p[ro]p[ri]a*.

ANTO[--- | ---]NO betűk is alátámasztják. *Caracallat* a szövegbe pontosan beilleszthető *Divus Antoninus Magnus* névvel consecrálták.⁵⁶

A Kr.u. 2. század végétől – az Augustus által bevezetett 20 év kötelezően és *sub vexillo* esetleg plusz 5 év letöltött szolgálat⁵⁷ helyett – már a *legió*kban is egységesen 25 év szolgálat után bocsátották el a katonákat.⁵⁸ A dokumentum szövegéből tudjuk, hogy *Aurelius Aulus* Kr.u. 240-ben szerelték le (ld. alább), ezért katonává avatása Kr.u. 215-ben, az esemény napra pontos keltezése alapján az év februárjának utolsó napján (febr. 28) került sor. *Probatio*ja tehát a Kr.u. 214. év végére, valószínűleg novemberre tehető. A szövegben korábban is említett, a töredék 6. sorában csak a visszautaló *s(upra) s(criptis)* formulával hivatkozott *consulok* tehát leginkább a Kr.u. 215 év *consula*ival, *Q. Maecius Laetusszal* és *M. Munatius Sulla Cerialisszal* azonosíthatók.⁵⁹

H. Nesselhauf⁶⁰ majd Alföldy G.⁶¹ figyelt fel arra szembevetendő körülményre, hogy a rajnai *legió*k, köztük a *legio XXII Primigenia* kötelékébe szokatlanul nagy számban kerültek thrák katonák. Ezeknek a Thrákiából származó *legios*katonáknak a feliratai⁶² azonos időszakra, megközelítőleg a Kr.u. 3. század harmadik évtizedére keltezhetők és ezáltal egy zárt csoportot alkotnak. A thrák katonák *germaniai* *legió*kba való sorozását Alföldy G. meggyőzően *Caracalla* keleti *expeditio*jával hozta kapcsolatba (Kr.u. 215–218),⁶³ amelyben – keleten előkerült felirataik alapján⁶⁴ – mind a négy Rajna-vidéki *legio* valamilyen szinten képviseltette magát. Nem tudjuk, hogy a *legio XXII Primigenia* teljes állományával vagy csak egy *vexillatio*al vett részt a hadjáratban.⁶⁵ A kérdést nem dönti el a stockstadti (Odenwald) felirat sem (CIL XIII 11781),⁶⁶ amelyet a *legio* egy favágásra létrehozott különítménye állított Kr.u. 214-ben. Amennyiben ugyanis a különítmény csak Kr.u. 214 első felében működött, úgy a teljes *legio* legkésőbb Kr.u. 214. év végére már minden gond nélkül *Thraciaba* érhetett.

A *parthus* hadszíntérre felvonuló nyugati *expeditio*s haderő – beleértve a Rajna-vidékről elvezényelt *legió*kat – egy ideig bizonyosan *Thraciaban* tartózkodott, ahol állományukat helyi újoncokkal töltötték fel háborús létszámmra. A létszámkiegészítésre különösen a *germaniai* *legió*k voltak rászorulva, mivel közvetlenül elvezénylésük előtt jelentős veszteségeket szenvedtek Kr.u. 213-ban, *Caracalla alammann* hadjáratában.⁶⁷ A Rajna vidéki *legió*k valóban csak Kr.u. 214 telére érkezhettek Thrákiába majd Kisázsiaiba, és nem a hajón gyorsabban utazó császárral együtt,

⁵⁶ GESCHE 1978, 387; KIENAST 1996², 163.

⁵⁷ PARKER 1958, 217; KEPPIE 1973, 8–17.

⁵⁸ DOMASZEWSKI–DOBSON 1967, 80; PARKER 1958, 214; MANN 2000, 155–156.

⁵⁹ *Q. Maecius Laetushoz* ld.: PIR V/2, 137–138 n. 54; SEMINARIO 1982, 678; LEUNISSEN 1989, 66, 98, 136, 397; *M. Munatius Sulla Cerialishoz*: PIR V/2 321, n. 735; SEMINARIO 1982, 678; LEUNISSEN 1989, 107, 136, 234, 273, 359, 403.

⁶⁰ H. Nesselhauf in: NESSELHAUF–LIEB 1959, 182–183.

⁶¹ ALFÖLDY 1967, 26–33.

⁶² A rajnai *legió*kba szolgált thrák katonák ismert felirataihoz ld. összefoglalóan: ALFÖLDY 1967 (Anm. 12), 368–370; legutóbb: HAENSCH 2001, 92, 96, 102. A *legio XXII Primigenia* ismert thrák származású katonáihoz ld. RITTERLING 1924–1925, 1819 és ALFÖLDY 1967, 368–369.

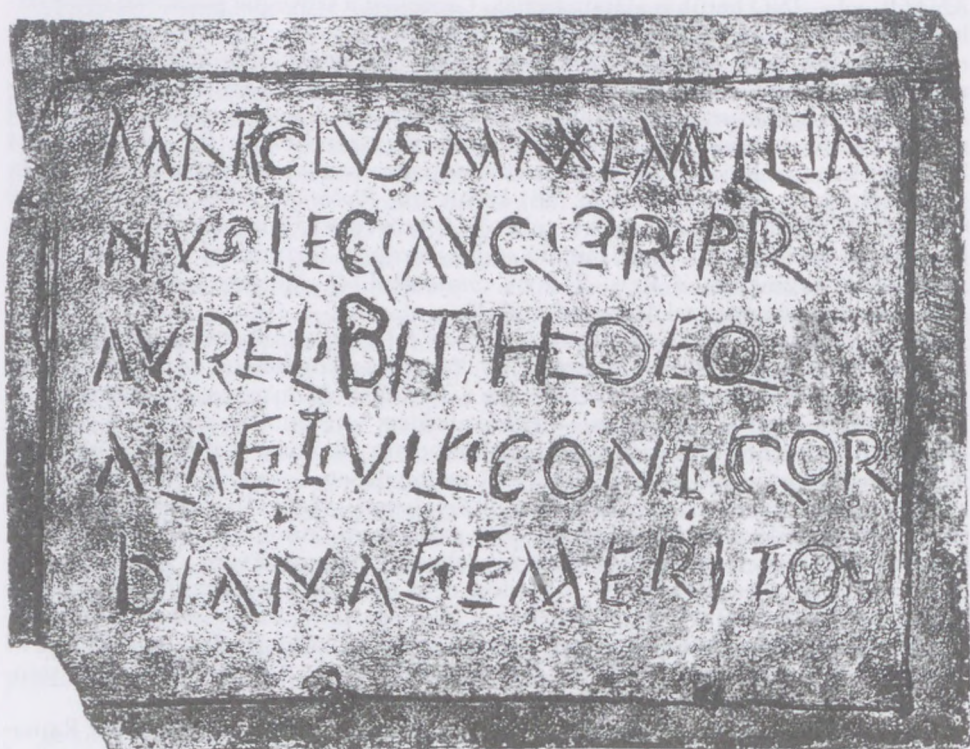
⁶³ Cass Dio 79 (78), 1, 1–5; Herod. 4, 11; HA, Cc 6, 4–5. *Caracalla* keleti *expeditio*jához ld. még: RITTERLING 1924–1925, 1321–1322, 1399, 1450; SCHUR 1949, 2028; COLLEDGE 1967, 170–172; HALFMANN 1986, 225, 230; ROSENBERGER 1992, 117; STYLOW 1989, 387–399. *Caracalla* utolsó éveinek kronológiájához ld. MARICQ 1957, 297–302.

⁶⁴ ALFÖLDY 1967, 372–373 Anm. 34; SPEIDEL 1985, 180–183.

⁶⁵ SPEIDEL 1985, 91; FRANKE 2000, 101.

⁶⁶ SPEIDEL 1983, 112.

⁶⁷ A *legio XXII Primigenia* *Caracalla expeditio Germanica*jában való részvételéhez ld. RITTERLING 1924–1925, 1814; FRANKE 2000, 100–101; a *legio II Adiutrix* veszteségeihez ugyanezen hadjáratban ld. MRÁV–OTTOMÁNYI 2005, 204–205.



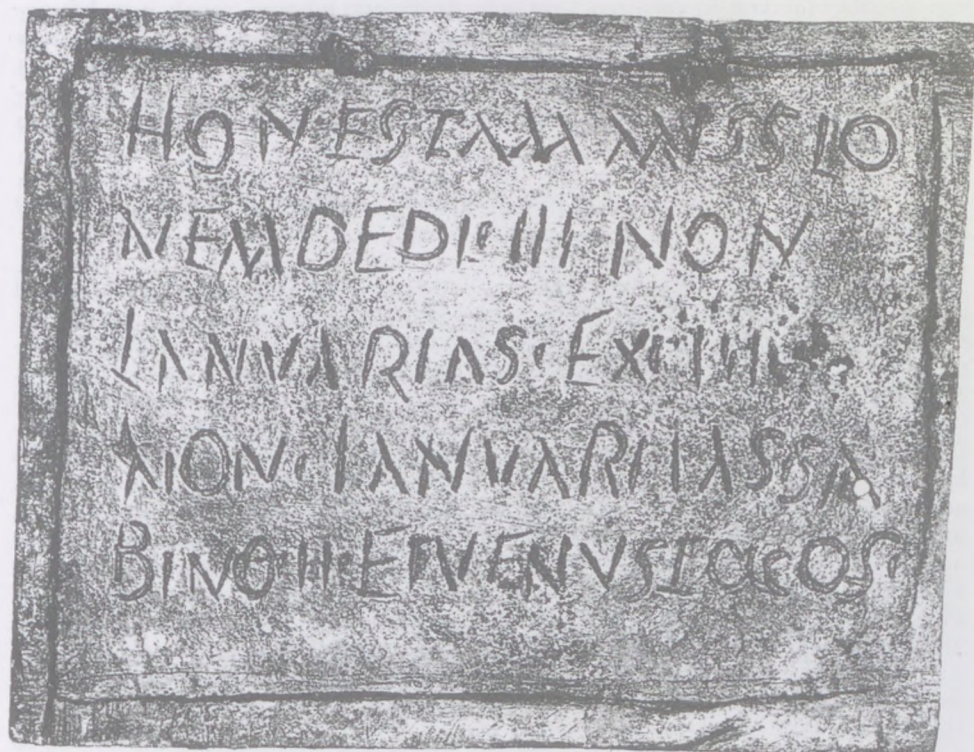
3a–b. ábra. Aurelius Bithusnak, az *ala I Ulpia cont(ariorum) milliaria Gordiana eques*ének Kr.u. 240. január 3-án kibocsátott elbocsátó okmánya (*tabula honestae missionis*). A két lemezből álló dokumentum belső oldalainak fotói. (ECK–ROXAN 1998, 100–108 nyomán)

Abb. 3a–b Das am 3. Januar 240 n.Chr. emittierte Bronzedokument (*tabula honestae missionis*) von Aurelius Bithus, des *eques* der *ala I Ulpia cont(ariorum) milliaria Gordiana*. Fotos von den Innenseiten des aus zwei Platten bestehenden Dokuments (nach ECK–ROXAN 1998, 100–108)

aki Kr.u. 213. december 17-én már bizonyosan Nicomediában tartózkodott.⁶⁸ A *thraciai* sorozás időpontját Alföldy G. az *expeditio*s haderő *thraciai* telelésének idejére, a Kr.u. 214 év végére helyezte,⁶⁹ amely pontosan egybeesik *Aurelius Aulusanus probatio*jának időpontjával. Bizonyos tehát, hogy *Aurelius Aulusanus* is azok közé a nagyszámban ismert thrák újoncok közé tartozott, akikkel *Caracalla parthus* hadjáratához a kivérzett Rajna-vidéki *legio*kat *Thraciában* kiegészítették. (Téves lenne azonban általános következtetést levonni és a rajnai *legio*kban minden Kr.u. 3. század 2–3. évtizedében szolgáló thrák katona besorozását automatikusan ehhez az eseményhez kötni. Ere figyelmeztet a Kr.u. 230-ban elbocsátott *Septimius Bubas*

⁶⁸ SCHEID 1998, 445.

⁶⁹ A *legio III Italica* (CIL III, 14207⁶) és a *pannoniai legio*k egyes egységei a Kr.u. 214–215 év telét ugyancsak *Thraciában* töltötték, amelyet katonáinak *Perinthos*ból és *Byzantion*ból előkerült sírfeliratai bizonyítanak: SPEIDEL 1976, 123–134. A *pannoniai legio*k *Caracalla parthus* háborújában való részvételéhez legutóbb és összefoglalóan ld. MRÁV 2006, s. a.



esete is [RMD IV 611–612 Nr. I,3].⁷⁰ Azokban az esetekben azonban, amikor egy thrák származású katona besorozása Kr.u. 214-re esik, nincs okunk kételkedni az *expeditio orientalis* megelőző thrákiai sorozás tényében.)

A *germaniai legiok* – köztük a *legio XXII Primigenia* – Kr.u. 215–218 között részt vettek a *Caracalla* által megkezdett és *Macrinus* alatt befejezett keleti *expeditio*ban,⁷¹ majd hazatérőben a Kr.u. 218–219 év telét *Bithyniában* töltötték (Dio 79, 4, 5).⁷² Kr.u. 219-ben a Rajna-vidéki *legiokkal* együtt a *Thraciában* besorozott újoncok is visszatértek a *legiok germaniai* állomáshelyeire, ahol a Kr.u. 3. század harmadik-negyedik évtizedében számos feliratos emléket hagytak maguk után.⁷³

id[em mil(es) duplar]ius

Az *idem* személyes névmás alapján a katona még leszerelése előtt valamilyen rangemelésben részesült, amelyről csak annyit tudunk, hogy megnevezése [...]VS-ra végződött. Bizonyosan alacsony rang lehetett, mivel *Aurelius Aulusanus* egyszerű katonaként (*miles*) kapta és utána már nem emelkedett tovább a ranglétrán. Ez az alacsony rang a kiserkeszthetőség szempontját is figyelembe véve

⁷⁰ ECK 1999, 12–17.

⁷¹ RITTERLING 1924–1925, 1322, 1429; ALFÖLDY 1967, 30.

⁷² Ld. ehhez a *legio VIII Augusta* és *XXX Ulpia Victrix Bithyniában* elhunyt katonáinak sírfeliratait: SPEIDEL 1985, 180–183.

⁷³ ALFÖLDY 1967, 368–369.

legvalószínűbben a *miles duplarius* vagy *miles duplicarius* lehetett, amely nem kétszeres zsoldban részesülő *principales* rangot, hanem csak dupla élelmiszer fejadagban részesülő katonát jelentett. E. Sandler szerint a „*duplicarius* in Verbindung mit einem Dienstgrad gewährt nur den doppelten Verpflegungssatz. *Duplicarius legionis* oder *miles duplicarius* ist die Dienstbeziehung des Gruppenführers bei den Fußtruppen; auch er erhält nur die doppelte Ration”.⁷⁴

missus ex sacra [auctori]tate d[omi]ni) n[ost]ri Gordiani Aug[ust]i ... h[on]esta missione]

Tekintettel *Aurelius Aulusanus* katona voltára, a 7. sorban szereplő *missio* kitétel csak a hadseregből való elbocsátására vonatkozhat. Az elbocsátási mód a *multa genera missionum* egyike volt.⁷⁵ A szövegben azonban egy szó sem utal *missio causaria*-ra, amelyet bizonyosan részleteztek volna, éppen a megmaradt sorok egyikében. *Missio ignominiosa*ra vonatkozó utalást sem tartalmaz a szöveg (bronzba vésett dokumentumot erről valószínűleg amúgy sem állítottak volna ki), ezért az elbocsátás biztosan *missio honesta* volt.⁷⁶ A 7. sorban kezdődő és a 9. sorban folytatódó kifejezés (*missio ... honesta missione*) második szavának kezdőbetűje, pontosabban annak töredéke valóban egy H betű bal szárának felső részével is azonosítható, amely nem mond ellent értelmezési javaslatunknak. A megmaradt szöveg alapján azt is bizonyosan kizárhatjuk, hogy a katonát tisztességes elbocsátással, azonban kérésére szolgálati idejének tényleges letöltése előtt (*ante tempus*) szerelték le. Ebben az esetben ugyanis a vonatkozó kifejezés a CIL VIII 4594 számú felirat analógiájára *missus ante tempus ex indulgentia Imperatoris honesta missione* lenne.⁷⁷

A felirat 7. és 8. sorai tehát az elbocsátó uralkodói kegyre (*auctoritas, indulgentia*) utaló kifejezést és a császár nevét tartalmzták. A császári megnyilvánulást *ex sacra [auctoritate]* vagy *ex sacra [indulgentia]* alakban is kifejezhetnék írásban, ha bővebben fogalmaztak.⁷⁸ Jelen esetben mindkettő egyenértékű. A császárra utalóan *sacra* jelzővel kibővített formula katonai elbocsátó okmányok szövegéből eddig nem ismert, használata inkább közigazgatási környezetben figyelhető

⁷⁴ SANDER 1959, 242, 245, 247.

⁷⁵ Dig. 3.2.2.2, Ulpianus 6 ad ed. „ignominiae causa missum”: hoc ideo adiectum est, quoniam multa genera sunt missionum. est honesta, quae emeritis stipendiis vel ante ab imperatore indulgetur: est causaria, quae propter valetudinem laboribus militiae solvit: est ignominiosa. ignominiosa autem missio totiens est, quotiens is qui mittit addidit nominatim ignominiae causa se mittere: semper enim debet addere, cur miles mittatur: sed et si eum exauctoraverit, id est insignia militaria detraxerit, inter infames efficit, licet non addidisset ignominiae causa se eum exauctorasse. est et quartum genus missionis, si quis evitandorum munerum causa militiam subisset: haec autem missio existimationem non laedit, ut est saepissime rescriptum. Cf. Aus. Macer lib. II. de re militari - Dig. 49, 16, 13, 3: „Missionum generales causae sunt tres: honesta causaria ignominiosa. Honestae est, quae tempore militiae impleto datur: causaria, cum quis vitio animi vel corporis minus idoneus militiae renuntiatur: ignominiosa causa est, cum quis propter delictum sacramento solvitur. Et is, qui ignominia missus est, neque Romae neque in sacro comitatu agere potest. Et si sine ignominiae mentione missi sunt, nihilo minus ignominia missi intelleguntur”. Ld. még a cod. Theod. 7, 20, 12, 21, 3.

⁷⁶ 3. századi elbocsátási emlékekhez ld. még STOLL 2002, 235–280, ld. még uo. 262 a dokumentumtípushoz; a *legiokból* való elbocsátásokhoz vö. még összefoglalóan MANN 2000.

⁷⁷ MANN 2000, 159, a CIL VIII 4594 felíratra hivatkozva.

⁷⁸ Császárra utalóan ld. pl. CIL III, 1312 = ILS, 1593 – *Dacia, Ampelum* – szintén magánügyre vonatkozólag.

meg.⁷⁹ Azon szövegeknek, amelyekben a *principatus* korának 2–3. századában a formula valamelyik császár nevével együtt tűnik fel, közös jellemzője, hogy a helytartó járt el valamilyen a birodalmi közigazgatás keretébe tartozó kérdésben *ex auctoritate imperatoris*. Az elbocsátást (vö. még CIL III 6787), és ezzel együtt a *sacramentum militiae*⁸⁰ alól való felmentést mindenképpen az eskü egyik tárgya a császár adta,⁸¹ így az éppen olvasható megfogalmazás a korabeli kancelláriai szóhasználatot tükrözi. A császár nevében ilyen és hasonló esetekben is az illető tartomány helytartója, mint a helyi hadsereg parancsnoka járt el.⁸²

A 8. sor végén a hónap neve állt, amelynek *Idusán*, 13-án vagy 15-én történt az elbocsátás. A sor végére 7–8 betű fér el, amely a sor teljes kitöltése esetén egy hosszabb nevű hónapot feltételez. Ha a sort nem töltötték ki teljesen, úgy az elbocsátás ideje természetesen az év bármelyik hónapja lehetett. Az elbocsátások azonban hagyományosan a – hosszabb nevű – téli hónapokban történtek, amikor a hadakozás vagy a nagyobb csapatmozgások szüneteltek. Valószínű ezért, hogy vagy az év elején februárig, vagy az év végén október és december között bocsátották el a katonát. Ha ragaszkodtak a 25 esztendő hozzávetőleg napra pontos kitöltéséhez, ami nem állítható úgy a sorozás valószínűsíthető hónapjában, azaz novemberben, a hónap 13-ára eső *Idusán* történhetett az elbocsátás is.

Civil ünnepekben nem bővelkedett a hónap.⁸³ Ha a *honesta missio* alkalma valóban a hadsereg vallási életéhez tartozó ünnep volt,⁸⁴ úgy elsősorban katonai közegben lehet a nap jelentőségét keresni. Mivel a szöveg nem ad támpontot így az elbocsátási hónap nem nevezhető meg pontosan. A korábban kiadott diplomák – amelyek a *sacramentum* alóli felmentést illetően megegyezők az itt tárgyalt okmány tartalmával – kibocsátási napjai nem mutatnak szabályszerűségeket. Bármely hó *Idusa* elenyészően fordul elő rajtuk, nem többször, mint akármelyik másik nap.⁸⁵ Ugyanez a jelenség figyelhető meg a Kr.u. 3. század első felében és az azt követő években kiadott *praetorianus* diplomákon is.⁸⁶ Eszerint a *honesta missio* ünnepe, ha pontosan az elbocsátáskor tartották is, magához a bármikori elbocsátás tényéhez és nem valamely naptári naphoz kötődött. Egyedül az *Aurelius Auluanus* elbocsátásának napja miatt (*Idus*) szóba sem kerülő január 7-e az a nap, amely többször feltűnik a diplomákon, illetve pl. a *Severus Alexander* kori *Feriale Duranum*ban is, mint a katonák elbocsátásának és számbavételének napja.⁸⁷ *Aurelius Auluanus* elbocsátásának napjához és annak vallási hátteréhez ezért csak *Iuppiternek* és általa az *Idusnak* juthatott valami szerep.⁸⁸

⁷⁹ Ld. pl. a Kr.u. 226–244 közé keltezhető *Lis fullonum de pensione non solvenda* szövegében v. 8, v. 11 – CIL VI, 266 = FIRA III, p. 510–513 nr. 165; Ld. még pl. a következő, több mint egy évszázaddal korábbi határjelző kövek azonos szövegeiben: CIL VIII, 10667 = IAlg, 2939 – Theveste; IAlg, 2939bis – Theveste; IAlg, 2978 – Ksar el Boum; IAlg, 2988 – Aim Kamellel; IAlg, 2989 – Youks; CIL VIII, 21978 – Ad Mactarim; CIL VIII, 4676 = IAlg, 2828 = CIL VIII, 28073 = AE 1898, 39 = IAlg, 2829a, b = CIL VIII, 28074 = IAlg, 2080 – Madaura: *ex auctoritate imperatoris* a helytartó állíttatta a határjelző köveket

⁸⁰ Összefoglalóan ld. DÖLGER 1906; TONDO 1963, 1–123; BÖMER 1966, 77–133; GÁSPÁR 1982, különösen 37–79.

⁸¹ Vö. pl. CIL XVI, p. 146, Appendix nr. 13, Subscriptio. Az okmány 150. január 22-re keltezett, a császár nevében a helytartó járt el.

⁸² Ld. még MANN 2000, 157–159, 161; STOLL 2002, 271 és uo. a 217. jegyzetet a régebbi fontosabb irodalommal.

⁸³ Vö. RÜPKE 1995, 199 a régebbi irodalommal.

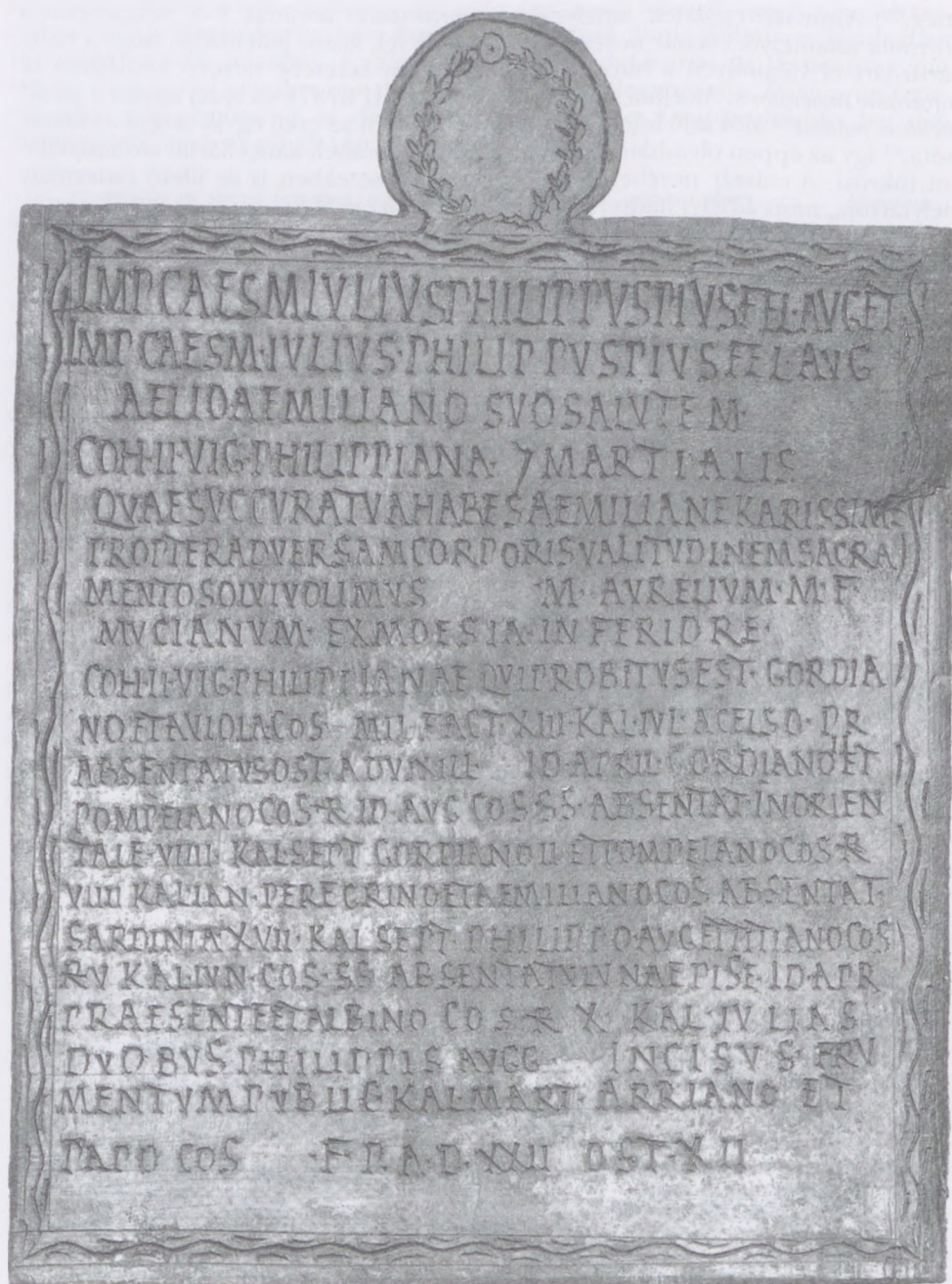
⁸⁴ Ld. STOLL – óvatos megfogalmazású következtetését – 2002, 279.

⁸⁵ Vö. pl. CIL XVI, p. 185–186, cap. IX. Dies et Annus.

⁸⁶ RMD V, p. 888–914, nr. 455–474.

⁸⁷ Vö. BOHEC 1993, 280–282.

⁸⁸ Egy közelítő példaként vö. CIL VIII 4642 = IAlg 1 1027 – Algeria, Thagora: *A legio III Augusta egy veteranusa elbocsátása alkalmával Iuppiter Statornak állíttatott oltárt „quod miles voverat missus honesta missione posuit”* indokkal.



4. ábra. A Philippusok *rescriptuma*, amelyben hozzájárultak a *cohors II Vigilum Philippiana* katonájának, M. Aurelius M. f. Mucianusnak *missio causaria*val való leszereléséhez.
- Abb. 4. Das Rescript der Philippini, in dem sie der Entlassung mit *missio causaria* des Soldaten der *cohors II Vigilum Philippiana*, M. Aurelius M. f. Mucianus zustimmen.

- IMP CAES M IVLIVS PHILIPPVS PIVS FEL·AVG ET
 IMP CAES M·IVLIVS·PHILIPPVS PIVS FEL·AVG
 AELIO AEMILIANO SVO SALVTEM·
 COH·II·VIG·PHILIPPIANA·> MARTIALIS
- 5 QVAE SVCCVRA TVA HABES AEMILIANE KARISSE
 PROPTER ADVERSAM CORPORIS VALITVDINEM SACRA
 MENTO SOLVI VOLIMVS ·M· AVRELIVM·M·F·
 MVCIANVM· EX MOESIA·INFERIORE·
 COH·II·VIG·PHILIPPIANAE QVI PROBITVS EST· GORDIA
- 10 NO ET AVIOLA·COS· MIL·FACT·XIII·KAL·IVL·A CELSO· PR
 ABSENTATVS OST· A D VIXILL· ID·APRIL·GORDIANO^{II}ET
 POMPEIANO COS · R ID· AVG COS·S·S·ABSENTAT·IN ORIEN
 TALE·VIII· KAL·SEPT GORDIANO II ET POMPEIANO COS R
 VIII KAL·IAN·PEREGRINO ET AEMILIANO COS ABSENTAT·
- 15 SARDINIA·XVII·KAL SEPT PHILIPPO·AVG ET TITIANO COS
 R V KAL·IVN·COS·S·S·ABSENTATV LVNAE PISE·ID·APR
 PRAESENTE ET ALBINO COS R X· KAL ·IVLIAS
 DVOBVS PHILIPPIS AVGG· INCISVS·FRV
 MENTVM PVBLIC·KAL·MART· ARRIANO ET
- 20 PAPO COS ·F·P·A·D·XXII OST·XII

5. ábra. A Philippusok rescriptumának átirata (PFERDEHIRT 2003, 403–405 nyomán)

Abb. 5 Die Umschrift des Rescripts der Philippii (nach PFERDEHIRT 2003, 403–405)

[Sabino II] et Venusto co(n)s(ulibus):

A *consul*pár nevei az okmány kiadásának és egyben a katona elbocsátásának évét jelzik. A *consulok* neveiből a szövegben csak a *Venustus* név maradt fenn. Ezzel a névvel III. *Gordianus* uralkodása alatt csak *Ragonius Venustus* volt *consul*, *Suetrius Sabinus*szal együtt. A két *consul ordinarius* közül a rangidős, a másodszor hivatalban álló jól ismert *C(aius) Octavius Appius Suetrius Sabinus*, aki először 214-ben, másodszor 240-ben volt *consul ordinarius*.⁸⁹ *Ragonius Venustus* pályafutásáról – azon kívül, hogy 240-ben ő is *consul ordinarius* volt – lényegesen kevesebbet tudunk.⁹⁰ A *consul*keltezés szerint *M(arcus) Aurel(ius) Aulusafnus* Kr.u. 240-ben kapott *honesta mis*sio

⁸⁹ Ld. PIR² O 25; AE 1985, 332; Dio 78, 13, 2. Pályafutásához ld. MOMMSEN 1872, 130–143; PIR 1/II, 425–426; RITTERLING 1927, 81–82; LAMBRECHTS 1937, 33 nr. 292; THOMASSON 1962, 463–465 nr. 40; ALFÖLDY 1967, 52; ALFÖLDY 1968, 148; DIETZ 1980, nr. 62 p. 192–196; CAMODECA 1985, 1–15; LEUNISSEN 1989, 256, 320, 353, 359; FITZ 1994, 1027–1029; PEACHIN 1996, 101–106; ALFÖLDY, CIL VI, Suppl. 8, 41194, p. 4980 teljeskörű további irodalommal. Vö. még SZABÓ 2000, 85–109.

⁹⁰ PIR² R 16; vö. még ALFÖLDY 1982, 335; ROXAN–ECK 1998, 105–106.

[*Pompeius F*]alco leg(atu)s Aug(usti) pr(o) [pr(aetore) prov(inciae) Germ(aniae) | Superioris]:

A katonát ténylegesen elbocsátó, illetve őt az eskü alól a császár nevében felmentő helytartó személyének és származásának meghatározása a fennmaradt névrész alapján kísérlelhető meg, figyelembe véve azt a társadalmi réteget is, amelyből a korszak helytartói kikerültek. Az ---]ALCO betűcsoport eleje letörött ezért az csak névtöredék lehet és nem ebben az alakban teljes – önálló *cognomen*.⁹¹ A betűcsoportot csak egy névelem tartalmazza, éspedig a *Falco*, illetve a belőle továbbképzett nevek. Az ismert személyek egyetlen kivétellel⁹² ugyanabba a családba tartoznak.⁹³ A *Falco* névelem használata az adott társadalmi rétegben, a korban egyedül a *Pompeii Falcones* szenátori rendű család tagjaira jellemző. Az elbocsátóokmány szövegéből megismert --- *Falco* így valószínűleg ehhez a családhoz kötődik, de nem határozható meg pontosan, hogy milyen módon. Gentiliciuma ezáltal *Pompeius*, praenomenje és esetleges supranomenjei továbbra is ismeretlenek maradnak. A *patriciusi* rangú család meglehetősen jól ismert, több *consul* is adtak a birodalomnak a Kr.u. 2. század során.⁹⁴ A 240-re keltezhető okmányban szereplő helytartóhoz időben a 193-ban *consul*ságot viselt *Q. Pompeius Sossius Falco*⁹⁵ és *Sulpicia Agrippina* fia *Q. Pompeius Falco Sossius Priscus*⁹⁶ esik közelebb. Az ő pályafutásának ismert közigazgatási és papi elemei a *praetor designatus* rangig *Caracalla* uralkodási idejére, kisebb valószínűséggel *Elagabalus* korára keltezhetők. Időrendben hozzá igazodhat a 240-ben helytartóságot viselő személy, aki eszerint a fia is lehetne, de legalábbis a fia korosztályába tartozik.⁹⁷ Fenntartást csak az okoz, hogy a 3. század közepe táján az előkelő *patriciusi* nemzetségek tagjai általában már nem viseltek helytartóságot.⁹⁸ Ha nem kivételről van szó, úgy az is feltehető, hogy a család oldalági, esetleg a lovagrendből felemelkedett rokonságához tartozott a 240-ből megismert [*Pompeius F*]alco.⁹⁹

A *legio XXII Primigenia Pia Fidelis*, amelyből *M. Aurel(ius) Aulus*[*fnus*]t elbocsátották a *germania superiori* hadrend része volt.¹⁰⁰ A császár nevében a *honesti missi*ot csak a *legio* táborának helyet adó tartomány feletti főhatóság, a tartományi haderő parancsnoka azaz a helytartó adhatta.¹⁰¹ Ezáltal [*Pompeius*] *Falco*ról megállapítható, hogy az okmány kibocsátásakor *Germania Superior* provincia helytartója

⁹¹ *Alco* névvel egyetlen személy ismert, aki *Claudius* korában orvos volt, ld. PIR2 A 493.

⁹² I. Prusias ad Hypium 7 – *M(arcus) praenomennel, Domitius gentiliciummal, Paulianus cognomennel* – a *Falco supranomenjeként* szerepel.

⁹³ Vö. AÉ, 1993: 828; PIR² P 671; PIR² P 681; PIR² P 603; PIR² P 655; PIR² P 602; PIR¹ S 561 (= P 681); PIR¹ S 0557 (= P 655); PIR² P 798 (= S1 558).

⁹⁴ PIR² pars VI, 263–266: *Pompeius Falco*: n. 639, 602, 656, 651, 655, 603 – ld. még a 29. sztemmát: *Pompeii Falcones*, 265.

⁹⁵ PIR² n. 655.

⁹⁶ PIR² n. 603.

⁹⁷ Pl. *Q. Roscius Sex. f. Quir. Coelius Murena Silius Decianus Vibullius Pius Iulius Eurycles Herculanus Pompeius Falco cos. suff. a. 108* (PIR² 602). Fia *Q. Pompeius Sossius Priscus cos. ord. a. 149* (PIR² 656). Fia *Q. Pompeius Q. f. Quir. Senecio Roscius ... Sossius Priscus cos. ord. a. 169* (PIR² 651). Fia *Q. Pompeius Sossius Falco cos. ord. a. 193* (PIR² 655). Fia *Q. Pompeius Falco Sossius Priscus* (PIR² 603), aki nem volt *consul ordinarius*, *suffectus consulságára* nincs még adat. A felsorolás mutatja, hogy ugyanazon családban az apákhoz képest a fiúk 20–40 éves időközzel váltak *consullá*. Eszerint, ha a 193 évi *consul* leszármazottja volt a 240-ből megismert helytartó, úgy legfeljebb az unokája lehetne.

⁹⁸ ALFÖLDY 2001, 121.

⁹⁹ Pontosan ezt a névalakot látjuk viszont egy rómvavárosi feliraton: AÉ 1921, 90 – *Dis Man(ibus) | locus adsignatu[s] | ex indulgenti[a] | Pompei Falcon[is]*. A feliraton szereplő személyről semmit nem tudunk, így csak a két név hasonlósága jelezhető, annak bizonyossága nélkül, hogy ugyanarról a személyről van-e szó.

¹⁰⁰ RITTERLING 1924–1925, 1797–1819; FRANKE 2000, 95–104.

¹⁰¹ Vö. MANN 2000, 157–159, 161.

volt. A *principatus* korából nem ismerünk minden *germania superiori* helytartót, különösen nem a Kr.u. 3. századból.¹⁰² *M. Aurelius Aulusanus* elbocsátó okmányát Kr.u. 240-ben állíttatta ki [*Pompeius F*]alco. A korszakból eddig *Sex. Caius Clementinus Priscillianus* ismertük, aki 231-ben állt a tartomány élén. Utána legközelebb csak *A/--Janus* vagy *M/--Janus*-t aki 241/242-ben volt a tartomány helytartója.¹⁰³ Az ő elődje lehetett a helytartói szolgálati időtartam figyelembevételével [*Pompeius*] *Falco*, akinek *germania superiori legatio*ja így 241-ig tartott. Kezdetét biztonsággal nem lehet meghatározni. A helytartói ideje 2–3 év lehetett, így nagyjából 238–239 körül érkezhetett *Germania Superior*ba a helyi császári közigazgatás élére. Szabályszerűségnek mutatkozik, hogy a Kr.u. 2–3. században a *germania superiori* helytartók a helytartóság előtt a *consuls*ágot viselt személyek sorába emelkedtek. Két *consules ordinarii* kivételével a többiek *consules suffecti* voltak a helytartóságot megelőzően.¹⁰⁴ Joggal feltételezhető ugyanez [*Pompeius*] *Falco* esetében is. Mivel a korszak minden *consul ordinarius*át ismerjük, így nyilvánvalóan ő is *consul suffectus* volt korábban, valószínűleg valamikor a harmincas évek második felében, de *germania superiori* helytartói megbízatásának kezdőéve előtt.

[*sacramento solvit ---*]:

A sorozást követően kiképzett újonc a katonai eskü, azaz a *sacramentum militiae* letételével vált *miles*szé.¹⁰⁵ Elbocsátáskor a katonát felmentették az eskü alól (*sacramento solvitur*).¹⁰⁶ Az ismert katonai elbocsátó okmányok szövegeiben ritka a *sacramentum*ra való utalás, ellentétben a korabeli és későbbi jogi szövegekben olvasható esetekkel.¹⁰⁷ Korábban egy Kr.u. 150. január 22-re keltezett szövegben,¹⁰⁸ a korból pedig az idézett *Philippus Arabs* korabeli *missio causaria* (ld. feljebb 4) szövegében esik szó a *sacramentum* alól való felmentésről.¹⁰⁹ Joggal feltételezhető, hogy a III. *Gordianus* kori elbocsátó okmány szövegének vége is a katonai eskü alól való felmentés tényét rögzítette. A felmentést illetve az elbocsátást természetesen a helytartó végezte. A külön kérésre és fizetség ellenében kiállított, elbocsátást igazoló bronzokmányok pedig helyben, azaz a megfelelő tartományban készültek.¹¹⁰

tabella II (extrinsecus)

----- | [---] (vac.) ++M+OR[---] | [---]+es (vac.) Dydei v(eteranus) [---]
-] | [---]s (vac.) Tharsa v(eteranus) [---] | [---] (vac.) Aulupor v(eteranus) [---]

Az okmány jellegéből kiindulva a külső oldalon álló nevek csak a tanúk nevei lehetnek, annak ellenére, hogy a feljebb bemutatott három korabeli hasonló témájú okmány egyikén sem szerepelnek vagy nem maradtak fenn a hozzájuk tar-

¹⁰² Vö. ECK 1985, 3–103, nr. 1–55, 56, 57; egy újabban megismert Domitianus kori helytartóhoz ld. WEISS 2004, 229–234.

¹⁰³ Ld. ECK 1985, 92–95, Nr. 49–50.

¹⁰⁴ ECK 1985, 94: „Doch finden sich unter den gesamten Legaten von Germania superior und inferior im 2. und 3. Jahr. nur zwei, die vorher consules ordinarii waren, alle anderen erhielten einen Suffektkonsulat.”

¹⁰⁵ A terjedelmes irodalomból ld. pl. DÖLGER 1906; TONDO 1963, 1–123; BÖMER 1966, 77–133; GÁSPÁR 1982, és főleg 37–79.

¹⁰⁶ Vö. Tac. Ann. 16, 13, 3; Dig. Ulpianus: 49, 18, 2; Dig. Modestinus: 27, 1, 8; Cod. Theod. 7, 20, 12, 21, 3; Cod. Iust. 4, 21, 7; 5, 65, 1.

¹⁰⁷ Vö. STOLL 2002, 268–270 a korábbi irodalommal.

¹⁰⁸ CIL XVI, p. 146, Appendix nr. 13; ld. még STOLL 2002, 269–270.

¹⁰⁹ PFEDERT 2003, 403–405; PFEDERT 2004, 192–194, Nr. 75.

¹¹⁰ MANN 2000, 157, 161.

tozó tanúnevek.¹¹¹ Az erőteljes poncolás nyomai a főszöveget megnyomva a belső oldalon is látszanak, így a belső oldal szövegének elkészülte után kerültek a lemezre, más kéz által és más technikai feltételekkel. Ugyanez megállapítható az átfűzéshez fűrt lyukakról is, amelyek a 8. sor utolsó két megmaradt betűjének felső részét átütik. A lyukakat és a tanúneveket az okmány lezárását követően fűrták illetve poncolták a lemez felületébe, a külső oldalon. Emellett a pecsétartó ráforrasztásának nyomai is észlelhetők a tanúnevek között, amint fentebb már megállapítottuk. A pecsétartó elhelyezése indokolhatta, hogy a nevek részeit (*praenomen* + *nomen gentile* + *cognomen*) nem egymás után poncolva tették rá a lemezre, hanem a *nomen gentile* után nagyobb szünet következik – a pecsétartó helye – és utána a *cognomen*ek. Ezzel a kor katonai elbocsátóokmányai közül nincs egyedül az itt tárgyalt *rescriptum*. Egy Kr.u. 247. január 7-re keltezett *praetorianus* okmányon, a *tabella II extrinsecus* teljes felületét elfoglalja a 7 tanú neve. A tanúnevekből két oszlopot formáltak a teljes oldalon. Az első oszlopban a *praenomen* egy betűvel rövidítve és a *nomen gentile* genitívusban, mellettük jobbról az okmányt átfűrő két lyuk majd a *cognomen*ek genitívusban. A *nomen gentile* és a *cognomen*ek által alkotott két oszlop között egy oszlopnyi távolságot hagytak – a pecsétartó részére.¹¹² A tanúnevek utólagos beponcolása a belső oldal szebb és vésett írásmódjával szemben, arra utalhat, hogy míg a főszöveg, illetve a pecsétartó korábban és a megfelelő környezetben került rá a táblára, addig maguk a pecsétek illetve a hozzájuk tartozó nevek abban a közegben ahonnan a katona hazaindult, azaz lehetségesen a táborban.

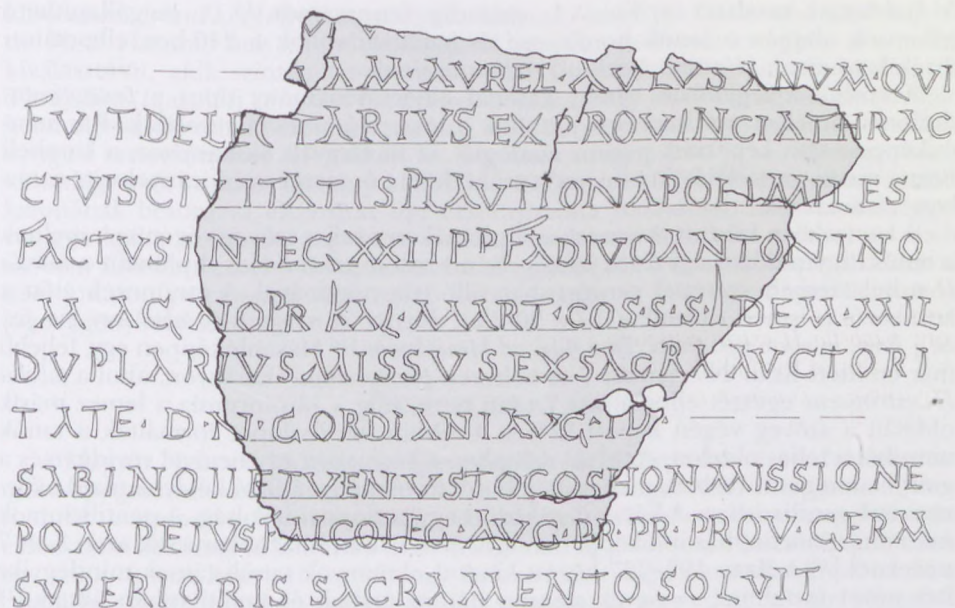
A meglévő és két oszlopban elhelyezett – valószínűleg egy betűvel rövidített *praenomen*, mellette kírtn *nomen gentile* aztán szünet (pecsétartó) és *cognomen* – tanúnév elhelyezési szerkezettel, amennyiben a korábban alkalmazott mód szerint jártak el, úgy még három név szerepelhetett a meglévők felett – azaz összesen hét tanúnév. Különös, hogy a nevek nominatívusban állnak, szemben az összes eddig megismert diploma és katonai elbocsátóokmány névsoraival, ahol a tanúnevek genitívusban voltak feltüntetve. Egyedül a 2. oszlop 2. sorában álló *Dydei* névalakra lehetne ráfogni, hogy genitívusba fogalmazták. Ugyanabban a sorban az előtte álló [---]+ES végződés azonban egyértelműen nominatívusban áll, amely önmagában is cáfolja a név genitívusba való fogalmazásának lehetőségét. Ráadásul a *Dydei* ugyanebben az alakban létező thrák név volt.¹¹³ Mindez tehát azt bizonyítja, hogy a 2. oszlop többi nevéhez hasonlóan a *Dydei* név is nominatívusban állt. A 2. oszlop 3. és 4. neve probléma nélkül genitívusba deklinálható, ezért nem állítható, hogy idegen ortográfiájuk miatt tüntették fel őket nominatívusban. Egyelőre ugyanígy példa nélkül áll a jelenség, mint maga a dokumentum. A *cognomen*eket feltüntető második oszlop 2., 3. és 4. sorába poncolt négy névből és fennmaradt betűtöredékeiből csak három név azonosítható egyértelműen. Mindhárom jellemzően thrák név,¹¹⁴ amelyeket a polgárjoghoz jutás után *cognomen*ként viseltek. Ebben a minőségükben az elbocsátásakor a negyvenes éveinek közepén, második felében járó *M(arcus) Aurel(ius) Aulusa[fnus]* honfitársai lehettek. A 2. oszlop 1. sorának fennmaradt ++M+OR[---] betűsor ugyancsak egy név része lehet, amelyet a *[v(eteranus) ---]* rövidítés és a csapatnév követett. A betűk felismerhető és értelmezhető névtöredékké azonban nem állnak össze.

¹¹¹ Összefoglalóan a diplomákon szereplő tanúkhöz ld. MORRIS–ROXAN 1977, 299–333. Hasonló típusú okmányt mint az itt tárgyalt a szerzők még nem ismerhettek a tanulmány megjelentekor. A tanúkra vonatkozó általános jellegű megállapításaik, azonban itt is helytállóak.

¹¹² RMD V, p. 912, nr. 473; Az említettekhez hasonló szerkezetűek a korszak azon *praetorianus* diplomái is, amelyek 212 után kerültek kiadásra, ld. még RMD V, p. 888–911, nr. 455–472.

¹¹³ DETSCHEW 1957, 151 – *Dydei*.

¹¹⁴ Vö. TOMASCHKE 1894, 4 – *Aulu-por*, 30 – *Dida*, 36 – *Tarsa*; DETSCHEW 1957, 37–38 – *Aulupor(us)*, 492–494 – *Tharsa*, 151 – *Dydei*.



6. ábra. A M. Aurelius Aulusanus elbocsátásával kapcsolatos dokumentumtöredék belső oldali szövegének kiegészítési javaslata. (Rajz: Mráv Zs.)
- Abb. 6 Ergänzungsvorschlag zum Text auf der Innenseite des Fragments vom Rescript zur Entlassung von M. Aurelius Aulusanus. (Zeichnung: Zs. Mráv)

A 2. oszlop *cognomen*jei után a 2–4. sorokban a névtől interpunctióval leválasztott V betűk állnak, amelyeket követően a fennmaradt 2. sor szerint ugyancsak interpunctio állt. Feltehető, hogy az interpunctiókkal mindkét oldalról elkülönített V betűk mindhárom sorban a *v(eteranus)* szó rövidítései, amelyet helyhiány miatt jelöltek egy betűvel. A *v(eteranus)* szót pedig a csapattest, ez esetben valószínűleg a *legio XXII Primigenia* megnevezése követhette, nem tudni milyen rendszerű rövidítésekkel. Feltehető, hogy ugyanakkor szereltek le ők is. *Aulupor*; [---]+*es Dydei és [---]s Tharsa* *cognomen*jeik alapján az elbocsátó okmányt kapó *Aulusanus* honfitársai voltak. Ebből kiindulva valószínűleg ++M+OR[---] is. A *praenomen* és *nomen gentile*t tartalmazó oszlop terjedelmi egyensúlyban állhatott a *cognomen* és a státusz valamint a csapatnevet feltüntető oszloppal, ennek ellenére a pecsét-tartó, illetve a zsinór átbujtatására szolgáló kettős lyukak nem pont középen helyezkednek el. Mivel a főszöveg szerinti nézet jobb oldala felé tolnak a lyukak, és nincs túl sok hely, megkockáztatható az a feltevés, hogy vagy rövidítették a *nomen gentile*-ket, vagy elhagyták a *praenomen*eket. Analógia vagy újabb töredék előkerülése adhatna határozott választ a kérdésre.

A Kr.u. 1. században tanúként a honfitársakat alkalmazták Kr.u. 73/74-ig, ve-gyesen *veteranus*okat és aktív katonákat. Azt követően azonos státusú tanácsopor-tok látták el nevükkel az okmányokat *Hadrianus* uralkodásának utolsó éveivel bezárólag. Ezután amíg katonai diplomákat kaptak a segédcsapatok *veteranus*ai, hét tanú hitelesítette az okmányt szigorú rang szerinti sorrendben. Egyik korszak változásai sem érintették a Róma városi csapatok *veteranus*ainak kiosztott diplomák tanúit, akik minden esetben az okmányt kapó személy, a *veteranus* bajtársai voltak.

A *hadrianusi* rendszer a Kr.u. 4. századig fennmaradt.¹¹⁵ A megállapítható jellemzők alapján a tanúk honfitársai és bajtársai voltak a 240-ben elbocsátott thrák katonának *M(arcus) Aurel(ius) Aulusa(fnus)nak*.

A korból a legjobban ismert katonai elbocsátóokmány típus a *praetorianus* diploma, amelyet rendszeresen juttattak a leszerelő *praetorianus*oknak. Bár semmiképpen sem képeznek pontos analógiát az itt tárgyalt okmányhoz, a korabeli Róma városi megfelelő okmányiroda működésére és szerkesztési irányelveire azonban rámutatnak.

A korszakban kiadott *praetorianus* diplomákon a teljes szöveg végén szerepelnek a tanúk. Így például egy 248. január 7-én kiadott *praetorianus* diplomán a *tabella II*-n hét személy szerepel genitivusban álló tria nominával. A tanúnevek előtt a korábbi ismert formula (II / v. 20-23.): *descript. et recognit. ex tabul. aer. que fix. est | Rom. in muro pos. templ. Divi Aug. ad Miner|vam*.¹¹⁶ Hasonlóképpen egy, feljebb már említett Kr.u. 247. január 7-re keltezett *praetorianus* okmányon, ahol a *tabella II. extrinsecus* egészét elfoglalja a 7 tanú neve, míg a záróformula a lemez másik oldalán a szöveg végén kapott helyet. Utóbbin két oszlopot formáltak a tanúk neveiből a teljes oldalon. Az első oszlopban a *praenomen* egy betűvel rövidítve és a gentilicium genitivusban, mellettük jobbról az okmányt átfúró két lyuk majd a *cognomen* genitivusban. A két oszlop között egy oszlopnyi távolság. A gentiliciumok után interpunctio, hasonlóképpen a *cognomen* után is, azonban csak az 1, 3, 4, 7 neveknél.¹¹⁷ A Kr.u. 192–237 között kiadott okmányok tanúlistáinak mindegyike hét nevet tartalmaz. A nevek mindig három tagúak és genitivusban állnak.¹¹⁸ Sajnos mindezek alapján nem állapítható meg, hogy *M(arcus) Aurelius Aulusanus* elbocsátó okmányának volt-e olyan másolati példánya amelyet Rómában is kifüggesztettek, és az sem, hogy a szövegben – a *praetorianus* diplomákon is alkalmazott, és korábban is szokásos záróformulával – hivatkoztak-e erre.

Annak ellenére, hogy az itt bemutatott okmányon a tanúnevek nominativusban állnak, az okmány szerkesztési rendszere nemcsak a Kr.u. 1. századi gyakorlattal mutat rokonságot, hanem a Róma városi csapatoknál még a korban alkalmazott rendszernek is megfelel. Azaz a *M. Aurelius Aulusanus* számára kibocsátott *rescriptum* másolatának hitelességét igazoló tanulista, a korban egyetlen rendszeresen működő hasonló okmányokat kibocsátó hivatal írnokgyakorlatával mutat rokonságot.

Megállapítást nyert az is, hogy a tanúk *M. Aurelius Aulusanus* szűkebb hazájából származó *veteranus*ok voltak. A veteránok közül általában sokan telepedtek le a szolgálati helyük közelében,¹¹⁹ és ez igaz a Caracalla által besorozott thrák újoncokra is, akik közül a leszerelésüket követően nem mindenki ment haza szülőföldre.¹²⁰ Egy részük egykori szolgálati helyük közelében maradt, és ott telepedett le, vagyis nem állítható, hogy a leszerelés utáni hazatérés általános gyakorlat lett volna. A leszerelt katonák egy része azonban valóban hazatérhetett. Tanúk által hitelesített hivatalos és szállítható, kevésbé sérülékeny, egyszerű fémről készült „obsitlevélre” olyan katonának lehetett szüksége aki hazatért a szolgálati helyétől távol fekvő hazájába, hasonlóképpen a *Syria Palaestina*ban állomásozó *legio X Fretensis* 22 egyiptomi származású katonájához. Utóbbiak éppen hazatérési szándékukkal indokolták a *legios veteranus*oknak egyébként nem járó *instrumentum*

¹¹⁵ MORRIS–ROXAN 1977, 300 és 326–328; vö. még BIRLEY 1961, 133 skk.

¹¹⁶ AE 2002, 1756 (= P. WEIB, Chiron 32, 2002, 517–523) = RMD V, 913–914, nr. 474.

¹¹⁷ RMD V, p. 912, nr. 473; Az említettekhez hasonló szerkezetűek a korszak azon *praetorianus* diplomái is, amelyek 212 után kerültek kiadásra, ld. még RMD V, 888–911, nr. 455–472.

¹¹⁸ RMD V, p. 925.

¹¹⁹ Ld. összefoglalóan MANN 1983 és MANN 2000, 156.

¹²⁰ Vö. ALFÖLDY 1967, 26–33.

kibocsátása iránti kérvényüket amelyet a helytartóhoz írtak *Caesareaba* (lásd feljebb nr. 3).¹²¹ Hasonló helyzet indokolhatja *M. Aurelius Aulusanus* esetében is a tanúk kiválasztását, akik szintén *veteranusok* voltak és valószínűleg szintén hazatértek Thrákiába. Igazolási kényszer esetén helyben, azaz egy *provincia* adminisztrációján belül elérhetőek voltak, szemben azokkal akik *Germaniában* vagy valamelyik másik nyugati tartományban telepedtek le. Ugyanez magyarázhatja a ritkasága miatt különlegesnek számító okmány kiállítását, létét is. A két és fél évtizeddel azelőtt katonának besorozva eltávozott ifjú ezzel igazolta hazájában, hogy tisztességgel végigszolgált az idejét, azaz nem szökött meg, nem bűnözött valahol az eltelt időben. Emellett ezzel a dokumentummal igazolhatta a *honesta missio* alkalmával neki juttatott pénzösszeg vagy egyéb juttatás eredetét és a veteránprivilegiumok jogos igénybevételét is.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került bronzba véssett dokumentumot – megmaradt szövege alapján – Kr.u. 240-ben, a *legio XXII Primigenia* egykori thrák származású *legionarius*ának, *M. Aurelius Aulusanus*nak hadseregből való elbocsátása alkalmából állították ki. A dokumentum a katonai elbocsátó okmányok egy ritka típusát képviseli, amely egy helytartóhoz vagy parancsnokhoz írt és a császárhoz továbbított kérvényből (*libellus*) valamint az arra adott császári válaszból (*rescriptum*) álló dokumentum tanúkkal hitelesített másolata volt. A megmaradt töredék e két lemezből álló, összefűzött teljes dokumentum második táblájához tartozhatott, amelynek belső oldalán a *rescriptum* „függelékeként” a katonai részletes pályafutását tüntették fel, külső oldalán pedig a dokumentum másolatát hitelesítő személyek, a tanúk nevei álltak.

Az elbocsátó okmány megmaradt szövege töredékessége ellenére is sok új információt hordoz, amelyek a következők:

1. A dokumentum tulajdonosát, a thrákiai Plautionapolisból (=Plotinopolis, ma Didymoteikhon, Görögországban) származó és a *Constitutio Antoniniana* révén polgárjogot nyert *M. Aurelius Aulusanus* a Kr.u. 214. év utolsó hónapjaiban sorozták be Thrákiában a római hadseregbe.

2. A szöveg az újonc szóra bizonyosan nem a gyakori *probatus* vagy a *tiro delectus*, hanem legvalószínűbben az eddig *hapax delectarius* kifejezést használta.

3. *M. Aurelius Aulusanus* kiképzése után katonaként a *Caracalla* keleti expeditiójába felvonuló *legio XXII Primigenia* állományába osztották be, amelyet – a Kr.u. 213-as alamann expeditió során elszenvedett veszteségeit pótolandó – Thrákiában vagy már Kisázsiaiban, jobbára thrák újoncokkal töltöttek fel háborús létszámmra. Mindez igazolja Alföldy Géza korábbi feltételezését, amely szerint a rajnai legiók kötelékében a Kr.u. 3. század harmadik és negyedik évtizedében szolgálatot teljesítő thrák származású katonák *Caracalla* keleti háborúja kapcsán kerültek besorozásra.¹²² (A Kr.u. 230-ban a *legio I Minervia*ból *honesta missio*val elbocsátott, ugyancsak thrák származású *Septimius Buba*s esete [RMD IV 611–612 Nr. I,3]¹²³ azonban arra figyelmeztet, hogy a rajnai legiókban nem lehet minden Kr.u. 3. század 2–3. évtizedében szolgáló thrák katonai besorozását automatikusan ehhez a keleti *expeditio*hoz kötni.)

¹²¹ CIL XVI, p. 146, Appendix nr. 13; ld. még STOLL 2002, 269–270.

¹²² Vö. ALFÖLDY 1967, 368–373.

¹²³ ECK 1999, 12–17.

4. A dokumentum egyben igazolja, hogy a *legio XXII Primigenia*, legalább *vexillatio* szinten részt vett Caracalla *expeditio orientalis*-ában. (A *legion*nak eddig nem került elő e hadjárattal kapcsolatba hozható felirata Keleten, ezért csak feltételezték az *expeditio*s haderőben való jelenlétét.)¹²⁴

4. A dokumentum *Germania superior* egy eddig ismeretlen helytartóját, [---]Jalcot azaz [Pompeius F]Jalcot is megnevezi, aki minden bizonnyal a nagynevű *Pompeii Falcones patricius* család sokadik generációjába tartozott, esetleg mint oldalági leszármazott. A helytartó cca. 238 és 241 között állhatott *Germania Superior* provincia élén.

5. *Pompeius Falco germania superiori* helytartósága egyben feltételezi, hogy hivatala előtt *consul suffectus* volt. Ezzel pedig az ismert *consules suffecti* száma is gyarapodott.

6. Az okmány külső oldalán szereplő tanúk a Thrákiába hazatért *M. Aurelius Auluanus* honfitársai voltak. Személyük kiválasztása egy szolgálati helyétől messze távozó *veteranus* esetében ésszerű, hiszen vitás helyzet esetén a tanúkat egyszerűbben meg lehetett idézni.

IRODALOM

- ALFÖLDY 1967: Alföldy, G., Epigraphisches aus dem Rheinland II. Thrakische und illyrische Soldaten in den rheinischen Legionen. *Epigraphische Studien* Bd. 4. Köln–Bonn. 26–33 = Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985. Mavors III. Amsterdam 1987, 368–376.
- ALFÖLDY 1967: Alföldy, G., *Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen*. Cologne.
- ALFÖLDY 1968: Alföldy, G., Septimius Severus und der Senat. *BjB* 168. 112–160
- ALFÖLDY 1982: Alföldy, G., Senatoren aus Norditalien. *Regiones IX, X und XI. EOS* II. 309–368
- ALFÖLDY 2001: Alföldy, G., *Római Társadalomtörténet*. Budapest. (Römische Sozialgeschichte, Wiesbaden 1985)
- BATTISTI 1949: Battisti, C., *Avviamento allo studio del latino volgare*. Collana di grammatiche storiche neolatine I. Bari.
- BIRLEY E. 1961: Birley, E., *Roman Britain and the Roman Army*. Kendal.
- BOHEC 1993: Le Bohec, Y., *Die römische Armee*. Stuttgart.
- BORHY 2003: Borhy, L., Überlegungen zur Änderung des Begriffes civitas in der Spätantike. In: Á. Szabó – E. Tóth (Hrsg.), *Pannonica. Provincialia et archaeologica. Studia sollemnia auctorum Hungarorum Eugenio Fitz octogenario dedicata. Libelli Archaeologici* Ser. Nov. No. 1. Budapest. 415–424
- BÖMER 1966: Bömer, F., Der Eid beim Genius der Kaisers, *Athenaeum* 44. 77–133
- CAMODECA 1985: Camodeca, G., Due nuove iscrizioni-cursus di C. Octavius Suetrius Sabinus, cos. ord. 214, II 240: CIL VI 1551 + 1477 e CIL IX 2848, *AAN* XCVI (1985), 1–15
- CAMPBELL 1998: Campbell, B., The Army. In: *CAH* 110–130
- CLARKE 1998: Clarke, G., Third-century Christianity. In: *CAH* 589–671
- CLASSEN 1977: Classen, P., Kaiserreskript und Königsurkunde. *Byzantina* 15 (1977)
- COLLEDGE 1967: Colledge, M. A. R., *The Parthians*. London.
- DAVIES 1969: Davies, R. W., Joining the Roman Army. *BjB* 169. 208–232.
- DETSCHEW 1957: Detschew, R. W., Die thrakischen Sprachreste. *Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung* XIV. Wien.
- DIETZ 1980: Dietz, K., Senatus contra principem. Untersuchungen zur senatorischen Opposition gegen Kaiser Maximinus Thrax, München 1980, *Vestigia* 29
- DOMASZEWSKI – DOBSON 1967: Domaszewski, A von – Dobson, B., Die Rangordnung des römischen Heeres. 2nd ed by B. Dobson. Beihefte der *BjB* Bd. 14. Köln–Graz.
- DÖLGER 1906: Dölger, F. J., *Das Sakrament und Firmung*. Wien.
- ECK – PANGERL 2006: Eck, W. – Pangerl, A., Die Konstitution für die classis Misensis aus dem Jahr 160 und der Krieg gegen Bar Kochba unter Hadrian. *ZPE* 155. 239–252.
- ECK – ROXAN 1998: Eck, W. – Roxan, M., Zwei Entlassungsurkunden – tabulae honestae missionis – für Soldaten der römischen Auxilien. *AKorr* 28. 95–112.

¹²⁴ A kérdéshez ld. SPEIDEL 1985, 91; FRANKE 2000, 101.

- ECK 1985: Eck, W., Die Statthalter der germanischen Provinzen vom 1.–3. Jahrhundert. *Epigraphische Studien* Bd. 14. Köln-Bonn.
- ECK 1999: Eck, W., „Ehrenvoll entlassen.“ Eine tabula honestae missionis für einen Bonner Veteranen aus dem Jahre 230 n. Chr. Das Rheinische Landesmuseum Bonn, Berichte aus der Arbeit des Museums 1999, 12–17.
- FITZ 1994: Fitz, J., Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit II, *Encyclopedia*, Budapest.
- FORNI 1953: Forni, G., *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*. Milano-Roma.
- FRANKE 2000: Franke, Th., Legio XXII Primigenia. In: Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998) (ed. par Y. Le Bohec) Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines Nouv. sér. No. 20. Lyon. 95–104.
- GÁSPÁR 1982: Gáspár D., *Eskü a rómaiaknál és a sacramentum militiae*. Budapest.
- GESCHE 1978: Gesche, H., Die Divinisierung der römischen Kaiser in ihrer Funktion als Herrschaftslegitimation. *Chiron* 8. 377–390.
- GESZTELYI 2000: Gesztegyi, T., Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Ser. Archaeologica* III. Budapest.
- GIRARD-SENN 1977: Girard-Senn, *Les lois des Romains*. Naples.
- GRASSL 1985: Grassl, H. Missio causeria. In: *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für A. Betz zur Völlendung seines 80. Lebensjahres*. Wien. 281–289.
- HAENSCH 2001: Haensch, R., Inschriften und Bevölkerungsgeschichte Niedergermaniens zu den Soldaten der Legions I Minervia und XXX Ulpia Victrix. *KölnerJb* 34. 89–134.
- HALFMANN 1986: Halfmann, H., Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich. *HABES* 2.
- HEAD 1911: Head, B. V., *Historia Numorum. A manual of Greek numismatics*. Oxford.
- KEPPIE 1973: Keppie, L. J. F., Vexilla veteranorum. *PBSR* 41 (1973) 8–17 = Legions and Veterans. Roman Army Papers 1971–2000. Mavors XII. Stuttgart 2000, 239–248.
- KIENAST 1996: Kienast, D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt.
- LAMBERT – SCHEUERBRANDT 2002: N. Lambert - J. Scheuerbrandt, Das Militärdiplom. Quelle zur römischen Armee und zum Urkundenwesen. Schriften des Limesmuseums Aalen 55. Stuttgart 2002.
- LAMBRECHTS 1937: Lambrechts, P., La composition du sénat romain de Septime Sévère à Dioclétien (193–284), *DissPann* ser. I. fasc. 6., Budapest.
- LE BOHEC 1993: Le Bohec, Y., *Die römische Armee*. Stuttgart.
- LEUMANN 1977: Leumann, M., *Latéinische Laut- und Formenlehre*. München.
- LEUNISSEN 1989: Leunissen, P. M. M., Konsuln und Konsulare in der Zeit von Commodus bis Severus Alexander (180–235 n. Chr.). Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Elite im römischen Kaiserreich, in Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology, vol. VI, ed. P. W. de Neeve – H. W. Pleket, Amsterdam.
- LINK 1989: Link, S., Konzepte der Privilegierung römischer Veteranen. *HABES* 9.
- LÓRINCZ 1995: Lőrincz, B., D(e)f(unctus) in Part(h)ia. Zur Teilnahme der Legio I Adiutrix am Partherkrieg Carcallas. *ActaAntHung* 36. 245–248.
- LÓRINCZ 2000: Lőrincz, B., Legio II Adiutrix. In: Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998) (ed. par Y. Le Bohec) Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines Nouv. sér. No. 20. Lyon. 159–168.
- LÓRINCZ 2005: Lőrincz, B., *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum. Vol. I*. Budapest.
- MANN – ROXAN 1988: Mann, J. C. – Roxan, M. M., Discharge Certificates of the Roman Army. *Britannia* 19. 341–347.
- MANN 1983: Mann, J. C., *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*. London.
- MANN 2000: Mann, J. C., Honesta Missio from the Legions. In: G. Alföldy - B. Dobson - W. Eck (Hrsg.), Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley. *HABES* 31. 153–161.
- MARICQ 1957: Maricq, A., La chronologie des dernières années de Caracalla. *Syria* 34. 297–302.
- MARIEN 1964: Marien, M. E., Volet de diplôme militaire trouvé à Han-sur-Lesse. *Helinium* 4. 52–54.
- MIHAESCU 1978: Mihaescu, H., *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*. București-Paris.
- MIŠKIV 1997–1998: Miškv, J., Rimski vojnička diploma iz Slavonski Broda. *VMZ* 30–31. 83–101.
- MÓCSY 1983: Mócsy, A. et alii, Nomenclator provinciarum europae latinarum. *DissPann* III.1, Budapest.
- MOMMSEN 1872: Mommsen, Th., De titulis C. Octavii Sabini cos. A. P. Chr. CCXIV. EE I (1872), 130–143.
- MORRIS – ROXAN 1977: Morris, J. – Roxan, M., The witnesses to Roman Military Diplomata, *Arheološki Vestnik. ActaArchHung* 28 (1977), 299–333.
- MRÁV – OTTOMÁNYI 2005: Mráv, Zs. – Ottományi, K., De{i}fu(n)c(tus) exp(editione) Germ(anica) Lauri(aco) mort(e) sua - Sarkophag eines während der alamannischen Expedition Caracallas verstorbenen Soldaten aus Budaörs. *ActaArchHung* 56 (2005) 177–212.
- MRÁV s.a.: Mráv, Zs., Deciderunt in exp(editione) [Pa]rt(h)[i]ca. A pannoniai legiók Septimius Severus és Caracalla parthus háborújában. In press: *FolArch* 54.
- NESSELHAUF – LIEB 1959: Nesselhauf, H. – Lieb, H., Dritter Nachtrag zu CIL XIII. Inschriften aus den germanischen Provinzen und dem Treverergebiet. *BRGK* 40 (1959)

- OBERHUMMER 1951: Oberhummer, E., Plotinopolis. In: PWRE XXI, 1. Stuttgart 1951, 471
- OEHLER 1907: Oehler, J., Ἐπικρίσις. PWRE 11. 121–123.
- OLD: Oxford Latin Dictionary. Oxford 1968–1980.
- PARKER 1958: Parker, H. M. Dr, *The Roman legions*. Cambridge 1958.
- PEACHIN 1996: Peachin, M. Iudex vice Caesaris. Deputy Emperors and the Administration of Justice during the Principate, *HABES*, Bd. 21, 1996
- PFERDEHIRT 2002: Pferdehirt, B., Die Rolle des Militärs für den sozialen Aufstieg in der römischen Kaiserzeit. Monographien RGZM Bd. 49. Mainz 2002.
- PFERDEHIRT 2003: Pferdehirt, B., Ein kaiserliches Reskript aus dem Jahr 248/249 n. Chr. *AKorr* 33.
- PFERDEHIRT 2004: Pferdehirt, B., Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Mainz.
- PIR²: Prosopographia Imperii Romani saec. I–III², Berlin, Pars I: E. Groag – A. Stein 1933 (A–B); II: E. Groag – A. Stein 1936 (C); III: E. Groag – A. Stein 1943 (D–F); IV: Fasc. 1 – A. Stein 1952 (G), 2 – E. Groag – A. Stein szerint 1958 (H), 3 – L. Petersen 1966 (I); V: Fasc. 1 – L. Petersen 1970 (L), 2 – L. Petersen 1983 (M), 3 – L. Petersen 1987 (N–O); VI: L. Petersen – K. Wachtel 1998 (P); VII: Fasc. 1 – K. Wachtel 1999 (Q–R)
- RICCI 1993: Ricci, C., Balcanici e danubiani a Roma. II: I militari. In: Mrozewicz, L. – Ilski, K. (Hrsg.), *Prosopographica*. Poznan.
- RITTERLING 1925: Ritterling, E., Legio. PWRE XII. Stuttgart 1925, 1186–1829.
- RITTERLING 1927: Ritterling, E. Pannonia Inferior helytartói (legati pro praetore) Trajanustól kezdve, *ArchÉrt* 41, (1927) 58–88, 281–301.
- RMD I: Roxan, M, Roman Military Diplomas I, London, 1978.
- RMD IV: Roxan, M - Holder, P, Roman Military Diplomas IV. London 2003.
- RMD V: Holder, P, Roman Military Diplomas V. (Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 88) London 2006.
- ROSENBERGER 1992: Rosenberger, V., Bella et expeditiones. Die antike Terminologie der Kriege Roms. *HABES* 12.
- ROUECHÉ 1995: Roueché, Ch., Aurarii in the Auditoria. *ZPE* 105. 37–50.
- RUINART 1859: Acta Martyrum. P. Theoderici Ruinart opera ac studia collecta, selecta atque illustrata, accedunt praeterea in hac editione Acta SS. Firmi et Rustici ex optimis codicibus Veronensibus, Ratisbonae.
- RÜPKE 1995: Rüpke, J., Kalender und Öffentlichkeit. Die Geschichte der Repräsentation und religiösen Qualifikation von Zeit in Rom (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten Bd. 40), Berlin–New York, 1995.
- SALDERN 2006: Saldern, F. v., Ein kaiserliches Reskript zur Entlassung eines Angehörigen der vigiles. *ZPE* 156. 293–307.
- SANDER 1959: Sander, E., Zur Rangordnung des römischen Heeres: der Duplicarius. *Historia* 8. 239–247.
- SCHIED 1998: Scheid, J., Le protocole arvale de l'année 213 et l'arrivée de Caracalla á Nicomédie. in: Epigrafia Romanan in area Adriatica. Actes de la IXe rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain. (a cura di S. Paci) Macerata 1998, 439–451.
- SCHUR 1949: Schur, W., Parthia. In: *RE* XVIII. Stuttgart, 1968–2029
- SEMINARIO 1982: Seminario di Epigrafia e Antichita Romane dell'Universita de Roma, Iscrizioni senatorie di Roma e dintorni. In: Atti del colloquio internazionale AIEGL su epigrafia e ordine senatorio, Roma, 14–20 maggio 1981 I. Tituli 4. Roma.
- SPEIDEL 1976: Speidel, M. P., The Eagle-Standard and Trumpets of the Legions, Illustrated by Three Tombstones Recently Found at Byzantion. *Bj* 176. 123–134 = Roman Army Studies I, Amsterdam 1984, 3–14.
- SPEIDEL 1983: Speidel, M. P., Legionsabteilungen aus Mainz beim Holzschlag im Odenwald. Der Odenwald 30 (1983) 111–114 = Roman Army Studies II. Mavors VIII, Stuttgart 1992, 149–152.
- SPEIDEL 1985: Speidel, M. P., Pannonischen Legionen in Caracallas Partherkrieg. Drei Inschriften aus Zeugma am Euphrat. In: *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für A. Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*. Wien. 605–610 = 212–217.
- SPEIDEL 1985b: Speidel, M. P., Bithynian Gravestones of Roman Legionaries. *Epigraphica Anatolica* 5 (1985) 89–95 = Roman Army Studies II. Mavors VIII, Stuttgart 1992, 180–187.
- SPEIDEL 1991: Speidel, M. A., Entlassungsurkunden des römischen Heeres. Gesellschaft Pro Vindonissa. Jahresbericht 1990. Brugg. 59–65.
- SPEIDEL 1996: Speidel, M. A., Die römischen Schreibtafeln von Vindonissa. Lateinische Texte des militärischen Alltags und ihre geschichtliche Bedeutung. Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa Bd. XII. Baden-Dättwil.
- STOLL 2002: Stoll, O., „Entlassungsweihungen“ aus Bostra und die honesta missio. Epigraphische Reflexe eines römischen Heereszeremoniells. *JbRGZM* 49. 235–280.
- STUART POOLE 1877: Stuart Poole, R., *Catalogue of Greek coins. The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace*. London.

- STYLOW 1989: Stylow, A. U., Änderungen in Kaiserinschriften. Zwei Beispiele aus Hispanien. I. Caracalla – Parthicus maximus iterum. *Chiron* 19. 387–399
- SZABÓ 2000: Szabó, Á., Suetrius Sabinus c. v. „újabb” felirata Pannoniából. Ad CIL III 10490 = RD 369 – Die „neuere” Inschrift von Suetrius Sabinus aus Pannonien. CIL III 10490 = RD 369, *FoArch* 48. 85–109
- THOMASSON 1962: Thomasson, B. E., C. Octavius Appius Suetrius Sabinus. *RE* Suppl. IX, 1393–1394, nr. 40
- TIR K-35, I: Tabula Imperii Romani, Philippi K-35, I. Athen 1993.
- TOMASCHEK 1894: Tomaschek, W., Die alten Thraker. Eine etimologische Untersuchung II. Die Sprachreste. Personen- und Ortsnamen. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Classe. Bd. CXXXI. Wien.
- TONDO 1963: Tondo, S., Il „sacramentum militare” nell’ambiente culturale Romano-italico. *Studia et documenta historiae et iuris*. 1–123
- VÄÄNÄNEN 1963: Väänänen, V., *Introduction au latin vulgaire*. Paris.
- WATSON 1969: Watson, G. R., *The Roman soldier. Aspects of Greek and Roman life*. Bristol.
- WEISS 2004: Weiss, P., Ein neuer Legat Domitians von Germania superior in einem Militärdiplom: Sex. Lusianus Proculus, *ZPE* 147. 229–234
- WESCH-KLEIN 1998: Wesch-Klein, G., *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit*. Stuttgart.
- WOLFF 1986: Wolff, H., Die Entwicklung der Veteranenprivilegien vom Beginn des 1. Jahrhunderts v. Chr. bis auf Konstantin d. Gr. In: W. Eck – H. Wolff (Hrsg.), *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*. Köln–Wien. 44–115.
- WOLFF 1976: Wolff, H., Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis 40 I, *DissCologne* Köln.

FRAGMENT EINES KAISERLICHEN RESCRIPTS ZUR ENTLASSUNG EINES LEGIONSOLDATEN AUS DEM JAHR 240 N.CHR.

Die Römische Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums wurde unlängst mit einer römischen Bronzeplatte unbekannten Fundorts bereichert. Die dünne Bronzeplatte kann das Fragment des linken Mittelteils eines größeren Dokuments gewesen sein (Höhe: 84,5 mm; Breite: 106,5 mm; Dicke: 0,75 mm). Der originale Rand der Platte ist nicht erhalten geblieben, sie ist überall, entlang einer unregelmäßigen Linie abgebrochen. Auf der einen Seite des Bronzedokuments sind nur zehn fragmentarische Zeilen vom ganzen Text aufbewahrt, auf der anderen Seite sind vier Zeilen identifizierbar. Das gravierte Dokument – aufgrund seines erhalten gebliebenen Textes – wurde 240 n.Chr. aus Anlaß der Entlassung vom Heer von *M. Aurelius Aulusanus*, dem einst aus Thrakien gekommenen *legionarius* der *legio XXII Primigenia* ausgefertigt. Das Dokument vertritt einen seltenen Typ der militärischen Entlassungsdokumente: es war eine durch Zeugen beglaubigte Kopie des Dokuments, welches aus einem an einen Statthalter oder einen Befehlshaber geschriebenen und an den Kaiser überleiteten Gesuch (*libellus*), sowie aus der darauf folgenden Antwort des Kaisers (*rescriptum*) bestand. Das Fragment kann zur zweiten Platte dieses aus zwei Platten bestandenen, zusammengefügteten Dokuments gehört haben, auf dessen inneren Seite die ausführliche Laufbahn des Soldaten als „Anhang“ des Rescripts angegeben wurde. Auf der äußeren Seite standen die Namen der Zeugen, d. h. derjenigen Personen, die die Kopie des Dokuments beglaubigten.

Der erhalten gebliebene Text des Bronzedokuments trägt trotz seiner Unvollständigkeit viele neue Informationen, wie folgt:

1. Der Eigentümer des Dokuments, der aus Plautionapolis (=Plotinopolis, heute Didymoteikhon in Griechenland) in Thrakien stammende *M. Aurelius Aulusanus*, der das römische Bürgerrecht durch das *Constitutio Antoniniana* erlangt hat, wurde in den letzten Monaten des Jahres 214 n.Chr. in Thrakien in das römische Heer rekrutiert.

2. Der Text verwendete für das Wort Rekrut die oft vorkommenden Benennungen *probatus* oder *tiro delectus* sicherlich nicht, sondern höchstwahrscheinlich das Hapaxlegomenon *delectarius*.

3. *M. Aurelius Aulusanus* wurde nach Ausbildung als Soldat in die *legio XXII Primigenia* eingereiht, die in die Orientalexpedition von Caracalla aufrückte. Die Legion wurde, um die durch die alamannische Expedition 213 n.Chr. erlittenen Verluste zu ersetzen, in Thrakien oder schon in Kleinasien vor allem mit thrakischen Rekruten auf den Kriegsstand erhöht. All das bestätigt die frühere Vermutung von Géza Alföldy, laut deren die im Verband der Rheinlegionen im 3. und 4. Jahrzehnt des 3. Jahrhunderts n.Chr. Dienst habenden Soldaten thrakischer Abstammung im Zusammenhang mit dem Ostkrieg von Caracalla rekrutiert wurden (Jedoch weist der Fall von *Septimius Bubas* gleichfalls thrakischer Abstammung, der 230 n.Chr. von der *legio I Minervia* mit einer *honesta missio* entlassen wurde [RMD IV 611–612 Nr. I,3] darauf hin, dass die Rekrutierung jedes, in den 2–3. Jahrzehnten des 3. Jahrhunderts n.Chr. Dienst habenden Soldaten thrakischer Abstammung in den Rheinlegionen nicht automatisch mit diesem Ostfeldzug in Verbindung gebracht werden darf.)

4. Das Dokument bestätigt zugleich, dass die *legio XXII Primigenia* an der *expeditio orientalis* von Caracalla mindestens in Form von *vexillatio* teilgenommen hat. (Es ist bis jetzt keine Inschrift dieser Legion im Osten zum Vorschein gekommen, die mit diesem Feldzug in Verbindung gebracht werden könnte, so hat man ihr Dasein in der Kriegsmacht der Expedition nur angenommen.)

5. Das Dokument erwähnt auch einen bisher unbekannten Statthalter der Provinz *Germania superior*, [---]alco das heißt [*Pompeius F]alco*, der sicherlich zur unbekannt wievielten Generation der hochberühmten Patrizierfamilie *Pompeii Falcones* gehörte, eventuell aus der Seitenlinie stammend. Der Statthalter kann von etwa 238 bis 241 n.Chr. an der Spitze der Provinz *Germania Superior* gewesen sein.

6. Die Statthalterschaft in *Germania superior* von *Pompeius Falco* ließ aber voraussetzen, dass er vor seinem Amt ein *consul suffectus* war. So hat auch die Anzahl der bekannten *consules suffecti* zugenommen.

7. Die auf der äußeren Seite des Dokuments genannten Zeugen waren die Landsleute des nach Thrakien heimgekehrten *M. Aurelius Auluanus*. Die Auswahl ihrer Personen hatte im Falle eines weit von der Dienststelle abgehenden Veterans einen Sinn, da es in Streitfällen einfacher war, die Zeugen vorzuladen.

Zsolt Mráv – Ádám Szabó

Übersetzung: Ibolya O. Kovács

1. Das Problem besteht darin, dass die von 1848/49 in der Zeit des Nationalismus und Liberalismus in Deutschland entstandene Literatur, die sich auf die Zeit vor 1848/49 bezieht, in der Regel als „Klassik“ bezeichnet wird. Dies ist jedoch nicht ganz richtig, da die Literatur dieser Zeit nicht nur von den Autoren, sondern auch von den Lesern als „Klassik“ betrachtet wurde. Die Literatur dieser Zeit ist daher nicht nur eine literarische, sondern auch eine kulturelle und politische Erscheinung. Sie ist ein Spiegelbild der Zeit, in der sie entstand, und sie hat die deutsche Literatur und Kultur nachhaltig geprägt. Die Literatur dieser Zeit ist daher nicht nur eine literarische, sondern auch eine kulturelle und politische Erscheinung. Sie ist ein Spiegelbild der Zeit, in der sie entstand, und sie hat die deutsche Literatur und Kultur nachhaltig geprägt.

Die Literatur dieser Zeit ist daher nicht nur eine literarische, sondern auch eine kulturelle und politische Erscheinung. Sie ist ein Spiegelbild der Zeit, in der sie entstand, und sie hat die deutsche Literatur und Kultur nachhaltig geprägt.

Die Literatur dieser Zeit ist daher nicht nur eine literarische, sondern auch eine kulturelle und politische Erscheinung. Sie ist ein Spiegelbild der Zeit, in der sie entstand, und sie hat die deutsche Literatur und Kultur nachhaltig geprägt.

Die Literatur dieser Zeit ist daher nicht nur eine literarische, sondern auch eine kulturelle und politische Erscheinung. Sie ist ein Spiegelbild der Zeit, in der sie entstand, und sie hat die deutsche Literatur und Kultur nachhaltig geprägt.

Die Literatur dieser Zeit ist daher nicht nur eine literarische, sondern auch eine kulturelle und politische Erscheinung. Sie ist ein Spiegelbild der Zeit, in der sie entstand, und sie hat die deutsche Literatur und Kultur nachhaltig geprägt.



III. BÉLA VAGY KÁLMÁN?

(A székesfehérvári királysír azonosításáról)

TÓTH Endre

A 10. század folyamán megváltozott az a teológiai felfogása, amelynek értelmében a *non valde boni* csak a templomon kívül temetkezhetek.¹ A templomi temetkezés Karoling-kori korlátozása akként változott, hogy az egyházi vagy világi alapítók *in medio ecclesiae* temetkezhetek.² Ez a szokás a császárságból a kereszténnyé vált környező országokban, Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon is elterjedt. Amíg azonban Csehországban és Lengyelországban az uralkodó családok tagjait egy-két kiemelt templomban temették el,³ Magyarországon ez a szokás időlegesen csak a 12. században honosodott meg, majd – néhány kivételtől eltekintve – az Anjouk uralkodása alatt véglegesen megszűnt. Arról, hogy az Árpád-házi királyok mennyire törődtek saját emlékükhöz, szüleik, elődjük vagy gyermekeik emlékének megőrzésével és vallásos ápolásával, alig tudunk valamit. Hogy nálunk sem volt másképpen, mint Európában, az bizonyos a halottak iránt érzett keresztényi kegyeletből és néhány adatból, ami az Árpád-házról fennmaradt.⁴

I. István nem az általa alapított egyik püspökség székesegyházában vagy monastériumának templomában kívánt temetkezni, hanem Alba civitas-ban a Szűz Mária tiszteletére alapított prépostságban. Hogy a templomot eleve a saját temetkezési helyének szánta, azt Imre herceg odatemetése valószínűsíti. A távolban meghalt Imrét eltemethették volna Esztergomban vagy Veszprémben is. Azon el lehet gondolkozni, hogy miért világi prépostságot, és miért nem bencés monostort alapított/választott, bár a 11. században még az intézmények közti különbség elmosódott volt. Alighanem a német példa követéséről van szó, ahol a császárok nem szerzetesi templomban nyugodtak.⁵ Az egyházi *testület* létrehozása az eltemetett emlékének ápolása miatt szükségszerű volt. A székesfehérvári prépostságot I. István saját egyházának alapította és építtette fel templomát. Utódai követték példáját: a 11. századi királyokat szintén az általuk alapított vagy építtetett egyházi létesítményben, szerzetesi templomban temették el. A székesfehérvári prépostsági templom nem az Árpád-ház, hanem I. István temetkezési helyének készült.⁶

Amikor I. István 1038 augusztus 15-én meghalt, a templom még nem volt felszentelve. Mégis, hét évvel korábban, 1031-ben a feleségével együtt már különlegesen díszes miseruhát készíttetett a templom számára. Ugyanezen év szeptemberében meghalt a trónörökös; sírhelyét el kellett készíteni a templomban. A

¹ ANGENDT 1994, 93.

² OSWALD 1969.

³ Prága, Szent György-templom: BORKOVSKY 1961, 532–543, 125–149; BRAMERMANOVA 2001; I. Spitiuhnev sírja a Szent Vid-székesegyházban: FROLIK – BOHÁČOVÁ – ŽEGKLITZ 1988, 612–70.

⁴ Pl. Chron. Hung. comp. XIV. c. 157: *Quo mortuo corpus eius preceptu regis Fulbertus episcopus reportavit et in Albensi ecclesia sepelivit*, SRH I. 443; vö. MAKK 1972, 53–55. 1237-ben II. Béla hazahozatta apja holttestét Konstantinápolyból, és a székesfehérvári prépostsági templomban temettette el. Lásd még a 25. jegyzetet.

⁵ I. Ottót ugyan a Szent Mór monostorban temették le, de ennek helyén épült fel a dóm: SCHUBERT-LOBBEDEY 2001, 381. III. Ottót pedig az aacheni templomban, ahol Nagy Károly is nyugodott. A száli frank uralkodókat a speyeri dómban egymás közelébe temették.

⁶ Ezt a nézetet képviselte már TÓTH 1988, 129:49. jegyzet is.

temetés a még el nem készült vagy fel nem szentelt templomban alighanem a mindennapos gyakorlatnak felelt meg.⁷ Pétert az építés/átépítés alatt álló pécsi székesegyházban temették el. Sámuel néhány éves uralkodás után halt meg, testét esetleg az általa már korábban alapított Sármonostorban, vagy ideiglenesen a feldebői templomban temették, bár az attemplom keltezése vitatott.⁸ I. András ugyan 1046-ban trónra lépve hosszabb ideig uralkodott († 1060), temetkezési helyét, a tihanyi bencés monostort azonban csak 1055-ben, néhány évvel a halála előtt alapította.⁹ A temetésekor készen állt-e már a templom és kolostor? I. Béla rövid ideig uralkodott (1060–1063), és ez idő alatt az általa 1061-ben alapított szekszárdi monostor sem épülhetett fel.¹⁰ A gyermekként megkoronázott Salamon ugyan 10 évig uralkodott (1063–1074), de száműzetésben halt meg, és az apósa, IV. Henrik császár fennhatósága alá tartozó Polában temették el.¹¹ Alapított-e a tevékeny, fiatal uralkodó olyan egyházi létesítményt, amit temetkezési helynek szánt? Erre akkor tudnánk válaszolni, ha találnánk olyan királyi alapítású egyházi létesítményt, amely Salamon alapításaként jöhet szóba. Egy ilyen következtetést ugyan nem lehet bizonyítani, a királyi alapítású prépostságok és monostorok ismeretében azonban valószínűsíthető. Gondolni lehet arra, hogy a 11. században már létező Pozsony-várbeli prépostságot¹² talán Salamon alapította. Ezt egyrészt a 11. századi uralkodók által ismert alapítások kis száma, másrészt Salamon pozsonyi tartózkodásai miatt lehet számításba venni.¹³

A rövid ideig uralkodó I. Géza (1074–1077) ugyan Garamszentbenedeken alapított bencés monostort (1075), mégsem ott, hanem Vácon temették el, ahol a székesegyház építését ő fejezte be.¹⁴ Okát nem tudjuk: a garamszentbenedeki templom sem lehetett készen, talán ezért volt szükség más temetkezőhely keresésére. Bár figyelembe kell venni, hogy az alapítások írásba foglalása és az építkezés viszonya általában bizonytalan; az alapítólevelet nem az építkezés megkezdésekor, hanem a befejezésekor adták ki.¹⁵ Az sem lehetetlen, hogyha nem volt királyi elhatározás, végakarát, de volt szóba jöhető székesegyház, akkor annak az igénye erősebb volt akár a király által alapított szerzetesi templomnál is. Így történt I. László esetében, akit először az általa alapított Somogyváron akartak eltemetni, de

⁷ Bernward hildesheimi püspököt is az általa alapított, de még teljesen fel nem épült Szent Mihály templomban temették el. Bernward 1022. november 20.-án meghalt, de a templomot már csak az utódja szentelte fel 1033. szeptember 29.-én. Az attemplom Mária-oltárát, ami elé a püspököt eltemették, 1015-ben már felszentelték: KASHNITZ 1993, 387. Valószínűleg ilyesmiről lehetett szó a prépostsági templom esetében is. I. István halálakor a főoltárt szentelték fel. Így következtetett NAGY 1972 is.

⁸ MAROSI 2001, 76, és 10. jegyzet.

⁹ A temetkezésről: UZSOKI 1985.

¹⁰ A monostor ásatásához: KOZÁK 1970, 1971–1972; a történetéről: HERVAY 2001, 513–514.

¹¹ MIHALJČIĆ 1982, 6., Nr. 10. Ő az egyetlen Árpád-házi király, akinek a sírfelirata máig fennmaradt. (*Hic requiescit illustrissimus Salomon rex Pannoniae*); a szövegezés korszerű, a cím pontos, a felirat véleményem szerint hiteles. Pannónia országnév olvasható I. Istvántól I. Lászlóig (a későbbi érmekeknek nincs olvasható felirata) a királyok érmein és egyes oklevelek titulátúrájában.

¹² ROMHÁNYI 2000, 53; KÖBLÖS J.; KMTL 555.

¹³ A pozsonyi prépostságot ugyan csak Kálmán törvényei említik először; tudjuk róla, hogy a várban épült fel a temploma és 1221-ben leköltözött a városba, és az ott már álló szent Márton templom lett a prépostság temploma (KÖBLÖS). Kálmán király első törvénykönyve Pozsonyt is felsorolja, mint a tűzesvaspróbák helyét (XXII: *Judicium ferri et aque in aliqua ecclesia fieri interdiximus, nisi in sede episcopalis et maioribus prepositis, necnon Posonii et Nitrie*). Ez mindenesetre a templom Kálmán kori fennállását bizonyítja, ha az eltérő kéziratok hagyomány miatt nem is lehet eldönteni, hogy ekkor már a prépostság is létezett, vagy pedig nem. Ugyancsak Salamon alatti alapításra, illetve „transzformációra” következtet SÉDIVY 2002, 111.

¹⁴ KUBINYI 1994, 705–706; KOSZTA 2001, 42.

¹⁵ SZOVÁK 2001, 37; TAKÁCS 2001, 159; vö. még TÓTH 2001, 260, 31. jegyzet.

végül mégis az általa áthelyezett püspökség székhelyére, Nagyváradra került.¹⁶ Vajon Álmos herceg a dömösi prépostságot nem temetkezési helyének szánta? A kérdés nem úgy fogalmazható meg, hogy miért nem temették el I. István utódait a székesfehérvári prépostsági templomban, hanem fordítva. Miért változott meg a korábbi szokás: az Árpád-házi uralkodók miért temetkeztek a 12. században Székesfehérváron?¹⁷

Az uralkodó temetése a saját maga által alapított egyházi létesítményben Kálmán királlyal változott meg. A királynak volt ugyan saját alapítása, mégis – elsőként I. István után – a székesfehérvári templomban temették el,¹⁸ pedig a nyit-
rai püspökség megszervezése az ő nevéhez fűződik. Valószínű, hogy Kálmán maga jelölte ki a székesfehérvári temetkezési helyet. Ennek egyik oka az *ad sanctos* temetkezés lehetett. A Székesfehérvárt mellőző uralkodói temetkezések elsődleges oka aligha volt az, hogy a 11. század királyai nem akartak az apjuk vagy ősük megvakítójának sírjához temetkezni. Sem Sámuel, sem Pétert nem Székesfehérváron temették el, bár ebben a nem Árpád-házi származás és a történeti körülmények – bukásuk – is közrejátszhatott. Inkább arról lehet szó, hogy a királyok az általuk alapított templomban akartak temetkezni, és annak a számára tettek alapítványokat, hiszen a trónra került fiút továbbra sem az apja által alapított templomba temették. Kérdés, hogy ezeknek a királyi alapítású egyházi intézményeknek mi volt a célja: a kegyes szándék, vagy pedig eleve temetkezési hely létesítése? Kálmán fia, II. István sem követte az apját, viszont éppen II. Béla temetkezett a megvakítója sírja közelében. Valószínűleg azért, mert korábban már hazahozatta Konstantinápolyból apja holttestét, és a prépostsági templomban temettette el. II. István († 1131) az általa alapított váradelőhegyi premontrei kolostorban¹⁹ nyugszik. Ezután néhány évtizedig a székesfehérvári templom kapott hangsúlyt: a II. Istvánt követő 12. századi királyokat Székesfehérváron temették. 1204-ban Imre mégis az egri székesegyházban kapott végső nyugalóhelyet. Az utolsó Árpád-házi király, akit Fehérváron temettek el, a gyermekként meghalt III. László volt († 1205); neki aligha volt lehetősége temetkezési helyet választani. A 13. században több királyt nem temettek Fehérváron. Erre ismét csak az Anjouk alatt került sor. A későbbiekben Mária királynő, Zsigmond és V. László, valamint a temetetlenül maradt I. Ulászló kivételével a többi uralkodót János királlyal bezárólag Fehérváron temettek el.²⁰

¹⁶ A királyi temetkezőhelyek váltásában figyelembe kell venni több körülményt. Egyrészt a 12. századra megszűntek a királyi alapítású bencés apátságok (SZOVÁK 2001), másrészt kérdés, hogy mit takar valójában a történet I. László temetkezési helyével kapcsolatban, illetve voltak-e ennek következményei.

¹⁷ Marosi Ernő felvetését („Kérdés, hogy ezt a XII. századi székesfehérvári temetkezést felváltó szerepet eredetileg is Pilisnek szánták-e”: MAROSI 1985, 556) Koszta László már biztosabb állításként fogalmazta újra (KOSZTA 1993: 120.). Aligha beszélhetünk szándékos felváltásról: már Imrét sem Székesfehérváron temették el, és II. Andrást is második felesége mellé, az egresi ciszterci apátságba temették. Igaza lehet Koszta Lászlónak abban, hogy Jolánta királyné távoli temetését az okozta, hogy az ő apjához tartozott Auxerre grófság, ahol Pontigny, az Egrest telepítő monostor feküdt. (KOSZTA 1993, 121. 43. jegyzet)

¹⁸ Font Márta arra gondolt, hogy a Krónika II. Béla alatti átdolgozása során törölte, kihagyta a püspök királyi alapításait, ahogy a király fiziognómiájáról is nyilvánvalóan túlzó képet festett. FONT 1999, 84. Az alapítások törlése azért nem valószínű, mert a krónikából ugyan kihagyhattak alapításokat, de az ismert templomok között sincs nyomuk.

¹⁹ OSWALD 1957, 250–252; ROMHÁNYI 2000, 71. A krónikakompozíció Váradot említi; minden bizonyítással az uralkodó által alapított Váradelőhegyi prépostságról van szó annál is inkább, mert halálát érezve szerzetesi ruhát öltött (*Sed cum esset in articulo mortis, monachalem suscepit anno regni sui X-o VIII-o sepultus est Váradini*, SRH I 445).

²⁰ A székesfehérvári királyi temetkezésekről: ENGEL 1987, 613–636.

Alig maradt adat arról, hogy „szükséghelyzetben” hová temették el az uralkodót vagy a családtagot. Ha életében nem rendelkezett sírhelyről, vagy nem volt készen, ideiglenesen hová temették? A koporsót el kellett készíteni és a sírhelyet ki kellett alakítani. Nem biztos, hogy az elhunyt uralkodó azonnal végső nyughelyére került. Bár ez inkább az Árpád-kor végén és az Anjou-korban történhetett meg, amikor már nagyobb síremléket készítettek. Volt-e a székesfehérvári templomban „állandó” ideiglenes sírhely? Hogy ilyesmire szükség volt, az két adatból sejthető. Imre herceg váratlan halálakor biztos, hogy nem volt kész sírhely, és a székesfehérvári templom is csak épülőfélben volt. Hová temették először Imrét, ha később át is vitték a prépostsági templomba? Szükségsírhely I. Mátyás esetében biztos:²¹ „Mivel az első boltozat alatt jóval korábban megkezdett mauzóleum a váratlan halálra nem készült el, a testet a bazilika közepén ideiglenes sírban helyezték el” – írta Bonfini.²² Aligha lehet másról szó, mint az I. István számára készített, és a szenttéavatás után üresen álló sírról, aminek kriptáureget Kralovánszky Alán tárt fel: ezt fel tudták használni az ideiglenes temetésre.²³ Emellett lehet érvelni a kriptában talált gótikus szarkóval és a vasrudakkal.²⁴

A 11–12. századi Árpád-házi királyok temetésének szertartásáról, síremlékről, feliratról, esetleges alapítványokról²⁵ szinte semmit sem tudunk: mindaz, ami a *memoria* fogalomkörébe tartozik, nagyon hiányosan maradt fenn és feldolgozatlan.

A sír elhelyezésének módjáról sem tudunk sokkal többet. Ha volt altemplom,²⁶ akkor a királyt ott temették el a földbe épített, összerakott vagy faragott kőláda sírba. Ha nem volt altemplom, mint Fehérváron, akkor a halottat a padozat alatti sírgödörbe tették. Erről a Székesfehérváron megtalált sírok, köztük egy kétségtelenül királyi pár sírja tanúskodik. I. András sírköve – sírépítményének része – lehetett a tihanyi kőlap, amelyre egy csavart szárú körmeneti keresztet faragtak:²⁷ az altemplom négy oszlopának lábazatán a vésések a padló nagyobb felületének a kiemelésére mutatnak. Az Árpád-házi királyok közül a mai napig csak Salamon sírlapja van meg.²⁸ Hogy ez a kőlap magát a sírt fedte-e, a sírláda-hoz tartozott-e, nem tudjuk. Mivel Polában vésték ki, hazai összefüggéseire egyébként sem lehet

²¹ Bonfini 1941, 166: *Cum inchoatum multo ante Mausoleum sub prima testudine propter intempestivam mortem nondum foret absolutum, corpus in temporario sepulcro in media basilica reconditum.*

²² Bonfini, *Rerum Hung.* Decades 4.8.240. p. 898 (Kulcsár P.).

²³ KRALOVÁNSZKY 1988, 168, és 27. kép.

²⁴ KRALOVÁNSZKY 1988, 30. kép.

²⁵ Alapítványokról ritkán maradt hír, pl.: IV. Béla anyja lelki üdvéért tett adományokat a ciszterciata monostoroknak (BÉKEFI 1891, 217; TAKÁCS 1989, 4; KOSZTA 1993, 121. Váradon, Szent László sírjánál Zsigmond alapítványára – Oláh Miklós szerint – éjjel-nappal zsoldtárt énekeltek, Oláh M., Hungaria c. 16. In: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták, Budapest 1982, 1086; IPOLYI 1863, 82, 4. jegyzet.

²⁶ Nem vizsgálták, hogy mely templomoknak – legyen szerzetesi vagy világi – volt-e altemploma, illetve volt-e rendszer a létesítésükben. Amint Tóth Melinda írta: az altemplom építését Székesfehérváron a magas talajvíz akadályozhatta: TÓTH 1988, 127, 30. jegyzet.

²⁷ GEDAI 1965, UZSOKI 1987, VARGA – LÓVEI 1990–1992, 118. fig. 3; G. KRÁMER – TÓTH 1966, 234–237. A tihanyi altemplom restaurálásával kapcsolatban László Gyula a kisebb ásatásról a következőket írta (MNM Adattár 281. I. III): „E napon az É hajó sírjainak szintjéig jutottunk le s a D hajó végében lévő, sziklába faragott és kőlapokkal kirakott ... és fedett, másodlagosan megkisebbitett „koporsóban” a többi, eddig mutatkozó csontoktól patinásodásban erősen eltérő koponya, hosszúcsont anyagot találtunk. A múlt századvégi restaurálásakor tették e helyre, mert az üreg nem telt meg földdel. A csontokat kiemelve, Malán Mihálynak küldjük el, feltehetőleg ez az altemplom legrégebbi temetkezéséből maradt meg (I. Endre?)”

²⁸ A sírlapot 1986-ban az ezredévi kiállításon Budapesten kiállították. Képét közzétették: FORSTER 1900, 333, 204. kép.

következteti. A székeszárdi monostorban nem került elő I. Béla sírhelye.²⁹ Ebből következtethetünk-e arra, hogy I. Bélát a padló feletti sírépítményben, azaz szarkofágban temették el? IV. Béla és családja közös verses sírfeliratát feljegyezték.³⁰ Nem tudjuk, hogy a templombelsőben készítették-e síremléket az elhunytaknak.³¹ A Szt. István és Szt. Imre kiemelt jelentőségű síremlékén kívül fogalmunk sincs arról, hogy a 12. századi királyok síremlékeit hogyan alakították ki. A padló alatti sír helyét hogyan jelölték, vagy jelölték-e egyáltalában? Állítot-tak-e síremléket, vagy a királyokat és a családtagokat a 12. században a padló alá jeltelen sírba temették, és csak a szentté avatottak részesültek különleges elbánás-ban? Úgy látszik a III. Bélának és feleségének tartott temetkezés és a többi sír alapján, hogy Székesfehérváron az Árpád-korban a padlószint alatti temetkezés volt az általános. A templomban alig maradt sírfelirat.³² A síremlékállítási módja a 13. században – követve a nemzetközi gyakorlatot³³ – a padlószint fölé helyezett tumba volt, a halottal vagy anélkül. Gertrúd királyné,³⁴ V. István és Boldog Margit³⁵ föld feletti tumbájának a töredékei³⁶ előkerültek. I. László nagyváradi sír-ján legkésőbb a szenttéavatás után volt emlékmű.

Miként tették az elhunyt uralkodót vagy feleségét a sírba, erről az Árpád-ház idejéből csak két királynál van tudomásunk. Az egyik a Székesfehérváron feltárt királysír, a másik V. István margitszigeti sírja, amelyben koronát és gyűrűt talál-tak.³⁷

A székesfehérvári szarkofág tulajdonosának keresése közben szükségessé vált a bazilikában feltárt királyi pár azonosításának felülvizsgálata.³⁸ Kétségeimet a vázak azonosításával kapcsolatban a következőkben foglalom össze. 150 éve tudjuk úgy, hogy a kétségtelenül Árpád-házi királysírban III. Béla és felesége nyugodott: ez közvetlenül a feltárás utáni azonosítás eredménye.³⁹ Az azonosítást és a keltezést *soha többet nem vizsgálták*, hanem eleve elfogadták, hogy III. Béla és első felesége,

²⁹ Csalog József 1944-ben a vármegyeház udvarán „ókeresztény sírkápolnát” tárt fel, amelynek dokumentációja a háború alatt elpusztult. Csalog szerint ezt a létesítményt is felhasználták az apátság építésénél. Vö: DERCSÉNYI 1947, 210. Kérdés, hogy a sírkamra hogyan értékelhető. Valóban római volt-e, vagy középkori is lehetett? Lásd még a sírról: TÓTH 2001, 340–341.

³⁰ Chron Hung. Comp. c. 179. *Aspice rem caram, tres cingunt Virginis aram, rex dux, regina, quibus assint gaudia trina / Dum licuit, tua dum viguit, rex Bela, potestas, fraus latuit, pax firma fuit, regnavit honestas*, SRH I 469. A kriptá vörösmárvány fedőlapjára írt epigrammáról: 2, 8, 394. (Kulcsár P. 420) is megemlékezik: „... a főoltár előtt vörös márványból emeltek egy kriptát...” „...mindezt nemcsak a sír, hanem a rávéssett epigramma is bizonyítja...” *non modo sepulcrum, sed inscriptum quoque id epigramma testatur*, Bonfini 1936, 185).

³¹ A székesfehérvári templomban felállított síremlékek végső pusztulása 1568-ban következett be, amikor a szultán megparancsolta a budai beglerbégnek, hogy a mecsetté átalakított templomból „hitetlenek síremlékeinek némi” maradványai „...leromboltassanak és eltávolíttassanak”, KARÁCSONY 1911, 365–366; DERCSÉNYI 1943, 62–63.

³² Apollinaris vörösmárvány feliratos sírlapja (KOLBA 1962, 111–123) valóban a székesfehérvári prépostsági templomból került elő (vö. ENGEL 1987, 631) Horváth István feljegyzése szerint OL Nádori le-yéltár 1813/1599: *Consignatio, oblationum pro augmento Musei Nationalis a diversis privatis fac-tatum occasione 3. Gregorius Gulinger civis Albaregalensis et predii Isala Comitatus Albensis arendator lapidem sepulcralem cuiusdam Apollinaris e rudibus Basilicae Albensis eratum, adque ad tempora Ludovici Magni Hungariae Regis pertinentem effective Museo Nationali transmisit* (az adatot Prohászka Péternek köszönöm).

³³ Ld. PANOFKY 1993; BAUCH 1984.

³⁴ GEREVICH 1984; TAKÁCS 1994, 248–251.

³⁵ FEURNÉ TÓTH 1964, 115–132, Ua. FEURNÉ TÓTH 1971, 245–269.

³⁶ Lehetséges, hogy V. István sírjához tartozott az a vörösmárvány feliratos töredék, amely a *Hic sepul-tus* szöveget tartalmazta: FEURNÉ TÓTH 1971, 117.

³⁷ FEURNÉ TÓTH 1964.

³⁸ A sírletelek: CZOBOR 1900, 207; DERCSÉNYI 1943, 46–49; KOVÁCS 1969; Százötven éve történt, III. Béla és Antiochiai Anna sírjának fellelése, szerk. Cserményi Vajk, Székesfehérvár 1999.

³⁹ PAUER 1849.

Chatillon Rajnárd leánya, az Annának átnevezett Ágnes nyugodott a sírban. Önmagában az azonosítás régisége nem lenne elegendő az eredmény tagadására akkor, ha az biztos adatokra vagy megalapozott érvelésre támaszkodna. A királyi pár sírjánál azonban ez hiányzik, és ezért a revízió elengedhetetlen. A halott személyének meghatározásánál a viseleti tárgyakból és a mellékletekből kell kiindulni, nem pedig a régi azonosításból. Kovács Éva a meghatározott személy, III. Béla alapján foglalkozott a leletekkel, amelyeket csak mint felségjelvényeket vizsgált.⁴⁰ A sír biztos azonosítása nem nélkülözhető, mert egy sor következtetésnek a kiindulópontja. A király ujján lévő gyűrű hármass befoglalása hasonló a Szentkorona görög részének kőfoglalataihoz: a szóbaejtett lehetséges összefüggése csak akkor tárgyalható, ha a sír azonosítása kétségtelen. A vörösmárvány⁴¹ hazai felhasználásának kezdete is a székesfehérvári sír azonosításának a függvénye. A jellegzetes dél-itáliai rekeszszománc-díszítés keltezésének „biztos pontja” szintén a székesfehérvári sír keltezése. Végül az azonosítás a kalocsai érsek-sír keltezéséhez éppúgy fontos, mint a székesfehérvári bazilika építéstörténetéhez.

A királyi pár – pontosabban a férfi váz – meghatározását Pauer János kanonok végezte el a 19. század közepén;⁴² érvelését Érdy János⁴³ és Henszlmann Imre⁴⁴ is átvette. Pauer valóban tiszteletre és figyelemre méltó munkát végzett akkor, amikor jó érzékkel és megfigyelésekkel következtetett a sír tulajdonosaira. Meghatározása akkor állandósult, amikor a királyi pár – mint Ferenc József király ősei – végső nyugalóhelyet találtak a Mátyás-templomban.

Mivel Pauer mindkét sír felnyitásánál szemtanú volt, és közzétett szövege nehezen hozzáférhető, a leírását újra közlöm:⁴⁵ (*I. ábra*)

„...az artézi kut javíttatván, ásás közben a' munkások töredék oszlopokra, és nagy kőtáblákra akadtak. [...] végre egy-egy márvány koporsóra akadtak, mely 1848. december 5.-kén reggeli órákban felnyittatván, abban egy királynénak tetemei találtattak; fején korona vala, ujján pedig arany gyűrű. [...] Az ásatás pedig mindaddig felfüggesztetett, míg a' nemzeti museum részéről e' végre kiküldött szakértő tudós férfiak a' hely színén meg nem jelentek. Az ásatás ekkor ismét folytatott, s' éppen az előbbi koporsó mellett létező szinte márvány koporsóról a' dűledék föld, és goth izlésű omladék-kövek elhányattatván, a' koporsó december 12-kén, reggel 8 órákor felnyittatott [...] A' fejnek egykori ékessége a' királyi korona, most is a' koponyán vala, de a' homlokról már a fogakig leereszkedett. Az összedült melycsontok fölött csillag alakú valamely rend vagy amulett vala, de az ezt tartó ujnyi vastagságú selyem-zsinór már egészen elhamvadt. Jobb kezében volt az ország almája, keresztrel s' feszülettel, bal kezében pedig a' királyi pálcza; de a' hatalomnak ezen jelei már a' koporsó fenekén a' csontok között heverték, mint-hogy minden idegek a' kéznél is minden részei egymástól elszakadoztak. Bal oldalán, majd nem egészen a' vállaknál, feküdt a' hüvely nélküli egyenes rövid kard, mely hihetőleg a' testnek sirbabocsátása alkalmával csuszott a vállakig föl. Ezt a' rozsdá már egészen ellepte. Lábai nagy sarkantyuk voltak, 's mint hogy a' bakancs vagy czizma egészen elporhadott, a' két lábszár csontjai a' sarkantyuk közt fönmaradának. Ezt is, valamint a' többi ékszereket, amelyek ezüstből levén, meg voltak aranyozva, fényétől az idő megfosztotta. [...] Továbbá jobb kezén karperecz

⁴⁰ KOVÁCS 1969.

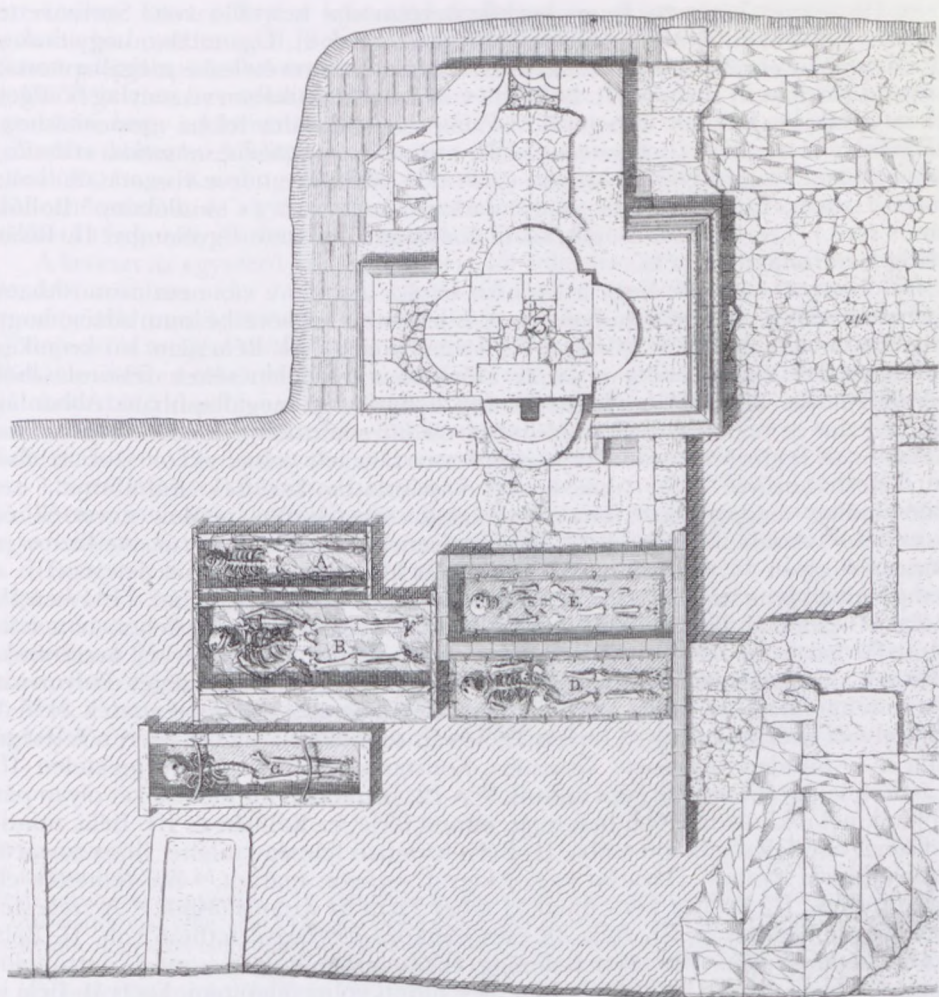
⁴¹ A vörösmárvány használatának kezdeteihez részletesen: LÓVEI 1992, LÓVEI 2002, 53, további irodalommal.

⁴² PAUER 1849.

⁴³ Érdy jelentését lásd: KUBINYI – VACHOT 1853, 42–48.

⁴⁴ HENSZLMANN 1864, 205–216.

⁴⁵ PAUER 1849, 2–4.



I. ábra. A székesfehérvári prépostsági templomban feltárt királyi pár sírja (A, B, HENSZLMANN 1864 után)

Abb. 1 Das in der Probstkirche von Székesfehérvár freigelegte Grab eines Königspaars (A, B, nach HENSZLMANN 1864)

vala, az ujján pedig nagy arany 's köves gyűrű, melly csak utóbb találtatott meg, minthogy a' testnek 's az ezzel eltemetett ruhának hamvai azt egészen befődték. [...] Az ásatás tovább folytatvatván, eredményé az lett, hogy a' király sírja mellett, kevesé mélyebben, ismét márvány-táblára akadtak. Ezen sír december 13.-án felnyittatván, benne csupán egy csontváz találtatott, minden czimer és ékesség nélkül. A' koporsó faragott kőtáblákból állittatott össze, egyedül fedezete levén márványkőből, mellyet, nehogy a' tetemre düljön, a' közepén vas durong tartott fön. – Ezen koporsó fekvésének vonalában 14.-én, fakoporsóban gyermekével együtt eltemetett nőnek tetemeire akadtak. A' koporsó egészen elrothadt, csak rétegei látszottak a' földben, de a' szegek és a' koporsó könnyebb emelhetésére készült markolatok megtaláltattak.”

A 19. század közepén Pauer következtetésmódja helytálló volt. Sorra vette azokat a királyokat, akiket Székesfehérváron temettek el. Úgy találta, hogy csak a 12. században eltemettek jöhetnek szóba. Ezeket szemrevételezve megállapította: a sír ura Kálmán, II. Béla és III. Béla lehet. Mivel a Krónikában viszonylag bőséges leírást találunk Kálmán külsejéről,⁴⁶ Pauer ezt használta fel az azonosításhoz. Kálmánról olvassuk:⁴⁷ „*Erat namque habitu corporis contemptibilis, sed astutus et docilis, ispidus, pilosus, luscus, gibosus, claudus et blesus*” („Külsejére nézve visszataszító volt: borzas, szőrös, kancsal, púpos, sánta, dadogó; ám ravasz és tanulékony.” Bollók János ford.). Ezért a lehetőségek közül Kálmánt nem vette figyelembe, II. Bélát pedig a kora miatt zárta ki.

Valóban szóba jöhetett, hogy a Krónika leírása alapján a váz nem azonosítható Kálmán királlyal. Ma már tudjuk, hogy a jellemzés legkevésbé sem biztos, hogy megfelel a valóságnak. A szöveg a II. Istvánt követő Vak Béla alatt író krónikás átdolgozása.⁴⁸ Főleg pedig a király előnytelen megjelenésének felsorolásából egyedül a csontváz alapján lehetne esetleg a púpossága megállapítható. Abban az esetben, ha ez nem egy hajlottabb testtartás következménye lenne. Továbbá, ha Kálmánnak feltűnően rossz alakja vagy testtartása lett volna, akkor azok az első keresztesháborúról írók, akik közeli kapcsolatba kerültek Kálmánnal, ezt valószínűleg megjegyzik.⁴⁹ Horvátországban sanctissimus rexnek nevezték és tisztelték.⁵⁰ A lehetőségek közül Kálmánt sem lehet eleve kizárni. Az biztos: a házaspárt olyan 12. századi uralkodók között lehet keresni, akinek feleségét is a templomban temettek el.⁵¹ Az időpontot tekintve: 1116-ban Kálmán, 1141-ben II. Béla, 1162-ben II. Géza, 1163-ban II. László, a Zimonyból Székesfehérvárra szállított IV. István és III. Béla (1196) jöhet szóba. Olyan házaspárt kell keresnünk, akiknek a feleségét is Székesfehérváron temették el. II. Géza feleségét, Eufrozinát Székesfehérváron, az általa alapított keresztesek templomában temették el.⁵² A Zimonyból Székesfehérvárra hozott IV. István sem lehet a halott, mert a felesége Mária is minden bizonnyal visszatért Konstantinápolyba. A gyermektelen II. László feleségéről semmit sem tudunk.⁵³ A 12. században mindössze két olyan pár volt, akinél a királyné előbb halt meg, mint a férje: ez Kálmán és III. Béla, mindkettőnél első feleségük jön szóba. II. Bélát azonban felesége túlélte. Ilona sorsáról nem tudunk semmit. Hazatért vagy Magyarországon maradt,⁵⁴ hol temették el, nem tudjuk. II. Bélát a kora miatt ki lehet zárni az azonosításból.⁵⁵ A székesfehérvári sír halottja és III. Béla 48 éves életkora összeegyeztethető volt. II. Béla jóval fiatalabban, 31–32 évesen halt meg. Feltételezem, hogy a csontváz antropológiai vizsgálata ekkora korkülönbséget meg tudott volna állapítani. Ezért II. Béla is kizárható a lehetőségek közül. Marad Kálmán és III. Béla.

⁴⁶ Ennek kritikájáról: KERNY 2001, 14.

⁴⁷ Chron. Hung. saec. XIV. 143, SRH I. 421.

⁴⁸ KRISTÓ 1974, 600–601, GYÖRFFY 1985, 940–941, ENGEL 1987, 618; FONT 1999, 87, bár „feltételezhető, hogy ha eltűnő is, de létező testi tulajdonságokat fest le”.

⁴⁹ Persze nem Freisingi Ottó, amint azt Bevilacqua-Borsody Béla írta, aki nem ebben, hanem 1147-ben a második kereszteshadjárat alkalmával járt Magyarországon (BEVILACQUA-BORSODY 1938, 28–29). Felvetése azonban a tévedése ellenére is jogos: azok a keresztesek alighanem felfigyeltek volna az ismert dalás megjelenésű I. László nyomorék utódjára.

⁵⁰ KERNY 2001, 14.

⁵¹ ENGEL 1987, ZSOLDOS 2005.

⁵² WERTNER 1892, 315., ZSOLDOS 2005, 13, 20

⁵³ ZSOLDOS 2005, 12

⁵⁴ Engel szerint lehetséges, hogy Magyarországon maradt: ENGEL 1987.

⁵⁵ Már Pauer János ezért zárta ki: PAUER 1849, 32.

Amikor Kovács Éva a leletekkel foglalkozott, akkor úgy tekintette ezeket, mintha bizonyítottan III. Béla és a felesége feküdne a két sírban. Ennek ellenére fontos megállapításokat tett: hiányolta az országalma másolatát, nem értette, hogy a III. Béla alatt bevezetett kettős kereszt miért nincs a sírban, nem tudta megmagyarázni, hogy a körmeneti kereszt miért került a sírba, végül az enkolpiont a 11. századra keltezte. A korpust először a 12. sz. közepére keltezte,⁵⁶ majd később arról írt, hogy Karoling- és Ottó-kori hagyományú.⁵⁷ A felségjelvény-másolatok keltezhetetlenek, és a gyűrűk korát sem lehet pontosabban megállapítani. Két keltezhető tárgy volt a sírban: a kereszt és az enkolpion.⁵⁸ (2. ábra)

A kereszt az egyszerű kivitele ellenére jól keltezhető;⁵⁹ a 12. század közepi keltezés⁶⁰ azonban nem tartható. Ennek oka nem elsősorban a korpusz, amely provinciális munka, hanem a kereszt alakja, a felirat elhelyezése. A feliratot a függőleges szár tetejére tették, és nem kicsit lejjebb, amint általában, valamint a hazai fémkeresztek esetében látjuk. A székesfehérvári keresztnek a nyugati császárságban jól keltezhető darabjai szép számban fennmaradtak. A típusnak számos 10–11. századi példánya és ábrázolása ismert: bronz és fa feszületeken,⁶¹ a keresztre feszítést ábrázoló ötvöstárgyakon,⁶² csont faragványokon⁶³ és festményeken.⁶⁴ Noha ez a fajta kereszt 12. századi ábrázolásokon néhol még előfordul,⁶⁵ önálló feszületeken nem látjuk. *Mivel a felirat ilyen elhelyezésének nincs hazai párhuzama, a típus egyedi előfordulás miatt sokkal inkább az Árpád-kor elejére, mint későbbre keltezhető.*

Ha egy sír korát nem a keltezhető tárgyak alapján határozzuk meg, akkor erre csak nyomós indok kényszeríthet bennünket. Jogosan tehető fel a kérdés: ha a keltezhető tárgyak 11. századiak, akkor milyen alapon állítjuk, hogy maga a temetkezés jóval későbbi? Miért tettek volna a király sírjába régi tárgyakat? És mennyire régiek ezek a tárgyak? Ha a sírban talált kereszt készítése a 11. századra tehető, és az első szóba jöhető temetkezés 1116. évi, akkor nincsen jogunk a sírt kerek 80 évvel későbbre keltezni. Az is valószínűtlen, hogyha korábban már valódi

⁵⁶ KOVÁCS 1969.

⁵⁷ KOVÁCS 1994, 196.

⁵⁸ Az enkolpiont és a később, a 19. században karkötővé átalakított rekeszománc korongot VARJÚ 623. összetartozónak vélte, amit Dercsényi Dezső és Kovács Éva cáfolt (DERCSÉNYI 1943, 48; KOVÁCS 1969). Kérdés, hogy a két tárgy összekapcsolása és együtt szerepeltetése kitől származik? Már a milléneumi Magyar Történetben ilyen formában közölték a tárgyakat: MARCZALI 1896, 336. A tárgyakat ugyanilyen összeállításban közölte DEÉR 1952. Taf. V. 5.

⁵⁹ Lovag Zsuzsa a keresztet a III. Bélával történt azonosítás alapján keltezte: LOVAG 1999, 32, Nr. 42.

⁶⁰ Így KOVÁCS 1969. Már Czobor is a 12. századra keltezte (CZOBOR 1900, 210.)

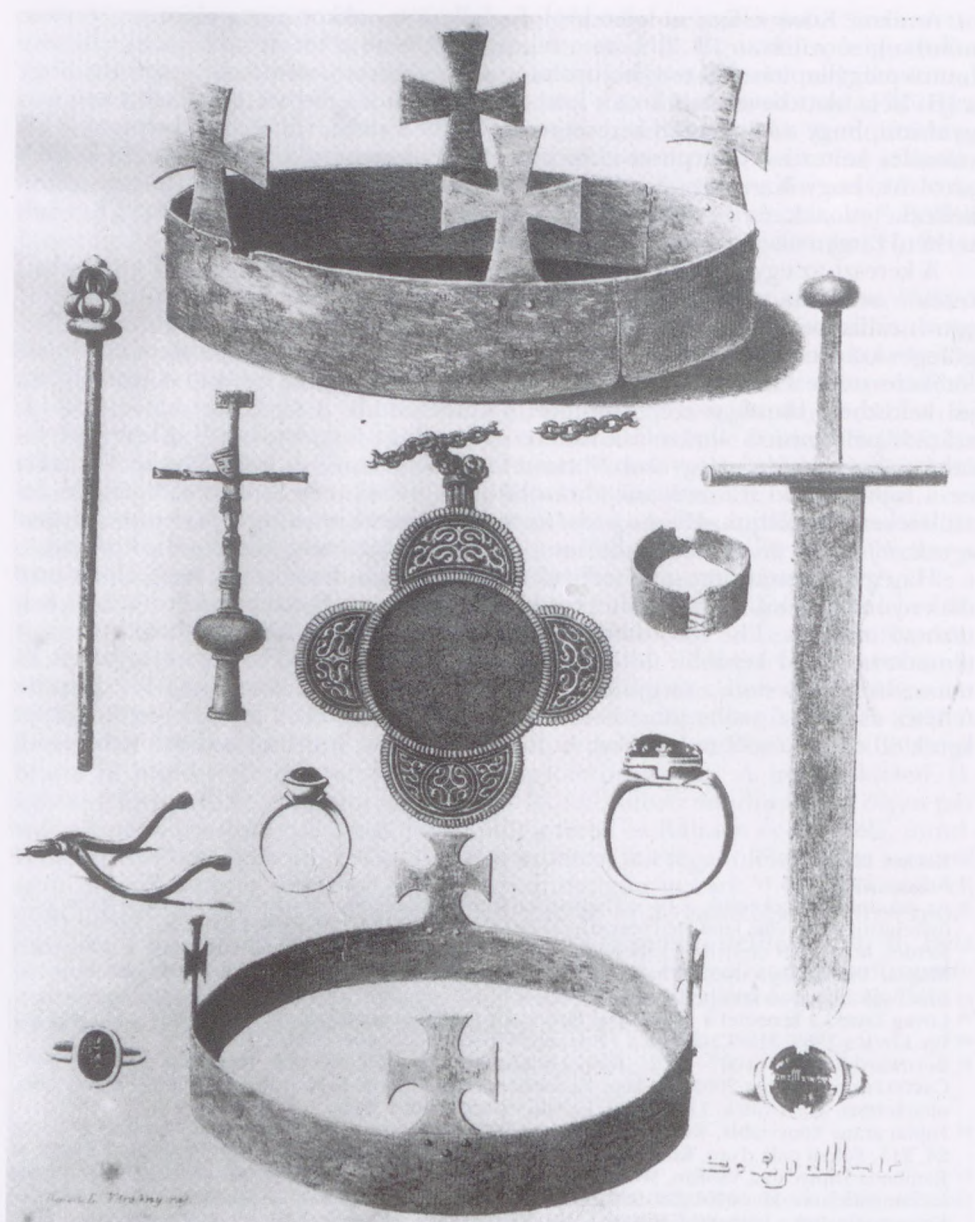
⁶¹ Bernward-kereszt, 1007–1022: KAT. HILDESHEIM II. 579; KAISER HEINRICH II. 344–345., CASTELFRANCHI VEGAS 2001, 90. kép; fa feszület, Köln 1050 (C 3) KAT. KÖLN 1975, 11. színes tábla, oltárkereszt, Maas vidék, 1160 körül: KAT. KÖLN 1972 Bd. I. 253.

⁶² Fuldai arany könyvtábla, Krisztus a kereszten 1020 körül, Aachen, Dómkincstár, GRIMME 1972, Nr. 24, 211, Fuldai pala d'oro, Krisztus a Kereszten, 1020 körül, ugyanott Nr. 23.

⁶³ Rambona-Diptychon, Vatikán, Museo Cristiano, 9. század (KAT. OTTO DER GROSSE 425); Regensburgi sacramentarium kötéstábláján, 980–990, (KAISER HEINRICH II. 335); Codex Aureus Epternacensis, Keresztrefeszítés a könyvtáblán 1000 körül, (CASTELFRANCHI VEGAS 2001, Nr. 59), elefántcsont tábla a keresztrefeszítéssel és Madonnával, Paris, Bibliothèque Nationale (CASTELFRANCHI VEGAS 2001, 85), elefántcsont tábla passio jeleneteivel, Metz 1000 körül (KAT. HILDESHEIM II. 205); Hordozható oltár, Osnabrück, 11. század 3. negyede (KAT. KÖLN 1975. (C 12) 147).

⁶⁴ Codex Egberti, keresztlevél, Trier, Staatsbibliothek (BERGMANN 1974, 177, fig. 23). Siegebert-Sacramentarium (KAISER HEINRICH II. 76, 297); Münchengladbachi Szent Vitus templom sacramentariuma (KAT. KÖLN 1975. (C 18) 159). Staveloti Wibald sacramentariuma 12. század első negyede (KAT. KÖLN 1972 Bd. I. 291); a könyvfestészetben marad meg legtovább: Lüttichi sacramentarium 1164 körül (KAT. KÖLN 1972, Bd. I. 294). Kánontábla az alapítókkal, Helmarshausen 1170 körül (Ornamenta Ecclesiae I., 165).

⁶⁵ Szent Albinus ereklyés ládáján a keresztrefeszítés jelene: Ornamenta ecclesiae I 129.



2. ábra. A királyi pár sírjának leletei (KUBINYI-VACHOT 1853 alapján, Varsányi János rajza)
 Abb. 2 Die Grabfunde des Königspaares (nach KUBINYI-VACHOT 1853, Zeichnung von János Varsányi)

jelvényekkel és viseleti tárgyakkal temettek, akkor a 12. század végén, 1196-ban jelvénytámasolatokkal temessenek el egy uralkodót.

Mivel több Árpád-kori királyi temetkezés *in situ* nem maradt, ezért sem a rítust, sem a viseleti tárgyakat, sem a mellékleteket nem lehet összehasonlítani. Mindenesetre a jelvénytámasolatok III. Béla azonosításához későinek tűnnek. Mivel a másolatokkal való királyi temetkezés korábbi ritust képvisel, mint a nemesfém tárgyakkal történő temetkezés, a vizsgálatba a többi székesfehérvári sírleletet is be kell vonni. Ezeknél későbbre a házaspár sírja aligha keltezhető. A száli frank uralkodókat jelvénytámasolatokkal temették.⁶⁶ A 12. század második felében a Hohenstaufokat már nem másolatokkal tették sírba. Ennek azonban a keltezésnél nincs bizonyító ereje. Fontosabb kérdés, hogy miért nincs országalma-másolat, és miért van körmeneti kereszt a sírban?

Nem tudjuk, hogy királyaink az Árpád-korban mikor kezdték az országalma-jelvényt használni.⁶⁷ A székesfehérvári miseruhán és a királyi pecséteken ugyan ábrázolták az országalmát, mégis, szinte biztosan állítható, hogy eleinte virtuális volt, hiszen csak II. Henrik kapta a pápától koronázásakor – és ajándékozta el – az első tényleges jelvényt. Az Árpád házi királyok érmein csak II. András uralkodása idején jelenik meg az első országalma;⁶⁸ a királyi pecséteken azonban folyamatosan jelen van. A meglévő országalmán Anjou-címer van. Mivel erre az almára kettős keresztet szereltek, III. Béla uralkodása idején valószínűleg volt már ilyen jelvény. Szokatlan lenne, hogy a 11. század végére Európában meghonosodó jelvény a 12. század második felében ne lett volna Magyarországon használatban. Akár létezett azonban, akár nem, hiánya a sírban – összehasonlító anyag híján – szintén nem döntő jelentőségű.

A sírban talált egyszerű, keresztos pántkorona formája megegyezik a kalocsai királyfej koronájával.⁶⁹ Annai következtetés lehetséges: az Árpád házi uralkodók egy időben hasonló házi koronát viseltek. A székesfehérvári királysír koronája nem egyszerűen halotti korona volt, hanem – minden bizonnyal – általában az Árpád-kor első felében használt korona (keresztekkel vagy liliomokkal) másolata. Az eredeti nyilván nemesfémből készült (3–4. ábra).

A temetési rítus a másolatokkal, az országalma hiánya, a korona formája arra mutatnak, hogy a sír halottját inkább az Árpád-kor korábbi, mint későbbi szakaszában temették el. Tekintettel arra, hogy III. Béla uralkodása éppen csak a második szakasz elejére esik, ezek a jellemzők együttvéve sem nyomnak többet a latba a keltezés tekintetében, legfeljebb fényt vethetnek az eddigi azonosítás bizonytalanságára. Nem is jutnánk messzebb egy további tárgy nélkül. A sírban volt egy olyan tárgy, amely az azonosításnál nem kapta meg a kellő fontosságot, pedig perdöntő is lehet. Ez a körmeneti kereszt.

Kovács Éva megállapította,⁷⁰ hogy a körmeneti kereszt egyedülálló az uralkodói sírmellékletek között. Noha ez nem így van, jelenléte Árpád-házi uralkodó sírjában felettébb szokatlan. Az európai királysírok közül mindössze egyből, VIII. Alfonz kasztíliai király (†1214) sírjából kerül elő nagyobb méretű és szebb kivitelű körmeneti (száras) kereszt. A keresztnek ez esetben azonban van magyarázata: az uralkodó 1211-es mórok feletti győzelmének jelvénye volt.⁷¹ A király az uralkodói

⁶⁶ KAT. SALIER 1992, 288–297. Hivatkoznak a hasonló leletekre Hitvalló Edvárd, Erik svéd király (†1160) és III. Béla sírjára 289. Lásd még MEIER 2002.

⁶⁷ A magyar országalmához lásd: BAK 1983, 185–194.

⁶⁸ Igaz, hogy 12. századi királyábrázolás alig akad az érmeken.

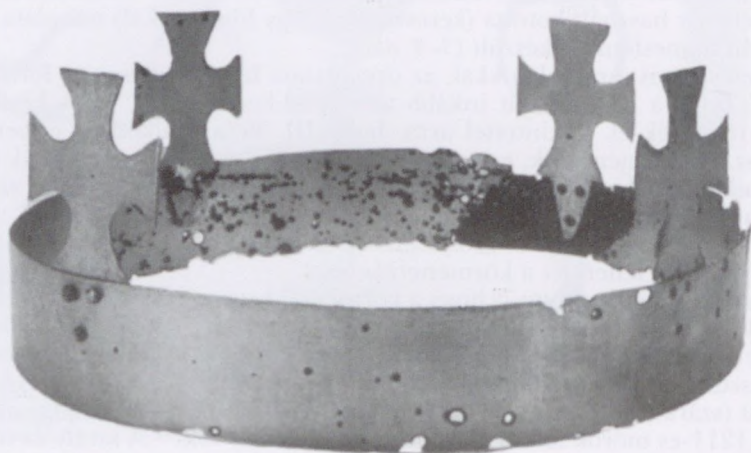
⁶⁹ Legutóbb: MAROSI 2000, 51–63.

⁷⁰ KOVÁCS 1969, és in: Pannonia Regia 196.

⁷¹ MEIER 2002, 112, és 50. kép.



3. ábra. A királyi korona a férfisírból
Abb. 3 Die königliche Krone aus dem Mannesgrab



4. ábra. A női sír koronája
Abb. 4 Die Krone aus dem Frauengrab



5. ábra. A körmeneti kereszt a királysírból

Abb. 5 Das Prozessionskreuz aus dem Königsgrab

jelvényeket viseli és ezeket teszik a sírjában, nem pedig egy liturgikus tárgyat, így körmeneti keresztet. Ez a kereszt, hiába van nagyobb nodusa, nem helyettesíthette az országalmát, amint azt Kovács Éva sejtetni engedte.⁷² A körmeneti kereszt a kora Árpád-kori egyházi kincstári leltárak állandó tartozéka kellett, hogy legyen. A körmeneti kereszt, mint előviteli kereszt, a püspöki hivatal jelvénye is, miért került volna III. Béla sírjába? Volt azonban egy magyar király, aki uralkodása előtt püspök volt: ez I. László testvérének, I. Gézának idősebbik fia, Kálmán.⁷³ Kálmánt megillette a körmeneti kereszt (5. ábra).

Egy királyi temetési rítus részleteit nyilvánvalóan a székesfehérvári kanonoki testület határozta meg és intézte. Ez további következtetést tesz lehetővé. Noha a hosszú temetési szertartás alig tartalmaz rubrikát a halott öltöztetéséről,⁷⁴ a szerzetesek és klerikusok esetében a 9–11. századi szerkönyvek általában már rendelkeznek a megfelelő és illő öltözetéről. A holttest megmosását követi az öltöztetés, *ut mos est mortuorum*.⁷⁵ A későbbiek pedig egyre részletesebben határozzák meg a felöltöztetés módját. A 11. századi mozarab rituále szerint *Cum vero fuerit ex more corpus lavatum, vestitur veste qualis ordinis hic vivens extitis. Sicque indutum componitur in feretrum*.⁷⁶ Azután a *corpus in ecclesia cum reverentia ferendo ante illud cruces et candelabra cum luminaria*.⁷⁷ A körmeneti kereszt a gyászszertartás folyamán mindig jelen van. Mivel a rubrikák az egyházi személyek esetében fogalmaztak meg a visellett kapcsolatos elvárásokat, valószínű, hogy a székesfehérvári sír esetében éppen a halotti szertartásnál jelenlévő körmeneti keresztel akarták jelezni az elhunyt klerikusi voltát. Az eltemetett kívánsága is lehetett a temetés módjának a meghatározása: Bernward hildesheimi püspök még az életében meghagyta, hogy ne palliummal, hanem ciliciummal temessék el.⁷⁸ A saroglyán fekvő uralkodó mellé tették a körmeneti keresztet, amely azután belekerült a sírba. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy Kálmán azért kapta a Könyves jelzőt, mert királyként is püspök módjára napi rendszerességgel zsolozsmázott.⁷⁹ *A körmeneti kereszt mint sírmelléklet csak Kálmán esetében érthető.* A püspöknél szokásos mellékleteket – kehely, paténa – nem tehették a sírba, mert Kálmánt „világi státusba” helyezte a pápa, ezért a papok számára fenntartott liturgikus cselekményeket nem végezhetette.

Mostoha sors jutott az uralkodói aranygyűrűnek, azon a megállapításon túl, hogy a gyűrűkarikát bővíteni kellett⁸⁰ és a befoglalás módja hasonló a Szentkorona alsó részén a kövekéhez. Az almandin gyűrűkő tengelyében az Abdallah ibn Muhammed feliratot vésték arab betűkkel⁸¹ (Goldziher Ignác olvasata). A gyűrűkő – talán a gyűrű is – Kálmán királyé éppúgy lehetett, mint III. Béláé. Az utóbbihoz,

⁷² KOVÁCS in Pannonia Regia 1994, 196.

⁷³ Kézai Simon, Gesta Hung. 64: *Hic quidem praesul erat et exinde translatus in regem coronatur*, SRH I 182; Chron. Comp. saec. XIV. 152, SRH I 433: *Iste Colomanus sicut quidam dicunt, fuit Episcopus Waradiensis, sed quia fratres quos habebat, morte sunt preventi, ideo summo pontifice cum eo dispensante regnare compellitur*. Korábban, a 140. fejezetben azt írja, hogy I. László *voluit enim Agriensem episcopum eum facere*. Lásd még: FONT 1999, 11–12.

⁷⁴ Lásd DAMIEN 1978.

⁷⁵ SICARD 1978, 108–111.

⁷⁶ SICARD 1978, 111, 23. jegyzet.

⁷⁷ SICARD 1978, 145.

⁷⁸ *Praeceperat autem adhuc vivens, ut feretrum, quo ad tumulandum corpus eius efferabatur, non pallio, ut moris est in talis personae funereo obsequio, sed cilicio operiretur...* Tagmar, Vita S. Bernwardi, Acta Sanctorum Octobris T. XI, 1018.

⁷⁹ Chron. Hung. comp. saec. XIV. SRH I. 432–433: *Qui ab Hungaris Cumueus Calman appellatur, eo quod libros habebat, in quibus horas canonicas ut episcopus persolvebat*. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Kálmán fia, II. István halálakor szerzetesi ruhát öltött.

⁸⁰ CZOBOR 1900, 215.

⁸¹ CZOBOR 1900, DERCSENYI 1943, 48. Fehér Bencének köszönöm a felirat olvasatának ellenőrzését.

mint az antiochiai fejedelemnő leányának férjéhez kerülhetett. Ugyanilyen módon azonban az arab Sziciliát éppen meghódító (1080), de az arab írást még az udvari cancelláriában is használó normann királyi udvarból⁸² felesége útján nehézség nélkül Kálmánhoz is eljuthatott. A szicíliai származás mellett tovább lehet érvelni azzal a megjegyzéssel, hogy a gyűrű és köve, valamint az enkolpion és zománca feldolgozása a 11–12. századi délitáliai ötvösséget és az ottani arab paleográfiát ismerő kutató nélkül nem végezhető el. Constancia császárné sírjában talált ismert koronába elől, középen egy azonos formára csiszolt gránátot (cabochon) foglaltak bele, amelyen ugyanúgy, mint a székesfehérvári gyűrűn, a hosszanti tengelyre arabul az „Istenben bízik Isa ibn Gabir” szöveg olvasható.⁸³ Nemkülönböztetve dél-itáliai eredetű lehet az enkolpion is. A lunula alakú zománclemezek, amint azt Deér József kimutatta, a dél-itáliai-szicíliai zománc-készítményekkel állnak szoros rokonságban.⁸⁴ A királyné szirénköves gyűrűjének az eredete is kideríthető: a lanton játszó és halfarkú szirén nem antik intaglio, hanem későbbi készítmény⁸⁵ (6. ábra). A sziréneket a középkorban kétféle módon ábrázolták. Egyrészt megőrződött az ókori madárszirén-ábrázolás, ahol a madáralakhoz emberi fej vagy felsőtest kapcsolódik.⁸⁶ Nyugaton a Karoling-korban jelentek meg⁸⁷ az emberi felsőalakokkal és hal alakú, esetenként csavart alsótesttel ábrázolt halszirének (újkori magyar megjelöléssel a sellők). Ezek azonban keleten nem terjedtek el; a Bizánci császárságban és kulturális hatásterületén megmaradt az antik madáralakú forma.⁸⁸ Sevillai Izidortól maradt fenn a szirének hármas tagolása,⁸⁹ amelyet később Hrabanus Maurus is követett.⁹⁰ Dél-Itáliában azonban ábrázolták a halszirént.⁹¹



6. ábra. A királynéi gyűrűszirén lenyomata
Abb. 6 Sirenenabdruck vom Ring der Königin

⁸² JOHNS 37–59.

⁸³ Nobiles Officinae 2004, 228; a kő a 26. oldalon látható.

⁸⁴ Kereszt, Cosenza, a rekeszománc lemezek a hátoldalon (Nobiles Officinae 2004, 225, nr. 53); Szent Balázs kézereklyetartó, Ragusa (Uo. 165, nr. 9. és 12. oldal); az ún. Zaviš – kereszt lunula lemezei, Vyšší Brod, Ciszterci apátság (Uo. nr. 58, 239–242). W. D. Wixom ugyanúgy a III. Béla azonosításból kiindulva vizsgálta (Kat. New York 1997, 497, Nr. 333), mint Kovács Éva. Az enkolpion lunula alakú rekeszománc lemezei, amint azt Deér József leírta, az általa a 12. századra keltezett szicíliai-délitáliai zománcművességgel szoros kapcsolatban állnak (DEÉR 1952, 29.). „Bizonyosan Bizáncban készült hasonló emlék jóval kevesebb van” írta Kovács Éva (KOVÁCS 1969.), azonban egyetlen példát sem idéz. Hasonló rekeszománcos lunula másodlagosan a Zaviš-kereszt hátoldalán van (idézi képpel együtt: KOVÁCS 1998, 133 és 178. kép). A cosenzai keresztet is hasonló, másodlagos zománclemezek díszítik (Nobiles Officinae 2004, 225, 53. szám).

⁸⁵ L. GESZTELYI-RÁCZ 2006. A középkori szirén ábrázolásokhoz lásd: W. DEONNA 1928, 18–25; VIEILLARDT-TROIEKOUROFF 1969, 61–82.

⁸⁶ HOFSTETTER 1997, 1093–1104.

⁸⁷ VIEILLARDT-TROIEKOUROFF 1969, 68.

⁸⁸ VIEILLARDT-TROIEKOUROFF 1969, 68. „Byzance et la Méditerranée orientale sont restées fideles a la sirène-oiseau de l'antiquité et du Physiologus, et ont ingoré la Sirene-poisson.”

⁸⁹ Sirenes tres fingunt fuisse ex parte virgines, ex parte volucres, habentes alas et ungulas. Quarum una voce, altera tibis, tertia lira caneat. Etymologiae, XI, III, 30–31, Migne, PL t. 82., col. 423.

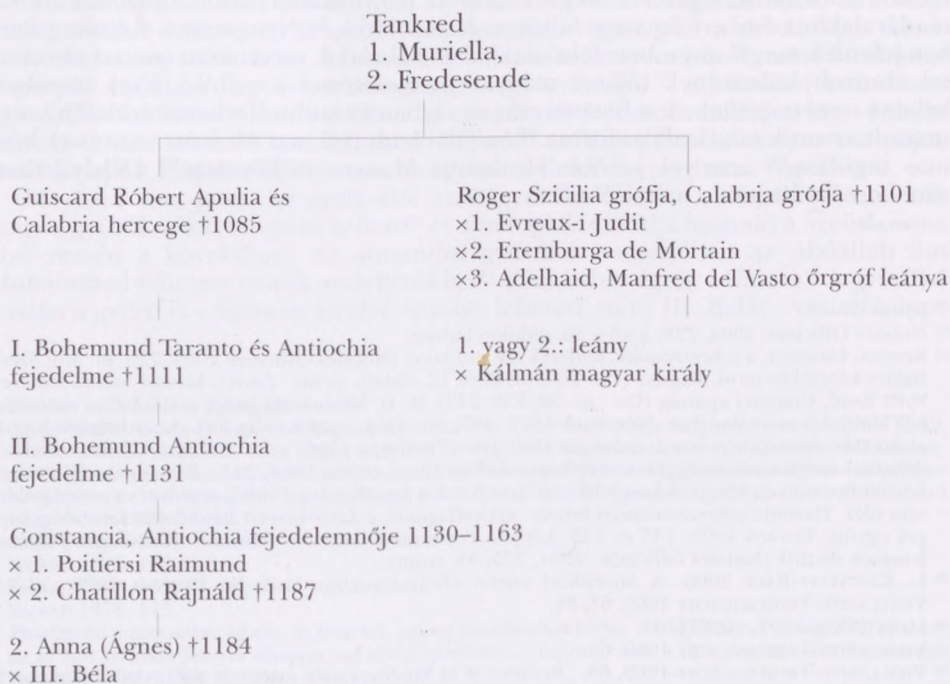
⁹⁰ VIEILLARDT-TROIEKOUROFF 1969, 67.

⁹¹ PSANNER 1972, 4. kötet, 169–170,

Összefoglalásom természetesen nem akar a székesfehérvári királysír feldolgozása lenni. A tárgyak vizsgálata nem nélkülözheti a régibb és újabb ásatási megfigyeléseket, padló és rétegvizonyokat sem. Ezek ismeretében a márványlapokból összeállított sír és a sírcsoporton belül az esetleges kronológiai következtetések a prépostsági templom építéstörténetével összhangban éppúgy szükségesek, mint a természettudományos vizsgálatok. Elmondható: a székesfehérvári királyi házaspár esetében nincs semmi, amely a III. Bélával és Chatillon Annával való azonosítást támogatná, ellentétben Kálmánnal, aki mellett az enkolpion zománcának készítési helye, a körmeneti kereszt keltezése és a szirénábrázolásos gyűrűkő léte nyomós érvek.

A sír ilyen meghatározása azzal jár, hogy a király mellett nyugvó feleség sem lehet Chatillon Ágnes, hanem Kálmán felesége az Hauteville-házbeli I. Roger szicíliai gróf ismeretlen nevű leánya,⁹² aki 1110 körül halt meg. Tekintettel arra, hogy a Hauteville-ház uralkodói közül többnek ismert a sírja,⁹³ ha erre a székesfehérvári királyné csontanyaga lehetőséget ad, a mitokondriális DNS-vizsgálat is megfontolható. Az összehasonlításához valószínűleg II. Roger leányának, Constanciának (és IV. Henrik császár feleségének) a maradványai a legalkalmasabbak, akinek a magyar királyné a nagynénje volt. Persze a vizsgálat során figyelembe kell venni a két magyar királyné közös származását. Kálmán felesége Boemund antiochiai fejedelemnek az unokatestvére, Ágnes pedig a fejedelem dédunokája volt.

Kivonat Hauteville-Altavilla-ház családfájából⁹⁴



⁹² Vajay Szabolcs Feliciának gondolta a nevét: VAJAY 1977, 21–21, vö. még: HOLTZMANN 1963, 149.

⁹³ L. DEÉR 1959, VARGA 1994, 7; WEHLI 1998, 10. a további irodalommal.

⁹⁴ COLLENBERG 1963. VI. tábla alapján.

IRODALOM

- ANGENENDT 1994: Angenendt, A., In porticu ecclesiae sepultus. Eine Beispiel von himmlisch-irdischer Spiegelung. In: *Iconologia sacra. Mythos, Bildkunst und Dichtung der Religions- und Sozialgeschichte Alteuropas. Festschrift für Karl Hauck zum 75 Geburtstag*. Hgg. von H. Keller – N. Staubach. Arbeiten zur Frühmittelalterforschung Bd. 23. Berlin – New York. 68–80.
- BAK 1983: Bak J. M., Der Reichsapfel. In: *Insignia Regni Hungariae* I. Budapest. 185–194.
- BAUCH 1984: Bauch, K., Das mittelalterliche Grabbild, Berlin – Roma 1976. Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi Romani nel medioevo, hrsg. von Andreae, B. – Settis, S., Marburger Winckelmann-Programm 1983, Marburg/Lahn.
- BÉKEFI 1891: Békefi, R., *A pilisi apátság története 1184–1541*. Pécs.
- BEVILAQUA-BORSODY 1938: Bevilaqua-Borsody, B., *Trányelvek a székesfehérvári királysírlételek agnoscálásához*. Budapest.
- BRAMERMANOVA 2001: Bramermanova, M., Das Grab Boleslavs II. In: *Boleslav II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000*. Praha.
- BORKOVSKY 1961: Borkovsky, I., Hrobka Boleslava II. v basilice Sv. Jiří na pražském Hrade. *Památky Arch.* 52. 532–543, 125–149.
- COLLENBERG 1963: Rüdte de Collenberg, W. H., *The Rupenides Hethumides and Lusignans, The Structure of the Armenico-Cilician Dynasties*. Lisboa.
- CZOBOR 1900: Czobor B., III. Béla és hitese halotti ékszerei. In: *III. Béla emlékezete*. Budapest.
- DEÉR 1952: Deér, J., *Der Kaiserornat Friedrichs II*. Bern.
- DERCSÉNYI 1947: Dercsényi D., Újabb régészeti kutatások és a pannoni kontinuitás kérdés. *Századok* 81. 203–371.
- ENGEL 1987: Engel, P., Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában, *Századok* 121. 613–635.
- FEUERNE TÓTH 1964: Feuerne Tóth R., V. István sírja a margitszigeti apáca kolostor templomában, *BudRég* 21. 115–132.
- FEUERNE TÓTH 1971: Feuerne Tóth Róza: A margitszigeti domonkos kolostor, *BudRég* 22. 245–269.
- FONT 1999: Font, M., Könyves Kálmán és kora. Szekszárd.
- FROLÍK–BOHÁČOVÁ–ŽEGKLITZ 1988: Frolík, J. – Boháčová, I. – Žegklitz, J., Archeologické nálezy z hrobky knížete Spytihněva II. v chrámu sv. In: víta, *Castrum Pragense* I, 61–70.
- GEDAI 1965: Gedai, I., I. Endre sírköve. *ArchÉrt* 92. 49–51.
- GEREVICH 1987: Gerevich, L., *A pilisi ciszterci apátság*. Szentendre.
- GESZTELYI–RÁCZ 2006: Gesztelyi, T. – Rác, Gy., Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon. *AGATHA* XIX., Debrecen.
- GRIMME 1972: Grimme, E. G., Der Aachener Domschatz. *Aachener Kunstblätter* 42.
- HENSZLMANN 1864: Henszlmann, I., *A Székes-fehérvári ásatások eredményei*. Budapest.
- HERVAY 2001: Hervay, F.L., A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In: *Paradisum plantavit*. 461–547.
- HOFSTETTER 1997: Hofstetter, E., Seirenes. LIMC VIII, Supplementum, 1093–1104.
- HOLTZMANN 1963: Holtzmann, W., Maximilla regina, soror Rogerii regis. *Deutsches Archiv* 19.
- HUSZÁR 1979: Huszár, L., *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest.
- IPOLYI 1863: Ipolyi, A., A magyar ereklyék. *ArchKözl* u.f. 3. 108–110.
- JOHNS 2004: Johns, J., Die arabischen Inschriften der Normannenkönige Siziliens: eine Neuinterpretation. In: *Nobiles Officinae* 37–59.
- KAISER HEINRICH II. Kaiser Heinrich II. hrsg. von J. Kirmeier, B. Schneidmüller, St. Weinfurter, E. Brockhoff., Begleitband zu bayerischen Landesausstellung 2002. Stuttgart 2002.
- KARÁCSONY 1911: Karácsony, I., Királyaink síremlékeinek pusztulása. *Századok* 45. 365–366.
- KASHNITZ 1993: Kashnitz, R., Bischof Berwars Grab. In: *Kat. Bernward v. Hildesheim*, I. 383–396.
- KAT. KÖLN 1972: Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400. Eine Ausstellung des Schnütgen-Museums der Stadt Köln und der belgischen Ministerien für französische und niederländische Kultur. I–II. Köln.
- KAT. NEW YORK 1997: The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 943–1261. The Metropolitan Museum of Art, New York.
- KAT. OTTO DER GROSSE 2001: Otto der Grosse. Magdeburg und Europa, hrsg. von M. Puhle, Mainz
- KAT. SALIER 1992: Das Reich der Salier 1024–1125. Sigmaringen.
- KERNY 2001: Kerny, T., Seint Kálmán és Könyves Kálmán kultuszáról. *Ars Hungarica* 29. 9–32.
- KLANICZAY 2000: Klaniczay, G., *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest.
- KMTL: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század), főszerk.: Kristó Gy. Budapest, 1994.
- KOLBA 1962: Kolba, J., Románkori feliratos sírkölap. *FöldArch* 14. 111–123.
- KOSZTA 2001: Koszta, L., A váci püspökség alapítása. In: „...egyházát építtek itt”. Váci Téka I. Vác. 42.
- KOSZTA 1993: Koszta, L., Ciszterci rend története Magyarországon a kolostoraik alapítása idején 1142–1270, *MEV* 1–2. 115–128.
- KOVÁCS 1969: Kovács, É., Die Grabinsignien Bélas III. und Annas vo Antiochien. *ActaHAHung* 15. 3–24. Magyarul: *MűvÉrt* 1972, 1–14.

- KOZÁK 1970: Kozák, K., A szekszárdi bencés apátság feltárása I–III. *A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum évkönyve* 1. 155–180; 2 (1971–1972) 229–269.
- KRALOVÁNSZKY 1988: Kralovánszky, A., A szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: *Szent István és kora*. Szerk. Glatz, F., Budapest. 166–172.
- KRÁMER–TÓTH 1966: G. Krámer, M. – Tóth, S., A tihanyi apátsági templom és kolostor 1965. évi feltárása, *Műemlékvédelem* 10. 234–237.
- KRISTÓ 1974: Kristó, Gy., Legitimitas és idoneitas (Adalékok Árpád-kori eszméletörténetünkhöz) *Századok* 108. 600–601.
- KUBINYI 1994: Kubinyi, A., A váci püspökség. In: *KMTL* 705–706
- KUBINYI–VACHOT 1853: Kubinyi, Á. – Vachot, I., *Magyarország és Erdély képekben*. 42–48.
- LÓVEI 1992: Lóvei, P., A tömött vörös mészkő – „vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben *Ars Hungarica* 20. 3–27.
- LÓVEI 2004: Lóvei, P., „Virtus, es, marmor, scripta”. In: *Maradandóság és változás, Művészettörténeti konferencia Ráckeve 2000*, Budapest. 53–71.
- LOVAG 1999: Lovag, Zs., *Mittelalterliche Bronzgegenstände des Ungarischen Nationalmuseums, Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Ser.Arch.* III. Budapest.
- MAKK 1972: Makk, F., Megjegyzések II. Béla történetéhez. *Acta Historica* (Szeged) 40. 53–55.
- MAR CZALI 1896: Marczali, H., Magyarország története az Árpádok korában, *A Magyar Nemzet Története* II. Budapest.
- MAROSI 1985: Marosi, E., A pilisi monostor szerepe a XIII. századi magyarországi Művészetben. *Studia Comitatus* 17. 551–562.
- MAROSI 2000: Marosi, E., A második kalocsai székesegyház néhány művészettörténeti kérdése. In: *Kalocsa történetéből*. Szerk.: Koszta László. Kalocsa. 51–63.
- MEIER 2002: Meier, Th., Die Archäologie des mittelalterlichen Königsgrabes im christlichen Europa, *Mittelalter-Forschungen* Bd. 8., Stuttgart.
- MIHALJČIĆ 1982: Mihaljčić, R., Namentragende Steinschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. In: *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, Beiheft Nr. 2. Wiesbaden.
- NAGY 1968: Nagy, Á., A kalocsai XI. századi érseksír leletei. *Művészettörténeti Ért* 17. 112–123.
- NOBILES OFFICINAE 2004: Nobiles Officinae. Die königlichen Hofwerkstätten zu Palermo zur Zeit der Normannen und Staufer im 12. und 13. Jahrhundert, *Kusthistorisches Museum*. Hrsg. von W. Seipel. Wien.
- ORNAMENTA ECCLESIAE 1985: *Ornamenta ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik in Köln*. Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle I–III. Köln.
- OSWALD 1957: Oswald, Fr., Adatok a magyarországi premonstréai Árpád-kori történetéhez, *Műv.Ért* 6. 250–252
- OSWALD 1969: Oswald, Fr., In medio ecclesiae. Die Deutung der literarischen Zeugnisse im Lichte archäologischer Funde. *FMSI* 3. 313–326.
- PANNONIA REGIA 1994: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon*. (Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó, Á. – Takács, I.) Budapest.
- PANOFKY 1993: Panofsky, E., *Grabplastik. Vier Vorlesungen über deren Bedeutungswandel von Alt-Aegypten bis Bernini*. Hg. von H. W. Janson. Köln.
- PARADISUM PLANTAVIT: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: Takács I. Pannonhalma, 2001.
- PAUER 1849: Pauer, J., *A Székesfehérvárott felfedezett királyi sírbólról*. Székesfehérvár.
- PSENNER 1972: Psenner, E., Sirenen. *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Roma. 4. kötet, 169–170.
- ROMHÁNYI 2000: Romhányi, B., *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest 2000.
- SCHMID 1984: Schmid K., Die Sorge der Salier um ihre Memoria. In: *Memoria* 1984. 666–726.
- ŠEDIVÝ 2002: Šedivý J., Die Anfänge des Pressburger Kapitels. In: *East Central Europe at the Turn of the 1st and 1st Millenia. Acta Historica Posoniensia* II. 107–116.
- SICARD 1978: Sicard, D., La Liturgie de la mort dans l'église latine a la réforme carolingienne. *Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen* 63. Münster.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Ed. E. Szentpétery. Budapest, 1937.
- SZOVÁK 2001: Szovák, K., Monachorum pater ac dux. In: *Paradisum plantavit* 35–47.
- TAKÁCS 1989: Takács, M., A belakúti/péteváradai ciszterci monostor, Újvidék 1989,
- TAKÁCS 1994: Takács, I., Gertrudis királyné síremléke. In: *Pannonia Regia*. 248–251.
- TAKÁCS 2001: Takács, I., Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése. In: *Paradisum plantavit* 59–186.
- TÓTH 1988: Tóth, M., A művészet Szent István korában. In: *Szent István és kora*. Szerk.: Glatz, F. – Kardos, J. Budapest. 115–132.
- TÓTH 2001: Tóth, S., Szekszárd, in: *Paradisum plantavit* 200, 340–341.
- VAJAY 1977: Vajay, Sz., Byzantinische Prinzessin in Ungarn. *Ungarn Jahrbuch* 21–21.
- VARGA 1994: Varga, L., II. Roger szicíliai király porfir szarkofágjának jelentéséről, *Ars Hungarica* 22.

- VARGA-LÓVEI 1990–1992: Varga, L. – Lővei, P. Funerary Art in Medieval Hungary. *ActaHistArtium* 35. 115–168.
- VARJÚ [1939]: Varjú, E., (Magyar Művelődéstörténet I. Bp. s.a., 623.)
- VEILLARDT-TROIEKOUROFF 1969: Vieillardt-Troiekouroff, M., Sirenes-poissons carolingiennes, *CahArch* 19. 61–82.
- W. DEONNA 1928: W. Deonna, L. S. femme-poisson, *Rev. Arch.* 27. 18–25
- WEHLI 1998: Wehli, T., Konstancia királyné a palermói dómban. *Ars Hungarica* 26. 10–17.
- WERTNER 1892: Wertner, M., *Az Árpádok családi története*. Nagyabecskerek.
- ZSOLDOS 2005: Zsoldos, A., Az Árpádok és asszonyaik. A királyné intézménye az Árpádok korában. *Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok* 36. Budapest.

BÉLA III. ODER KOLOMAN?

(Zur Identifizierung des Königsgrabes von Székesfehérvár)

Die meisten Könige aus dem Árpádenhaus im 12. Jahrhundert wurden in Székesfehérvár (Stuhlweißenburg), in der Probstkirche der Heiligen Jungfrau Maria bestattet. Die Kirche und die in der Kirche errichteten Grabdenkmäler gingen zur Zeit der türkischen Eroberung im 16. Jahrhundert zu Grunde. Unter den erhalten gebliebenen, unter dem Boden befindlichen Bestattungen blieb nur das Grab eines Ehepaares ungestört erhalten, wo die Kronen auf dem Kopf verrieten, dass es sich um eine königliche Bestattung handelt. Der Sarkophag des Königspaares wurde aus roten Marmorplatten zusammengestellt. Die Gräber wurden 1848 aufgeschlossen, und man identifizierte die Skelette als Überreste des Königs Béla III. (+1196) und seiner ersten Gemahlin Agnes Chatillon. Diese alte Identifizierung des königlichen Paares scheint aber zweifelhaft zu sein. Im 12. Jahrhundert wurde nämlich noch ein solcher Herrscher in dieser Kirche bestattet, mit dem man bei der Personenidentifizierung rechnen könnte. Er ist Koloman (+1116), der früher der Bischof von Nagyvárad (Großwardein, heute Oradea, Rumänien) gewesen ist. Da Ladislaus I. keinen Sohn hatte, wählte er den Sohn seines Bruders Géza I. zu seinem Nachfolger. Koloman heiratete die Tochter unbekannten Namens von Roger I. Graf von Sizilien und Kalabrien.

Es ist sehr wichtig, wer im Grab ruht, die Person bildet nämlich den Ausgangspunkt für eine ganze Reihe von Folgerungen. Die dreifache Fassung des Ringes am Finger des Königs ähnelt der Fassung der Steine am unteren Teil der heiligen Krone, des Kronreifs griechischen Ursprungs (*corona graeca*). Die Datierung des Anfangs der Verwendung des roten Marmors in Ungarn hängt von der Identifizierung des Grabes von Székesfehérvár ab. Auch für die Datierung der typisch süditalienischen Zellschmelzverzierung bildet die Datierung des Grabes von Székesfehérvár den „sicheren Ausgangspunkt“. Und zuletzt ist die überzeugende Identifizierung sowohl für die Datierung des genauso aus roten Marmorplatten zusammengestellten Erzbischofsgrabes von Kalocsa, wie auch für die Baugeschichte der Basilika von Székesfehérvár wichtig.

Die Identifizierung des Königspaares hängt davon ab, auf welche Zeit die Grabbeigaben – die zur Tracht gehörigen Gegenstände und Hoheitsinsignien – datiert werden können, und was sie von den Verstorbenen verraten. Das königliche Paar wurde mit symbolischen Hoheitsinsignien zusammen begraben. Diese Insignien können innerhalb des 12. Jahrhunderts nicht näher datiert werden. Die Zellschmelzverzierung der Enkolpion am Hals des Königs, die arabische Inschrift des Ringes, das dem Grab beigegebene Prozessionskreuz und der Ring der Königin ermöglichen die Identifizierung der Verstorbenen. Die Form des Kreuzes hilft bei der Datierung, das Kreuz als Grabbeigabe spricht dafür, dass der König ein Geistlicher war, während die Emailplatten der Enkolpion, sowie beide Ringe tragen zur Feststellung des Herkunftsortes der Königin bei. Daher gibt es zwei Möglichkeiten: entweder König Koloman oder König Béla III.

Es ist wichtig, dass das Prozessionskreuz nicht zu den Beigaben der Königsgräber gehört. Aber die Anfertigungszeit des Kreuzes hilft uns die Person des Verstorbenen näher zu identifizieren. Im Falle des Königs Béla III. ist die Beigabe des Kreuzes ins Grab nicht begründbar. Bei Koloman ist es aber zu verstehen, da er Bischof gewesen war, bevor er den Thron bestieg. Das einfache Kreuz kann übrigens ganz leicht auf das 11. Jahrhundert datiert werden: es ist das

einziges Kreuz in Ungarn, bei dem die Texttafel oben am senkrechten Balken angebracht worden ist. Kreuze dieser Form waren im westlichen Kaiserreich im 10.–11. Jahrhundert üblich. Da auch das Exemplar von Székesfehérvár auf das 11. Jahrhundert datiert werden kann, scheint es wahrscheinlicher zu sein, dass es dem im Jahre 1116 bestatteten Koloman beigegeben wurde, und nicht ins Grab des 1196 verstorbenen Béla III.

An die Achse des Granatsteines vom königlichen Ring wurde die Inschrift Abdallah ibn Muhammed eingeschnitten. Ein ähnlicher Cabochon war auch in diejenige Krone sekundär eingesetzt worden, die im Grab der Königin Constanzia in Palermo aufgefunden wurde. Aus Sizilien, wo überigens die arabische Sprache noch Jahrzehnte lang nach der normannischen Eroberung vom Jahre 1080 als offizielle Sprache galt, konnte der Ring (oder dessen Stein) als Geschenk von seiner Frau in den Besitz des Königs Koloman gelangt sein. Die besten Analogien für die halbmondförmigen Zellenemailplatten der Enkolpion am Hals des Königs kann man ebenfalls in Süditalien auffinden.

In den Stein des Ringes der Königin wurde eine Sirene eingeschnitten, die Lyra spielt. Sirenendarstellungen sind seit der Antike wohlbekannt. Neben ihrer Darstellung mit Vogelkörper und Menschenkopf antiken Ursprungs erschienen in Westeuropa in der Karolinger-Zeit die Fisch-Sirenen, die mit menschlichem Oberkörper und mit fischförmigem Unterkörper, manchmal in gedrehter Form, dargestellt wurden. Da die Fisch-Sirene im Byzantinischen Kaiserreich und im Orient nicht auffindbar ist, kann der Ring der Königin nicht vom Osten gestammt haben. Deshalb geht es hier weniger um Agnes Chatillon aus Antiochien, viel mehr um die normannische Prinzessin aus Sizilien: In Süditalien kommt die Fisch-Sirenendarstellung westlichen Typs auf Mosaikfußböden vor.

Was also das Königspaar von Székesfehérvár betrifft, gibt es nichts, was eine Identifizierung mit Béla III. und Anna Chatillon belegen würde, während bei Koloman im Gegenteil: für ihn sprechen der Herstellungsort des Emails der Enkolpion, die Grabbeigabe und die Datierung des Prozessionskreuzes, sowie der Stein des Ringes mit Sirenendarstellung, all diese sind schwerwiegende Argumente. Die Untersuchung der Grabfunde kann auch die älteren und neueren Ausgrabungsbeobachtungen, die Boden- und Schichtenverhältnisse nicht entbehren. In Kenntnis von diesen sind die eventuellen chronologischen Folgerungen bezüglich der aus Marmorplatten zusammengestellten Grabes und innerhalb der Gräbergruppe im Einklang mit der Baugeschichte der Probstkirche genauso nötig, wie die Durchführung von naturwissenschaftlichen Untersuchungen.

Endre Tóth

Übersetzung: *Eszter Aczél*

LÓ AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁGON

VÖRÖS István

Az Árpád-kori oklevelek a korabeli település- és természetföldrajzi, növényzet és agrártörténeti adatok kimeríthetetlen tárházai. A birtokok, birtokhatárok leírásában szereplő igen gazdag, nagyszámú növényfajhoz, sokrétű növényzethez képest az állatokra vonatkozó írásos adat nagyságrendekkel kevesebb. A gazdasági haszonállatok közül az oklevelekben legtöbbször a marha/ökör fordul elő. A birtokösszeírásokban a szarvasmarhán kívül a juh, sertés, tyúk és a lúd, ritkán a kecske is szerepel. Ugyancsak ritka az egyes állatok eltérő nemű egyedeinek, illetve az életkorának a megnevezése. A második leggyakrabban említett háziállat a ló. Általános megnevezése „ló – *equus*”, de gyakran a mént (*equos*, *emissarius*), a kancát (*equas*) és a csikókat (*poledro*, *pullus*) is megkülönböztették. A honfoglaló magyarok lovainak mind teljesebb körű megismerése után (Ld. VÖRÖS 2000b. a korábbi irodalommal) az Árpád-kori lovak tanulmányozása is szükségessé vált. Az Árpád-kori lovak mind az archaeozoológiai, mind az okleveles adatok alapján viszonylag jól jellemezhetők. Az osteológiai anyag segítségével a lovak testmérete és alkata, az okleveles adatokból* a lovak külleme, a lóállomány összetétele és nagysága ismerhető meg. Az Árpád-kori lovakról, vagy a lótartról szóló kevés számú munkában (pl. VÁCZY 1958, 307–316; GAÁL 1966, 87–90; KRISTÓ 1996, 28–41.) a viszonylag sok okleveles adatból csak igen keveset használtak fel, és ez is általában ugyanazon adatokra való hivatkozást jelent.

Jelen tanulmány a 13. századi csengelei kun vitéz lovának osteológiai leírására, az Árpád-kori lovak vizsgálatára, illetve Györffy György négykötetes „Történeti földrajzában” (Gy. I–IV.) hippológia-történeti adataira épül, és egy folyamatosan kiegészítendő alapadat-gyűjteménynek tekinthető.

1. A CSENGELEI KUN HARCOS LOVA

Csengele-Bogárhát (M5-ös Autópálya, 14. A Lh. – Alsó Csengele) Árpád-kori kun falu területén végzett feltárássra Horváth Ferenc (Móra Ferenc Múzeum, Szeged) vezetésével 1998–2000-ben került sor. A falu temploma körül hármaskör alakú húzóút. A feltöltött középső (25.sz.) körút egy szakaszán 1998 májusában az út belső oldalába ástott nagyméretű gödör (40. sz., ca. 3×4 m.) feltárult. A gödör alatt egy lóval eltemetett harcossal kettős sírja (40/56–57. sz.) volt. Az ellipszis alakú kettős sírt középen alacsony (ca. 50 cm magas), széles (60–70 cm) kőfal választotta ketté: a sírgödör Ny-i felében (40/57.sz.) az ember csontváza ÉÉK-DDNy-i irányban a hátán, kinyújtott testhelyzetben; a kibővített K-i felében (40/56.sz.) a ló csontváza – az emberrel ellentétesen – DDNy-ÉÉK-i tájolásban a jobb oldalán feküdt (HORVÁTH 2001, 101.). Először a sír K-i lovas része került feltárássra. A sír Ny-i oldalán (40/57.sz.) egy 30–35 éves, 173 cm magas, turanid típusú férfi csontváza feküdt (MARCSIK 2001, 326–). Az emberi koponya mellett jobb-

* Egy-egy oklevél részlet fordításáért Kőrösi Andreának, Szabó Ádámnak, Tóth Annának és Wolf Máriának tartozom köszönettel.

ra, részben a sisak alatt ételadomány csontmaradványa, egy juh ágyékcsigolyája feküdt. A sír kora a 13. század 2. fele (1246–1259, HORVÁTH 2001, 191.).

1.1. A CSENGELEI ÁLDOZATI LÓ SÍRPOZÍCIÓJA, FELSZERELÉSE

A ló csontváza a szűk K-i (40/56.sz.) sírrészben a jobb oldalán feküdt; a ló gerincoszlopának háti része a kőfalhoz, a szorosan felhúzott mellső lábvégek patákkal hátrafelé a dorsalis oldalukkal, a behajlított hátulsó lábak pedig előre álló patákkal a sír K-i falához támaszkodtak. A ló feje DDK-i irányban részútosan a jobb oldali állára állítva, kissé megtámasztva feküdt. A ló gerincoszlopának íve az ágyéki régióban megtört, a medence előtt pedig megszakadt. A lovat úgy helyezték a sírba, hogy a jobb oldalára fektetve a feje, nyaka, és a törzs régiója kitöltötte a sír 2/3-át. Hogy az ágyék-far rész is elférjen, azt kissé megemelve – a has felé húzva – átlósan helyezték a sír É-i végébe. Ezt igazolja az a megfigyelés is, amely szerint a ló feje, nyaka, és a törzse – szabályosan – a jobb oldalán feküdt, az ágyéki régiója (ágyékcsigolyák és részben a medence) pedig ca. 60°-al elfordulva a hasi (ventralis) oldalán „fekvő” helyzetben került elő.

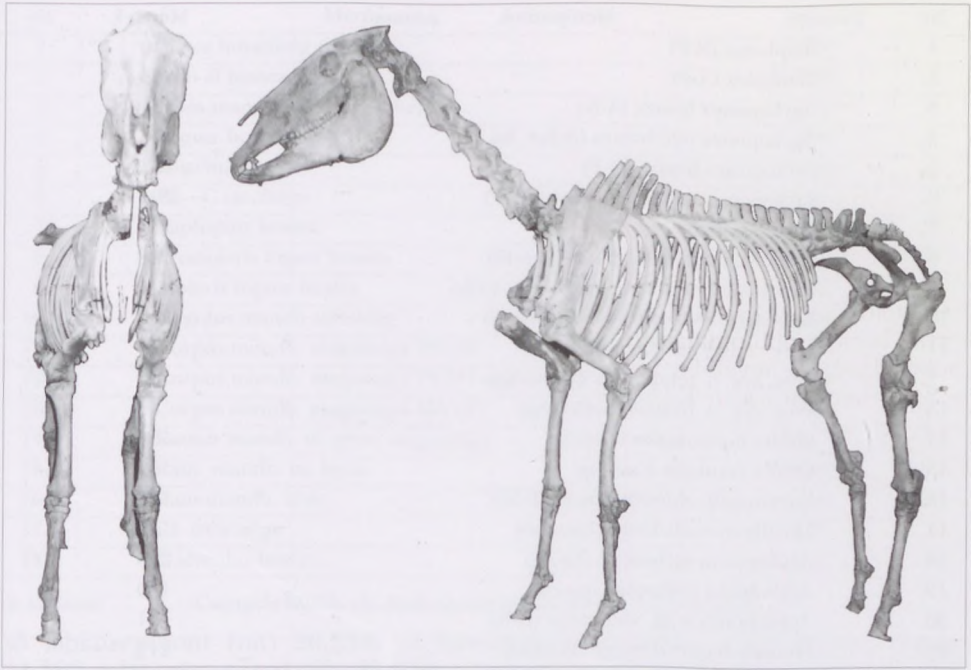
A ló szájában 2 (1+1) karikás csuklás, kéttagú vaszabla volt. A zabla „in situ” helyzetéből megállapítható volt, hogy az oldalkarikák mindkét oldalon lefelé lógva (HORVÁTH 2001, 92.), a két szájvas pedig ca 60°-os szögben elhajolva (fordított) V-alakban rögzült. Az oldalkarikák csak laza pofaszíjak esetében, vagy abból kikapcsolva fordulhattak lefelé. A szájvasak a szájüregben csak akkor fordulnak el V-alakban, ha az oldalkarikákat a szárazakkal olyan erősen húzzák lefelé, hogy a zabla oldalkarikái a szájszéleket összenyomják, majd az állkapocs külső falához szorulnak. Ha volt a ló fején kantár, az csak egy egyszerű „kötőfék”-kantár lehetett. A csikózabla egyetlen oldalkarikájába (zablakarikájába) kötötték mind a pofaszíjat, mind a kantárszárat. A csengelei ló rekonstruált kantárzata ettől eltérő szerkezetű (HORVÁTH 2001, 213.). A felemás kengyelpár közül a jobb oldali kengyel a 18. hát- és az 1. ágyékcsigolya fölött a középső kőfalhoz támaszkodva talpalójával felfelé; a bal oldali kengyel a ló nyakára csúsztva, és az 5–6. nyakcsigolyákhoz támaszkodva az oldalán feküdt. A kengyelszík csatok a két kengyel között a hátgerinc nyúlványain, a nyereg hevedercsatja a bal oldali 10–11. bordafej közelében került elő. A kengyelek és a nyereghevedercsat sírpozíciójából valószínűsíthető, hogy a nyeret a kengyelekkel együtt a ló sírba fektetése után helyezték (dobták?) a lóra.

1.2. A CSENGELEI LÓ CSONTVÁZA, TESTALKATA

A ló csontváza 210 db csontból áll:

fej –	5 db: koponya (2–3. <i>ábra</i> 1.), mandibula és nyelvcsontr-pár,
törzs –	125 db: 46 db csigolya [7 vertebra cervicalis, 18 vert. thoracalis, 6 vert. lumbalis, 4 (!) vert. sacralis (4. <i>ábra</i>), 11 vert. caudalis], 72 db borda [36 (18 pár) costa, 36 (18 pár) bordaporc], 7 stenebra,
mellső végtag –	40 db: scapula-humerus-radius-ulna, 7 carpale, 3 mc, ph.I-II-III., 3 sesamoideum sin. et dext. (5. <i>ábra</i>),
hátulsó végtag –	40 db: pelvis-femur-patella-tibia-fibula, 6 tarsale, 3 mt, ph.I-II-III., 3 sesamoideum sin. et dext. (6. <i>ábra</i>).

Mind a hosszú csővescsontok, mind a rövid tömörscsontok állapota olyan kitűnő volt, hogy középkori eredetüket – a ma élő lovak „nehéz” csontjaival szemben – „csak” a könnyű súlyuk jelezte. Ez tette lehetővé, hogy a csengelei ló csontvázát Sótónyi László – nyugalmazott mosonmagyaróvári egyetemi tanár 1998–2000



1. ábra Csengele 40/56. sír. Arab típusú ménló Sótonyi-féle rekonstruált csontváza. 1: szemből; 2: bal oldali nézet. Fotó: Vörös István

Fig. 1. Csengele, Grave 40/56. Arab type stallion, skeleton reconstructed by L. Sótonyi. 1: frontal view, 2: left side lateral view. Photo by István Vörös

között – nagy szakmai hozzáértéssel és gyakorlati tapasztalattal kiegészítve rekonstruálja, majd egy belső vázra montírozva fölállítsa (1. ábra). A lócsontváz montírozásakor az intermaxilla, az os nasale, valamint a scapulá, pelvis hiányzó részeit műgyantával egészítették ki. Hat darab hátcsigolya (vert. thorac. 10–15.) letört tövisnyúlványait, és a kétoldali bordasort bonctermi ló csontjaival pótolták. A ló jobb oldali alkarcsontját (radius) a síregyüttes korának pontos meghatározása érdekében C14-es vizsgálatra átadták, és az megsemmisült. Helyére gipszből készült másolata került (tévesen „combsont”: HORVÁTH 2001, 191.).

A ló feje nagy, háromszög alakú (3. ábra 1.), a koponya hosszú, keskeny. A jobb és a bal oldali fele nem szimmetrikus. Az agykoponya széles, lapos, a nyakszirti taraj erősen hátrahajló. A keskeny homlok profilvonala domborúan ívelt, a szemgödörök mögött középen kiemelkedő. Az arckoponya, de különösen az intermaxilla hosszú, megnyúlt. Az arcléc erőteljes. A keskeny, magas orrhát középen enyhén homorú. A szemgödör hossz-ovális (mérétek az 1. táblázatban). Az állkapocs hosszú, a corpus magas. A hátrahajló széles ága elkeskenyedő. Az érvágány mélyen homorú. A microdont fogazat teljes: I 1–3, C, P 2–4, M 1–3 (mérétek a 2. táblázatban). A jól fejlett szemfog felül – a diastéma közepén – középpállású, a bal oldali alsó szemfog koronája csorbult. A zápfogsor rágófelülete hullámos, a bal oldali alsó és a felső P2 rágólapja meredeken ferde kopású (3. ábra 2.).

A ló életkora: a foggarnitúra státusa és a rágófelületek kopása alapján 7,5 éves, kifejtett (adultus) életkorú.

A ló neme: a jól fejlett és nagy caninus alapján mén.

A ló testalkata és testarányai a csontok (3. táblázat) és a csontváz méretei (4. táblázat)

Nr.	Mérőpontok	Méreték
1.	Alaphossz (B-P)	510
2.	Tetőhossz (A-P)	563
3.	Agykoponya hossza (A-N)	254
4.	Agykoponya tető hossza (A-Ect. lin.)	186
5.	Arckoponya hossza (N-P)	333
6.	Arckoponya tető hossza (Ect. lin.-P)	297
7.	Nasale hossza	230
8.	Lacrimale dorsalis hossza (Lmo-Fl)	48
9.	Lacrimale oralis magassága (Lm -Lzm)	28
10.	Lacrimale ventralis hossza (Lmz-Zl)	32
11.	Lmz - crista fac. távolsága	56
12.	Proc. zyg. o. temporalis magassága	30
13.	Proc. zyg. o. frontalis szélessége	26
14.	Orbita horizontalis átmérője	65
15.	Orbita vertikális átmérője	57
16.	Intermaxilla dorsalis hossza (P-Ni)	192
17.	Maxilla dorsalis hossz (Lmo-Ni)	118
18.	Agykoponya szélessége (Zg-Zg)	203
19.	Agyboltozat szélessége (eu-eu)	110
20.	Agykoponya legk. szélessége (fs-fs)	81
21.	Frontale legn. szélessége (Ect-Ect)	211
22.	Belső szemzugok közötti távolság (Ent-Ent)	158
23.	Sp-Sp távolság	147
24.	Ackoponya legn. szélessége (M-M)	150
25.	If-If távolság	85
26.	Nasale szélessége I. (Fl-Fl)	120
27.	Nasale szélessége II. (Ni-Ni)	58
28.	Occipitale magassága (O-A)	63.2
29.	Condylusok szélessége (c-c)	82
30.	Diastema hossza	112
31.	P2 - C távolsága	78
32.	Fogsorhossza (P-M)	169.5
33.	Premolaris fogsor hossza	87
34.	Molaris fogsor hossza	79
35.	I-k szélessége	75.5
36.	Agykoponya magassága	103
37.	Fej (koponya + mandibula) magassága	330

1. táblázat. Csengele 40/56. sír. Arab típusú ló koponyaméretei (mm)

alapján jellemezhetők. A ló csontozata szikár és könnyű. Az ék alakú fej nagy, a nyak és a hát hosszú. A törzshöz viszonyítva a végtagcsontok vékonyak, karcsúak. A mellső lábközépcsont (mc) középkarcsú, a karcsúsági index értéke 15,5. A hátul-só lábközépcsont (mt) 18%-al hosszabb a mellsőnél. A mellső lábtövek (carpal-ék) vastagok, a csánk (tarsal-ék) hosszú és széles. A patacsontok (ph.III.) kicsik. A mellső és a hátul-só lábokban a hosszúcsontok méretarányai eltérnek egymástól. A harmonikus arányos végtagok felépítésében a lábközépcsontok (mc/mt) hosszúsága közel azonos arányban részesednek: a mellső lábközépcsont (mc) 26,92%, a hátul-

Nr.	Mérőpontok	Méreték
1.	Teljes hosszúság (id-goc)	430
2.	Alsó él hossza (id-gov.)	290
3.	Átlós mandibula hossz (id-cm)	450
4.	Fogsor hossza (id-M)	295
5.	Distema hossza	103
6.	P2 - C távolsága	83
7.	Zápfogsor hossza	165
8.	Premolaris fogsor hossza	85
9.	Molaris fogsor hossza	82
10.	Angulus mandb szélesség	130
11.	Corpus mandb. magassága P2-nél	60
12.	Corpus mandb. magassága P4/M1-nél	78
13.	Corpus mandb. magassága M3-nál	123
14.	Ramus mandb. m. proc. magassága	277
15.	Ram. mandb. m. incis.	242
16.	Ram mandb. artic.	263
17.	I-k szélessége	77
18.	C alveolus hossz	13

2. táblázat. Csengele 40/56. sír. Arab típusú ló mandibula méretei (mm)

só lábközépcsont (mt) 26,33%. A hosszúság-arányukban a felkarcsont (hum) 34,36% a lábszárcsonttal (tib) 35,07%, a combcsont (fem) 38,60 % az alkarcsonttal (rad) 38,72% mutat nagy hasonlóságot (VÖRÖS 2001, 341–). A hosszúcsontok hosszmeretéből Vitt-módszerrel (1952) számított marmagassága 143,0 cm, azaz 13,6 marok. Ez az érték a „bottal mért” marmagasságnak felel meg. Csak a négy lábközépcsont (2 mc–2 mt) hosszmeretéből számított marmagassági érték kissé nagyobb 144,2 cm. A csengelei ló számított marmagassága a (nagy-) közepes és a magas lovakat elválasztó határértéknél (144,0 cm) van. A testmagasság kialakításában a mellső végtagnál a felkarcsont (hum) és az alkarcsont (rad) 140,0–139,2 cm; a hátulsó végtagnál a lábszárcsont (tib) és a lábközépcsont (mt) 145,6–145,0 cm mutat hasonló, vagy azonos számított értékeket. A mellső lábban a lábközép-csont (mc) hosszabb: 144,0 cm, a hátulsóban a combcsont (fem) rövidebb: 142,4 cm marmagassági értéket képvisel (3. táblázat). A csengelei ló súlya ca. 300 kg volt (Sótonyi L. becslése).

A felállított csengelei lócsontváz legfontosabb magassági és hosszúsági méretei az alábbiak (8. ábra, 4. táblázat): a ló ferde törzhossza a csontvázon mérve 145,0 cm. Az élő lónak a törzhosszúság mérete természetesen hosszabb volt: a csigolyák közötti porckorongok vastagságát (a Sótonyi-féle 9,0 cm-es értéket) hozzáadva 154,0 cm-t kapunk, ami a marmagasság 107%-a.

1.3. A CSENGELEI LÓ PATHOLÓGIÁS ELVÁLTOZÁSAI

A ló egyes csontjain betegségből eredő felületi elváltozások, illetve az életkor előrehaladásával jelentkező csontkinövések és csontösszenövések találhatók.

Mandibula – a jobb oldali állkapocsszöglet (ang. mandibulae) alsó harmadában a kiszélesedő felület mélyen kimaródott és deformálódott. A jobb oldali mandibula angulus ívelt szélén osteosarcoma kórismézhető (tévesen bal oldali, MOJZES 2001, 349, 3–4. kép).

Csont	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Scapula sin.	358	185+	65.0	97	62	54
dext.	357	180+	66.5	98	67	53

1. hossz, 2. szélesség, 3. collum sz., 4. ang.artic.sz., 5., fac. artic.sz., 6. fac.artic.m.+ - töredékes csont mérete.

Csont	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Humerus sin.	300,0	94,0	39,0	84,0	102,0	44,0	80,0
dext.	302,5	97,0	39,0	86,0	100,0	45,0	80,0
Radius sin.	338,0	87,5	41,0	78,0	50,0	29,0	46,0
/másolat !/ dext.	/340,0	87,5	41,0	80,0	50,0	30,0	48,0/
Metacarpus sin.	235,0	54,0	36,5	52,0	37,0	23,0	40,0
dext.	233,0	53,0	36,5	51,0	38,0	25,0	38,0
Os Ph. I. ant. sin.	89,0	57,5	37,5	52,0	39,0	22,0	26,5
dext.	89,0	56,0	37,0	52,0	40,0	21,0	27,0
Os Ph.II. ant. sin.	44,0	55,0	48,0	51,5	32,5	26,0	28,0
dext.	45,0	55,0	48,0	52,0	32,0	25,0	28,5
Femur sin.	406,0	120,0	44,0	95,0	92,0	50,0	125,0
dext.	406,0	122,0	46,0	97,0	94,0	52,0	123,0
Tibia sin.	369,0	100,0	45,0	78,0	91,0	30,0	48,0
dext.	398,0	102,0	43,0	78,0	90,0	30,0	48,0
Metatarsus sin.	277,0	53,0	35,0	51,0	49,5	27,0	40,0
dext.	276,0	54,0	34,0	51,0	49,0	26,0	40,0
Os Ph.I. post. sin.	87,0	57,0	35,5	48,0	42,0	21,5	25,0
dext.	86,0	57,0	36,0	48,0	42,0	20,0	25,0
Os Ph.II. post. sin.	45,0	57,0	46,5	48,5	34,0	25,0	29,0
dext.	46,0	56,0	46,0	48,0	34,0	27,0	28,5

1. teljes hossz., 2. prox. epiph. sz., 3. diaph. legk. sz., 4. dist. epiph. sz., 5. prox. epiph. m., 6. diaph. legk.m., 7. dist. epiph. m.

Csont	2.	Csont	1.	2.	3.
Astragalus sin.	63,0	Calcaneus sin.	112,0	59,0	52,0
dext.	65,5	dext.	112,0	60,0	53,0

1. teljes hossz., 2., szélesség, 3. magasság

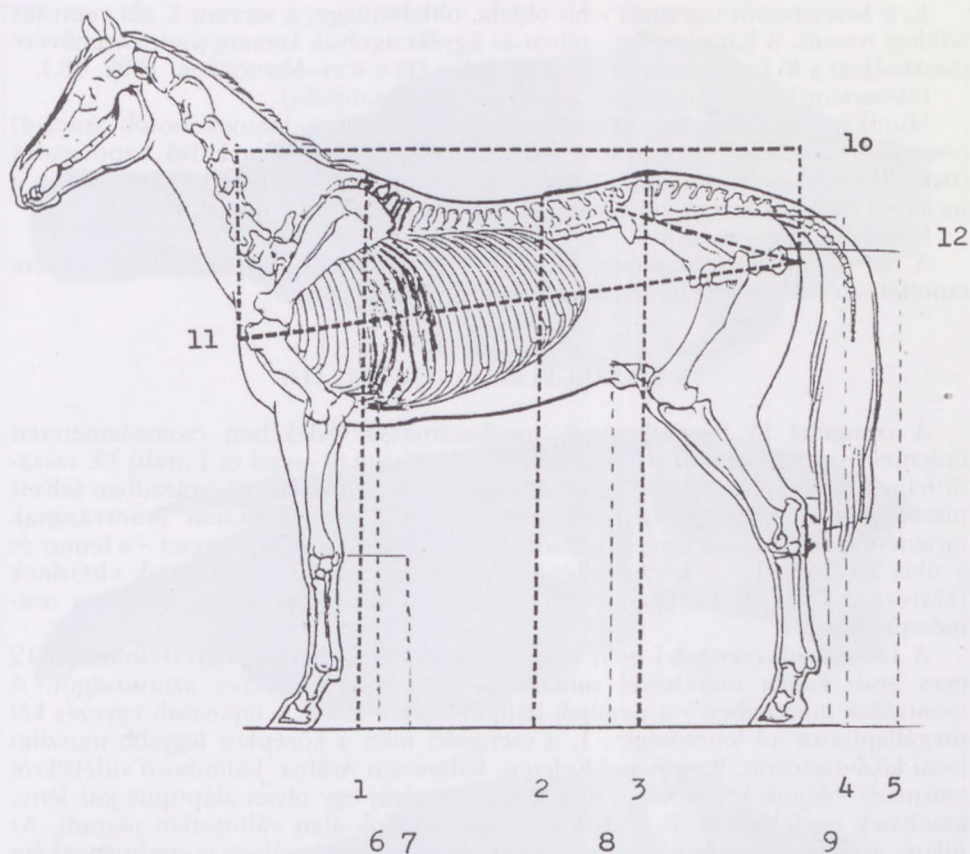
3. táblázat. Csengele 40/56. sír. Arab típusú ló postcranialis csontméretei (mm)

Hullámos fogkopás – a fogsor rágófelülete mindkét oldalon hullámvonalat ír le. Az egymással szemben levő fogsorok rágófelületei occlusióban kiegészítik egymást: jobb oldalon felül a premolárisok homorú, a molárisok domború; alul a premolárisok domború, a molárisok homorú felületűek.

Gerincoszlop elfajulása (7. ábra 1–2.)

1., a IV. és a III. ágyékcsigolyák corpusai között csontcsapok (*exostosis*) alakultak ki. A IV. ágyékcsigolya corpus alsó (ventralis) felületének bal oldaláról vastag-széles csontcsap nyúlik craniálisan a III. ágyékcsigolya irányába. A III. ágyékcsigolya corpus caudális peremén kezdődő *exostosis* található. *Spondylosis*.

2., az V. és a IV. ágyékcsigolyák jobb oldalsó harántnyúlványai (proc. transversus) között álizületben (*pseudoarthrosis*) végződő vastag csontcsapok (*exostosisok*) alakultak ki. Az V. ágyékcsigolya harántnyúlványának craniális széléből – a corpus közelében – kifejlődött csonthíd elérte a IV. ágyékcsigolya harántnyúlványának caudális szélét, ahol az kúposan megvastagodva álizületben végződik. *Spondylarthrosis*.



Nr.	Méret (cm)		Nr.	Méret (cm)	
1.	Marmagasság	143,0	7.	Lábtőmagasság	42,0
2.	Hátmagasság	133,5	8.	Térdmagasság	85,0
3.	Farbúb-magasság	135,0	9.	Sarokmagasság	52,5
4.	Faroktő-magasság	128,0	10.	Törzshossz (vízszintes)	143,0
5.	Tompormagasság	109,0	11.	Törzshossz (ferde)	145,0
6.	Könyökmagasság	81,0	12.	Farhossz (ferde)	44,5

4. táblázat. Csengele 40/56. sűr. Sótorny-féle montírozott csengelei arab típusú ménlő csontváz méretei

3., a deformálódott és torzult VI. ágyékcsgolyó, összenőtt a sacrum I-el. A VI. ágyékcsgolyó jobb oldali harántnyúlványa (proc. transversus), és az I. keresztcsont jobb oldali szárnya (ala sacralis) mereven összenőtt (*ankylosis*), deformálódott. *Spondylarthrosis* (7. ábra 1., az ágyékcsgolyák és a sacrum I. téves localizációját lásd Mojzes 2001, 348–349.). A két csigolya corpora, valamint a VI. ágyékcsgolyó harántnyúlvány keresztcsonti szárny bal oldali haránt-ovális ízületi felületei még szabadok. Idősebb korban az V. és a VI. ágyékcsgolyák harántnyúlványai, valamint a VI. ágyékcsgolyó harántnyúlványa és az I. keresztcsont szárnya össze is nőhet. Ritkán összeköttetés észlelhető a IV. és az V. ágyékcsgolyák harántnyúlványai között is. A harántnyúlványok összeköttetései a ló ágyékát nagyfokban merevvé, illetve szilárddá teszik (KLIMOV 1952, 82.).

4., a keresztcsont (sacrum) jobb oldala, oldaltömege, a sacrum I. ala ventrális felülete torzult. A hátsólovak esetében az ágyékcsgolyák keresztcsont összenövése (blokkolása) a ló fordulásakor hátrányos lehet (KOVÁCSY–MONOSTORI 1892, 95.).

Intermetacarpalis csontkinövések (exostoses intermetacarpales)

Mindkét oldali mellső lábközépcsont (mc3) és a kapocscsontok (mc2-4) összenöttek, a belső kapocscsont (mc2) előrehaladottabb, a külső kapocscsont (mc4) kezdődő csontosodással. A lábközép-csontok belső széle felső harmadában a mc3 és a mc2 között egy-egy széles (48–50 mm) csonthíd fejlődött ki.

Csontfelrakódás – exostosis

A bal oldali felső (superior) lateralis egyenlítőcsont (sesamoideum) felülete csontfelrakódás következtében megnagyobbodott.

1.4. A CSENGELEI LÓ FAJTAJELLEGE

A csengelei ló fajtajellegének meghatározása érdekében csontvázméreteit érdemes összehasonlítani a rendelkezésre álló három (2 angol és 1 arab) 19. századi telivér ló hasonló méreteivel (5. táblázat). A lócsontvázak 19. században felvett méreteinek megbízhatóságát jól mutatja a 13 éves Kincsem csontvázának újramérése is. Matolcsi János mérése szerint a hosszúcsontok méretei – a femur és a tibia kivételével – a korábbiakénál csak kismértékben mutatkoztak eltérőnek (MATOLCSI 1970, 4, 11–13, 18–20. táblázat). A két angol telivér hatalmas testméretű állat.

A 13. századi csengelei mén ló csont és csontváz méretei egyértelműen a 12 éves arab kanca méreteivel mutatnak hasonlóságot, illetve azonosságot. A csontvázak méreteiben – a nembeli különbségek ellenére – tapasztalt egyezés két megállapításra ad lehetőséget: 1, a csengelei mén a középkor legjobb muszlim lovai közé tartozott, 2., a Közel-Keleten, különösen Arábia különböző vidékekről származó lófajták keverékéből már a középkorban egy olyan alaptípus jött létre, amelynek testfelépítése és testalkata az évszázadok alatt változatlan maradt. Az újkori, arab néven ismert ló fajtacsoport tudatos tenyészkiválasztás eredményeként jött létre. A kicsi, széles, egyenes vagy homorú profilvonalú fej „szubjektív akarat” – egyéni szimpátia; a rövid törzs (a marmagasság 98%-a), a hosszú alkar (rad.) és a rövid mellső „lábszár” (mc) tudatos tenyésztés eredménye. A futó lovak hosszú alkar (rad) és rövid lábközép (mc) csontjai a mellső lábak gyorsabb előrevitelét, biztonságosabb alátámasztását teszik lehetővé.

A csengelei kun ló tehát anatómiai jellege és testméretei alapján az arab lovak nagy fajtacsoportjához tartozik. Ezt igazolják a ló genetikai vizsgálatának eredményei is [lásd Priskin Katalin biológus egyetemi hallgató (2005., MTA. Szegedi Biológiai Központ) cikkét ugyanezen kötetben].

A lovas és anatómiai szakirodalom egy részében (pl. Kovács 1958, 43.) toposzként szerepel, hogy az arab lovaknak – „olykor, néha” – eggyel kevesebb, azaz csak 5 db ágyékcsgolyája van. A csengelei ló esetében az ágyékcsgolyák száma 6, de a keresztcsont eggyel kevesebb, azaz 4 db. A rövidebb ágyéki régióval a ló jobb teherbíró és hordozóképes.

Az évszázadok tudatos tenyészkiválasztása következtében a lovak általános testnagysága folyamatosan növekedet, a gyorsaságot elősegítő és biztosító végtag-csont-arányok pedig megváltoztak. A lovak testalkatának és testfelépítésének meghatározója, és alakítója a középkorban még elsődlegesen a származási helyek természetes környezete (domborzat, talaj, növényzet, éghajlat stb.) az ún. röghatás volt. A ló szervezetének megváltozása természetes úton annak új környezetbe kerülésével, illetve tudatos tenyészkiválasztással volt elérhető.



2. ábra Cengele 40/56. sír. Arab típusú ménló koponyája. 1: felül nézet; 2: bal oldali nézet; 3: alul nézet. Fotó: Sótónyi László

Fig. 2. Csegele, Grave 40/56. Skull of Arab type stallion. 1: viewed from above, 2: left side lateral view, 3: viewed from below. Photo by László Sótónyi

Fajta		Arab	Arab telivér*	Angol telivérek*	
Egyed		Csengele 40/56.sz.		Kincsem	
Életkor (év)		7,5	12	13	15
Neme		mén	kanca	kanca	mén
Korszak		13. szd.	19. szd.	19. szd.	19. szd.
Nr.	Méretek	I.	II.	III.	IV.
1.	Fej hossza	563	600	600	700
2.	Szemboltok közötti táv.	158	170	190	200
3.	Nyakcsigolyák (1-7.) h.	560	560	650	690
4.	Hátcsigolyák (1-18.) h.	780	730	800	880
5.	Ágyécsigolyák (1-6.) h.	300	210	320	330
6.	Keresztcsont (1-5.) h.	180**	175	220	210
7.	Gerinc (3.+4.+5. méretek) h.	126	121	145	153
8.	Medencecsont (pelvis) h.	445	400	510	480
9.	Csípőcsontok legn. sz.	520	430	540	550
10.	Lapockacsont (scapula) h.	358	355	400	380
11.	Lapockacsont (scapula) legn. sz.	185	175	200	240
12.	Felkarcsont (humerus) hossza	300	300	335	330
13.	Alkarcsont (radius) h.	338	345	400	385
14.	Lábtőcsontok (carpus) magassága	53	45	50	50
15.	Lábtőcsontok (carpus) sz.	75	70	85	85
16.	Mellső "szárcsont" (mc) h.	235	215	260	235
17.	Mellső csüdcson (ph.I.) h.	89	80	90	75
18.	Mellső pártacsont (ph.II.) h.	44	35	40	35
19.	Combesont (femur h.[cap.fem.-tól]	370	370	400	420
20.	Lábszárcsont (tibia) h.	369	350	400	390
21.	Csánkcsontok (tarsus) mag.	90	90	90	105
22.	Csánkcsontok (tarsus) sz.	73	70	90	90
23.	Sarokcsont (calc.) h.	112	110	140	130
24.	Hátulsó "szárcsont" (mt) h.	277	265	310	295
25.	Hátulsó csüdcson (ph.I.) h.	86	75	95	85
26.	Hátulsó pártacsont (ph.II.) h.	46	35	40	40
27.	Csontváz mag. elől (marmagasság)	1430	1410	1620***	1650
28.	Csontváz mag. középen (hátmag.)	1335	1330	1500	1550
29.	Csontváz mag. hátul (farbúb mag.)	1350	1310	1540	1560

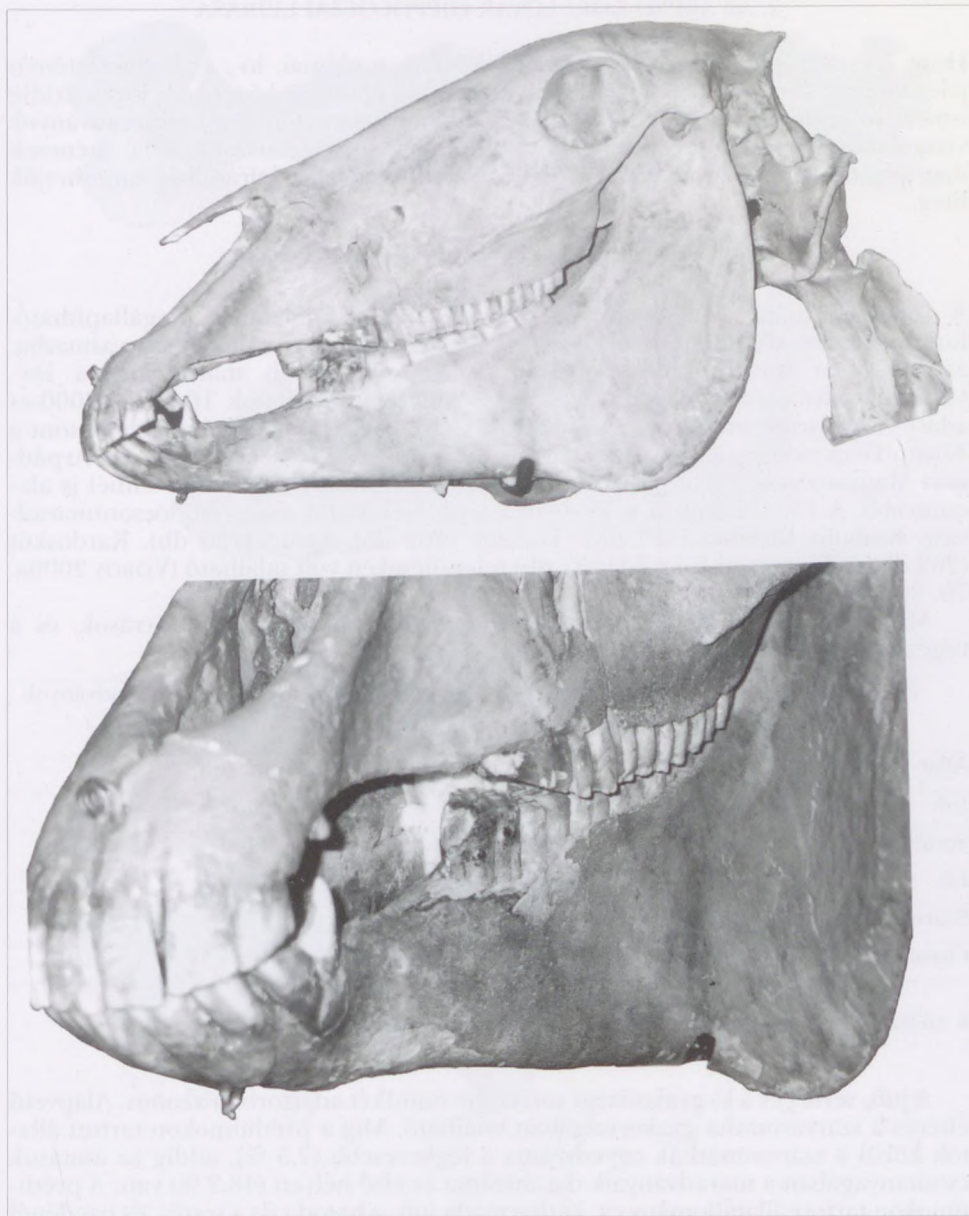
5. táblázat.

Különböző fajtájú lovak csont-, és csontvázméretei (mm)

* Monostori, K. mérése in: KOVÁCSY-MONOSTORI 1892, 195–196.

** 4 db keresztcsigolya.

*** 5 éves korában bottal mért marmagassága 165 cm volt. A 13 éves kanca hosszúcsontjainak méreteiből (Vitt módszerrel) számított marmagasság 166,8 cm.



3. ábra Csengele 40/56 .sír. Arab típusú ménló feje. 1: fej, bal oldali nézet; 2: metszőfogak és bal oldali zápfogsor. Fotó Vörös István

Fig. 3. Csengele, Grave 40/56. Head of Arab type stallion. 1: head, left side lateral view, 2: incisors and the row of left side molars. Photo by István Vörös

2. AZ ÁRPÁD-KORI LOVAK HIPPOLÓGIAI LEÍRÁSA

Hogy a csengelei arab ménló csontvázeletének zoológiai, ló-, és kultúrtörténeti jelentőségét kiemelhessük, röviden át kell tekintenünk a középkori lovak eddig ismert magyarországi adatait. A lovak zoológiai jellemzőit a csontmaradványok vizsgálatából; a színükre, értékükre, alkalmazásukra, tartásukra, a ménesek nagyságára vonatkozó adatokat pedig korabeli oklevelek leírásaiból ismerhetjük meg.

2.1. ÁRPÁD-KORI LÓCSONTMARADVÁNYOK

A régészeti ásatások állatcsont-maradványainak vizsgálatából megállapítható, hogy az Árpád-kori településeken a három gazdasági haszonállat (a szarvasmarha, a juh és a sertés) csontletelei után a leggyakoribb maradvány a lóé. Csontmaradványainak a száma 2562 db, a házi emlősállatok 10,8%-a (2000-es adat). A lómaradványok területi megoszlása érdekesen alakul: a legtöbb lócsont a Közép-Tisza vidékén (35,5%) és Dél-Magyarországon (29,0%) található. Az Árpád-kori Magyarország többi területén a lovak előfordulása 10,0%, vagy ennél is alacsonyabb. A 13. századra is keltezhető települések közül a legtöbb lócsontmaradvány Szabolcs-Kisfalud (117 db), Tiszalök (261 db), Sarud (156 db), Kardoskút (209 db) és Csongrád-Felgyő (1187 db) településeken volt található (VÖRÖS 2000a. 79, 2. táblázat).

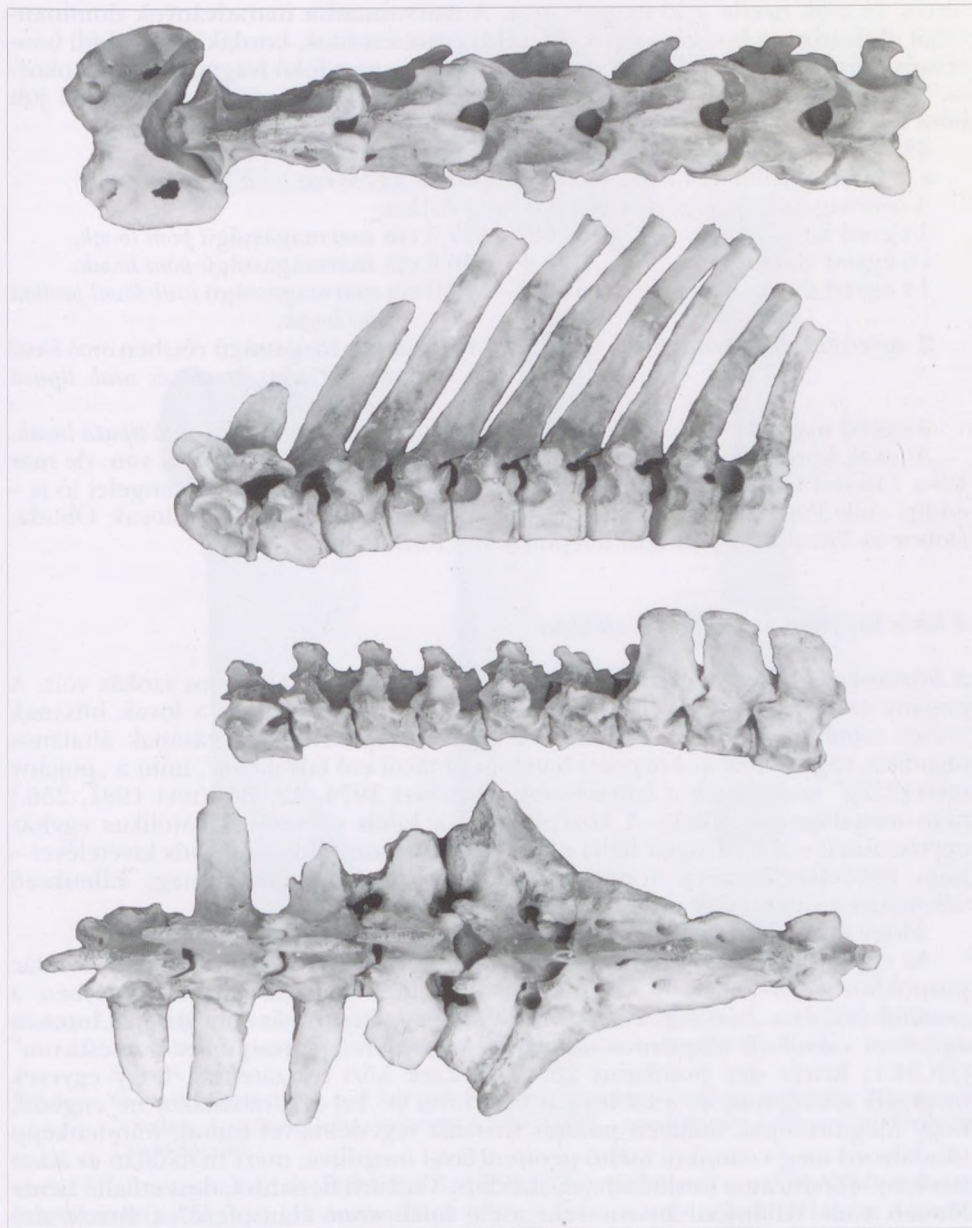
Mit mutatnak az Árpád-kori állatállományra vonatkozó írott források, és a régészeti ásatások adatai?

33 prédiumon tartott állatállomány összetétele (SZABÓ 1976.73.)			37 településen előkerült állatmaradványok gyakorisága (VÖRÖS 2000a.77.)		
Állat	Egyed	%	Állat	Csont (db)	%
Juh	5605	69,2	Szarvasmarha	10587	48,2
Sertés	1220	15,0	Juh	4460	20,2
Ló	673	8,3	Sertés	4375	20,0
Szarvasmarha	610	7,5	Ló	2562	11,6
Összesen:	8108	100,0	Összesen:	21984	100,0

6. táblázat.

Árpádkori állatállomány és állatcsont-maradványok

A juh, sertés és a ló gyakorisági sorrendje mindkét adatsorban azonos. Alapvető eltérés a szarvasmarha gyakoriságában található. Míg a prédiumokon tartott állatok közül a szarvasmarhák egyedszáma a legkevesebb (7,5 %), addig az ásatások csontanyagában a maradványaik darabszáma az első helyen (48,2 %) van. A prédiumokon tartott állatállomány ca. kétharmada juh, a hatoda (!) a sertés, és tizedénél is kevesebb a ló és a szarvasmarha. A szarvasmarhák elsődlegesen munkaállatok: a 33 prédium 610 db-os szarvasmarha állományában 560 ökr, és csak 50 a tehén. A prédiumokon tartott lovak átlagos száma ca. 20 egyed. Az Árpád-kori állatállomány százalékos összetételét tovább árnyalja az gyakorlat, amely szerint a lovak többsége a fegyveres szabadok egy részének, a lovasoknak (eques-ek), illetve a lóval és lovas szekerekkel (qui serviunt cum egnis et curribus) szolgálók tulajdonában volt (GYÖRFFY 1977, 492–, KRISTÓ 1996, 29, 37.). A településeken elfogyasztott állatok csontanyagának közel a fele szarvasmarha, ötöde-ötöde a juh és a



4. ábra Csengele 40/56. sír. Arab típusú ménló gerincoszlopa. 1: vert. cervicalis (I–VII.) felül nézet, 2. vert. thoracalis (I–IX, X–XVIII.) bal oldali nézet; 3: vert. lumbalis (II–VI.), sacrum (I–IV.), I. vert. caud., elül nézet. Fotó: Sótonyi László

Fig. 4. Csengele, Grave 40/56. Spinal column of Arab type stallion. 1: vert. cervicalis (I–VII.) top view, 2. vert. thoracalis (I–IX, X–XVIII.) left side lateral view, 3. vert. lumbalis (II–VI.), sacrum (I–IV.), I. vert. caud., frontal view. Photo by László Sótonyi

sértés, és csak tizede a ló maradványa. A szarvasmarha maradványok dominanciáját elsősorban a hosszúcsontok (pl. velős csövescsontok, bordák) – vágóhídi bonítása és a konyhai feldarabolása során keletkezett – nagyfokú fragmentáltsága okozta. A középkorban egy szarvasmarha vágott húsmennyiségének ca. 6 egyed juh húsa felelt meg.

48 egyed Árpád-kori ló átlag marmagassága: 140,6 cm,

a legalacsonyabb 124,3 cm – a legmagasabb 147,0 cm.

A testmagasság-kategóriák szerinti megoszlása:

4 egyed kicsi, 124,3 – 127,5 cm marmagasságú *póni lovak*,

16 egyed alacsony, 130,4 – 136,0 cm marmagasságú *póni lovak*,

14 egyed ún. kisközepes, 136,4 – 140,0 cm marmagasságú *arab lóval javított póni lovak*,

7 egyed ún. nagyközepes, 140,8 – 144,0 cm marmagasságú részben *arab lóval javított póni lovak*, és *arab típusú lovak*,

7 egyed magas, 144,5 – 147,0 cm marmagasságú *arab típusú lovak*.

A lovak közel 2/3-ának a marmagassága 130,0 és 140,0 cm között van, de már 1/3-a 140,0–147,0 cm magas. A nagyközepes hátszló – amilyen a csengelei ló is – eddig csak Pápa, Kardoskút és Szabolcs-Kisfalud, a magas hátszlovak Óbuda, Doboz és Tiszalök Árpád-kori településeken fordultak elő.

A lóhús középkori fogyasztása és „tilalma”

A közönséges lóhús fogyasztása a középkori Európában általános szokás volt. A pogány szertartások áldozati állatainak, így természetesen a lovak húsnak evését azonban szigorúan tiltották. A lóhús középkori fogyasztásának általános tagadása, vagy annak a „központi hatalomtól távol eső falvakban”, mint a „pogány eretnokség” szokásának a feltételezése (BÖKÖNYI 1974, 42; BÖKÖNYI 1981, 256.) nem megalapozott állítás. A középkorban a lóhús evéséről a katolikus egyház egyetemesen – a thüringiai helyi egyházra vonatkozó áldozati lóhús kivételével – nem rendelkezik, arra vonatkozó tilalmat nem fogalmaz meg. Ellenkező véleményen van erről BARTOSIEWICZ László (1997, 138.).

Hogy mire alapozzák az egyház „által tiltott” általános lóhúsevést?

Az egyik legkorábbi idézett hely 732 k., III. Gergely pápa Szent (II.) Bonifác püspökhöz (675–754) írt „Magna nos habuit...” kezdetű levele, amelyben a „vadló(hús)” és a „házi(ló)” evését – minthogy pogány szokás – megtiltja: „Inter ea agrestem caballum aliquantos adiunxisti comedere, plerosque et domesticum” (MGH.1; Briefe des Bonifatius 28, 50.). Ezek közt hozzátette, hogy egyesek megeszik a vadlovat, és a többség a házi lovat is. Ezt a továbbiakban ne engedd, hogy megtörténjen, amilyen módon Krisztus segédelmével tudod, mindenképp akadályozd meg számukra méltó penitenciával megtiltva, mert tisztátalan és átkos (szokás)” (Tóth Anna fordítása). [„Dabei hast Du auch berichtet, dass etliche Leute Fleisch vom Wildpferd essen, sehr viele auch vom Hauspferd” (Briefe des Bonifatius ..., 28.), vagy „Du hast einigen erlaubt, das Fleisch von wilden Pferden zu essen, den meisten auch das von zahmení”, „Ahogy te szintén beszámoltál, néhány ember vadlóhúst eszik, nagyon sokan pedig házi(ló)ét is”. Mostantól kezdve, szent testvér, ezt semmilyen módon ne engedd meg (Kőrösi Andrea fordítása)].

Mi válthatta ki a szír származású III. Gergely pápa (731–741) „lóhús fóbiáját”, és vált tilalmozóvá? A germánok áldozati cselekményeik alkalmával előszeretettel fogyasztottak lóhúst (GOLTHIER 1895, 565.). Rómában pedig az itáliaiaknak a lóhús



5. ábra Csengele 40/56. sír. Arab típusú ménló bal oldali mellső végtagja. 1: scapula; 2: humerus; 3: radius; 4: carpale (1-7.), metacarpus, ph.I-II-III., sesamoideum 2 sup. - 1 inf. Fotó: Sótónyi László

Fig. 5. Csengele, Grave 40/56. Left side proximal limb of Arab type stallion. 1: scapula, 2: humerus, 3: radius, 4: carpale (1-7.), metacarpus, ph.I.-II.-III., sesamoideum 2 sup. - 1 inf. Photo by László Sótónyi

evése félelmetesnek tűnt (HDA Bd.6. 1653.). Szent Hieronymus írta vitairatában, hogy a szarmaták, kvádok és vandálok (ahogy számos más népek is) lóhúst esznek, és ez mint a barbárok és a pogányok jellemzőjeként vált ismertté (HDA Bd.6. 1653.), illetve a pogányságban maradás jellegzetes ismérvének tartották. Ahol az újonnan megtérítettek sem botránkoznak meg e pogány szokás miatt (HDA Bd.6. 1652.). Az emlékezetben éltek még a római birodalmat megdőntő barbárok szokásai. Egyébként elgondolkodtató, hogy korábban a rómaiaknál, és a középkori népeknél is „közönséges” áldozati állatok mint a szarvasmarha, juh, sertés, házityúk, galamb stb. húsanak fogyasztásával kapcsolatban nem fogalmazódott meg a lóéhoz hasonló „pogány attributum” áthallás.

III. Gergely pápa a már említett levelében írja: „ne imádjátok a bálványokat és tartózkodjatok az állatáldozatoktól”. Kiknek áldoztak állatokat? Arra a következő levélrészlet válaszol: „akiket Jupiternek állatot áldozó és az áldozati hússal táplálkozó presbiter (keresztel meg), előírjuk, hogy kereszteljék meg őket (újra)” (MGH 1. Briefe des Bonifatius 28, 51.). Kiknek áldoztak lovat? Jelen esetben akkor még létezőnek hitt Jupiternek, illetve Donarnak (HDA. Bd.1. 1477.). 743-ban Liptinában (ma Lestines, Belgium) tartott zsinaton a világi hatalmat képviselő Karlmann frank fejedelem 15 solidus pénzbüntetéssel súlytotta a pogány szokások további gyakorlását (FÉLEGYHÁZY 1967, 176.).

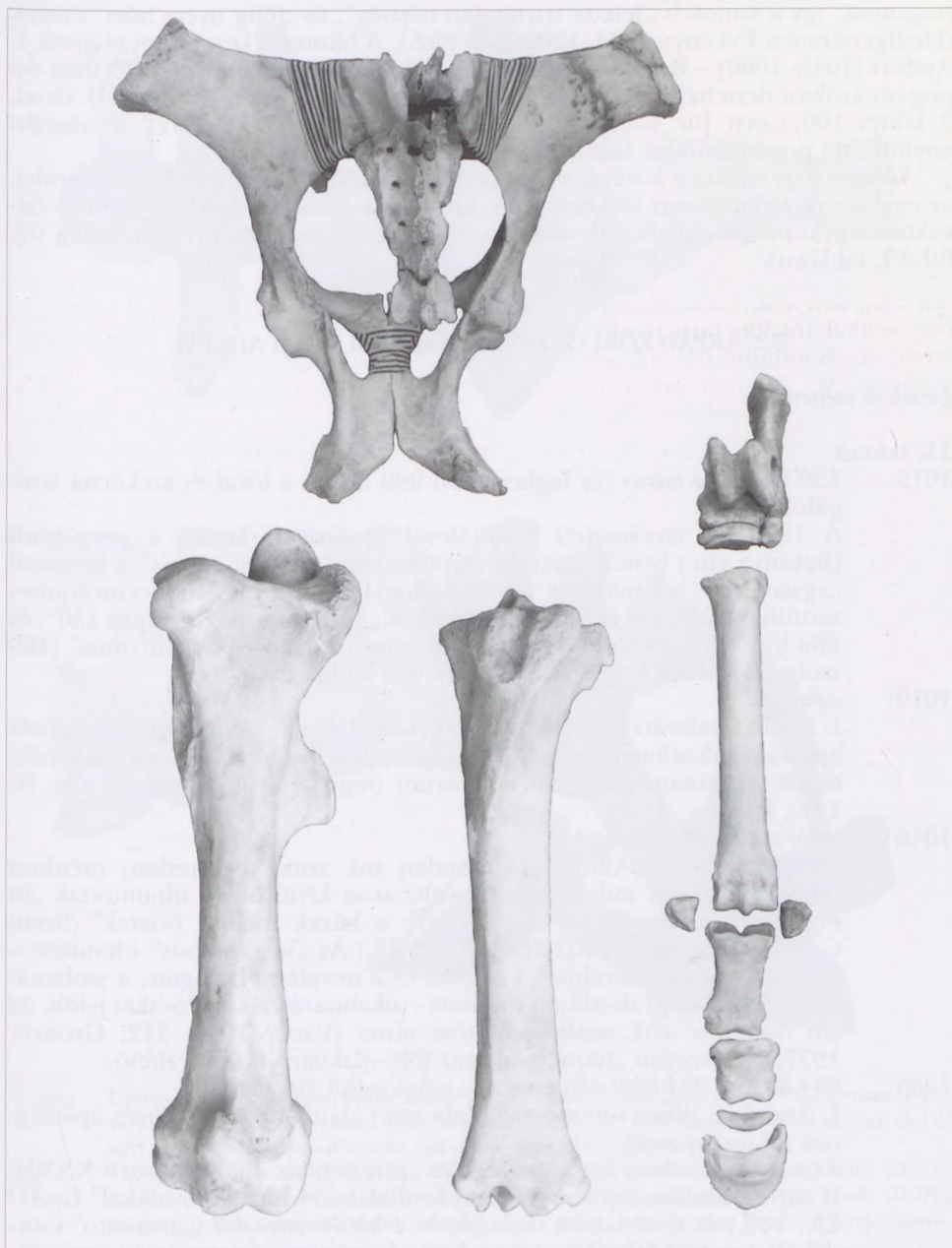
Zakariás pápa (741–752) Szent (II.) Bonifác püspök kérdésére válaszolva 751. november 4-én kelt levelében írja: „Bizonyos vadmadarak élvezetétől mindenképpen óvni kell a keresztényeket. A hódttól, a nyúltól és a „vadlótól (equi silvatici)” még sokkal inkább tartózkodni kell” (MGH 1. Briefe des Bonifatius 87. 196., Briefe des Bonifatius 87., 194–197.).

Szent (II.) Bonifác püspök a germánok apostola a lóhúsevés kérdésében liberális volt, egy olyan szokásnak tartotta, amivel korai fiatalságában még Angliában ismerkedett meg és esetleg maga is gyakorolta? (jegyzi meg maliciózan HEHN 1883, 22.).

A 10. században, miután néhány skandináv fejedelem Konstantinápolyban felvette a keresztiséget „nem ettek többé lovat s ormadarakat” (or, orv – „tolvaj”, ragadozó madár), a skandináv istenek szokott áldozatait. Az Angliában kereszténnyé lett norvég király Hakon „is kénytelen volt enni az áldozati lóhúsból és enni Odin, Thor és Bragi tiszteletére” (CANTU 1864, 75, 77.). Norvégiában Szent Olaf tanácskozásain – még – lovat evett. A pogány svédek Truggvason Olaf királyt pedig „lóevőnek” nevezték (GOLTHER 1895, 565.). A St. Gallen-i kolostorban IV. Ekkehard szerzetes 1000 k. írt asztali áldásában maradt fenn utalás a „vadlóhús” evésére: „sit feralis equi caro dulcis in hac cruce Christis”. Hajdan a vadonban alapított kolostorokban a jámbor szerzetesek még fogyasztottak lóhúst (HEHN 1883, 22.). A tilalmak és az engedmények ugyancsak személyfüggőek voltak. Majd kétszáz évvel később III. Ince pápa (1198–1216) mindent eltűrt, ami „igazán nem volt rossz”. Meghagyta, hogy az északiak lóhúst egyenek, [...] a laternbergieknek pedig – a bőjt idejére – megengedte, hogy a hal szűke miatt húst ehessenek (CANTU 1867, 56.).

Hogy mire vonatkozhatott a ló „vad” jelzője, miután ebben az időben vadlovak (equus ferus-ok) Nyugat és Közép Európában már nem éltek? A levelekben szereplő „caballi/equi silvatici, feralis equi, equulorum agrestium”, stb. a még nem idomított ménésbeli szilaj lovakat jelöli, tartásuknak – esetleges – helyével együtt.

Magyarországon az 1046-os Vata féle pogánylázadás során – többek között – elvetették a keresztény hitet, és bálványokat kezdtek imádni. A Képes Krónika 82. fejezetében elítélően szereplő „lóhúsevés” szövegkörnyezete, valamint történeti háttére egyértelműen jelzi, annak pogány szokáshoz kötődését: „áldozatot mutatnak be az ördögöknek (démonoknak) és lóhúst kezdtek enni”. Azaz a régi pogány isteneknek lovat áldoztak, és az áldozati ló húsból ettek. A krónika szerzője nem említi a ló „szerepét”, azaz áldozati voltát. Az akkori emberek számára ez köztudott volt. Mégis, a különböző írások valamilyen formában jelezni akarták, hogy nem „közönséges” lóhúsevésről van szó. Szent Gellért legendájában (15.) lóhús „equinas carnes” (SRH.II. 501.), a Képes Krónikában (82.) ló-húsétel „equina(s) pulpas” (SRH.I. 338.) szerepel. A 15. századi Dubnici Krónikában pedig már „megnevezik” a tilalom „okát”, azaz a nyers lóhús „crudas carnes” fogyasztását (SRH.I. 338.). Szent Gellért életírója „bűnül rója fel” a lázadóknak, hogy lóhúst ettek. Ami önmagában véve még nem bűn, „csak ha áldozati húsképp ették” (KARÁCSONYI 1887, 159. lábjegyzet). Toposzként rögzült, hogy a középkorban a



6. ábra Csengele 40/56 .sír. Arab típusú ménló bal oldali hátulsó végtagja. 1: pelvis; 2: femur; 3: tibia, 4: astragalus, calcaneus, tarsale (3-5.), metatarsus, ph.I-II-III., sesamoideum 2 sup. – 1 inf. Fotó: Sótonyi László

Fig. 6. Csengele, Grave 40/56. Left side hind limb of Arab type stallion. 1: pelvis, 2- femur, 3: tibia, 4: astragalus, calcaneus, tarsale (3-5.), metatarsus, ph.I- II.-III., sesamoideum 2 sup. – 1 inf. Photo by László Sótonyi

pogányok, így a kunok is „felette tisztátalan népség”, és „félíg nyers húst” esznek (Heiligenkreutzi Évkönyv 1234–1266; TE. 202.). A büntetés kezdetben szigorú: I. András (1046–1060) – Bonfiniától idézett – „dekrétuma” szerint „aki a scythiai ősi pogány szokást nem hagyja el fej és jószágvesztéssel bűnhődjék” (Bonfini II. tized, 2. könyv, 190; Corp. Jur. 47.); majd, I. László (1077–1095) I. Decr. 22. tc. alapján enyhül „aki pogány módra áldoz büntetése 1 ökr” (Corp. Jur. 57.).

A lóhús fogyasztása a középkori Magyarországon is általános volt, így a királyi, az egyházi és az ispánsági székhelyeken, továbbá az alföldi udvarházakban és falvakban egyaránt megtalálhatók archaeozoológiai bizonyítékai (VÖRÖS 2000a 97, 6/I–VI. táblázat).

2.2. ÁRPÁD KORI OKLEVELEK HIPPOLÓGIAI ADATAI

Lovak és ménesek

11. század

1015: 120 lóból álló ménes (és legkevesebb 986 db ló, a lóval és szekérrel szolgálók kezén)

A 1220. k. szerkesztett alapítólevél szerint: I. István a pécsváradi (Baranya vm.) bencés apátság alapításakor 120 lovat „equis” 3 lovással „agasonibus” adományoz. További adomány: 12 lovas „duodecim equites seruitium studeant exhibere”, 156 lóval „qui seruiunt cum equis 156”, és 469 lóval és szekérrel szolgáló „qui seruiunt cum equis, curribus” (469 szolga Cod. Dipl. I. 297., illetve csak 409 szolga Gy. I. 364.).

1019: csikótized

I. István a zalavári Szent Adorján egyház (Zala vm.) alapításakor a bencés apátságának adományozza *Csepel szigeten levő királyi (mén-) ménesének csikó tizedét* „decimam equorum nostrorum (regis) [...] in poledris” (Gy. IV. 191., 198.).

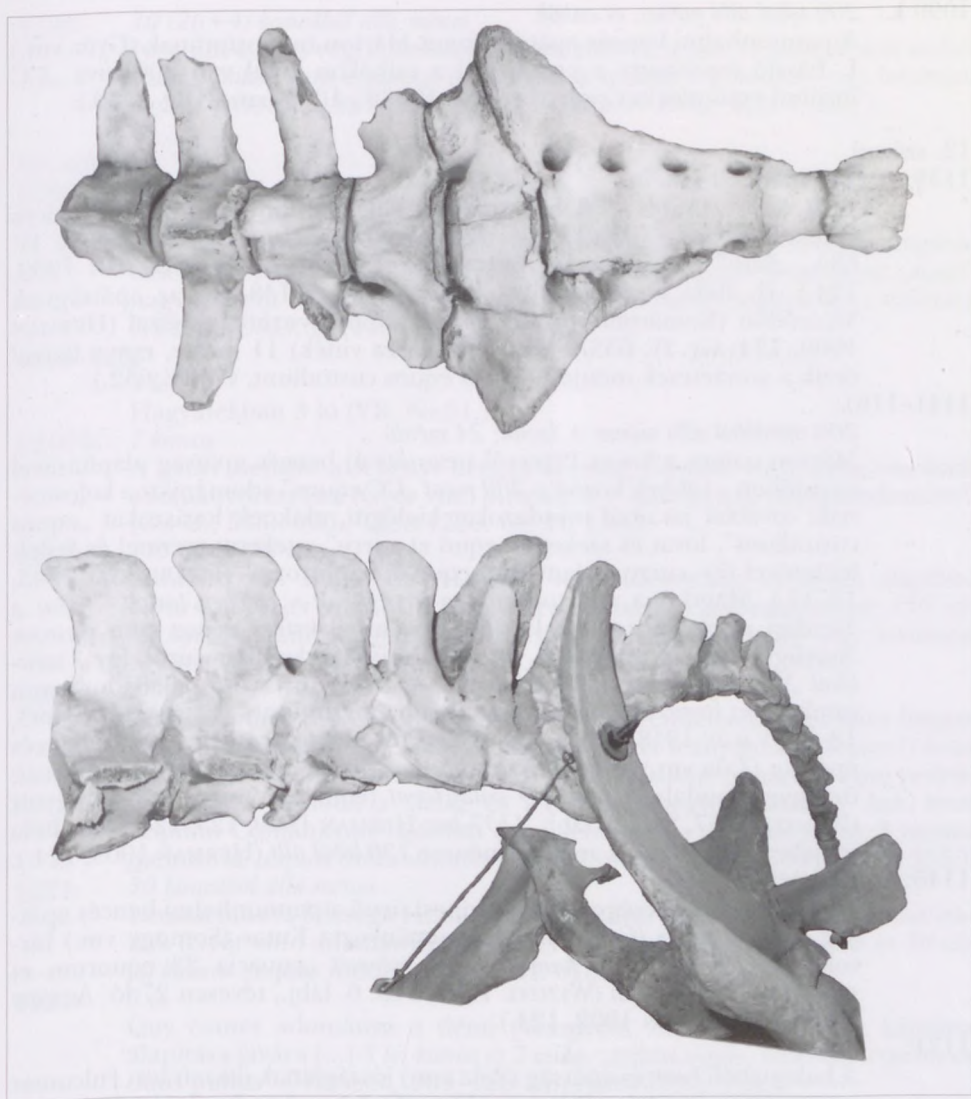
1046 e.: szilaj és idomított ménesek

Ajtonynak a Dél-Alföldön számtalan sok szilaj (betöretlen) ménlova „equorum etiam indomitorum” volt, azon kívül olyan idomítottak „in domibus” is, amelyeket a pásztorok a házak mellett őriztek” (Szent Gellért legenda 8., SRH II. 489. 23–25.) Az „in domibus” idomított – azaz a ménesből korábban kifogott, és a nevelésre befogott; a szoktatáson, tanításon, gyakorláson túljutott – alkalmazásra kész lovakat jelöli. Az „in domibus”-nak istálló jelentése nincs (VÁCZY 1958, 312; GYÖRFFY 1977, 415. szerint „házakban, azaz föld-ólakban” értelmezhető).

1055: 934 ló (= 884 lóból álló ménes, és csikótizedből 50 csikó)

I. András a tihanyi monostor (Zala vm.) alapításakor a bencés apátságnak adományozott:

34 mént a hozzávaló kancákkal együtt „p(re)ter hec sunt emissarii XXXII-II cu(m) subditis, equabus” (hibás fordítása „34 hírnök lovaikkal” Gy. ÁO 23., 109.) és a szerzetesek szükségletére a királyi ménesből („armento” csordából) évenként 50 csikót „preter hec ad necessariis fr(atru)m p(er) singulos annos c(on)stituim(us) de arm(en)to regali L pol(et)ros” (Gy. ÁO 23., 109., a Csepel szigeti ménesből Gy. IV. 198.). Továbbá 5 lovászt, és 1-et a ménékhez (equos-okhoz). Ha elfogadjuk hogy 1 ménhez 25 kanca tartozhatott, akkor 34 mén mellett 850 kanca volt, és ha a csikótized évente 50 csikó, akkor a királyi ménes 500 lóból állt.



7. ábra Csengele 40/56. sír. Arab típusú ménló ágyéki régió. 1: vert. lumbalis (II-VI.), sacrum (I-IV.), vert. caudalis. ventralis nézet. Fotó: Sótónyi László; 2: vert. lumb. (II-VI.), sacrum (I-IV.), vert. caud. (I-XI.), pelvis részlet. bal oldali nézet. Fotó: Vörös István

Fig. 7. Csengele, Grave 40/56. Lumbal region of Arab type stallion. 1: vert. lumbalis (II-VI.), sacrum (I-IV.), I. vert. caudalis. ventral view. Photo by Sótónyi László. 2: vert. lumb. (II-VI.), sacrum (I-IV.), vert. caud. (I-XI.), details of the pelvis, left side view. Photo by István Vörös

1067. k.: 20 mén

Az Aba nb. Péter comes a százdi bencés apátság (Borsod vm.) alapításakor a monostornak adományoz 10 pár mént „10 copulae equorum”, és Szihalmón (Borsod vm) a királyi (mén-)ménes terület melletti birtokát „ab area equorum regis ad Nadescyguy (Nagyszeg) [...], ad predic-tam aream equorum.[...]” (HERMAN 1909, 120., Gy. I. 804.).

1090 k.: *200 lóbol álló ménes, és csikók*

A pannonthalmi bencés apátság Szent Márton monostorának (Győr vm.) I. László összeíratja a javait: [...] a csikókon kívül van 200 lova „CC insimul equi p(re)ter poletros” (Gy. II.630., 1093-ban ÁÚO. I. 39.).

12. század

1138: *110 lóbol álló ménes*

II. Béla összeíratja a dömösi apátság (Pilis vm.) birtokait: a Tisza-Körös vidékén a bátai (? Arad vm.) *ménésben 70 kanca és 20 csikó van*, (Gy. IV. 633., „Kuti” ménésben in: WENZEL 1887, 215. 4. láb.; HERMAN 1909, 124.). II. Béla király és Ilona királyasszony 1138-ban az apátságnak Mecsődön (Komárom vm.) *20 kancát* adományozott lovással (HERMAN 1909, 124; Gy. IV. 633.). Herédén (Tisza vidék) 11 lovász, egy a fiaival őrzik a szerzetesek ménjeit (fr-um equos custodiunt, Gy. IV. 632.).

1141–1161:

200 ménlóból álló ménes + lovak; 24 ménló

Márton comes a Szent Péterről nevezett új bencés apátság alapításával egyidőben – többek között – *200 mént* „CC equos” adományoz a kolostornak; továbbá javaiból mindazokat kielégíti, akiknek lovászokat „equos custodiunt”, lovat és szekeret „equo et curru”, szekeret ménnel és fedéllel/tetővel (?) „currum dant cum equo et copertorio” (FEJÉRPATAKY 1893, 15–17.). Magdolna, Márton comes özvegye *9 – erdőben tartott – mént* a Nezdigi nevű pázszorukkal „dedi novem silvestres equos cum pastore Nezdigi” hagy az apátságra. Továbbá ő is intézkedik javairól, így *7 ménlóról* „VII. equos”, továbbá *8 felszerelt hadilóról* „octavum palefridum cum sambuca et freno et lectica et una cortina de sindone” (FEJÉRPATAKY 1893, 18–20; VÁCZY 1958, 315.). A Gutkeled nb. Márton comes a csatári bencés apátság (Zala vm.) alapításakor a monostornak adományozott *200 lovat*; özvegye Magdalena pedig *9 szilaj lovat* (equi indomiti) lovással együtt (WENZEL 1887, 215, 3. láb., *1137-ben* HERMAN 1909, 123–124.). III. Béla idejében, *1190-ben* az apátság ménese *120 lóbol állt* (HERMAN 1909, 124.).

1146: *23 lóbol álló ménes*

Henrik comes felesége Scines (Színes) úrnő a pannonthalmi bencés apátság monostorára (Győr vm.) hagyományozta Kutas (Somogy vm.) birtokát és *23 ménből és kancából álló ménesét* „equacia 23 equorum et equarum” 3 csikóssal (WENZEL 1887, 215. 6. láb.; tévesen 27 ló ACSÁDY 1908, 67; HERMAN 1909, 124.).

1171: *7 ló*

A bakonybéli bencés apátság (Zala vm.) jószágainak összeírása: Fulcumar comes adományaként Palan predium (Győr vm.) és *7 szilaj ló* „indomitis equis”. (ÁÚO. I. 67.).

1181: *13 mén*

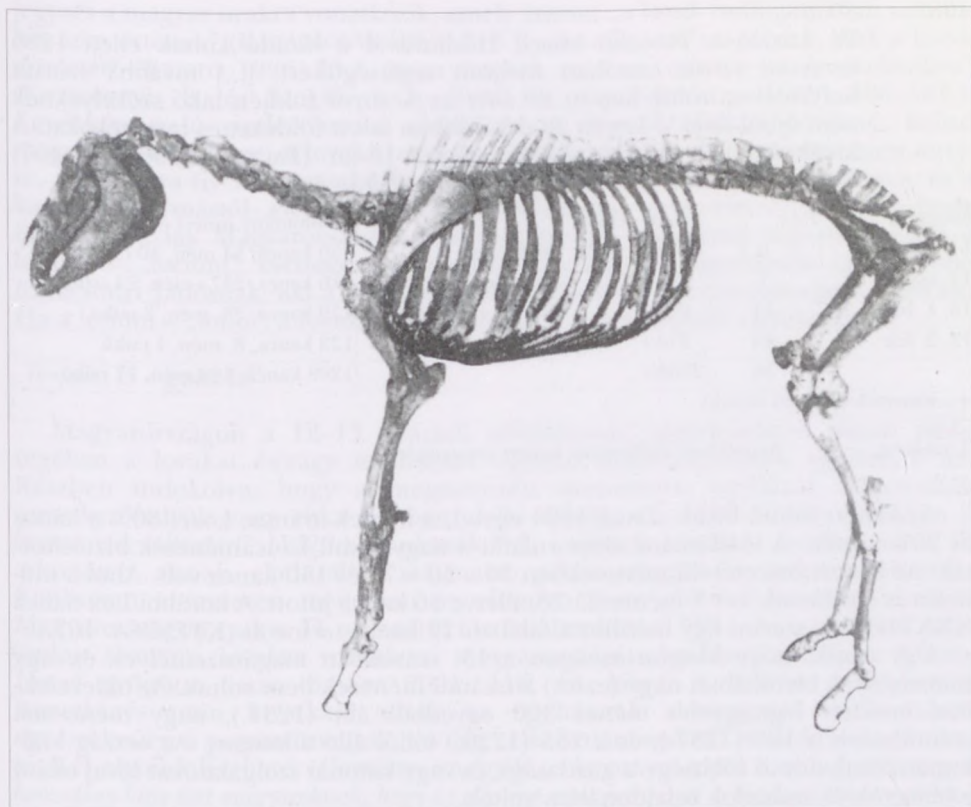
A bakonybéli bencés apátságnak (Zala vm.) adományozta Fulcumar comes Palan prediumot (Győr vm.) és *13 szilaj mént* „tredecim equos indomitos” (ÁÚO. I. 77.).

1177/92: *1 ló*

A párizsi Szent Genovéa kolostorban elhunyt és eltemetett magyar ifjú Bethlehem szülei L., és felesége Christiana a kolostor apátjának elküldött ajándékai között szerepelt *egy fehér ló* is, hogy azzal a kolostor építkezéséhez követ szállítsanak (KRISTÓ–MAKK 1981, 106; Erd. Okm. I. 127.).

- 1199: 30 (26+4) *kancából álló ménes*
Joachim comes végrendeletében rendelkezik: adott 30 *szilaj kancát melyek közül 4 csikó „cum equabus indomitis ex quibus 4 poledros”* egy lovással együtt (WENZEL 1887, 215. 6. láb.; HERMAN 1909, 125. 1. láb.).
13. század
1206–1218:
3 *mén*
Iván II. András király és Berchtold kalocsai érsek lovagja végrendeletében rögzíti, hogy temetése után többek között 3 *ménlovat „equos”* hagy a Szent Mária-hegyi apátság (Borsmonostor, Sopron vm.) számára (1225.k. ÚAO. I. 214.; NAGY 1889, 6.).
- 1208–1235:
3 *ló*
Hagyatékban 3 ló (VR. Nr.51.).
- 1210 k.: 7 *kanca*
A győri Benthó a lébényi bencés apátság (Moson vm.) monostorának adományozott écsi (Győr vm.) birtokáról 7 *szilaj kancát „equas indomitas”* (Gy. II., 585., 596., 1208/1220. Gy. IV. 156.).
- 1212: 135 *lóból álló ménes*
Baracska nb. Baran fia (H)Ipolit végrendeletében az általa alapított baracscai (Fejér vm.) Mindenszentek egyháznak adományozott: 130 *szilaj kancát „cum equabus indomitis”, 5 mént „emissariis”* egy lovással együtt (WENZEL 1887, 215. 6. láb.; VmLF. 8. 11., Gy.II. 348.).
- 1220: 8 *ló*
Behich comes Csákváron (Fejér vm.) írt végrendeletébe: két fiára hagyta az általuk lovagolt 1-1 *ménlovat „equos”*; a két leányának 1 (*kopasz?*) *lovat „1 caluum equum”, a feleségének 1 kancát csikóval „equam 1 cum poledro”* adott. Továbbá a „lelke és a kereszt megváltásáért” 1 *kun lovat „equum Cumanicum”* ajánlott fel; fivérei pedig megtarthattak 3 nemes méntlovat „*equos dolmodiones*” (Cod.Dipl. III.1. 303–304., Gy. II. 355.).
- 1221: 30 *kancából álló ménes*
Leustachius és felesége Hilda a pannonhalmi bencés apátság monostorának (Győr vm.) adományozták [...] erecsi (Győr vm.) birtokukat és 30 *szilaj kancát „equas indomitas”* (Gy. II. 618.).
- 1231: 3 *ló*
Guy comes adománya a démi (Veszprém vm.) Szent Miklós kápolna alapítása javára [...] 3 *ló, kanca és 2 csikó*, „tribus equis, videlicet equam et duos pullos” (HERMAN 1909, 126; SOLYMOSI 1998, 204.).
- 1231: 22 *ló*
A Miskolc nb. Bors comes felesége Anna Esztergom városban írt végrendeletében a székesfehérvári domonkosok Szent Margit kolostorának egy – Kazán (Borsod vm.) tartott – 5 éves vörös *es lovat „equum subrufum”*; az esztergomi domonkosok Szent Katalin kolostorának egy – szintén Kazán (Borsod vm.) tartott – fekete *lovat „equum nigrum”* adományozott. A nővérének – István bán feleségének – Margitnak 10 *szilaj kancát „eques indomitos”*; nővére leánynak Annának 10 *szilaj mént „equos indomitos”* hagyott (Gy. II. 379., 256., 10-10 mén „equos” Gy. I. 779.).
- 1231: 300 *lóból álló ménes*
Csák nb. Ugrin néhai (esztergomi) érsek öccse Miklós comes végrendeletében 300 *szilaj lováról „equi indomiti”* rendelkezett (WENZEL 1887, 215. 6. láb.).

- 1237: *120 lóból álló ménes*
A Borsmonostori apátság (Sopron vm.) – hamisított oklevélben – Bors comes 1237-ben Szabadcsátot és Lekcsátot (Borsod vm.) lakóival együtt, [...] és *120 lóból álló ménest* (equitia) a monostorra hagyta (Gy. I. 765.).
1244. k.: *1 ló*
Fonoi Izsó végrendelete (Fonó, Bács vm.): feleségének ad *1 lovat*, amelyet felesége pénzén vett (Gy. I. 219.).
- 1251: *1 ló*
Az özvegy Erzsébet eladta hitbérbe kapott szuhai földjét (Hont vm) Jacov-nak 8 M-ért, aki ezt – egyebek mellett – *1 ménlóval* „equo” róttá le (Gy. III. 272.).
- 1255: *lovak*
Preslaus özvegye (Kernye, Hont vm.) megtarthatta férje után minden *lovát, a nemes és szilaj méneket* „equos domitos et indomitos” (Gy. III. 207.).
- 1264: *2 ló*
Benech özvegye (Jéc, Nyitra vm.) átadta fiának Brachk-nak [...] állatait, többek között *1 lovat (kancát?) csikójával* „1 equum cum poledro” (Gy. IV. 400.).
- 1270: *1 ló*
A királyné Zoym jobbágya 5 M-ért egy *zordon* „zurdyn” színű *lovat* adott el Istvánnak (HÖkl. 60; HERMAN 1909, 128.).
1270. k.: *hátasló, ménes*
Nána-Besztér nb. Bezter fia Demeter (Budavár, Pilis vm.) a budavári ferences minorita kolostorra hagyta legjobban *felszerszámozott lovát* nyereggel és zablával „equum[...] meliorem cum sella et freno”, továbbá feleségére hagyta *ménését* „in equis [...] equitatis” (Gy. IV. 618–619.).
- 1270: *4 ménló*
A Bárcaiak (Abaúj vm.) 8 M-ért *4 ménlovat* (equos) adtak el, melyek közül 3 kun (cumanicum) és 1 oláh (? olacorum) ló volt. A lovak jegyeket viseltek (ismertetésüket lásd a lovak színei részben, Gy. I. 67.).
- 1271: *3 ló*
Hitbér és jegyajándék elnyerése fejében átadott állatok, és *3 ménló* „equos” (Bél-Háromkút, Borsod vm., Gy. I. 757.).
- 1273: *ménésből lovak*
Omodei fia István mester végrendeletében a bényi apátság (Esztergom vm.) premontrei monostorának *ménéséből lovakat* adományozott (HERMAN 1909, 128; Gy. II. 227.).
- 1277: *3 ló*
László prépost (Esztergom-Vár) végrendelkezett, [...] gyerki birtokát (Hont vm.), *3 lovát* az esztergomi káptalanra hagyja (Gy. II. 249; Gy. III. 197.).
1278. e.: *3 ló*
Ludány nb. Vitk comes 50 M értékben lovakat és fegyvereket vásárolt Bugomir fia Zebezlaustól (Csitár, Nyitra vm.), ezek *fehérpej harci ló* „palefridum feyerpey coloris” 5 M, *sötétszürke ló* „equum fusci coloris” 10 M, *veres ló* „equum rubri coloris” 15 M. (Gy. IV. 368.). A két lóval együtt *10-10 M-ért* vásárolt „fegyverzet”, a lorikum (bőrpáncél) valószínűleg a lovak szerszámzatához tartozott.
- 1280: *2 ló*
Tahi Sükösd eladta Ida föld (Abaúj vm.) Felida részét Aba nb. Dávid ispánnak és fiainak 80 M-ért, és *2 jó loért* (Gy. I. 93.).



8. ábra Kecskemét-I., Gátér-Kisszállás, késő avar kori sír lócsontváza. 1905. Nádaskay Béla rekonstrukciója (SZABÓ é.n. (1936) 17 kép).

Fig. 8. Kecskemét-I., Gátér-Kisszállás, horse skeleton from the Late Avar period. 1905. Reconstruction by Béla Nádaskay (In SZABÓ s.a. (1936) Fig. 17)

1283: 52 lóból álló ménes

IV. László felhívására Mersa fia Pous (Pós) comes a királynak adta két jó ménlovát és ötven szilaj kancáját „duos equos suos bonos quinquaginta eques indomitas”. A ménekért és a kancákért ellentételezésként és kárpótlásként a király Pous comesnek adományozta Batur (Bátor, Heves vm.) földjét a rajta levő Szent Márton egyházzal együtt. 1285-ben IV. László megerősíti az 1283. jun. 5-én kelt adományozó levelét a már átvett két jó mén és ötven kanca ménesért „duorum equorum [...] nec non quinquagista equarum saurum de equacia sua.[...]” (ÁÚO. IX. 352., 423–424; HERMAN 1909, 128; Gy. III. 70.).

1283: 75 lóból álló ménes

IV. László fegyvernökének András comesnek adja Henrik fiai Jakab és Vitalis összes javait, [...] így a hetvenhárom darabos kancaménését és két harci ménjét „equaciam ipsius numero septuaginta tres et duos destrarios emisarios” (ÁÚO. IX. 353.).

1285: 80 ló

IV. László a Torockó közeli Hódtavával a lázadó kunok ellen 1285 tavaszán vívott csatában nyújtott segítségükért, [...] továbbá szorult helyzetében tőlük kapott 80 lóért az Aranyos földjén lakó székelyeknek adta újból apja V. István által korábban adott földeket és tartozékokat. A kiváltságlevél kiadása 1289. szept. 18-án (PAULER 1899. II. 407; Erd.Okm. I. 278–279; Km.Konv.Jk. I. 175.).

Évszázad	Eset	Lovak száma	Lóállomány ismert összetétele
11. század	6	1274+ csikók	méneselek 850 kanca, 54 mén, 50 csikó
12. század	7	408+	méneselek 116 kanca, 237+mén, 24 csikó
13. 1. fele	11	632+	lovak + méneselek 179 kanca, 23 mén, 2 csikó
13. 2. fele	14	224+	lovak + méneselek 123 kanca, 8 mén, 1 csikó
	38	2538+	1268 kanca, 326 mén, 77 csikó
+ - ismeretlen számú ló(vak)			

7. táblázat.

Árpád-kori lóállomány ismert összetétele

Az ismert nemű lovak száma 1594 egyed, a nemek aránya: közel 80% a kanca és 20% a mén. A lóállomány szaporulatát a nagyszámú kancaméneselek biztosították. Az ismert összetételű méneselekben 30 – 50 – 73 és 130 kanca volt. Ahol a méneket is említene, ott 1 ménre 25/26, illetve 36 kanca jutott. A korábbi Lex Salica XXXVIII.3.§. szerint egy ménhez általában 12 kanca tartozott (KTESZGY. 107.).

Úgy tűnik, hogy Magyarországon a 13. században magánszemélyek és/vagy intézmények birtokában nagy (ezres) létszámú méneselek nem voltak. Az oklevelekben említett legnagyobb ménes 300 egyedből állt (1231.), nagy ménesnek számíthatott a 120 (1237.), és a 135 (1220.) lóból álló állomány. Az ország lóállományaának döntő többsége a gazdasági, és/vagy katonai szolgáltatásokat lóval ellátó jobbágyság és szabadok tulajdonában voltak.

Az Árpád-kori lótarással kapcsolatban – minden alapot nélkülözve – alakult ki az az általános vélemény, amely szerint az a 18–19. századi „rideg lótarásával” egyezett volna meg. Az újkori állapotokat úgy vetítették vissza a középkorra, hogy azután a ridegtartást, mint „középkori örökséget” folytonosságként abból eredeztethessék. Pedig a legkorábbi középkori oklevelek tanúsága szerint is a lovak élelmezésére és tartására nagy figyelmet fordítottak. Általában a gazdasági haszonállatok, így a szarvasmarha, juh és a ló téli takarmányozását volt hivatva biztosítani a nagyszámú kaszáló rétek, a „*locus fenum*-ok”. A lovak elkülönített legeltetése pedig a ló legelőkön „*locus ad pascua equorum*” történt (1055., Gy.ÁO. 23., 108.). Ősszel szekérrel begyűjtött és szállított széna (*currus feni*), továbbá a zab is „*sapones auene ad p(re)benda equo(rum)*” a lovak téli ellátását szolgálta (1086. Gy.ÁO. 29., 115.). Az Ansburtus-féle krónika örökítette meg, hogy Magyarországon 1189-ben átvonuló kereszties hadseregnek III. Béla többek között ló abrakkal „*pabulum equorum*” megrakott hajókat és kocsikat is adott (naves [...] et plaustra, Gy. II. 276.).

Az egyik legkorábbi lóistállóra vonatkozó frásos adat 1113-ból Marót (Bars vm.) határából „*stabulo equorum silva*” formájában ismert (Gy.I. 461.). Szent Gellért legenda 8. fejezetében lóistálló – „*equos domitos*” kifejezés nem szerepel (SRH.II. 489., téves hivatkozás LLMH III. 237.). 1132.e. Lampert comes Megyerén (Pilis vm.) szőlőt, [...] és „helyet” vásárolt házak, pince és istálló „*stabula*” számára (Gy. IV. 658.).

A lótarással hozzák kapcsolatba Szent Gellért Deriberatio-jának egy „rejtélyes” mondatát is, amelyben a „*lotium equ(u)orum*” szerepel (Deriberatio VIII. könyv 147r 12 sor, 586–587.). Karácsonyi János értelmezése szerint az elmarasztaló meg-

jegyzés a magyar urakra vonatkozik, amely szerint „a lovak istállóján kívül semmihez sem értenek” (KARÁCSONYI 1887, 213.); „semmit sem szagolnak, csak a lovak vizeletét” (KRISTÓ 1996, 26.); „nem értenek máshoz, mint a lovak vizeletéhez” (Karácsonyi, B. és Szegfű, L fordítása in. Deriberatio... 1999. 586–587.). Egyébként a ló vizelet (urina) elakadása az ókortól említett kórisme. Kristó megemlíti még, hogy „a lovak vizeletére vonatkozó adat esetleg az erjesztett lótejre, a kumisra (is V.I.) vonatkozhat” (KRISTÓ 1996, 29.). A ménlovak húgya, és a kancatej egymástól eléggé távolálló produktum, nem beszélve arról, hogy Európában, így Magyarországon sem volt szokás a kancatej fogyasztása. Ha a lotium – „locium” esetleges alakváltozást vehetnénk figyelembe igaza lenne Karácsonyi Jánosnak, aki a lovak szállására, elhelyezésére vonatkoztatta a leírást. Ha a lotium – „lotio”, a lovak ápolása, mosása az inkriminált cselekedet.

„Temetési ló – gyász ló”

Magyarországon a 12–13. századi adományok, végrendeletek döntő többségében a lovakat és/vagy méneseiket egyházi intézményeknek ajánlották fel. Részben indokolva, hogy a megnevezett monostort, egyházat választották temetkezőhelyül, vagy ritka esetben „lelki üdvükért” (1206–1218), „*lelkük és a kereszt megváltásáért*” (1220.) ajánlották fel – többek között – lovaikat is. A ló adományt annak eladásából származó pénzzsszeggel is helyettesíthették. Konkrétan a temetési menetben az elhunyt „teste előtt” felvezetett lovakról Magyarországon csak a 14. századtól történik említés (1332.). Az egyháznak felajánlott temetési lovakra vonatkozó magyarországi adatokat legutoljára Szarka József gyűjtötte össze (SZARKA 2001, 116, 14. láb.). A szokást, amelyben a temetkezés után lova(ka)t adtak az egyháznak a magyar szakirodalom egyértelműen a pogány magyar hitvilág „elkrisztianosodott” továbbélésének tartja. Két elgondolkodtató vélemény: az egyik „*a keresztény papok nem engedték meg a keresztény hitre tért magyaroknak, hogy az elhunyt vitéz paripáját – pogány szokás szerint – leszúrják és vele eltemessék, hanem arra bírták rá a gyászos feleket, hogy az így veszendőbe menő lovat inkább adják oda azon egyháznak, hová az elhunytat nyugalomra helyezik s ettől aztán, ha úgy tetszik, maguk a gyászoló felek visszaválthatják*” (KARÁCSONYI 1896, 115.). A másik az 1200-as évek első felében nyugatról – feltehetően – két generációval korábban Magyarországra érkezett Iván lovagnak „*már sikerült magyarrá lenni s átvenni a pogány szokásokat idéző magyar hagyományt*”, amikor végrendeletében 3 ménlova hagyományoz Szent Mária-hegyi apátságnak (KRISTÓ 1981, 26.). Érdekes adalék Gezthi Péter végrendelete (1402.), amelyben a lelki üdvéért felajánlott lovakat nem közvetlenül az egyháza, hanem két úrhölgyre hagyományozta. Farkas Benedek anyjának a nagyasszonynak adott 17 lóból „1 jó lova a ménesből”; továbbá Szirmai Domokos leányának a lányára hagyott 19 lóból „2 jó lova” ad azzal a szándékkal, hogy ők teljesíthessék kötelezettségüket hogy azokat a „lelki üdvére” fordítsák (BELÉNYESI 1957, 337.).

A lónak temetés utáni egyházra hagyása a keresztény szokás szerint a meghalt lelkéért adott kivétele, igen nagy értékű „alamizsnaként” értékelhető. A katolikus egyház tanítása szerint az élő hívek áldozatait, imái, és alamizsnái Isten irgalmából az elhunyt híveknek használ. A gazdag családok, de az uralkodók is úgy próbálták biztosítani az elhunytaikért való közbenjárást, hogy adományok, végrendeletek, kedvezményezések ellenében a szerzetesek imádkozzanak, és szentmisét mondanak az elhunyt családtagok – vagy az adományozó saját – lelki üdvéért.

További vizsgálatokat igényel annak megállapítása, hogy a magánszemélyek által az egyháznak adományozott lovak döntő többsége a 12–13. században a temetéstől függetlenül történt. Majd a 14., de főleg a 15. századtól az adomá-

nyozás elsődlegesen már csak a temetési menetben vezetett „gyász lovakra” korlátozódott-e? A korai időszakban az egyháznak juttatott lovak/méneselek az egyházi birtokok, gazdaságok ellátását, az egyházi személyek közlekedését, szállítását volt hivatva biztosítani. Később az Európa szerte divatosná vált „temetési menetben vezetett” lónak, vagy annak pénzbeli értékének esetleges átadására került sor. A halott sírhelyhez kísérése a temetés szerves része volt. Nagyon ritkán ezen kíséretben vezették a gazdagabb családok, vagy az uralkodóház elhunyt tagjának saját nyerges lovát is. A „temetési ló” – „gyász ló” ezekben az esetekben természetesen nem az elhunyt túlvilági kísérője, a volt pogány isten(ek)nek való feláldozást jelzi. Sokkal profánabb jelentésű, egyrészt jelentheti az elhunyt „árván maradt” legkedvesebb háts/harci lovát, társát; pompásan felszerszámozva annak értékét, az elhunyt gazdagságát. A napjainkig fennmaradt szokásban a „gyász ló” már csak a legmagasabb állami méltóságoknak kijáró ceremónia egyik kelléke lett.

Csikótized

Az általános lótartás tizedmentes. Egyházak, kolostorok királyi alapításakor lovakat, méneseket kaptak, ezen kívül egyesek a királyi ménes szaporulatának, csikóinak 10%-át az un. „csikótizedet” is megkapták.

I. István (1019.) és I. András (1055.) a Csepel-szigeti királyi ménesből adományozott csikótizedeket apátságoknak (lásd előbb).

Nem tartozik szorosan a tizedadáshoz, mégis meg kell említeni, hogy III. Béla (1173–1196) idejében a királyné és a királyfiak a 72 ispántól évente nagy adományokat kaptak ezüstben, selyemben és lovakban (BÉKEFI 1900, 141; KRISTÓ–MAKK 1981, 82.).

1190. III. Béla megerősíti a pécsi püspökség jogait, amely szerint többek között a megyéjében levő (királyi) mén-, vagy kancaméneselek „de armentis equorum seu equacia” után tizedet szedhet (WENZEL 1887, 215. láb. 5.).
1222. II. András az Aranybulla 21. cikkében de jure visszavonja az egyházaknak adott csikótizedet: „a serviensek birtokain tartott lovaink (királyi méneseink) után a püspököknek csikótizedet nem adunk” (JUHÁSZ 1958, 100–101.). A rendelkezés nem lépett hatályba, az Aranybulla 1231-es megújításából a cikkelyt törölték.
1222. (Nagy)Váty (Baranya vm.) szabadjai harmadévenként (?) 2-2 ló után 6 (mantuai dénár) pensa-t kötelesek adni az ispánnak (Gy. I. 404.).
1222. Árpás (Sopron vm.) besenyő lakosai minden 2 ló után háromévenként (?) 6 pensa adót fizetnek (Molnár 1949, 19, 26.).
1271. Lampert egri püspök kérésére V. István átírja és megerősíti IV. Béla oklevelét. A 25. pont: a királyfi neveltetési helyét az egri püspök tartja fenn. A 29. pont: csikók után teljes tized (de poledris decima integra), amely csikótized 2/3-át a megszületett, vagy ezután születendő magyar királyfi számára kell megőrizni.[...], hogy amikor a királyfi eléri a törvényes életkorát, mint az egri egyház kegyura, elegendő lova legyen. A csikó tized 1/3-át az egri püspök tarthatja meg. A rendelkezés 1271 előtt csak a negyedik királyfira vonatkozott. 1261. szept. 9-én IV. Béla oklevélbe foglalja az egri egyház (püspökség) birtokait, kiváltságait és tizedszedési jogait. Az 51. pontban szerepel, hogy a „magyar király negyedik fiát az egri püspök felügyeli”, gondoskodik a neveléséről (SUGÁR 1984, 78; HmLt. 1997. 29., 36–37.).

A lovak alkalmazása

A sokréttű alkalmazástól és igénybevételtől függően eltérő igásállatokra és járműfajtákra volt szükség. Más volt a jármű igénye az uralkodói/egyházi udvarnak, gazdaságoknak (prediumoknak) és a paraszt háztartásoknak. Más volt az igásállat szükséglete az eltérő agrár- szolgáltatásoknak is. A középkorban a mérsékelt égvöi Európa két igavonó állata a szarvasmarha és a ló volt. Mindkét állatot – ideális esetben – kifejlett életkorukban fogták munkába. Az eltérő testalkatuknak megfelelően különböző formájú hámot alakítottak ki számukra, és alkalmazták rájuk. A szarvasmarha (ökör) igavonó erejét a szállításokban (kocsi, szekér vontatása) és a földművelésben (szántás, boronálás stb.) hasznosították. A lovat ugyanezen igénybevételek mellett még málhás és nyergesként is alkalmazták. A lónak a többhasznúsága miatt is nagyobb értéke volt, mint a szarvasmarhának.

Elfoglult történetési vélekedés, amely szerint az Árpád-kori magyaroknál a ló nem volt munkaállat, csak „megültük és tejet adott” (VÁCZY 1958, 275.) megalapozatlan. I. István (1000–1038.) dekrétumából tudjuk, hogy egy plébánia – mint gazdasági egység – ellátását 2 teleknek egy-egy szolga családdal kellett biztosítani, amelyhez *ménló, és „fogatolás”* (jármű = szekér?), 6 ökör és 2 tehén, 30 aprómarha tartozott (Corp. Jur. St. II.34., = ZÁVODSZKY 1904; St. II.1.). A „iumento” általános fordítása: kanca, csikó, igásmarha, igavonó stb. A „szekér, igás szekér” értelmezésére először Erdélyi László hívta fel a figyelmet (ERDÉLYI 1907, 42, 93; VÖRÖS 2000a, 98.). A középkorban igavonásra, fogatolásra nemcsak az ökröket, hanem a lovakat is alkalmazták. Ezt látszik megerősíteni – többek között – Szent István király „törvénye” is, amelyben az áll, hogy az „Úr napján lóval dolgozótól vegyék el a lovat, amit egy ökörrel kiválthat” (St. II.7. 2 §). Feltehetőleg nem hátasként „dolgozó” lóról volt szó.

A magyarok 11. századi fogatos járműveiről először Szent Gellért püspök legendáiban történik említés. Ahol a *szekér* – „*currus*”; a „*nem barom/ökör*” fogatolású (jármű = szekér?) – „*non quolibet iumento*”; a kis jármű (= kocsi?) – „*modico utebatur vehiculo*” (SRH II. 474., 497.); a *kocsi* – „*plaustrum*”; és a kétkerekű taliga (szekér/ kordé) – „*biga*” szerepel. A Megyer falubeli (Pest vm.) János felesége Mária tanúvallomásában szerepel: Margit szűz sírjánál – saját szavai szerint – *kétkerekű szekéren* feküdt „*currum, qui non habebat nisi 2 rotas*”. Péter tanú szerint ugyanez a jármű *kordé*, „*biga*” volt (Gy. IV. 531., LXXVI. és LXXIX tanú vallomásai in: SZABÓ 1999, 256, 262.). A felsoroltak mind *egyruddas, párosfogatolású járművek* voltak. Hogy az egyes járművek elé melyik igavonó állatot fogták be, csak a legritkább esetekben ismert, illetve következtethető ki.

A magyar oklevelekben a szekérnek több változata, illetve jelzője is szerepel: így pl. 1233-ban a *könnyű* „*levis*”, és a *nehéz* „*gravis*” szekér (Gy. II. 638.); 1255-ben a budai vámtarifában a nagy „*magnus*”, és a mázsás „*masa*” szekér. Ez utóbbi esetben a halat szállító nagy szekér közönséges neve a „*masa*” (*currus magnus* [...] *qui vulgo masa dicitur*, Gy. IV. 615.). De milyen lehetett a „*nem halat*” szállító nagy szekér? A győri vámon 1260-ban magyar, német és vallón szekerek hajtának át (Gy. II. 597.).

A középkorban a fogatos járművek ókori latin nevei típusonként, alkalmazásuk módja szerint, koronként és az igavonó állatok fajtája szerint is változott. Angliában a magyarországi három megnevezett (*currus*, *plaustrum*, *biga*) járművön kívül általánosan még a *cart* (*carecta*), a *quadriga*, és a *rhed*a (*raeda*); lokálisan a *curtena* és a *tumbrel* (*tumbrellus*) volt használatban. A *rhed*a a *plaustrum*-nál, a *cart* a *biga*-nál volt kisebb. Az egyes járműtípusoknak a tengelyszáma is változó volt. Egy *plaustrum*, illetve egy *carrus/currus* rakománya 2-2 *cart* rakományával volt megegyező (LANGDON 1986, 76–79, 150–153.). Magyarországon a középkori járművek vizsgálatára – a mázsaszekér kivételével (DOMANOVSKI 1917.) – ezidáig

- nem került sor. Érdekes, hogy a lovas fuvarozás – egy eset kivételével (Radna bánya 1270/72.) – egyházi intézményekhez, vagy személyekhez kötődik:
1015. A pécsváradi apátság (Baranya vm.) alapításakor 469 (vagy 409?) lóval és szekérrel szolgálót kapott (Cod. Dipl. I. 297; Gy. I. 364.).
1086. A bakonybéli monostor (Zala vm.) összeírás késői változata is megerősíti a lovas-szolgák kötelezettségeit, amelyben – többek között – a szántás, a szállítás, és a fuvarozás is szerepel (SÖRÖS 1903, 245; GYÖRFFY 1977, 424–425, 492.).
- 1108 k. Álmos herceg a dömösi prépostságnak adományozott lovas-fuvaros családok/szolgák [pl. Aszófő, Marót (Pilis vm.), Börzsöny (Hont vm.)] szekérrel és ménekkel „currus et equos” szolgáltak Gy. IV. 594, 657; Gy. III. 184.).
1208. Lébényben (Moson vm.) a monostor apátjának egy lovas szekér áll a rendelkezésére „equum curri ferum” (Gy. IV. 156.).
1235. II. Béla a Bozoki (Hont vm.) Szent István király tiszteletére 1124/32.k. alapított monostornak 6 embert adományozott, akik lóval és szekérvontatással „cum equis suis servire currus trahere” szolgáltak. (Gy. III. 183.).
- 1237/40. Összeírták a pannonhalmi apátság Nyalka (Himed, Győr vm.) földjét és szolgálataikat: 22 háznép lovas-szolga (Szent László és II. András oklevele szerint): szükség szerint a monostor megrakott szekereit tartoznak fuvarozni saját kövér lovaikon az egész országban „currus homeratos mon-i in propriis equis pinquibus” (Gy. II. 612.).
- 1237/40. A pannonhalmi apátság Vének (Győr vm.) halász falujának hajóvontatására az apát adott lovat (Gy. II. 641.).
- 1270/72. Radnán (Besztercevidéke) lóval való érc, és lóval, vagy ökörrrel való fa-, és széneszállításról történik rendelkezés (Erd. Okm. I. 228; Gy. I. 564.).

A lovak fajtái

A *kun ló* „equum Cumanicum” a magyar oklevelekben legkorábban 1220-ban egy csákvári végrendeletben (Gy. II. 355.), később 3 különböző színű és jegyes kun ló 1270-ben Bárcán szerepel (Gy. I. 67.). A dürnkruti csata (1278.) után [...] a németek „annyi kun lovat kötöttek el, amennyit csak tudtak” (KRISTÓ 1994, 110.). 1270-ben Bárcán említene egy „jegyes” *oláh* (Olacorum ?) lovat. 1293-ban László bíró Csud jobbágynak ítélt oda egy *tatár lovat* (BELÉNYESI 1956, 24, 4. lábj.). Az Orosz Évkönyvben Msztyiszláv fejedelem egy „gyorsan futó szürke” lovat ajándékoz el (1213., OÉvk. 341.), egy nemesnek pedig – a magyar fordítás szerint – „*arab*” lova volt (1219., OÉvk. 345.). Jankovich Miklós véleményét, amely szerint az oklevelekben szereplő „fő, vagy úrnak való lovak” magas termető „*turáni lovak*” lettek volna (JANKOVICH én. 140–141.) az Árpád-kori hippológiai adatok nem bizonyítják.

A középkori Európában a lovakat négy nagy csoportba sorolták. Voltak a *hadi*, vagy *katonalovak* „*dextrarius*” (lovagi ló), „*runcinus*” (hátas, vagy herélt ló); a *vadász lovak* „*cursarius*, vagy *furgator*”; a *hátaslovak* „*palefridus*” (palfrey, Marschpfred, „poroszka ló”) és a *mezőgazdasági*, vagy *parasztllovak* „*summarius*” (málhásló), „*carectarius*, *veredarius*” (kocsis/szekeresló) (DAVIS 1989, 67.).

Magyarországon a lovakat általában kétféle „minőségében” különböztették meg. Voltak *idomított lovak* [„nemes, szelídített, betanított, kantározott, *pardicionis*” (1213.), „*dolmodiones*” (1220.), „*domitos*” (1255.)] és voltak *szilaj*, *ménesebeli* lovak, illetve *méneselek* [(*indomitos*) 1137., 1171., 1181., 1199., 1210., 1212., 1221., 1231., 1255., 1283.] Alkalmazásuk, tulajdonságuk – valójában fajtájuk – szerint volt *harci mén*, felszerszámozott hátasló, csata mén, „*paripa*” „*palefridum*” (1260., 1278.,

„parafredus, vagy veredarius; paraveredus”, JÄHNS 1872, I. 4., vagy „poroszka” Gy. IV. 368.), „destrarios, dextrarius” (1283., „jobbjukon vezetett harci paripák” JÄHNS 1872. II. 104.); *katonai/hadi ló* „expedicionem” (1077–1095. László Decr. II. 15.), „exercituali” (1095–1116. Kálmán Decr. I. 36.), megyei ló ? „megalis” (Corp. Jur. 106, 5. l.áb., ERDÉLYI 1907, 6.). IV. Béla 1252-ben a Nógrád megyei pohárnok két fiát „vaspáncélban, fejükön vaskalap, pajzs, lándzsa, íj, nyilakkal *katonalovon*” hívta hadjáratba (PAULER 1899, II. 220.). Vannak *szekeres lovak* – „equum currigere” (1208.), „equum currikerum” (1208–35., VR. 36.), valamint *vezeték-, és szállító lovak* (1152. II. Gézának Przemysl városa alatt, OÉvk 173.). Volt *gyorsan futó ló* „cursarius” (pl. 1212. OÉvk. 341.), *jó ló* „bonos” (1283.), és *hátas/málhás*, vagy *kis ló* „runcinus, equus minor”. Érdekes, hogy az oklevelekben molnár lovokról „equi molen-dinum”-ról nincs említés. A Dunán hajóvontató lovak alkalmazásáról van adat (1237/40., Gy. II. 641.). Pedig a vízimalmok mellett kellett lenni szárazmalmoknak is, amelyeket barmok (ökrök/lovak) forgattak. Szent Gellért legendájában (12.) található a rá vonatkozó adat: Gellért püspök kérdésére az őt kísérő Valter válaszol: „[...] a malom nem barom vontatású (non quolibet trahendo iumento), hanem kézi erő forgatásával működik” (SRH. II. 498.).

A lovak színe

A lovak színét a bőr festékanyaga, a fedő-, és hosszú szőrök színei határozzák meg. Kovácsy B. és Monostori K. szerint a lovak alapszínei a fehér, a fekete, a pej, a fakó és a sárga (1892, 202.). Az alapszínek a ló szőrköntösében keveredhetnek, egyes testtájakon pedig változatos színárnyalatok adódhatnak. Az oklevelekben szereplő lovak színei rendkívül változatosak, vannak egyszínű, keverékszínű és tarka lovak. Általában az alapszíneket, illetve ezek árnyalatait nevezik meg. Az Árpád-kori lovak alapszínei a *fehér*, a *fekete*, a *szürke*, a *pej*, a *veres* és a *sárga* színek. A színárnyalatokat pedig – mint ma is – annyiféle névvel illették, hogy sokszor a ló valódi színe – a leíró szándéka ellenére – sem egyértelmű. A lovak színének meghatározását nem könnyíti meg az oklevelekben előforduló színek latin és magyar alakjainak szélsőségesen eltérő formája és értelmezése sem (pl. „szög – fuscus” SRH. I. 368. 4. l.áb.; „szeg – szög: sötét, barna”, GYÖRFFY 1977, 481., szár – „sáfránysárga”, TESZ III. 146., 792.).

A középkori lovak alapszíneit a következők: voltak *szög* (seugus, zeu, seco, zew) – sárga színű; *szár* (zar) – fehér színű; *pej* (pey, pei) – barna, „vöröses-barna” színű; rufum, werus, rubri, ruffo, ueres – *veres/piros* színű; ruh, zurdyn, fuscus – *szürke* színű; és nigrum, feketeu – *fekete* színű lovak. A lovak tarkaságát a „peg, pegy, peeg” szavakkal jelezték.

A 14. századi Képes Krónikában szerepel Szent László (1077–95) lovának a neve „szög”, amit a sárga színe miatt kapott „*super equum illum, quem Zug (Zog) nominabat. [...]*” (SRH. I. 368.). Bárca nb. János comes fia Elias (1270. Bárca, Abaúj vm.) egyenként 2 M-t érő – jegyes – lovainak színei: „*sueges pey coloris*” („szöges, sárgás”, világos pej) kun mén, „*feketeu pey coloris*” („fekete”, sötét pej) kun mén, „*ruh coloris*” („sötétszürke”, szürke) kun mén, „*zius zeu coloris*” [szíjas ? (hátú) „szög” sárga] oláh (?) mén (Gy. I. 67.).

A lovak szőrköntösén eltérő színű és különböző alakú foltok = jegyek alakulhatnak ki.

Ezeket az oklevelekben is „*signum*” – *jel/jegy*, és nem a mesterséges előállított „*billog*” – bélyeg formában jelzik.

A Váradi Regesztrumban (1208–35.) egy „szekeres ló, jegy nélküli csikójáról” (equum pullum currigere [...] equum sine signo” található feljegyzés (VR. 36.).

Év/Alapszín	Fehér	Sárga	Pej	Veres	Szürke/fekete	Tarka
1213.					szürke	
1177/92.	fehér					
1231.				subrufum	nigrum	
1270.						
	zius zeu*	sueges* feketeu*		ruh*		
1270.					zurdyn	
1273/79.						weres peg zar
1278.			feyer	rubri	Fusci	
1281.		seco (pelo)				
1281.				ruffo/rubri		
1283.					ruh*	
1290.			pey			
1296.						alma hymu peeg
1299.		zeu				
1300.		zew				
1301/4.			pei			
1305.e.		zew				
1309/18.						ueres pegy

8. táblázat.

13. századi lovak szőrszínei Magyarországon (* jegyekkel is rendelkeztek)

A bárcai kun, és oláh (?) ménlovak jegyei (1270.):

- a világos pej ménló – a jobb szeme fehér; a bal fülét levágták, amit népiesen vajt „waiut”-nak neveznek, és a bal lapockáján kétágú villa formájú jegyet visel,
- a sötét pej ménló – a bal oldalán ágacska formájú jegyet visel;
- a szürke ménló – a nyakán bal oldalon vessző formájú jegy van;
- a szíjas ? (hátú) sárga ménló – a bal oldali fülén van a jegye (Gy.I. 67.).

Egy bárcai szürke lónak (1283.) a jobb oldali combján két, lovakhoz való vas-eszköz („ferramenta” ? patkó) formájú jegyet visel (Gy. I. 67., Wolf Mária fordítása).

A lovak árai, értéke

A lovak értékét, márkában (M) megadott árát három csoportba különíthetjük el: voltak alacsony árú (2 M, vagy 2 M alatt); magas árú (5 és 20 M között), és nagy értékű lovak.

A nagy értékű (alti pretii) lovak különleges származású és tulajdonságú lovak lehettek.

István ifjú király 1269-ben megerősíti Mykud fia Mykud bánnak kiadott adománylevelét, amelyben hű szolgálataiért, [...] és tőle egy 100 M-ért vásárolt ménlóért „equo pro centum marcis argenti” Erdélyben több helyiséget adományoz (HOkm. VI. 174., Erd.Ok. I. 219–220.).

Alacsony árú lovak			Magas árú lovak		
Év	Értéke,		Év	Értéke,	
1208–1235.	2 M	VR. 381.			
1219.	? M	Gy.I. 512.			
1213.	11 M	VR. 143.			
			1266.	6 M	VmLF. 8.
			1269.	100 M	
1270.	2-2 M suegus-, és feketeupey, ruh Cumanios, zius zeu Olacorum	Gy. I. 67.	1270.	9 M	Gy. III.227
			1270.	9 M	
1273–1279.k.	werus pegzar	Gy.III. 97.	1278.	5 M feyerpey, 10 M fuscí 15 M rubri	Gy. IV. 368.
			1281.	nagy értékű seco/pelo	
			1281.	200 M ruffo/rubri	
			1282.	10 M	Gy. I. 395
1299.	1 M zeu/seu	HOkm. VIII. 390.	1291.	6 M	Gy.II.296,
			1299	10 M	Erd.Ok. I.324
1300.	1/4 1 M zew	Gy. I. 766.	1300 k.	10 M	Gy. II. 196.
1301–1304.	1 M pei	Gy. I.67.			
1305.e.	1 M zew	Gy.I. 67.			
1307.	1 M pey	Gy. I. 137.			
1309–1318.	1 M ueres pegy	Gy. I. 67.			

9. táblázat. 13. századi lovak árai Magyarországon

Kun László 1281-ben Mikó fia Péter comesnek az ő nagy értékű szög/pej ménlovának „pro seco/pelo coloris equo/equi alti pretii” átadásáért a Túróc megyei Taj/Gay falut adományozta (Cod.Dipl. V.3.r. 75–76., ÁÜO. XII. 333–334.).

Kun László ugyancsak 1281-ben Erdő comesnek egy 200 M-t érő vörös ménlováért „equo ruffo/equum rubri pro ducentis marcis argenti” a vételár kifizetéséig ellentételezésképpen a Zólyom vm-i Nempti (Némethi) falut és prédiumot adta (Cod.Dipl. V.3.r. 93., ÁÜO. IX. 296; Szabó Ádám fordítása).

A keleti ló és a gazdája kapcsolatára, a ló különleges megbecsülésére és túlzó szeretetére utal az Árpádházi Margit nagy legendájában szereplő történet, amely szerint 1171–1176 között Zerte nevű pogány kun megtért, miután a lova szeme meggyógyult (DEÁK 2005, 382, 445.).

Elveszett, vagy elloptott lovak

1208 Septelyi Simon vádol 3 bojti embert (Bihar vm.) erőszakkal elvett [...] lóért „equum” (VR. 331; Gy. I. 661.).

1208–1235.

András azzal vádolja Günther-t, hogy a nála levő jegy nélküli csikó „sine signo” az ő elveszett lova, amit elloptak tőle. Günther a váradi vashordozással igazolódik, ugyanis a kérdéses ló saját szekeres lovának csikója „equum pullum currigere” (VR. 36.).

1208–1235.

Két ménló „equorum” elsikkasztása (VR. 355.).

1208–1235.

- Hamis vád, 2 M-t érő ménlő „equo” ellopásáért (VR. 381.).
1213. Hamis vád, hadjáratban szándékosan elveszejtett 11 M-t érő ló miatt (Szilágy vm., VR. 143; Erd.Ok m. I. 139.).
1213. A Barci Discilou (Barc, Borsod vm.) törvény előtt vádolta Susa-i (? Hont vm.) Golatil királyi szakácsot (egy) ló eladásáért „equi zuhada” (VR. 168; Gy. I. 755.).
1214. Lopott ló eladásánál kezes jelentkezése, és törvény elé idézése (Szilágy vm., VR. 302.; Erd.Ok m. I. 141.; lásd I. László Decrt. II.7.).
1214. Zálogba vett 2 ménlő „equos” visszaadása (Sziget, Bihar vm., VR. 328; Gy. I. 672.).
1215. Perbeli kiegyezés: a sógornő megkapja Demeter hitbérét, a 30 M-t érő ellopott ménesét „equatiam”, [...] ha az új férje, a tolvaj Orbán nyomára akad (Nazalas, Doboka vm. Gy. II. 81., 11/2–2 M-val számolva 15–20 db ló).
1215. Ellopott kanca „equaciam” felkutatása (VR. 283; Erd.Ok m. I. 145.).
1219. Lopásban elmarasztalt Peztuh javaiból, [...] 3 ménlő „equos” visszatartása (Peles, Heves vm., VR. 51; Gy. III. 124.).
1219. Rábéi-ak (Békés vm.) vádolják Gutkeled nb. Drug jobbágját Eculium-ot 2 M-t érő 3 ló miatt (VR. 84; Gy. I. 512.).
1220. Csehi faluból (Bihar vm.) Benedeket egy lopott ménlő „pro furtino equo” miatt vádolnak (VR. 14; Gy. I. 608.).
1220. Egy ménlő „equo” erőszakos elhajtása (VR. 186; Erd.Ok m. I. 110.).
1233. A pannonhalmi apátság alapi (Győr vm.) népei panaszzolják, lovaikat az apát követei veszik igénybe, és 5 lovukat az apát elajándékozott (Gy. II. 577–578.).
- 1270.e. Lothárd Péterfia Miklós ispántól – többek között – 6 kancalovat és egy méncsikót is követelt (KARÁCSONYI 1900, 492.).
1270. Kinizsi nb. János és Jutta megegyeznek közösen bírt kércsi birtokrészük (Abaúj vm.) egymásnak átadásáról. [...] a Csehországban zsákmányolt ménlő „equo in spoliis recepto” rájuk eső része fejében (Gy. I. 110, 112.).
1270. Tyburc 9 M-t érő megölt lováért 1 ekényi földet kapott Páláston (Hont vm., Gy. III. 227.).
1270. Kéménden (Baranya vm.) a hatalmaskodó Albert fia Mihálynak vissza kell adnia Győr nb. Óvári Konrádnak Szent István nyolcadán 1 lovat, és Mindenszentek nyolcadán tett eskü esetén további [...] 13 lovat (Gy. I. 323.).
- 1272–1290.
Aba nb. Buden fia Dénes Enyirickéről (Abaúj vm.) elvitt. [...] 2 lovat (Gy. I. 79.).
- 1273–1279.k.
Dénes mester serviensétől Elyas-tól a királynéi udvarban elvett 11 M-t érő veres-tarka „equum werus pegzar” lovat a két györki (Heves vm.) tisztnak be kellett mutatni a királynéi udvarbírónak (Gy. III. 97.).
1282. A tardai Lőrinc fia Kemény (Baranya vm.) elfogta Óvári Jakabot és elvett tőle 87 M-t, 4 lovat, melyek 40 M-t értek „pro 4 electis equis, qui in regno noti erant 40 M-s argenti” (1 ló 10 M), és – állítólag még – 45 egyéb lovat. Meg kell esküdnie, hogy a 45 ló nem hozzá került (Gy. I. 394–395).
1283. Nádasd nembeli András – a királyi fegyvernökök ispánja – páhi (Páhok, Zala vm.) birtokáról elhajtottak 75 lovat (KARÁCSONYI 1900, 848.).
1290. A bölzsei Simon várnagy (Abaúj vm.) egy pej ló „equum pey coloris” ügyében tett esküt (Gy. I. 731.).
1291. Az esztergomi érsek Kéty falujából (Esztergom vm.) Hontpázmány nb. Kázmér fiai közül László 5 lovat vitt el, [...] elfogták az érsek jobbágját

- Pous-t és elvették tőle 6 M-t érő lovát, amit 4 M-ért adták vissza (Gy. II. 296.).
1293. e. Az esztergomi érsek Bernece faluját (Hont vm.) a Honpázmány nb. Pásztói István fiai feldúlták és kirabolták.[...] János 15 ménlovat „equorum” vitt el (Gy. III. 179.).
1293. e. Az esztergomi érsek Börzsöny faluját (Hont vm.) a Honpázmány nb. Pásztói István fiai elpusztították [...] 6 ménlovat „equorum”, [...] továbbá 6 ekéhez való ökröt és lova(ka)t „equorum” vittek el (Gy. III. 184.).
1293. Az esztergomi érsek Kéty falujából (Esztergom vm.) a Honpázmány nb. Pásztói István fia László 5 ménlovat „equos” vitt el (Gy. II. 295.).
1293. Az esztergomi érsek Öved falujából (Esztergom vm.) a Honpázmány nb. Pásztói László elvitt 15 ménlovat „equorum” (Gy. II. 304.).
1293. A Honpázmány nb. Pásztói István fia Miklós elvett Mór serviensétől Oroszi Iwantól [...] 2 lovát (Orosz(i), Bars vm., Gy. I. 465.).
1294. Hatalmaskodás tárgyában kiegyezés: a siklői vásáron (Baranya vm.) a siklői várnagy Gyula feltartóztatta a szársomlói várnagy lovát; Kemény serviense elvitt 3 mént vagy kancát „equos vel equas”; a szársomlói várnagy a Siklői Heydrich-től elvett egy kancát „equam”, [...] Gyula egyik jobbágyától pedig lovakat (Gy. I. 378.).
1295. e. Az esztergomi érsek Szőgyén faluját (Esztergom vm.) a Honpázmány nb. Kázmér fiai Vgrinus és László megtámadták: a német részből 7 lovát vittek el, a magyar részből lova(ka)t is elhajtottak (Gy. II. 313.).
1295. e. Az esztergomi érsek Börzsöny falujából (Hont vm.) a Honpázmány nb. Kázmér fiai Csák nb. Péter fia Chak szolgálai együtt elvittek 31 ménlovat „equos”, majd 8 lovát megöltek (Gy. III. 184.).
- 1295.e. Az esztergomi érsek Gyarmat falujában (Hont vm.) az érsek két jobbágyától 2 ménlovat „equos” elvettek (Gy. III. 196.).
1295. Az esztergomi érsek Bény faluját (Esztergom vm.) a Honpázmány nb. Kázmér fia István feldúlta, [...] a falu végénél az érsek jobbágyától elvett 1 lovát „equum” (Gy. II. 228., 283.).
1295. Az esztergomi érsek Farnad falu állatállományában (Esztergom vm.) a Honpázmány nb. Kázmér fiai 200 M kárt okoztak, így a lovakban is „in equis”, [...] a farnadi paptól [...] 1 lovát „equum” vittek el (Gy. II. 289.).
1295. Az esztergomi érsek Kéty falujából (Esztergom vm.) a Honpázmány nb. Kázmér fia István 8 lovát vitt el (Gy. II. 296.).
1295. Az esztergomi érsek Salló falujából (Bars vm.) a Honpázmány nb. Kázmér fia Vgrin két szolgálja 2 lovát elvitt (Gy. I. 470.).
1296. A rablóktól elvett 1 almaderes lovát „equum alma hymu peeg coloris” visszaadták (Pécsvárad, Baranya vm., Gy. I. 366.).
1297. A Csák nb. Péter fia Chak mester elpusztította Külsőkarva birtokot (Esztergom vm.), és elhajtottak [...] 10 ménlovat „equos” (Gy. II. 294.).
1297. Csák Máté és Chak mester lerombolta Radvány falut (Komárom vm.) [...], és elvittek [...] 16 ménlovat „equos” (Gy. III. 449.).
1299. Aba fia Péter a földvári convent előtt egy szög „equi zeu coloris” (pey kitörölve) lőért 1 M-t kifizetett a Kéri Beth és veje Földvári Sebestyénnek (HOkm. VIII. 390–391.).
1299. k. A létaiakat (Bihar vm.) vádolják Kana fia Deseu lovának megölése miatt (Gy. I. 639.).
1300. e. A csébi (Borsod vm.) Demeternek elő kell állítani egy 3 fertő értékű szög „zew coloris” lovát (Gy. I. 766.).
- 1300 k. Gyilkosság ügyében egyezkedés: 25 M vérdíj fizetése és a 10 M-t érő ló adása páncéllal és köpenyeggel (Fehéregyháza, Erdélyi Fehér vm., Gy. II.

- 196., 1299. Erd.Okm.I. 324.).
 1302. Aba nb. Jakab hatalmaskodás során Leurenthe mester asszonyfalvi (Győr vm.) jobbágyaitól[...] 2 lovat elvettek (Gy. II. 579.).

Lopott lovak száma	1241 előtti esetek száma 15	1242 utáni esetek száma 31
1	9	11
2–4	4	6
5–10	1	7
14–16	1*	4
39–49		2
75		1
* (15-20 egyed)		

10. táblázat.

A 13. században ellopott lovak száma

A vizsgált oklevelekben 46 alkalommal történik említés lovakkal kapcsolatban erőszakos cselekedetekről, elhajtásról, lopásról és leölésükről. A 46 esetben számszerűen 321 ló, illetve – ismeretlen számú – plusz lovak szerepelnek. A 321 ló közül az ismert mének száma 112, és a kancáké csak 8! A tatárjárás előtti (1208–1235.) időszakra 15 esetben 24 ló, a tatárjárás utáni (1270–1302.) időszakra 31 esetben 297 ló, illetve lovak jutnak. A tatárjárás utáni erőszakos ló elhajtások számát jelentősen megemeli az esztergomi érsek tíz faluja ellen Hontpázmány nb. Kázmér, és Pásztói család által 1291 és 1295 között 13 alkalommal elkövetett – és jól dokumentált – hatalmaskodásai, amelyek során számszerűen 109 lovat és – ismeretlen számú – lovakat (ezen időszakban elvett lovak 36.7 %-át) raboltak el. Kázmér fiai 43 lovat, Pásztói fiai 66 lovat (melyek közül 8-at megöltek), és még plusz lovakat hajtottak el.

3. ÁRPÁD-KORI LÓKERESKEDELEM

3.1. BELFÖLDI ÁLLATKERESKEDELEM

A 11. század utolsó harmadában decretumok (határozatok, in.: Corp.Jur.) szabályozták a kereskedelmet, így az állatkereskedelmet is.

A korábbi gyakorlattól eltérően I. László (1077–1095) megtiltja a vásárokon kívül történő adás-vételt (L.II.7.). Az adás-vétel a vásárokon csak tanuk jelenlétében történhetett. A vásáron kívül vett jószágot (árút) a vevőtől, a vételárat az eladótól elkobozták, de a tanuk is a vételára összegét fizették büntetésképpen (L.II.7. 2.§.). Ha az áru lopott volt, a vevőt, az eladót, és a tanut is mint tolvajt halállal büntették (L.II.7. 1.§.). Ha a vásáron vett jószágról kitudódott, hogy lopott, a vevőt a vásárbíró és a vámos igazolta, az eladót pedig a tanuk adták kézre (L.II.7.4.§.). Az egy tyúk áránál nagyobb (L.II.1.1.§.), vagy 10 dénár értékű lopás (L.II.14.) esetében a tolvajt felakasztották. Később a büntetést teljes vagyon elvesztésre „enyhítették” (L.III.8.). A kereskedő bárhol adott is ellopott jószágot, mint tolvaj bűnhődött (L.III.11.). Így a lopott lovak eladása esetén is az eladó minden esetben halállal bűnhődött, a vevő csak akkor, ha nem a vásáron vette (L.II.7. 1.§.). A lovas követektől, vagy a tolvajoktól elhagyott lovakat (equos, equis) a templomoknál, vagy a vásárokon három hétig kellett mutogatni, és ha a gazdájuk nem jelentkezett, átadták a királyi szedőknek (collectoris regis, L.III.14.). A birtokba fogott jószágot Szent György napjától (ápr. 24.) Keresztelő Szent János napjáig (jún. 24.) szedték össze, majd a vármegyére hajtották, és a váralján

istállóban/aklokban „in suburbio stabulum” tartották (L.III.13.). Majd Szent Mihály napjáig (szept. 29.) mutogatták, és ha valaki rátalált a lovára 12 dénáron (11/2 M) megválthatta (L.III. 20.). Szent Mihály napja után visszamaradt jószágokat szétoztották: a püspököt tized (L.III.13.) a királyt 2/3-a, az ispánt 1/3-a illette meg; de el nem adhatták, csak munkára használhatták (L. III. 20., 20. 2.§). Akinél (I.) Béla király (1060-1063.) óta fogott jószág volt Szent István király napjáig (aug. 20.) ki kellett adnia (L.III.20. 5.§).

3.2. AZ ORSZÁG HATÁRÁN, A GYEPŰN (CONFINIUM) TÖRTENŐ ÁLLATKERESKEDELEM.

Az ország gyepűjén *belföldi* (Pleidell szerint „külföldi” 1925. 5.) kereskedő „mercator” sehol nem adhatott, vagy vehette ménlovakat „equos”, de ha magának akart hadiszolgálathoz szükséges lovat „expeditionem necessarium [...] equum” vehetett (L.II.15., az „expeditionem” fordításai eltérőek, pl. utazásához, szállításhoz, közlekedéséhez is szerepel).

Az ország gyepűjére vitt „belföldi” ménló „equorum” határon túli eladásához „exportjához” külön királyi engedélyre (licentia regis) – és az eladó saját megyésispánja igazolására (? ERDÉLYI 1907. 107.) – volt szükség. A határon királyi engedély nélkül lovat, ménlovat „equorum/equum” árusító egyént a határispánnak börtönbe kellett vetnie, a lovat el kellett vennie, amíg az ispánja – akinek a megyéjébe való volt (Corp.Jur. 73.,10. láb.) – őt nem igazolta. A megyésispán a kereskedő (lótulajdonos) személyét, és a tulajdonában levő ló, vagy lovak tulajdonjogát igazolhatta. Ha bűnösnek (reus) bizonyult, mint tolvaj kivégezték; ha nem, sértetlenül szabadult és csak az odavitt lovat veszítette el (L.III. 16.). A határőrizeti szervek mulasztását szigorúan büntették (L.II.17.). A törvény végrehajtási utasítása szűkszavú, hiányosnak tűnik. A kor embere számára bizonyára nem volt az.

Miben volt bűnös, illetve mitől volt mentes az egyébként királyi engedéllyel nem rendelkező (belföldi) lókereskedő? A kérdéscsoportra a válasz I. László dekrétumainak ismeretében adható meg. A lókereskedő (lótulajdonos) akkor volt bűnös, és tolvajként kivégezhető, ha a lova lopottnak bizonyult (L.III.11.) akár rablás, hatalmaskodás során szerezte, akár vásáron kívül vette azt (L.II.7. 1.§). Nem volt bűnös, ha lopott lovat vásáron vette, és azt igazolták (L.II.7. 4. §), vagy ha a törvénytelenül (illegális helyen) vásárolt ló nem volt lopott. Ez utóbbi esetben a lovat elvették tőle (L.II.7. 2.§). Ha a kereskedő a törvényes tulajdonában levő lovat a határon, vagy azon túl királyi engedély nélkül akarta eladni elvették tőle azokat. Ez volt a büntetése. A ló törvényes vásárlását a vásári bíró, és a vámos tanúsította (L. II.7., 3–4. §). Nem tudjuk, hogy a kereskedőnek a ló kiviteléhez, és eladásához szükséges királyi engedélyt hol kapta meg, és mennyiért; továbbá, hogy ott kellett-e a lovak legális birtoklását is igazolnia?

Más országból érkező *külföldi kereskedők*, akik a gyepűre jöttek „belföldi” ménlovakat „equos-t” vásárolni, a következő eljárás szerint teheték: a határispán követte a királyhoz kísérte őket, a király engedélyével, a király poroszlója előtt azt, és annyit vásárolhattak, amit, és amennyit engedélyeztek nekik (L.II.18.). I. László tehát a határ menti és a belföldi állatkereskedelemnek a helyét határozta meg (L.II.7.). Az állatkivitelnél csak az általánosan tizedmentes ló (ménló) és az ökor eladását (L.II.16.), valamint a külföldi kereskedő ló vásárlását kötötte királyi engedélyhez. Az utóbbi esetében a vásárolható állat mennyiségét is szabályozta (L.II.18.). A többi háziállat (tehén, bika, juh, kecske, sertés, stb.) kereskedelméről nem rendelkezett. Korábban feltételezték, hogy a kiviteli tilalom csak a „tenyésztésre szolgáló állatokra irányult” (RÓNAI 1886, 395.).

Az igazi állatkivitel tiltása Kálmán király idejében (1095–1116.) az első keresztes hadak átvonulása idején következett be. Magyarországon, és Magyarországgal határos területen („adiacentibus” gypün?) lakónak tilos volt magyar lovat „equum hungaricum” vásárolnia (C.I. 76.). Ha valaki a tilalom ellenére magyar lovat vásárolt, és megvádolták, hogy azt – nem vette, hanem – lopta, mentségének igazolásához a ló eladóját csak Magyarországon, és Magyarország határáig kereshette (C.I.76.1.§), külföldön nem (C.I.76.2.§). Ez uróbbi törvénycikk utolsó mondata alapján feltételezhető, hogy ha a vevő a ló „törvényes voltát”, azaz hogy nem lopott jószág, a ló eladójával igazolni tudta, büntetésből elvették a lovát. A törvény szövegében az „árát, amiért vette”, vagyis a vételár elvesztése szerepel. A vevő a „vételarat” úgy tudta elveszíteni, ha a megvásárolt lovát is elkobozzák tőle, és nem kapja vissza az érte fizetett összeget sem. Az eladó sem kapta vissza a lovát, és elvesztette a vételarat is. Érdekes, és egyben meglepő, hogy I. László törvényeitől eltérően a ló tiltott vásárlását egyáltalán lehetővé tevő, az adás-vételben részt vevő eladó személy büntetéséről Kálmán törvényei még említést sem tesznek. Vagy még a korábbi I. László decretumai (L. II.16. 1§) voltak érvényben. Ha a vevő a ló „törvényes származását” nem tudta igazolni tüzesvas próbára ítélték. Ha ártatlannak bizonyult, nem tartották bűnösnek, de elvesztette a ló árát, amiért vette azt (C.I.76. 2.§). Ha a vas hordozása után bűnösnek bizonyult, tolvajként ítélték el. Kálmán király idejében a tolvajlásnak minősülő, és büntetendő lopott árú értéke a korábbinak a kétszeresére, 20 dénárra emelkedett, ami többek-között „egy négylábú állat” árának felelt meg (C.I. 54.). A tolvajlás legsúlyosabb büntetése pedig tovább „enyhült”, a tolvaj „csak” a szeme-világát veszítette el (C.I.56.).

Amikor Kálmán király (1095–1116), vagy a herceg valamelyik megyébe érkezett, királyi hadilovat „regalis equus exercitualis” kellett adni neki (Az Ilosvai Codex in: Corp. Jur. 106., 5 láb., Erdélyi 1907. 76. értelmezése szerint „megyei lovat - megalis equus”). Amelyért, ha elpusztult 15 pensa-t adtak a ló gazdájának, ha pedig megsérült, de nem halálosan, akkor a mondott árnak a felét (7,5 pensa-t) adták a ménlőért „equo” (C.I.36.1.§). A 15 pensa (közel 2 M) 15 harmadfű tinó árának felelt meg! Azok a szabadok, akik a királynak utaztában ménlovat „equos”, szekeret „currus” adtak [...] 4 dénárral adóztak (C.I.45. 2§.). A királyhoz küldött ispáni hírvívő követ két hadra való „exercitualis” lóval volt köteles közlekedni. A nyerges lovon kívül még egy pót-, vagy vezetőklóval kellett magával vinnie (C.I.36.2.§.). Ha egy faluban megszálló lovasok ménlovai a faluban veszttek el, a kárt a falu népe volt köteles megtéríteni; de ha a falun kívül történt nem feleltek érte (C.I.63.). Ha valaki abban a faluban veszítette el a lovát, ahol a király is tartózkodott, a falu népe nem felelt érte; de ha a környéken tolvajok voltak el kellett őket fogni („meg kell őket kötözni”, C.I.62.). I. László decretuma szerint (L.III.14.1.§), aki tolvajt lovastul „cum equo” fog meg, a tolvajt adja a bíró kezébe, a ló pedig legyen az övé. Kálmán király az országban limitálta a „lovak számára való takarmány”, a kepe maximális értékét: a lovasok, vásárosok, utazók amerre jártak 5 pensa-ért vehettek egy kepét „capatium-ot”, aki ennél eltérő áron adta 55 pensa büntetést fizetett (C.I.44.,1.§, Corp.Jur. 109. 6. láb.). 1189. májusában Barbarossa Frigyes császár a német keresztesek ellátására megállapodott III. Bélával: 100 ló takarmányáért, – 4 ökör árának megfelelő – 1 M-t fizetett (PAULER 1899, II. 1–2, 1. jegyzet 483.).

Kálmán király a *szarvasmarha bikák* „*boves masculos*” kivételével az összes többi gazdasági haszonállat Magyarországon kívüli „extra Hungariam” eladását vagy kivitelét megtiltotta (C.I.77.,1.§). A törvényfejezet nem rendelkezik a tilalom megszegőiről, illetve a bika export engedélyezésének feltételeiről. A Magyarországról kilépőknek a határon áru-vámost kellett fizetniük, amit a kijáratokon kapott jeggyel (sigillum) igazoltak. A jegyek egyik oldalára a király vám-

szedője, a másik oldalára a határispán vámszedője ütötte a pecsétjét (figuram, C.I. 82.). Magyarországról jegy nélkül kilépőket 1 pensa fizetésére kötelezték. (C.I.82. 1.§, 1 pensa = 30 dénár = 1/8 M; 8 pensa = 1 M.). A bikák kiviteléhez az „engedély” valószínűleg a határon fizetett vám lehetett, aminek az értékét nem ismerjük. A 13. század második felében a határon áthajtott ökrök után csak Győrben és Abdán kellett vámot fizetni: Győr: 1260. németek által kivitt ökör után vámosnak 2 dénár, a comesnek 1 dénár. A magyarok által kihajtott ökör után a vámosnak csak 1 dénár! (Gy. II. 597.). Abda: 1255/1260. 2 ökör után 1 dénár (Gy. II. 577.). A nyúlsgizeti apácának 1255-ben adott Buda-Vár-i vámtétel: egy barom (pecudes-marha/ökor) eladójától és vevőjétől 2-2 dénár, ami a ló vámjával egyezett meg (Gy. IV. 618.). Az 1288-as esztergomi káptalani vám: „nagy ökör, ha kihajtják, akár szekérben a végekre – de magnis bubus [...] vel in curru” a Dunán átkelés előtt a vevőtől 2 friss (Gy. II. 260.). A korábbi Lex Salica marhalopásról szóló törvénycikkkel rendelkezik a büntetésekről is: aki ökröt lopott 35 solidusra, aki bikát lopott 45 solidusra, aki pedig „királyi bikát” lopott 90 solidusra büntették (Lex Salica III.3., 4., 5. IV. in: KETSZGY. 101.). A „királyi bika” ellopásának büntetése kétszerese a „községes” bikáénak. A „királyi” jelző vagy tényleges királyi tulajdont, vagy a királyi kincstárat megillető kártérítést jelenthetett.

A bikákon kívül az összes többi háziállat, így a magyar ló kiviteli tilalmát is általában az állatállomány 11/12. századi csökkenésével magyarázták (pl. PLEIDELL 1925, 5; nem osztotta ezt a véleményyt VÁCZY 1958, 308 sem). Ennek ellentmondani látszik a régészeti ásatások gazdag állatcsontleletei, valamint az oklevelek adatai is. A 14. századi Képes Krónika emlékezete szerint amikor I. András király 1058-ban békét kötött IV. Henrik német császárral, „ötven méretes testű vizát (quingaginta corpora inmensorum usonum), kétezer szalonnát (duo milla lardorum), ezer hatalmas ökröt, juhokat is (mille tauros ingentes oves quoque), és marhákat vagyis szilaj barom csordákat (et boves seu pecudes pascuales)” küldött az éhező német hadsereg élelmezésére (SRH I. 350; KK. 90. fejezet 118., 340. l. p. 331.). Az I. kereszties hadjárat seregei 1096 nyarán több hullámban vonultak át Magyarországon. Guibertus leírása szerint „különböző húsfélék és más élelmiszerek, amikben földjük felettébb dúslakodott, bőséges mennyiségben állnak rendelkezésre” (GUIBERTUS 62.). Aacheni Albert krónikája örökölte meg, hogy az átvonuló seregek élelmiszer ellátása biztosított volt. Ennek ellenére a rablások során a magyaroktól „birkáikat és marháikat” is elhajtották. A keresztiesek által elfoglalt zimonyi várban pedig „nagy bőségben leltek élelemre, [...] birkanyájukat, marhákat, [...] s lovakat számolatlan” (VESZPRÉMY 2005, 507–508.).

A középkori Európában az igavonó ökör a földművelés, valamint a szekeres/kocsis közlekedés, és az áruszállítás legfontosabb „erőgépe” volt. Alkalmazásakor az állat méretétől és a végzett munkától, az igénybevétel milyenségétől függően több pár ökörré volt szükség. A korai Árpád-korban az eke húzására általában 3 pár ökröt alkalmaztak, de előfordult 4-pár azaz 8 (aratra cum octo bubus 1152., 1186. in ERDÉLYI 1907, 45, 7. l. p.; illetve 1138, 1208, 1210) és 10 ökör befogása is (1079.k. GYÖRFFY 1977, 424.). 1242-ben a királyi ebédre 12 ökröt, 1000 kenyeret és 4 hordó bort „kötöttek ki” (BÉKEFI 1900, 141.). A szlávok ekéjében két ökröt és ugyanannyi lovat fogtak (Chronica Slavorum ca. 1172.I.87., in: KETSZGY 1999. p.98.). Magyarországon később az ökrök elé ritkán egy pár lovat is kötöttek a fogatokba (pl. Börzsöny, Hont vm., Gy. III. 184.). Lübecki Arnold leírásából tudjuk, hogy 1189-ben Magyarországon a „lízttel megrakott szekereket két ökör húzta” (KRISTÓ–MAKK 1981, 78.). A fogatok „plaustrum quod duobus tauris regebtur” kétkerekű kordék lehettek (PAULER II. 1899. 3., 483. 1. l. p., a „tauris” hibáson bivalynak fordítva), amelyeket nyugaton 2 kerekű kocsinak „plaustrum”-nak is neveztek (LANGDON 1986, 78.). Az igás ökör „egy hasznosítású” igavonó

állat. A szarvasmarha állomány fenntartásában, illetve növelésében nem tölthetett be szerepet. Önmagát nem reprodukálja. Minden új egyed alkalmazása újabb plusz állat beszerzésével, illetve vásárlásával volt csak biztosítható. Nem beszélve a fogyasztásra szánt, mind többször hizlalt ökrökről. Így folyamatosan nagyszámú igavonó ökörre volt szükség, amelyeket csak a bikaborjakból tudtak előállítani. Kálmán király – ha pontos a fordítás – ezeket a bikákat engedte külföldi eladásra. Gazdasági szempontból értelmezhető a rendelkezés: ha „kész” igavonó ökör kerül eladásra: annak előállításához korábban igénybe kellett venni egy bikát, egy fogamzásképes tehenet, táplálni kellett mindkettőt, továbbá a megszületett bikaborjút, majd – legkevesebb 2 évig – az ökröt is. Ezek együttesen igencsak megemelhették az ökörtartás költségét, így az értékét is. Ha a bikát adták el, az ökör felnevelésének, „előállításának” a költsége a vevőt „terhelte”. Az agrárium és a szállítás igen nagyszámú igavonó ökröt igényelt. Viszont a – nagyságrendekkel kevesebb számú – bikák eladásáért magasabb árat kérhettek?

Magyarországon a mohácsi tragédia előtt királyi rendelet három alkalommal tiltotta meg a ló kivitelt: II. Ulászló 1498-ban a III. Decr. 31.tc. 2.§, és a 32. tc.-ben (lovak, ménék és kancák szerepelnek, Corp. Jur. 613.); II. Lajos 1523. V. Decr. 58.tc. (ménék, kancák kiviteli tilalma, Corp. Jur. 827.), és 1525. VI. Decr. 8.tc. „az érczpénznek a kivesése.[...], és a következő hadjárat miatt” lovakat és egyéb állatokat, és azok bőrét kivinni tilos (Corp. Jur. 831.).

3.3. 13. SZÁZADI LÓ-VÁMTÉTELEK

- 1209. A varasdi vámon (Dráva part, Varasd vm.) a német földre kivitt ló után 2 dénár vámot (az ökör vám négyszeresét!) kellett fizetni (PLEIDELL 1925. 6.).
- 1255. Buda-Vár - országos vásár-, heti piacvám: a ló eladójától és a vevőjétől 2-2 dénár (Gy. IV. 618.). Az 1255-ös győri vámtarifában a ló nem szerepel.
- 1265. Liptóvár (Liptó vm.) – IV. Béla új szabadság levele alapján – rendelkezik azzal a kiváltsággal, amely szerint a ménlovakat „equos” Németország és Csehország kivételével szabadon eladhatják (Gy. IV. 75.). Továbbá a Turdossi vámon (Árva vm.) 1 málhás ló után 3 új, vagy 6 régi denart szedhetnek (Gy. I. 191.3. láb.).

4. „NYUGATI ÉS KELETI LOVAK”

A középkori Európában az eltérő származású és fajtájú kicsi, alacsony, és a „szép nagy” (az archaeozoológiai adatok alapján valójában közepes testmagasságú) lovak alkalmazhatóságukban, így katonai felhasználásukban is alapvetően eltértek egymástól.

4.1. A nyugati egységes *autochton* lóállomány – azonos marmagasság mellett – testalkatban és testfelépítésben is eltért, és eltér el az ún. keleti lovaktól. Legautentikusabb ábrázolásuk pl. a Bayeaux-i faliszőnyegen is megtalálhatók (11. sz., 186 ló található a textilián!). Jellemzői a magasan tűzött kis póni fej, a rövid izmolt erős vastag – a későbbi igáslovakra jellemző ún. disznó – nyak; a rövid, mély törzs, a hosszú, izmolt nagy far és a rövid vékony lábak. A marmagasságuk 128,0 és 140,0 cm között volt, azaz alacsony és közepes testmagasságúak voltak. A nyugati lovak testalkata eleve meghatározta katonai felhasználásukat. A nagyobb testtömegű, lassúbb „igás alkatú” lovak, mint háts/nyerges hadilovak alkalmazása eleve predestinálta a „nehéz lovasság” kialakulását, annak fegyverzeti és harcászati jellemzőivel együtt. A lovak irányítása és vezetése elsődlegesen a kantárral

történt. A nyugati típusú lovagi „nehéz lovasság” harcmódorának a közelharc és a kézitusa felelt meg a legjobban. Jól kifejezi ezt a németek csatakiáltása is: amikor a támadás kezdetén zárt alakulatot alkotva megindították a támadást: „ló ló mellé, kopja kopja mellé” kiáltották (PAULER 1899, II. 390.).

4.2. A „keleti” lóállomány már a népvándorlás kezdetétől fogva meglehetősen heterogén összetételű volt. Az un. kelet-európai „boreális” autochton pónik mellett megjelentek az un. mediterrán típusú lovak is (VÖRÖS 2000b, 366–367.). Ez utóbbiak között voltak a sensu lato un. „arab típusú” lovak, és az arab lóval javított kelet-európai pónik is. Az „arab típusú” lovak ebben az időben még nagyon változatos eredetűek, származásúak és testalkatúak voltak. A keleti típusú lovak általános jellemzésére elmondható, hogy azokra az alacsonyan tűzött ék-alakú nagy fej, a hosszú vékony nyak, a rövid sekély törzs, és a hosszú vékony lábak voltak jellemzőek. A kisebb testtömegű lovak marmagassága 136,0 és 144,0 cm között volt, és szintén alacsony és közepes testmagasságúak voltak. A keleti lovak kiképzésre jellemző volt, hogy mind a vágásban, mind ütközetbe menet támadáskor „megelesztett/laza gyeplővel” (equorum dimissi, laxatis) vezették őket (Rogerius SRH II. 569. 6., 571. 9., TE. 128., 130.) A lovakat tehát nem kantárral, fékkel, hanem lábbal/térddel irányították.

Az arabok a középkorra visszamenőleg lovaikat két nagy csoportra, „fajra” különítették el: az egyik az ismeretlen származású és fajú (ka-dish) lovak, ezeket teherhordásra, közönséges munkára használták. A másik az ismert és nyilvántartott származású (ku-hai-lan) lovak, amelyeket csak lovaglásra használták, és az áruk igen magas volt. Hazájuk – nem a puszta Arábia – hanem Jemen, Szíria, Irak és Egyiptom szomszédsága. A hagyomány szerint ez utóbbi lovak Salamon méneitől, vagy a Próféta öt kancájától (Al-Khamsa) származtak, és a telivér (a-sil) arab lovak ősai. A „gelfe” nevű ku-hai-lan ló Jemenből származik, futásban felülmúlja a többit, jó szomjúság és éhségtűrő. (CANTU 1863, 513–514; WRANGEL 1908, 38–39; FLADE 1978, 4045.).

A Kijevi Évkönyvben található leírás II. Géza halicsi hadjáratáról: „1151-ben Kievben a Jaroslav téren a magyarok,[...] felette nagy számban lovaikon futtató-, és ugrató versenyeket játszottak” (OÉvk. 149., a Moszkvai Krónikában a lovakat nem említik in: OÉvk. 223.). Hogy az Árpád-korban kedvelt volt a sportolás és a versenyek tartása, érdekes adalékot találunk 1263-ból: István ifjabb király Csepel szigetéről a solymász ispán leányának Jolántának „három fertot és egy darab finom posztót” küldött, mert leányát versenyfutásban és táncban „felülhaladta” (PESTY 1867, 51.).

A morvamezői csatában (1260.) „[...] a könnyű, apró lengyel lovasok mellett[...] a csehek patkolt és patkolatlan poroszka lovon mentek.[...], de van köztük jó 2000 sodronypáncélos nagy lovon”. Még a lovakat is páncél fedte. A magyar lovak, bármit is csinált a lovas, megfordultak és futásnak eredtek. Egy foglyul ejtett kun vezér II. Ottokárnak váltásdíjúl – némi keleti túzással – annyi lovat ígért, ahány hajszála van. Mindhiába, felkötötték (VJKr 71, 77; PAULER 1899, II. 237, 240.). A dürnkruti csatában (1278.) „a magyarok (kunok) [...] csak könnyű vértetű, gyors paripákon tudtak lovagolni”. A magyarok megfelelően felszerelt lóval és páncéllal „sváb módra” (lovagi módra) tudtak harcolni, mintha csak Franciaországban tanulták volna a harc fortélyait. A németek annyi kun lovat szedtek össze a csata után, amennyit csak tudtak (KRISTÓ 1994, 107, 108, 110.). Az Árpád-kor idején az oroszok a lovakat és a szarvasmarhákat a besenyőktől (pecse-negektől) vásárolták (CANTU 1864, 136.).

A tatárok és kunok „kitűnő” lovairól a misztifikálás napjainkban is tart, alapítványul A kortárs megfigyelők és krónikások – a maiaktól eltérően – elfogulatlanok és hitelesen írnak a középkori lovakról. Ezt igazolják a korabeli források is.

A tatárok lovairól Spalatói Tamás (1200–1268) a következőket írja: „[...] lovaik kicsinyek, de erősek, jól bírják a koplalást meg a fáradságot; rajtuk paraszt módjára (nyereg nélkül) lovagolnak, a lovak pedig patkó nélküliek; [...] háromnap folytonos igénybevételtől elcsigázva megelégszenek egy kevéske szalmaféle takarmánnyal” (Spalato 37., in.: TE. 184., 15. lábj. 193.). Hogy a tatároknak ezek a póni lovai sem voltak korlátlanul igénybe vehetők, a következő korabeli adatok bizonyítják. Magyarországra betört tatároknak igen sok ménlovi voltak „equos plurimos”, melyek többségét a vezetőik lovak „equos vacuos” alkották (Rogerius, SRH. II. 568. 28., 30., in.: TE. 128.). A tatárok 1241 őszén „sem az alomszalmát, sem bizonyos házakat nem égettek föl [...], hogy lovaik számára ott hajlékot (equis domos) és élelmet találjanak”! (Rogerius, SRH. II. 582. 8. in.: TE. 141–142.). A kemény fagyok következtében 1242 tavaszán Magyarországon „[...] a sovány föld még az edzett, kitartó nélkülözésekhez szokott tatár ló számára sem tudott elég táplálékot nyújtani” (PAULER 1899, II. 183.). Kajdanus hadseregének csak egy részével érkezett Spalatóhoz, „mert egész lovassága számára nem lett volna elég a fű, március eleje volt ugyanis, és kemény fagyok jártak” (Spalatói 39., in: TE. 189.).

Johannes de Plano Carpini (–1252) írja 1247-ben, hogy amikor elérték Tatárország határát, saját „lovaikat hátrahagyták, mert azok nem tudták a – magas – hó alól a fűvet kikaparni, [...] a tatároknak sem szénájuk, sem szalmájuk, sem abrakuk nincsen”. Utazásuk során „naponta háromszor-négyszer kaptak friss tatár lovakat”. Kunországon átkelve ötször-hétszer váltottak lovat kivéve, ha pusztaságon kellett áthaladni, akkor „jobb és erősebb lovat kaptak amelyek egyfolytában bírták a megfeszített menetet” (NKE. 1965. IX.5. 93–94., IX.21. 98.).

A 14. század első felében Ibn Battuta (1304–1369/1377?) arab utazó a Don deltavidékén járva Azak városában ír a *kipszak/kun lovakról*: „Ezen a vidéken igen sok a ló, ezért értéke csekély. A legpompásabbja is [...] megér ca. 1 denárt. Ez a lófajta – Egyiptomban akadis-nak (nem nemes származású lónak) nevezik – az egyik megélhetési forrásuk. [...] Némelyik töröknek ezerszámba van belőle. [...] Ezeket a lovakat karavánokban Indiába viszik [...], ahol „nem gyorsaságukért vagy jó futásukért veszik”, [...] mivel páncélos lovasok használják, csak a ló erejét és lépésének hosszúságát nézik”. Az olcsóbbak 100, a nemes paripát 500 dénárért veszik. Azokat a lovakat, amelyeket gyorsaságukért keresnek Jemenből, Ománból és Perzsia vidékeiről viszik Indiába. A perzsák 1000–4000 denárig terjedő áron adják el őket (IBN BATTUTA 1964, 187–189.).

5. KITEKINTÉS A MAGYARORSZÁGI LÓTARTÁS KÉSŐI IDŐSZAKÁRA

Az Árpád-kor végéről, 1308-ból származó lengyel leírás szerint „a magyarok (és a krónikákban velük együtt említett kunok) lovai kicsinyek, erősek, gyorsak. Az előkelők és nemesek (principes et nobilis) lovai nagyok és szépek” (BOROSY 1962, 154. 139. lábjegyzet). Nagy Lajos uralkodása alatt „berbervérű”, és „őspanyol vérrrel nemesített” olasz lovak is kerülhettek Magyarországra (HANKÓ 1936, 181.).

Bertrandon de la Brocquière 1432/33-ban tartózkodott Magyarországon. Írja, hogy Kecskemét és Pest között „egymást éri a sok ménes, [...] a lovak vad állatokhoz hasonlóan, egészen szabadon élnek”. „Legnagyobb részük a Magyarország határait borító erdélyi hegyekből való [...] majd mind jó hátasló. Hibájuk azonban, hogy kissé makranczosak, különösen pedig nehezen patkolhatók”. Egy lovagjáték megtekintés után jegyzi meg, hogy: azt „az ország szokása szerint kis lovakkal és alacsony nyeregből vívták” (SZAMOTA 1891, 92, 94, 96.). A nagyló – „equus magnus” magyarországi megjelenése csak a 15. század elejére keltezhető (1428.).

Oláh Miklós leírása szerint a 16. századi Magyarországon a Kunok mezején

lovakat is tenyésztettek, „melyek gyorsaság és erő dolgában nem megvetendők, de mert nagy a fejük, a közfelfogás szerint csaknem nevetségesek”. Magyarországon a „lovak kiválóak, gyorsak tetszetős szépségük figyelemre méltó; azokat tartják közülük jobbnak, melyeket Erdély, Székelyföld és Oláhország nevel. Közülük sokan túltesznek még a török lovakon is, melyek egyrészt a leggyorsabbak másrészt szépek” (OLÁH 2000, 35, 47.). „Nagy tömegben [...] a török hozta be először hazánkban a nemes arabsvérű lovakat, melyek [...] az egész magyar lóanyagot nemes értelemben átalakították” (HANKÓ 1936, 181.).

A 17. század elején Magyarországról török/arab lovakat hajtottak Németországba és Spanyolországba (ÉBER 1996, 57.).

A magyar lótenyésztés történetét, Ruisz Gyula a „nagyobb tenyészetekre befolyást gyakorló vagy pedig azt átalakító lófajták vére szerint négy korszakra” osztotta fel. Ezek közül az első „A magyar ló korszaka” – a honalapítástól a Mohácsi veszedelemig (1526-ig), a második „A török, arabs, perzsa és általában a keleti ló korszaka” – A Mohácsi vésztől III. Károly trónralépéséig (1711-ig) tartott (RÓNAI 1886, 386, 395–396.). Természetesen mindkét korszakra a keleti ló típus a jellemző. A kelet-európai és a közel keleti „keleti lovak” első hulláma a Kárpát-medencét a késő népvándorlás-kor – magyar honfoglalás korában éri el.

A 18. század végén Magyarországon átutazó angol R. Townson útleírásában jegyzi meg, hogy „nem szabad összetéveszteni az átlagos magyar lovat a külföldön ismert huszárlóval, mert erre a célra az állomány legjavát válogatják ki” (in.: ÉBER 1996, 147.). De a kaotikus háborús évek alatt ezek „tenyésztésére” nem kerülhetett sor. A keleti típusú magyar katonalovak, illetve a köztenyésztésű keleti parasztlovak nem nagyon hasonlítottak egymásra.

A 19. században kerül sor a hadsereg igényeit biztosítandó ún. remonda (katona pótló) lóállomány megszervezésre.

Évszázad	Udvari/Egyházi lovak/méneselek	Magán/Főúri lovak/méneselek	Szolgák/katonák lovak/méneselek	Uradalmi/paraszt lovak
11–13.	Keleti	Keleti	keleti	keleti
14–15.	keleti, nápolyi, török/arab		keleti	keleti
16.	keleti, török/arab		keleti	keleti
17.	keleti, török/arab		keleti	keleti
18.	angol-német-spanyol-italiai-moldvai-cserkesz, török/arab, stb.		török/arab méntelepek	keleti

11. táblázat. Magyarországi lóállomány alaptípusai

A csengelei ló csontváza a ma ismert legkorábbi arab típusú ló teljes csontváz maradványa. Az egyetlen középkori ló, amely csontvázának szakszerű feltárása és felállítása lehetővé tette az archaeozoológiai kutatás számára, hogy nemcsak a lócsontok, csonttöredékek, hanem egy teljes lócsontváz vizsgálatával a 13. század egyik ló típusát megismerhessük, és jellemezhessük. A szegedi Móra Ferenc Múzeum „lócsontváz felállítása” azonban nem példa nélküli Magyarországon.

Több mint egy félévszázaddal ezelőtt 1936-ban Kecskeméten a városi múzeum kiállításán volt már egy felállított népvándorlás-kori lócsontváz, amely Kecskemét határában, a Gátéri-Kisszálláson feltárt késő avar temető egyik sírjából került elő (8. ábra). A csontvázat 1905-ben a Magyar Királyi Állatorvosi Főiskola Leíró és

Tájbölcsetani Intézetében Dr. Nádaskay Béla tanár restaurálta és állított össze. A csontváz egy 4 éves, 127,0 cm marmagasságú, kicsi testméretű ménlő volt, és a főntnevezett intézet múzeumából került Kecskemétre [SZABÓ én. (1936.) 17. kép „Avar vitéz lovának csontváza”. A csontok méreteit „Kecskemét I.” jelzéssel Besskó József közölte (BESSKÓ 1906, 9, I., VIII–IX. táblázat.). A lelőhely azonosításáért Balogh Csillának (MFM, Szeged) és Langó Péternek (MTA, RI) tartozom köszönettel]. Mindkét lócsontvázat ún. belső vázra montírozták, a törzs és végtagok tökéletes anatómia rendben álltak, és állnak, de a nyak és a fej majdnem vízszintesen előre nyúlt. Ezt az előrenyújtott, „leengedett” fejtartást a csengelei ló esetében részben lehetett korrigálni. A csigolyák velőüregében, vagy a csigolyák alatt vezetett fémrúd, az ún. belsőváz rögzítése nem elég stabil, ezért a felemelt nyak és a fej súlya oldalirányban elfordítja a fémrudat.

IRODALOM

- ACSÁDY 1908: Acsády, I., *A magyar jobbágság története*. Magyar Közgazdasági Könyvtár III. Budapest.
- ÁÜ.O.I. 1860: *Árpád-kori Új Okmánytár I.* 1001–1235. Szerk.: Wenzel, G. Pest.
- ÁÜ.O.IX. 1871: *Árpád-kori Új Okmánytár IX.* 1272–1290. Szerk.: Wenzel, G. Pest.
- ÁÜ.O.XII. 1874: *Árpád-kori Új Okmánytár XII.* Szerk.: Wenzel, G. Budapest.
- BARTOSIEWICZ 1997: Bartosiewicz, L., A honfoglaló magyarok húsfogyasztásáról. In: „Nyereg alatt puhítjuk...? avagy Vendéglátási és étkezési szokások a honfoglaló magyaroknál és a rokon kultúrájú lovasnépeknél” című 1996. október 10–11-i rendezvénysorozat Tudományos Konferenciájának tanulmányaiból. Szerk. Laszlovsky, J. *Ómagyar Kultúra X. Évf. különszám; Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskola Tudományos Közlemények II.* Budapest. 135–142.
- BÉKEFI 1900: Békefi, R., III. Béla és a magyar nemzet művelődése. In: Forster, Gy. *III. Béla magyar király emlékezete*. Budapest. 115–144.
- BELÉNYESI 1956: Belényesi, M., Az állattartás a XIV. században Magyarországon. (Viehhaltung in Ungarn im 14. Jahrhundert) *Néprajzi Ért* 38. 23–59.
- BELÉNYESI 1957: Belényesi, M., A ló becse a középkorban (Egy XV. századi végrendelet tanulságai). Die Schatzung des Pherdes im Mittelalter (Lehren aus einem Testament des XV. Jahrhunderts). *Etrhnográfia* 68., 2. 337–342.
- BESSKÓ 1906: Besskó, J., *A honfoglaló magyar nemzet lovairól. Craniometriai tanulmány*. Budapest. 1–176.
- BOROSY 1962: Borosy, A., A XI–XIV. századi magyar lovasságról. *Hadtörténeti Közlemények*. 9., 2. Budapest. 1962. 154. 139. lábja: Anonymi Descriptio Europae Orientalis A, 1308. exarata Cracoviae 1916. 49.
- BONFINI: Antonio Bonfini. *A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
- BÖKÖNYI 1974: Bökönyi, S., *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest.
- BÖKÖNYI 1981: Bökönyi, S., Mende-Leányvár Árpád-kori – 13. századi – állatmaradványai. (Árpádenzeitliche (13. Jh.) Tierreste aus Mende-Leányvár) *ArchÉrt* 108., 2. 251–258.
- Briefe des Bonifatius: Briefe des Bonifatius Willibalds Leben des Bonifatius. Nebst einigen zeitgenössischen Dokumenten. Hrgs. M. Tangl, Ph. –. Kübl., – R. Rau. *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Bd. IVb.* Darmstadt. 1988².
- CANTU 1863: Cantu, C., *Világtörténelem*. 7. Kötet, 9. Korszak (Könyv), Eger.
- CANTU 1864: Cantu, C., *Világtörténelem*. 8. Kötet, 10. Könyv, Eger.
- CANTU 1867: Cantu, C., *Világtörténelem*. 9. Kötet, 12 Korszak (Könyv), Eger.
- Cod.Dipl. I. 1829: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I. Szerk.: Fejér, Gy. Budae.
- Cod.Dipl. III. 1829: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. III.1. Szerk.: Fejér, Gy. Budae.
- Cod.Dipl.V.3. 1830: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. V. 3. Szerk.: Fejér, Gy. Budae.
- Corp.Jur.: *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytár 1000–1526. évi Törvéncikkek. Millenniumi Emlékiadás. Szerk. Márkus, D., Budapest. 1899.
- DAVIS 1989: Davis, R.H.C. The Revival of Horsebreeding in Western Europe, c. 700– c.1400. In: Davis, R.H.C. *The Medieval Warhorse. Origin, Development and Redevelopment*. London. 49–68.
- DEÁK 2005: Deák, V. H., O.P., *Árpád-házi szent Margit és a domonkos hagiográfia Garinus legendája nyomán*. Budapest.
- Deliberatio: *Deliberatio Gerardi Moroseanae Ecclesiae Episcopi Supra Hymnum Trium Puerorum*. Fordította: Karácsonyi, B. és Szegfű, L. Szeged. 1999.
- DOMANOVSKY 1917: Domanovszky, S. Mázaszekér. In: *Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetirői működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik Evfordulója Ünnepe*. Budapest. 37–74.

- ÉBER 1996: Éber, E., *A magyar állattenyésztés fejlődése*. Budapest. (Reprint.)
- ERDÉLYI 1907: Erdélyi, L., *Magyarország társadalmi XI. századi törvényeiben*. Budapest.
- ERD. OKM. I. 1997: Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. 1023–1300. Szerk.: Jakó Zs. Budapest. 1997.
- FEJÉRPATÁKY 1893: Fejérpataky, L., *A Gutkeled-Biblia*. Magyar Könyv-Szemle Új Folyam I. köt. 1892/1893. Évf. Budapest. 1893. 5–22.
- FÉLEGYHÁZY 1967: Félegyházy, J., *Az egyház a korai középkorban*. Budapest.
- FLADE 1978: Flade, J.-E. *Das Araberpfend. Die Neue Brehm-Bücherei* 291. Wittenberg Lutherstadt. 1978.
- FORSTER 1900: Forster, Gy. Szerk.: *III. Béla király emlékezete*. Budapest.
- GAÁL 1966: Gaál, L., *A magyar állattenyésztés múltja*. Budapest.
- GOLTHER 1895: Golther, W. *Handbuch der germanischen Mythologie*. Leipzig.
- GUIBERTUS: 1096-os kereszties hadjárat francia résztvevője Guibertus Magyarországról. In.: Blazovich, L. Szerk. *Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról*. Szegedi középkor-történeti Könyvtár 6. Szeged. 1994. 62–63.
- Gy.I. Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. A-Cs. Budapest. 1987³.
- Gy.II. Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* II. D-Gy. Budapest. 1987.
- Gy.III. Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* III. H-K. Budapest. 1987.
- Gy.IV. Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* IV. L-P. Budapest. 1998.
- Gy.ÁO: *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Főszerk. Györffy, Gy. Budapest. 1997.
- GYÖRFFY 1977: Györffy, Gy., *István király és műve*. Budapest.
- HANKÓ 1936: Hankó, B. *Hogy került az első arabs vér magyar parlagrai lovainkba? Búvár* 1936. március. Budapest, 1936. 180–184.
- HDA: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Bd. 1., Bd. 6. Hrg.: H. Bächtold-Stäubli. Berlin–New York. 1987.
- HEHN 1883: Hehn, V. *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa*. Historisch-Linguistische Skizzen. Berlin. 1883⁴.
- HERMAN 1909: Herman, O. *A magyar állattartás köztörténete*. In: Herman, O., *A magyarok nagy összefoglalása*. Budapest. 115–351.
- HmLt 1997: *Árpád-kori oklevelek a Heves megyei levéltárban*. Kiad.: Kondorné Látkóczi, E. *A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai*. 4. Eger.
- HOKI 1879: *Hazai Oklevéltár 1234–1536*. Szerk.: Nagy Imre, Deák Farkas, és Nagy Gyula. Budapest.
- HOKM VI. 1876: *Hazai Okmánytár VI*. Szerk.: Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghegy Dezső. Budapest.
- HOKM VIII. 1891: *Hazai Okmánytár VIII*. Szerk.: Nagy Imre. Budapest.
- IBN BATTUTA 1964: *Ibn Battuta zárandokútja és vándorlásai*. Klasszikus Utelírások V. Budapest.
- JÄHNS 1872: Jähns, M., *Ross und Reiter in Leben und Sprache, Glauben und Geschichte der Deutschen. Ein kulturhistorische Monografie*. I–II. Leipzig.
- HORVÁTH 2001: Horváth, F., *A csengelei kunok ura és népe*. Archaeolingua, Budapest.
- JANKOVICH 1961: Jankovich, M., *Pferde, Reiter, Völkerstürme*. München–Basel–Wien. é. n. (1968)
- JUHÁSZ 1958: Juhász, L., *Az Aranybulla* 21. cikke megromlott szövegének helyreigazítása. *Filológiai Közl.* 1958. 4., 1. Budapest. 99–103.
- KARÁCSONYI 1887: Karácsonyi, J., *Szent-Gellért csanádi püspök, élete és művei*. Budapest.
- KARÁCSONYI 1896: Karácsonyi, J., *A meghalt, magyar vitézzel eltemetendő lónak megváltása. Adalékok a magyar történeti és összehasonlító néprajzhoz*. I. *Ethnographia* 7. Budapest. 114–115.
- KARÁCSONYI 1900: Karácsonyi, J. *A Magyar Nemzetiségek a XIV. század közepéig*. Budapest.
- ETSZGY. *Középkori Egyetemes Történeti Szöveggyűjtemény. Európa és Közel- Kelet IV–XV. század*. Szerk.: Sz. Jónás, I. Budapest. 1999.
- KK: *Képes Krónika*. Fordította Bellus I. Pro Memoria. Budapest. 1986.
- KLIMOV 1952: Klimov, A. F. *Háziállatok anatómiája I*. Budapest.
- KmKonv, Jk. I. 1990. *A Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I. 1289–1484. Szerk.: Jakó Zs. Budapest.
- KOVÁCS 1958: Kovács, Gy. *Háziállatok anatómiája I. A mozgás szervei*. Budapest.
- KOVÁCSY-MONOSTORI 1892: Kovácsy, B. – Monostori, K., *A ló és tenyésztése. Kézikönyv lótenyésztők, lókedvelők, állatorvosok és mezőgazdák számára*. Kassa, 1892².
- KRISTÓ 1981: Kristó, Gy. *Sírhelyekre vonatkozó adatok korai oklevelekben*. *Données relatives aux sépultures dans nos chartes pré-médiévales*. *Acta Historica* 71. Acta Univ. Szegediensis de A.J. Nom. Szeged. 21–28.
- KRISTÓ 1994: Kristó, Gy. (Szerk.), *Kun László emlékezete*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5. Szeged. 1994.
- KRISTÓ 1996: Kristó, Gy. *A honfoglaló magyarok életmódjáról (Írott források alapján)* In.: *Honfoglalás és társadalom*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 16. Budapest. 1996. 7–64.
- KRISTÓ-MÁKK 1981: Kristó, Gy. – Makk, F. Szerk.: *III. Béla emlékezete*. Budapest.
- LANGDON 1986: Langdon, J., *Horses, Oxen and Technological Innovation: The Use of Draught Animals in English Farming from 1066 to 1500*. Past and Present Publications. Cambridge.

- LLMH: *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*. III. D-E. Budapest. 1992.
- MATOLCSI 1970: Matolcsi, J. Híres versenylovak csontozatának sajátosságai. Die Eigenheiten des Knochenbaus berühmter Rennpferde. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közl.* Budapest. 1969-1970. (1970) 193-236.
- MARCSIK 2001: Marcsik, A. A csengelei sírok embertani vizsgálata. In: Horváth, F. *A csengelei kunok ura és népe*. Archaeolingua, Budapest. 2001. 326-330.
- MGH: *Monumenta Germaniae Historica*. Epistolae Selectae. 1. Die Briefe des heiligen Bonifatius und Lullus. Hrg. M. Tangl. (Berlin 1916., utánnomása) München. 1989.
- MOJZES 2001: Mojzes, L., Rendellenességek a csengelei ló csontvázán. In: Horváth, F. *A csengelei kunok ura és népe*. Archaeolingua. Budapest. 2001. 348-349.
- MOLNÁR 1949: Molnár, E., *A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig*. Budapest.
- NAGY 1889: Nagy, I., *Sopron vármegye története*. Oklevéltár I. 1156-1411. Sopron.
- NKF 1965: *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelenései*. Közreadja Györffy, Gy. Nemzeti Könyvtár, Budapest.
- OÉvk: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai „Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye”*. Ford. Hodinka, A. Budapest. 1916.
- OLÁH 2000: Oláh, M., Hungária. Athila. Szerk.: Kulcsár, P., *Milleniumi Magyar Történelem. Források*. Budapest.
- PAULER I-II. 1899: Pauler, Gy., *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I-II. Budapest.
- PESTY 1867: Pesty, Fr. *A perdöntő bajvivások története Magyarországon*. Akadémiai Értekezések a Történelmi Tudományok köréből I., 2. Pest.
- PLEIDELL 1925: Pleidell, A., *A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban*. Budapest.
- RegVklT 1997: Regeszták a vaskori káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212-1526. Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban I. *Vas megyei levéltári füzetek* 8. Szombathely.
- ROGERIUS: Rogerius mester siralmas éneke 1942/43. In: *SRH* II. 550-588., in.: TE. 111-152.
- RÓNAI 1886: Rónai (Ruisz álneve), Gy. Vázlatok a magyar ló történetéhez, a honfoglalástól a mohácsi vészig. I. *Gyakorlati Gazda* 15. évf. 49. sz. Budapest. 1886. 386., II. *Gyakorlati Gazda* 15. évf. 50. sz. Budapest. 395-396.
- SOLYMOSSI 1998: Solymosi, L., *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest.
- SÖRÖS 1903: Sörös, P., A bakonybéli apátság története. Az önnállóság kora 1023-1548. *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*. VIII. Szerk. Erdélyi, L. Budapest.
- SPALATÓI: Spalatói, T. A salonai és spalatói főpapok története. 36. fej. In: *Tatárjárás emlékezete*. Szerk. Katona, T. Budapest, 1981. 172-193.
- SRH. I-II: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum reguque stirpis Arpadianae gaestarum*. Szerk. Szentpétery, I-II. Budapest. 1937-1938.
- SUGÁR 1984: Sugár, I., *Az egri püspökök története*. Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa I. Budapest.
- SZABÓ é. Szabó, K., Kecskemét TH. város Múzeuma. Kecskemét. é. (1936) 1-48.
- SZABÓ 1976: Szabó, I., A prédium. In: Szabó, I., *Jobbágyok - parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Szerk.: Für, L. Budapest. 51-122.
- SZABÓ 1999. Szabó, Zs. (ford.): Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatételeiről. In: Bellus, I. - Szabó, Zs. (ford.): *Árpád-házi szent Margit legrégibb legendája és szentté avatási pere*. Budapest. 60-322.
- SZARKA 2001. Szarka, J. Néhány megjegyzés a temetési menetben vezetett, egyházra hagyott lovokról. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk.: Weisz, B. - Balogh, L. - Szarka, J., *A II. medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai*. Szeged. 113-123.
- SZAMOTA 1891: Szamota, I., *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054-1717*. Budapest.
- TE: *Tatárjárás emlékezete*. Bibliotheca Historica. Szerk. Katona, T. Budapest. 1981.
- TESZ. III: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 3. köt. Ö-Zs. Főszerk.: Benkő, L. Budapest, 1976.
- VÁCZY 1958: Váczy, P., A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok* 92. 1-4. 265-345.
- VESZPRÉMY 2005: Veszprémy, L. Magyarország és az első keresztes hadjárat. Aachen Albert tanúsága. (Hungary and the First Crusade. The Evidence of Albert of Aachen). *Hadtörténelmi Közl.* 118. 3. 501-517.
- VITT 1952. Vitt, V. O., Lossadi pazryrykskih kurganov. *SA* 16. 163-205.
- VJKr: Villani János krónikája. In: *A három Villani krónikája*. Ford.: Rácz, M. Középkori Krónikások VIII-IX. Szerk. Gombos, F. Budapest. 1909. 39-192.
- VÖRÖS 2000a: Vörös, I., Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: *Középkori magyar agrárium. Tudományos Ülésszak Ópusztaszeren*. Szerk.: Bende, L. - Lőrinczy, G. Ópusztaszer. 71-119.
- VÖRÖS 2000b: Vörös, I., Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoológiai vizsgálata. *MMFÉ. StudArch.* 6. Szeged. 357-401.
- VÖRÖS 2001: Vörös, I., Egy arab ló a 13. századi Magyarországon. In: Horváth, F., *A csengelei kunok ura és népe*. Archaeolingua, Budapest. 341-347.
- VR: *Váradi Regestrum*. Értelmezi Kandra, K. Budapest, 1898.
- WENZEL 1887: Wenzel, G., *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest.

- WRANGEL 1908: Wrangel, C. G., *Die Rassen des Pferdes. Ihre Entstehung, geschichte Entwicklung und charakteristischen Kennzeichen*. Bd. I. Stuttgart.
- ZÁVODSZKY 1904: Závodszy, L., *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest.

HORSES IN MEDIAEVAL HUNGARY (11TH–13TH CENTURY)

Charters from the Árpád-Dynasty period are valuable sources of coeval geography, settlements and environment including vegetation and data on the history of agriculture. Among the domestic animals of economic use, the charters speak most of cattle and oxen. The second most frequently mentioned animal is the horse. In the domestic surveys, we also find references on sheep, swine, hen and goose, sometimes goat. Horses from the period of the Árpád-Dynasty can be characterised seemingly well both on the strength of archaeozoological evidence and chartered data. By the help of the osteological finds, the size and habit, on the basis of the chartered evidence, the external features of the horses, the composition and extent of the equine stock can be investigated.

THE HORSE OF THE CSENGELE KUMANIAN WARRIOR

A three-fold circular ditch system used to surround the church of the Árpád-Dynasty period village Csengele-Bogárhát [M5 motorway, site 14. A – Alsó (Lower) Csengele]. At a certain section of the refilled middle ditch (Nr. 25.), the traces of a large pit deepened into the interior side of the ditch came to light in May 1998 (Nr. 40., cca. 3×4 m.). Under the pit, a double grave of a warrior buried with his horse was found (Nr. 40/56–57.). On the western side of the grave (Nr. 40/57.), the skeleton of an adult man (30–35 years old) was found. The height of the man was reconstructed as 173 cm, assigned anthropologically to the Turanid race (MARCSIK 2001, 326–). To the right of the skull supplied with a helmet, partly under them, there were remains of food donated to the deceased; the lumbar vertebra of a sheep. In the extended eastern half of the grave, the skeleton of the horse (Nr. 40/56.) was oriented opposite to the direction of the man, towards SSW–NNE, laid on the right side. The grave was dated to the second half of the 13th century (A.D. 1246–1259, HORVÁTH 2001, 101, 191.)

The skeleton of the horse was lying in the narrow eastern part of the grave (Nr. 40/56.), on its right side. The dorsal (medial) part of the vertebral column leaning against the stone wall, while the tightly bent frontal end of the legs with forward looking hoofs were leaning against the eastern wall of the grave. The horse was put to the grave with head, neck and trunk lying regularly on the right side while the lumbar region (lumbar vertebrae, pelvis) was twisted about 60°, in a manner of ventrally lying position. In the mouth of the horse, there was snaffte iron bit with 2 (1+1) rings and jointed mouth piece. Had the horse a bridle on its head, that could only be a plain 'halter-bridle'. Both the cheek pieces and snaffte reins were fixed in the rings of the bit. Among the dissimilar pair of stirrups, the right side piece was found over the 18th dorsal and the 1st lumbar vertebrae with the foot plate turned upwards, the left side stirrup was shifted to the 5th–6th cervical vertebrae of the horse, lying on its side. The buckles of the stirrup leather were found between the two stirrups on the spinous processes of the spinal column. The girth strap buckle of the saddle was found close to the left side 10–11th rib-heads. On the basis of the position of the stirrups and the girth strap buckle of the saddle it seems likely that the saddle with the stirrups was placed (thrown?) into the grave, on the horse, after it was laid into its place.

The skeleton of the horse comprise 210 items: *head* – 5 pieces: skull (*Fig. 2, Fig. 3/1.*), mandible and pair of tongue-bones; *trunk* – 125 pieces: 46 pieces of verte-

brae (7 vert. cervicalis, 18 vert. thoracalis, 6 vert. lumbalis, 4 (!) vert. sacralis (Fig. 4.), 11 vert. caudalis), 72 pieces of ribs [36 (18 pairs of) costae, 36 (18 pairs of costal cartilage)], 7 stenebrae; *fore limb* – 40 pieces: scapula-humerus-radius-ulna, 7 carpus, 3 mc, ph. I–II–III., 3 sesamoideum sin. et dext. (Fig. 5.); *hind limb* – 40 pieces: pelvis-femur-patella-tibia-fibula, 6 tarsus, 3 mt, ph. I–II–III., 3 sesamoideum sin. et dext. (Fig. 6.). The skeleton of the Csengele horse has been reconstructed by László Sótonyi, retired university professor from Mosonmagyaróvár between 1998–2000 with great professional care and experience and erected mounted on an internal frame (Fig. 1.).

The biological age of the horse can be estimated 7.5 years (adultus) based on the condition of the dentition and the use-wear of the grinding surface; its sex could be identified on the basis of the large and well developed caninus as *male*. The masticating surface of the row of molars is undulating, the chewing plane of the lower and upper P2 are steeply and obliquely worn. The shape and dimensions of the horse can be characterised on the basis of the head (dimensions of the skull and the mandible given in *Tables 1–2.*), as well as the bones (*Table 3.*) and the complete skeleton (*Table 4.*). The skeleton of the horse was lean and light. The wedge-shaped head was large, the neck and the back long. Compared to the trunk, the limbs were thin and slender. The fore cannon (mc) was medium slender, its index of thickness is 15.5. The hind cannons (mt) are 18% longer than the front ones. The knee is thick, the hind hock (ankle - tarsus) long and wide. The hoof-bones (ph. III.) are small. In the fore and the hind legs, respectively, the dimensional ratios of the long bones differ essentially. The *withers height* calculated from the length of the long bones by Vitt's method (1952) was 143.0 cm, i.e. 13.6 *hands*. This value correspond to height 'measured by stick'. The live weight of the Csengele horse can be estimated about 300 kg.

The most important height and length dimensions of the erected Csengele horse skeleton are given in *Table 4*: the oblique trunk length of the horse, measured on the skeleton, is 145.0 cm. The length of the living horse must have been, as a matter of fact, longer. Adding the thickness of the intervertebral discs between the vertebrae (according to Sótonyi's calculation, 9.0 cm) we get 154.0 cm, 107% of the withers height.

On some of the bones of the horse, we can observe pathological surface alterations as well as exostosis and ossification due to advanced age.

Mandibula – the widening surface in the lower third of the angle at the right side jaw (ang. mandibulae) is deeply marred and deformed. On the arched edge of the right side mandibula angulus, we can observe signs of osteosarcoma (erroneously described from the left side, MOJZES 2001. 349., Figs. 3–4.). Wavy grinding surface *on the teeth* (Fig. 3./ 2.). *Distortions of the spinal column*: 1., between the corpora of the IVth and the IIIth lumbar vertebrae, pegs of bone were formed bone-rods (*exostosis*). *Spondylosis*. 2., between the right side oblique proc. transversus of the Vth and IVth lumbar vertebrae, thick bone rods (*exostoses*) terminating in pseudoarthrosis were formed. *Spondylarthrosis*. 3., The VIth lumbar vertebra is distorted and deformed, ossified to the sacrum I. (Fig. 7.). The processus transversus of the VIth lumbar vertebra and the right wing of the I. sacral bone (ala sacralis) is permanently grown together (*ankylosis*), deformed. *Spondylarthrosis*. 4., on the right side of the sacrum, the ventral surface of sacrum I. is distorted. On both sides of the fore cannons the 3th metacarpal bone (mc3) and the 2nd (mc2) and 4th (mc4) metacarpal bones are grown together (ossified). *Exostoses intermetacarpales*: on the surface of the left side upper (superior) lateralis sesamoideum.

It is common knowledge in hippology and horse anatomy (e.g., Kovács 1958, 43.) that the Arab horses are sometimes short in one lumbar vertebra, having only

5 pieces of lumbar vertebrae altogether. In the case of the Csengele horse, the number of lumbar vertebrae is 6, but the sacrals are one less, that is, comprising only 4 pieces. With a shorter lumbar region, the horse can carry load more easily.

For determining the racial character or breed of the Csengele horse, it is worth while to compare the dimensions of the skeleton with known full-blooded horses from the 19th century (2 English and 1 Arab) horses (*Table 5.*). Dimensions of the bone and the skeleton of the 13th century Csengele stallion clearly show similarity to the 12 years old Arab mare. The similarities in the dimensions and ratios are clearly observable, in spite of the difference in sex. It can lead us to the following conclusions: 1, the Csengele stallion was one of the best Arab horses in the Mediaeval times, 2., at the Near East, most specifically, in Arabia there was a basic type of horse the habit and constitution of which did not change during the centuries. The Csengele horse of the Kumanian warrior can be assigned conveniently, on the basis of anatomical features and the dimensions of the body to the large group of Arab horses. The same result is indicated by the genetical investigations of the horse. [see article by Katalin Priskin (biologist, 2005., MTA. Szeged Biological Research Centre) in the same volume].

HIPPOLOGICAL DESCRIPTION OF THE HORSES FROM THE ÁRPÁD-DYNASTY PERIOD

For the correct evaluation of the significance of the Csengele Mediaeval Arabs stallion in respect of zoology, cultural history and hippology we have to revise briefly the data on Mediaeval horses from Hungary. Zoological features of the horses are known from the osteological study of their, mainly archaeological remains, their colour, value and use, conditions of their husbandry and the size of the studs can be inferred from coeval written sources, i.e., charted data. The investigation of archaeozoological evidence of the settlements of the Árpád-Dynasty period proved that in frequency, horse remains immediately followed the three important domestic animals (i.e., cattle, sheep and pig). The number of known bone remains is 2562 pieces, 10.8% of total domestic mammals (data from 2000).

Written records concerning the animal stock of the Árpád-Dynasty period as well as archaeological evidence show that the relative importance of sheep, pig and horse is the same in both series of data (*Table 6.*). The basic difference is in the frequency of cattle: while according to the praedium (seigniorial domestic economy), the individual number of cattle is the smallest (7,5 %), in the excavation material, they are the most frequent ones (48,2%).

In the cattle stock of 610 pieces mentioned, there were 560 oxen and only 50 cows. The average number of horses kept on the praedium is about ca. 20 individuals. The average withers height of 48 known horses from the Árpád-Dynasty period is: 140.6 cm, ranging from 124.3 cm to 147.0 cm.

Distribution of the horses according to size categories

Number of individuals	Size range	Withers height	Breeds
4	small	124.3–127.5 cm	ponies
16	low	130.4–136.0 cm	ponies
14	small medium	136.4–140.0 cm	ponies corrected with Arab horses
7	large medium	140.8–144.0 cm	ponies corrected with Arab horses, and Arab horses
7	tall	144.5–147.0 cm	Arab horses

About 2/3 of the horses were between 130.0 and 140.0 cm, and already 1/3 of them were between 140.0–147.0 cm. Large medium riding horses, like the Csengele horse, have been known so far only from the settlements Pápa, Kardoskút and Szabolcs-Kisfalud, the tall riding-horses from the settlements Óbuda, Doboz and Tiszalök from the Árpád-Dynasty period.

Eating the meat of common horses was universally accepted. It was strictly forbidden, however, to consume meat from pagan sacrifices including horses. One of the earliest source about prohibiting the consumption of horse meat is known from the letter of Pope Gregorius III written to Bishop St. (II) Bonifacius (675–754) around 732, starting '*Magna nos habuit...*' in which he prohibited the consumption of both 'wild horse(meat)' and 'domesticated (horse)', being a pagan custom: '*Inter ea agrestem caballum aliquantos adiunxisti comedere, plerosque et domesticum*' (MGH.I. BONIFATIUS-BRIEF 28., 50.). You mentioned that some eat wild horse and most eat domestic horse [...]. You are not to allow that in the followings, as much as you can with the help of Christ and due penitence because it is an unclean and damned custom'. What can be the reason of the horse-phobia of Gregorius III. Syrian by origin. (731–741)? In the same letter, Gregorius III wrote: '*do not worship idols and beware from animal sacrifices*'. Whom would be the animals sacrificed to? This can be answered by the following letter quotation: 'whoever (received christianity from) a presbiter presenting sacrifice to Jupiter and feeding on the sacrificed meat, we order to be christened again' (MGH I. BONIFATIUS-BRIEF 28., 51.). Whom would be the horse sacrificed to? In this case, to Jupiter, or Donar, still respected in this period (HDA. Bd.1. 1477.). How can we interpret the adjective 'wild' for the horse, as no wild horses (*equus ferus*) were known to exist in Europe any more? The letters refer to horses '*caballi/equi silvatici, feralis equi, equulorum agrestium*', living in the stud but not trained yet, inferring also their possible place of keeping.

In Hungary, the pagan rebels of Vata in 1046 disclaimed Christian faith and started to adore pagan idols. That is, they sacrificed horses to the old pagan gods and ate from the meat of the sacrificed horses. The author of the chronicle did not mention the sacrificial role of the horse. Still, the different sources wanted to indicate in some form that this was no regular meal involving horse-meat. In the legend of St. Gellert, it is mentioned as (15.) '*equinas carne*' (SRH.II. 501.), in the Illustrated Chronicle, (82.) '*equina(s) pulpas*' (SRH.I. 338.) was written. In the Dubnic Chronicle from the 15th century, the reason of the prohibition was named, i.e. eating '*crudas carnes*', raw horse meat (SRH.I. 338.). Eating horse meat, in general, was usual practice in Hungary at royal seats, ecclesial and land-stewards' centres as well as mansions and villages of the Alföld (Great Hungarian Plains) (VÖRÖS 2000a 97, 6/I–Table VI.).

The sex composition of the Árpád-Dynasty period horse stock, compiled on the basis of known specimens (Table 7.) is 80 % mare (female) – 20% stallion (male) on the basis of data from 1590 individuals. The ample progeny of the stock was ensured by large herds of mares. In the horse breeding of known sex composition there were 30–50–73 and 130 mares. In the cases when male horses are mentioned, for one stallion there were 25/26, or 36 mares, respectively. It seems that in 13th century Hungary private persons or institutions did not possess large horse breedings over thousand individuals. The largest charter mentioned in the charters comprised 300 horses (1231.), other studs with 120 (1237.) or 135 (1220.) individuals could pass for a large one. Most of the horse stock in the country was in the property of serves and freemen providing economic and/or military service with horse. It is a general opinion on the Árpád-Dynasty period horse husbandry that it could be similar to the 'horse reared in the open-air' stock-raising of the 18-

19th centuries; whereas this opinion has no proofs and was simply cast back to Mediaeval times in quest for a 'mediaeval legacy'. The chartered evidence is just telling the opposite: a lot of attention was paid on the nutrition and keeping of the horses. In the autumn, hay collected with carts (*currus feni*), as well as oats '*sapones auene ad p(re)benda equo(rum)*' served for the winter supply of the horses (1086. Gy. AO. 29., 115.). It was preserved in the Ansbertus-Chronicle that for the crusaders, crossing Hungary in 1189, King Béla III offered ships and carts loaded with fodder '*pabulum equorum*' (naves [...] et plaustra, Gy. II. 276.). One of the earliest evidence concerning stable for horses is known from 1113, Marót (Bars county) mentioning '*stabulo equorum silva*' (Gy.I. 461.).

Horses were offered in most of the wills and donations of the 12–13th centuries in Hungary to ecclesial institutions. Partly, with reasoning that the named monastery or church was selected as place of burial; more seldom, horses were offered 'for salvation' (1206–1218), 'for salvation of the soul and the Holy Cross' (1220.) by the owners. The donation of the horse could be substituted by offering money from selling them. Horses in the funerary process are mentioned 'in front of the body of the deceased' only from the 14th century in Hungary (1332.). Offering the horse for the church can be considered as an unusually large alm for the soul of the deceased, according to Christian customs. Catholic church maintained that the offerings, prayers and alms of the living will promote the salvation of the deceased, with God's mercy. Wealthy families, including rulers tried to intervene for the deceased relatives or their own souls requesting prayers and masses from the monks.

Horse husbandry in general was free from paying decimal tax. Churches and monasteries would receive from the royal founders horses or studs, some receiving the 10% of the progeny, the so-called 'colt tithes'.

The biased opinion of some historians, i.e., that the horse was not used for work, simply it was „ridden and milked” (VÁCZY 1958. 275.) is not founded. From the decretum of King Stephen I (1000–1038.) we know, that the supply of a parish had to be supplied from two tenements with a family of serves each, with stallion, carriage (vehicle-cart?), 6 oxen, 2 cows and 30 small livestock (Corp. Jur. St. II.34., = ZÁVODSZKY 1904. St.II.1.). The general translation of '*iumento*' is mare, colt, draught-ox, traction animal etc.. The interpretation as cart was raised first by László Erdélyi (1907, 42, 93; VÖRÖS 2000a, 98.). Traction was realised in Mediaeval times partly by oxen, but also horses. This seems to be supported, among others, by the legislation of King Stephen I (St. István), saying: 'whoever works with a horse on God's day, the horse should be taken from him – that he can reclaim for an ox'. (St. II.7. 2 §). Probably, this does not mean a riding horse.

The animal driven vehicles of the Hungarians in the 11th century were first mentioned in the legend of bishop St. Gellert. Here, the cart is mentioned as – '*currus*'; a '*non-beast/oxen driven vehicle*' (vehicle = cart ?) – '*non quolibet iumento*'; a '*small vehicle*' (= wagon ?) – '*modico utebatur vehiculo*' (SRH II. 474, 497.); a '*coach*' – '*plastrum*'; and a '*two-wheel barrow* (cart / trap) – '*biga*' are listed. All the vehicles enumerated had one pole and used a team of beasts in pairs. The Hungarian charters mentioned several versions and various adjectives for carts: e.g. in 1233, '*light*' '*levis*', and '*heavy*' '*gravis*' carts were separated (Gy.II. 638.); in the 1255 toll list of Buda, '*large*' '*magnus*', and '*quintal*' '*masa*' carts were mentioned. In the Middle Ages, the ancient Latin names were used for the various types of carts for animal drawn vehicles that could change by type, application, age and the beast used for traction.

The '*Kumanian horse*' '*equum Cumanicum*' was mentioned in the Hungarian charters first in a testament from Csákvár, 1220 (Gy.II. 355.), later on 3 different colour and sign Kumanian horses were mentioned from 1270, Bárca (Gy. I. 67.).

After the Dürnkrot battle (1278) the Germans confiscated 'a large number of Kumanian horses' (KRISTÓ 1994, 110.). In 1270, Bárca, an *Olah* (Olacorum ?) horse with 'sign' is mentioned. In 1293, magistrate László adjudged a tartar horse to serf Csud (BELÉNYESI 1956, 24, 4. footnote.). The opinion of Miklós Jankovich, i.e., the 'better horses for lords' would be the high stature 'Turanian horses' (JANKOVICH s.a. 140–141) was not proved by him or any other supporting evidence.

In Hungary, the horses were typically differentiated in two 'qualities'. Some of them were *trained* (domitos) horses and some *untrained* ('wild horses' indomitos) living in the horse breeding as well as the *stud farms* themselves. According to their chief use, there were *marital stallions*, *military/war horses*. There were cart horses and *led-horses* as well as *transport horses*. Special mention was made on fast *running horse*, *good horse* and *riding/ pack horses*, or *small horse*. It is interesting that we have no data on miller's horses ('equi molendinum'), but there is mention made on ship-towing horses along the Danube (1237/40. Gy. II. 641.).

The main colours of the horses in the Árpád-Dynasty period were *white*, *black*, *grey*, *bay*, *red* and *yellow*. The dappled character of the horses was indicated by the word(s) '*peg*, *pegy*, *peeg*'. The hair colour of horses in 13th century Hungary are presented on Table 8. The patches of various colours in the hair cover of the horse are called 'signs'. These are mentioned in the charts as 'signum', different from artificial markers, stamps.

The value of the horses were typically given in 'mark' (M). We can separate three categories: low price (2 M, or under 2 M); high price (between 5 and 20), and very expensive horses. Table 9. summarises known prices for horses from 13th century Hungary. Expensive horses (*alti pretii*) were of special lineage and qualities. The young King István is known to buy a stallion for 100 M in 1269. In 1281, King 'Kumanian' László donated demesnes for an *expensive chestnut/bay stallion* and a 200 M worth red stallion.

In the charters investigated, aggressive conduct concerning horses is mentioned 46 times; i.e. driving away, stealing and killing (Table 10.). The 46 cases mentioned involve altogether 321 horses and more. Among the 321 horses, those of known gender comprise 112 stallions and only 8 mares! 15 cases and 24 horses are mentioned from the period preceding the Tartarian invasion (1208–1235), while after this event (1270–1302.) 31 cases and 297 horses are mentioned.

HORSE TRADE IN THE ÁRPÁD-DYNASTY PERIOD

In the last third of the 11th century decretums (resolutions, in.: Corp.Jur.) used to regulate trade, both home and foreign animal trade.

Opposed to former practice, King László I. (1077–1095) prohibited sale and purchase outside the *fairs in the country* (L.II.7.). The actual process could only take place at the fair in the presence of witnesses. The stock (goods) purchase outside the fair was confiscated from the customer and the price taken from the trader and possible witnesses of the act had to pay, as punishment, a sum equal to the price paid. (L.II.7. 2.§.). In the case when the goods were stolen, the customer, trader and the witness were all condemned to death as thieves (L.II.7. 1.§.). In the case when the stock offered on a fair turned out to be stolen, the purchasing party was exonerated by the magistrate of the fair and the toll-man and the selling party was handed over to authorities by the witnesses (L.II.7.4.§.). The trader selling stolen goods anywhere was punished as a thief (L.III.11.). Thus, in the case of selling a stolen horse, the trader was always executed; the buyer only when he purchased it outside the fair. (L.II.7. 1.§.).

TRADING ANIMALS AT THE BORDERS (CONFINIUM).

At the confines of the country, no home trader could sell or buy a stud horse with the exception of buying a horse for himself for military service '*expedicionem necessarium [...] equum*' (L.II.15.). For selling the stud horse taken to the borders outside the country, special royal permission was needed (*licentia regis*). Offering horses for sale outside the border without royal licence resulted in locking up the person in jail and confiscating the horse till exonerated by his own landlord. Should he be proved guilty (*reus*), he was executed as thief; if not, he lost only the horse but was let pass free (L.III. 16). The trader (owner) of the horse was considered guilty if the horse was proved to be stolen (L.III.11.) by robbery or illegal deal outside a fair (L.II.7. 1.§). He was not considered guilty if he bought the horse on a fair and could prove it (L.II.7. 4. §), or the illegally bough horse was not stolen. In this latter case, the horse was taken (L.II.7. 2.§). The horse was also taken from the merchant if he wanted to sell it at, or across the border without royal licence. The legal purchase of the horse could be proved by the magistrate of the fair or the toll-person (L. II.7., 3.–4. §). Foreign merchants arriving from other countries to buy a stallion from Hungary had to follow a certain procedure: the officer at the border escorted them to the king, and with his permission, in the front of the royal commissioner they could buy as much and the ones allowed for them (L.II.18.).

The actual prohibition of taking animals outside the borders took place in the times of King Coloman (1095–1116.) when the first Crusader troops crossed Hungary. It was prohibited to buy or sell a Hungarian horse '*equum hungaricum*' in Hungary and the regions adjacent to Hungary (*adiacentibus*) (C.I. 76.). If somebody bought a horse in spite of the prohibition, he was charged with theft; to find an excuse, he could only seek for the person he bought the horse from within the borders of Hungary (C.I.76.1.§), not abroad (C.I.76.2.§). If he was found innocent, he was not considered guilty of theft but he lost the horse and the price he paid for it (C.I.76. 2.§). Innocence was judged by hot-iron trial and if proved guilty he was condemned as thief.

King Coloman prohibited the purchase of all domestic animals with the exception of cattle bulls (*boves masculos*) outside Hungary (*'extra Hungariam'*) (C.I.77.,1.§). This restriction is generally interpreted as decrease in the animal stock during the 11/12th centuries. Archaeological bone finds seem to contradict this, same as the chartered evidence. For example, according to the memories of the Illustrated Chronicle from the 14th century, when King András I. made peace with Emperor Henry IV of Germany in 1058, he sent for the starving German army '*fifty large sturgeons, two-thousand bacons, thousand large oxen, sheep and cattle in herds*' (SRH I. 350., KK. chapter 90. 118., footnote 340. p. 331.). The troops of the Ist Crusaders crossed Hungary in several waves during the summer of 1096. According to the description of Guibertus '*different kinds of meat and other vitals, in which their land abounds in, were available in large quantities*' (Guibertus 62.). The chronicle of Albert of Aachen also stated that the food supply of the passing troops was adequately solved. In spite of this, goods were robbed from the Hungarians: '*sheep and cattle*' driven away. In the Zimony fortress, occupied by the Crusaders '*there was plenty of food, (...) herds of sheep, cattle (...) and innumerable horses*' (VESZPRÉMY 2005, 507–508.).

At the Varasd toll (1209, Drava river bank, Varasd county) the duty paid after horse taken to German land was 2 denars; at the Buda-Castle – national fair –, the weekly market toll was both from buyer and seller of the horse, 2-2 denars each (1255). Liptó Castle – following the new chart of King Béla IV. (1265) – obtained the privilege to sell stallions free, with the exception of Germany and Bohemia.

'WESTERN AND EASTERN HORSES'

In Mediaeval Europe, horses of different descent and kind – small, low and 'large' (in fact, medium withers height) ones were also different in use including military application.

The *western* type autochthonous horse stock was different, in spite of identical withers height, from the so-called eastern horses. Their authentic representation can be seen, e.g., on the Bayeux carpet (11th century, with 186 horses!). Its characteristic features are the high springing and small pony head, short and muscular, thick neck – later on, this quality will be typical of traction horses and known as swine-neck; the short, low trunk, long muscular large bottom and short, thin legs. Typical withers height was between 128,0 and 140,0 cm, that is, low and medium height stature. The habit of the western horses determined their possible military use. Heavier horses of 'draught' type were slower and their application as riding/pack horses implied the formation of 'heavy cavalry' together with its characteristic armament and tactics. The western type knightly 'heavy cavalry' adopted man-to-man combating and close encounter. It is well expressed in the battle-cry of the Germans: when starting the attack in a closed unit, they shouted: 'horse by horse, pike by pike' (PAULER 1899, II. 390.).

The *'eastern' horse stock* used to be of fairly heterogeneous composition from the beginning of the Migration period. Beside the so-called Eastern European 'boreal' autochthonous ponies, the Mediterranean type horses also appeared (VÖRÖS 2000b, 366–367.). Among the latter, there were also *sensu lato* 'Arab type' horses, as well as eastern-European ponies improved by Arab horses. The 'Arab type' horses of the period were of diverse lineage, descent and habit. As a general characterisation of the eastern type horses we can say that they had low springing wedge form large head, long, thin neck, short, low trunk and long slender legs. The withers height of the smaller horses was between 136,0 and 144,0 cm, being also low and large medium height. Characteristic of the training of the eastern type horses that they were lead with loose rein both in gallop and attack (*equorum dimissi, laxatis*) (Rogerius SRH II. 569. 6., 571. 9., TE. 128., 130.) Consequently, the horses were not directed by bridle and curb but legs and knees.

The Arabs themselves separated their horses into two big groups, 'races' from Mediaeval times: one comprising horses of unknown lineage and race (*ka-dish*), they were used for carrying load and common work. The other group comprised horses of known and registered lineage (*ku-hai-lan*), used only for riding and having a very high price.

Mistification of the horses used by the Tartars and the Kumanians is still a common practice, though without proper foundation. Contemporary observers and chronicle-writers – unlike modern authors – wrote about the Mediaeval horses authentically and without bias. They are also corroborated with contemporary historical sources.

Thomas of Spalato (1200–1268) made the following comments on the *horses of the Tartars*: '[...] their horses are small but strong, tolerate fasting and labour. They ride them in peasant fashion (without saddle) and they have no horseshoes; [...] after three days of continuous use, they are contented with a few straw-like fodder' (Spalato 37., in.: TE. 184., 15. footnote 193.). The fact that these pony horses of the Tartars had no unlimited resources either was supported by coeval data. The Tartars invading Hungary used to have a lot of stallions '*equos plurimos*', most of them led horses '*equos vacuos*' (Rogerius, SRH. II. 568. 28., 30., in.: TE. 128.). In the autumn of 1241 '*the Tartars did not burn the litter straw as well as certain houses [...], to get shelter (equis domos) and food for the horses*'! (Rogerius, SRH. II. 582. 8. in.: TE.

141-142.). Due to the hard frost, in the spring of 1242 in Hungary '[...] the lean soil could not supply enough food even for the tough, enduring Tartarian horse accustomed to hardship' (PAULER 1899, II. 183.). Kajdanus arrived only with a part of his army to Spalato, 'because for all of his cavalry, the grass would not be enough, being the beginning of March and hard frost most of the time' (Spalato 39., in.: TE. 189.).

Johannes de Plano Carpini (–1252) wrote in 1247, that when they reached the limits of the land of the Tartars, they left their own horses behind because 'their own horses were unable to scrape out the grass from under the high snow, [...] and the Tartars have no hay, no straw and no fodder'. During their journey, they were given fresh Tartar horses three-four times a day. Crossing the land of the Cumanians they would change horses five-seven times, with the exception of crossing a wilderness, when 'they received better and stronger horses who could endure the strained service' (NKF. 1965. IX.5. 93–94., IX.21. 98.).

AN OUTLOOK ON LATER PERIODS OF HUNGARIAN HORSE HUSBANDRY

According to a Polish description by the end of the Árpád-Dynasty period, 1308 'the horses of the Hungarians (as well as the Cumanians mentioned together in the chronicle) are small, strong and fast. The horses of the honourable and the nobles (principes et nobiles) are large and beautiful' (BOROSY 1962, 154, 139. footnote). During the reign of King Lajos (Lewis) the Great, the 'berber-blood', and Italian horses 'ennobled with Old-Castilian blood' could get into Hungary (Hankó 1936. 181.).

Bertrandon de la Brocquière used to stay in Hungary during the years 1432/33. He wrote, that between Kecskemét and Pest, 'many horse breeding run into one another, [...] the horses live like wild beasts, completely free'. 'Most of them originate from the Transylvanian Mountains covering the borders of Hungary.[...] almost all of them are good riding horses. Their drawback, however, that they are sort of rusty and can be shod with difficulty'. The large horse – 'equus magnus' appeared in Hungary only by the beginning of the 15th century (1428.).

According to the description of Miklós Oláh, on the territory of 16th century Hungary horses were raised on the meadow of the Cumanians and 'the horses are excellent, fast and of apparent beauty; the ones raised in Transylvania, Sekler-land and the land of the Olahs are considered the best. Some of them even surpass the Turkish horses that are distinguished for their fast speed and beauty' (OLÁH 2000, 35, 47.). At the beginning of the 17th century, Turkish/Arab horses were driven from Hungary to Germany and Spain (ÉBER 1996, 57.). By the end of the 18th century, the itinerary of the English journeyman R. Townson commented on the eastern type Hungarian soldiers' horses and the common breed of Eastern peasant horses being very different. In the 19th century, efforts were made to supply needs of the army by a stock of horses called 'remonda' (substitute for soldier/army) The basic types of the Hungarian stable are shown on Table 11.

The skeleton of the Csengele horse is the first complete skeleton of an Arab type horse known so far. More than half a century ago, in 1936 at the Kecskemét City Museum there was another erected horse skeleton from the Migration Period, found at the Late Avar period cemetery at Gátér-Kisszállás, close to the city of Kecskemét. The skeleton was conserved and erected by Dr. Béla Nádaskay in 1905 (Fig. 8.). The skeleton belonged to a four years old small stallion with 127.0 cm withers height. Both of the skeletons were set on a so-called „internal frame”, the trunk and the limbs are in perfect anatomical order, but the neck and the head protrude almost straight forward.

István Vörös

Translated by: Katalin T. Biró

A CSENGELEI KUN VEZÉR LOVÁNAK GENETIKAI VIZSGÁLATA

PRISKIN Katalin

A DNS, mint biológiai információhordozó, az állati sejtekben a sejtmagban és a mitokondriumokban található. A mitokondriális DNS által hordozott információ csaknem kizárólag anyai eredetű. Származástani vizsgálatokban történő alkalmazását az eddigiek mellett az teszi rendkívül alkalmassá, hogy a mtDNS tartalmaz egy rövid, hipervariábilis szakaszt, amely nem kódol fehérjét. Így az itt kialakult mutációk az egyén életére nincsenek hatással, tehát az adott mutáció minden esetben továbböröklődik. Egy adott egyed mtDNS szekvenciája, a benne lévő mutációkkal meghatározza az egyed haplotípusát. A haplocsoportok lokálisan alakulnak ki, és migráció útján terjednek el. A mitokondrium belső környezeti paraméterei, valamint öröklődési törvényszerűségei következtében tehát alkalmas populációk anyai ági leszármazási vonalának, geográfiai eredetének, területi mozgásának, keveredésének vizsgálatára.

A csengelei kun vezér sírmellékleteként feltárt ló (40/56. sz. sír) archeogenetikai vizsgálata során DNS-t izoláltunk a bal alsó P2 előzáfogból. A származástani vizsgálatához a mitokondriális DNS azon szakaszát elemeztük, amely információt nyújthat a leszármazási kapcsolatokról. A kapott szekvencia a Jansen és munkatársai által definiált A4 haplocsoportba sorolható.* Az 1. ábrán megfigyelhető, hogy az említett haplocsoport 652, különböző fajtákhoz tartozó egyedet megvizsgálva szinte kizárólag az arábiai és kaszpi populációkban fordul elő.



1. ábra. Az A4 haplocsoportú lovak földrajzi elterjedése (JANSEN ET AL., 2002)

Fig. 1. Geographical distribution of horses with A4 haplo-group (JANSEN ET AL., 2002)

* Jansen, T. – Forster, P. – Levine, M.A. Oelke H, Hurler, M. – Renfrew, C. – Weber, J. – Olek, K., Mitochondrial DNA and the origins of the domestic horse. *Proc Natl Acad Sci U S A.*; 99 (16):10905-10. Epub

			*	15520		*	15520		*	15540		
Ref_Equus	1	T.....										
Csengéle	1											1 55
Cheju	1											1 55
Connemara	1											1 55
Cukorova1	1											1 55
Cukorova2	1											1 55
Caspian1	1											1 55
Caspian2	1											1 55
Caspian3	1											1 55
Caspian4	1											1 55
Konik	1											1 55
Arab- Segla	1											1 55
Arab	1											1 55
Mustang	1											1 55
No_breed	1											1 55
Haflinger	1											1 55
Noriker1	1											1 55
Noriker2	1											1 55
		CAACAATTCACCTCATGTGCTATGTCAGTATCAGATTATACCCCCACATAACAC										1 55
			*	15560		*	15580		*	1		
Ref_Equus	1											
Csengéle	1											1 110
Cheju	1											1 110
Connemara	1											1 110
Cukorova1	1											1 110
Cukorova2	1											1 110
Caspian1	1											1 110
Caspian2	1											1 110
Caspian3	1											1 110
Caspian4	1											1 110
Konik	1											1 110
Arab- Segla	1											1 110
Arab	1											1 110
Mustang	1											1 110
No_breed	1											1 110
Haflinger	1											1 110
Noriker1	1											1 110
Noriker2	1											1 110
		CATACCCACCTGACATGCAATATCTTATGAAATGGCCTATGTACGTGCTGCATTAA										1 110
			5630		*	15620		*	15640		*	
Ref_Equus	1											1 165
Csengéle	1											1 165
Cheju	1											1 165
Connemara	1											1 165
Cukorova1	1											1 165
Cukorova2	1											1 165
Caspian1	1											1 165
Caspian2	1											1 165
Caspian3	1											1 165
Caspian4	1											1 165
Konik	1											1 165
Arab- Segla	1											1 165
Arab	1											1 165
Mustang	1											1 165
No_breed	1											1 165
Haflinger	1											1 165
Noriker1	1											1 165
Noriker2	1											1 165
		ATTGTCTGCCCATGAATAATAAGCATGTACATAAATATATTATCTTACATAAG										1 165
			15660		*	15680		*	15700		*	
Ref_Equus	1											1 220
Csengéle	1											1 220
Cheju	1											1 220
Connemara	1											1 220
Cukorova1	1											1 220
Cukorova2	1											1 220
Caspian1	1											1 220
Caspian2	1											1 220
Caspian3	1											1 220
Caspian4	1											1 220
Konik	1											1 220
Arab- Segla	1											1 220
Arab	1											1 220
Mustang	1											1 220
No_breed	1											1 220
Haflinger	1											1 220
Noriker1	1											1 220
Noriker2	1											1 220
		TACATTATATTATTGATCGTGCATACCCCATCCAAAGTCAAAATCTTCCAGTCAA										1 220
			*	15720		*	15740		*			
Ref_Equus	1											1 254
Csengéle	1											1 254
Cheju	1											1 254
Connemara	1											1 254
Cukorova1	1											1 254
Cukorova2	1											1 254
Caspian1	1											1 254
Caspian2	1											1 254
Caspian3	1											1 254
Caspian4	1											1 254
Konik	1											1 254
Arab- Segla	1											1 254
Arab	1											1 254
Mustang	1											1 254
No_breed	1											1 254
Haflinger	1											1 254
Noriker1	1											1 254
Noriker2	1											1 254
		CACGCATATCACAGCCGATGTTCCACGAGCTTAA										1 254

2. ábra. Az A4 haplocsoportba tartozó egyedek mitokondriális DNS szekvenciájának vizsgált szakasza az említett polimorfizmusokkal
 Fig. 2. The investigated phase of the mitochondrial DNS sequences with the noted polymorphisms of the individuals belonging to A4 haplo-group

A vizsgált szakaszon megfigyelhető nukleotid-sorrendet egyeztettük az NCBI szekvenciaadatbázis több, mint 800 lóból származó szekvenciájával.

A csengelei ló 15 egyeddel mutatott teljes szekvenciaazonosságot, ezek közül 14 egyed fajtája ismert. Tíz szekvencia származik melegvérű fajtáktól. Két dél-török (kukorova), egy connemara, egy lipicai, egy mustang, egy kazah ló, mely egy Kr.e. 3. századi kazahsztáni ásatásból származik, és két kaszpi és két arab ló. Említésre méltó, hogy a csengelei minta releváns szakaszának bázissorrendje jellemző a Seglawi vérvonalra, amely egyike a legősibb, az arab telivért alapító lovaknak. A fennmaradó négy szekvencia hidegvérű fajtáktól (egy Posavina, két Noriker és egy Haflinger) származik. Az adatbázis három, az A4 haplocsoportba sorolható mintát tartalmaz még, melyek közül egy távol-keleti (cheju), és két kaszpi fajtájú (2. ábra).

Tekintve, hogy a mintával egyező szekvenciájú egyedek közül a fent említett Seglawi vérvonalú arab lovak anyai eredete a leghitelesebb, továbbá, hogy ez a nukleotid-sorrend túlnyomórészt melegvérű, arab eredetű fajtákban figyelhető meg, a csengelei kun vezér lovának anyai eredete is feltehetően az arab fajtára vezethető vissza.

EGY 15. SZÁZADI TOSZKÁN ÜVEGMŰHELY*

MÉSZÁROS Orsolya

Guasparre di Simone Parigini firenzei mester 15. század végén keletkezett munkája egy üvegműhely tervezetét és működését mutatja be. A középkorból és kora-újkorból több üveggéskészítési technikai leírás maradt ránk, Simone Parigini munkája azonban nem ezek közé tartozik. Nem az üveggéskészítés mesterségbeli tudását és technikáját ismerteti, hanem egy műhely felépítését, a mesterek eszközeit, az általuk felhasznált anyagokat, bekerülési költségüket. A forrás egyedülálló, eredetisége és valósághű ábrázolása miatt jól használható régészetileg feltárt üveghuták részleteinek értelmezésére és rekonstruálására, ahogy erre több huta ásatás esetében találunk példát Nyugat-Európában. A forrás magyar kiadásának ötletét a nemrégiben felfedezett visegrádi üvegműhely adta.¹ A jó állapotban megmaradt műhely legfontosabb kérdése a kemencék szerepének tisztázása, a műhely belső elrendezése és működése, elméleti rekonstrukciója. A 15. század végi visegrádi műhely egykorú a toszkán mester munkájával, s ha régió- vagy típusbeli különbségek miatt a leírás nem is illeszthető pontosan a magyarországi műhelyre, számos ponton adhat magyarázatot a régészeti maradványokra.

Az alábbi munka célja a forrás közlése, fordítása és értelmezése – régészeti hangsúllyal. A firenzei levéltárban őrzött olasz nyelvű szöveget Olaszországban már többször kiadták, de ezek között eltérések vannak, sőt a modern központosításból adódóan értelmezési különbségek is felfedezhetők.² A szöveg fordítása mellett szükségét éreztük az eredeti szöveg újraközlésének a pontos szóhasználat és az üveggel kapcsolatos szakkifejezések miatt. A közlés csak az eredeti levéltári forrásra támaszkodik.³ Előfordul, hogy bizonyos esetekben (kemencéknél, egyes üveg-tárgyaknál, eszközöknél) az olasz kifejezéseknek nincs pontos magyar megfelelője, ilyenkor az eredeti olasz kifejezést hagytuk meg. A szövegben a toszkán dialektus nyelvi formái felfedezhetők, emellett a 15. századi nyelvezet és a még nem rögzült írásképe nehezíti a megértést. A szövegben csak akkor követtük a mai helyesírási szabályokat, ha a szöveg anélkül érthetetlen lenne.⁴

* A cikk firenzei ösztöndíjas tanulmányút eredményeként született, a Magyar Ösztöndíj Bizottság támogatásával. Köszönettel tartozom Marja Menderának (Università di Siena, Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti), aki egyes kifejezések pontosításánál, illetve a ma már nem élő szavak megértésénél látott el szíves tanácsaival, s általam nem ismert szakirodalomra hívta fel a figyelmemet.

¹ Visegrád, Rév u. 5. sz. A 2004–2005-ben folytatott ásatást Szőke Máttyás és e sorok írója végezte, Bozók Lajos és Buzás Gergely közreműködésével. MÉSZÁROS, 2005., MÉSZÁROS, megj. alatt.

² SPALLANZANI 1982, 594–602; HEIKAMP 1986, 351–354; STIAFFINI 1999, 147–152. Stiaffini teljes mértékben a Spallanzani-féle kiadást követi. Heikamp kiadása némileg eltér Spallanzani-Stiaffinitól. Heikamp az iratot a 17. század elejére helyezi, de a kutatás kimutatta, hogy keletkezése nem helyes. HEIKAMP 1986, 133, 271.

³ Archivio di Stato, Firenze. Miscellanea Medicea. Vol. 27. P. III. Fol. 1001r–1005v.

⁴ Előfordul, hogy diftongusok egyes betűi még hiányoznak a szóból, melyek nélkül megváltozhat a szó értelme. Ilyen esetekben szögletes zárójelben tüntettük fel – mai helyesírásnak megfelelően – a hiányzó betűket (például *cijioè, ascijjutta, lufojgo*). Gyakran előfordul továbbá, hogy az előljárók összeolvadnak az azt követő szóval (pl. *affare*=a fare, *allavorare*=a lavorare, *ella*=e la), emellett azonban a mai helyesírásnak megfelelő formában is szerepelnek ugyanazek. Mindegyiket következetesen a mai helyesírásnak megfelelő formában tartottuk meg. Más szavak esetében, ahol a szó írásképe még szintén nem rögzült, azonban a megértést nem csorbítja, eredeti formájában hagytuk (pl. *vechio*).

A SZERZŐ ÉS MUNKÁJA

A szöveg a Medici vegyes iratok között maradt fenn, a „*Negozi di vari magistrati al tempo di Cosimo I*” című gyűjteményben, amely 15. század előtti és utáni iratokat tartalmaz. Guasparre di Simone Parigini munkáját Marco Spallanzani a szövegben szereplő pénznemek változásával és a szerző életútjának követésével az 1481. évre vagy a szorosan azt követő évekre helyezte.⁵ A szövegben párhuzamosan emlegetett aranyforint és kis líra használata épp a két pénznem közötti átmenetet jelzi, a közöttük lévő értékkülönbség (1 aranyforint=6 líra), melyet az üveghez szükséges nyersanyagok értékénél tüntet fel a mester, az 1481. évre tehető. A másik keltező körülmény maga a szerző személye. Több más forrás tanúsítja, hogy ismert mesterről van szó, aki 15. század végén firenzei műhelyekben dolgozott, tisztségeket viselt, sőt már apja is üveges mester volt.⁶

Guasparre Parigini írásának célja és eredménye nem ismert, ahogy az sem, kinek szánta művét pontosan. A megszólítás révén megrendelésre következettethetünk. Lehetséges, hogy a Mediciek üvegműhely létrehozását tervezték, s ehhez szükség volt egy tapasztalt mester javaslatára. A Firenzétől északra eső, közeli Mugellóban alapítandó üveghuta tervezete végül is nem tudni, megvalósult-e, mert néhány évvel később a szerzőt már egészen más hivatalban találjuk: a firenzei Santa Felicità apácakolostor gazdaságának számtartója.⁷

Munkájában – gondosan figyelembe véve egy üvegműhely költségeit – a műhely alapításának előnyeire és hasznára igyekszik felhívni a figyelmet. Az első részben az üvegfőzésre szolgáló házat, berendezését és a szükséges eszközöket részletezi a ráfordítandó költségekkel együtt, azután a mesterek munkájának és készítményeik értékét, végül pedig a terméshozamot, a ráfordított munka és a befolyó jövedelem arányát.

RITRATTO DI QUELLO BISONGIA A FARE L'ARTE E MESTIERI DEL VETRO IN MUGELLO

Nota per volere fare di nuovo nel contado el mestieri e arte del vetro bisogna in prima c[i]oè:

Una casa per una famiglia che abia elmeno tre camere, parte per colui che à a governare e parte per maestri overo lavoratori e garzoni, e masserie comunali come bisogna a una casa, di legnami e stovigli e altre cose. A uso di fornace antica a quattro luoghi bisogna siena 8 maestri e 3 garzoni, che bisogna loro 2 buone letta e grandi, e fornite e mutare loro d'ogni 15 dì le lenzuola, el resto della casa con quelli abituri che si richiegono. E questa casa o appiccato a questa casa sia una stanza terrena, che vorrebbe essere per l'uno verso braccia 12 in circa e per l'altro braccia 20 in circa potendo per farvi drento la fornace e le calcare, c[i]oè el forno da cuocere el vetro overo conporlo e[l] vetro nuovo, e scaldare e vasi per metterli in fornace. E ancora 2 o 3 fornetti piccoli per temperare e lavori forti che non vanno saldi, dove si pongono a temperare e bichieri e le guastade.

E bisogna un truogolo in detto luogo come da lavare panni, che tenga l'aqua, che à a stare tuttavia pieno per fredarvi dentro drento et ferri quando si tramuta el vetro e per molti altri servigi, che accag[i]ono.

E ancora bisogna vi sia el pozzo in detto lu[o]go, perchè molta aqua bisogna per più concì.

⁵ SPALLANZANI 1982, 570–571.

⁶ TADDEI 1954, 17, 19, 102–103.

⁷ SPALLANZANI 1982, 571. (8. j.)

- E bisongnerebe fussi a tetto per rispetto del fummo, et alto braccia 16 in 20 come accedessi o si potessi, perchè vi bisongnerebbe potere mettere tutte le legnie s'avesi adoperrare.
- E bisongnia a fare la fornace le prime volte co' gli archetti del tizoniaio per fare el piano, dove stanno suso e vasi del vetro cotto e quocere, e la volta prima circa di migliaia 4 di terre bianca da Monte Mangnio di Pistoia che se ne fa mattoni e mattoncegli e quadri per le coste della fornace e le volte murare con essa. E più per tosto più che meno.
- E pel gusc[i]o di fuori bisongnia circa di mattoni 600 o più e muransi col tufo e certe pietre morti per più luoghi.
- E bisongnia 10 o 8 pezzi di marmo per lavorarvi su el vetro. Costerà la detta fornace co' detti forni e fornegli e truogoli circa di L. 80, in cento L. 100.
- Bisongnia 4 deschi, dove seggono e maestri a lavorare come s'usano, costeranno circa L. 4.
- El detto forno e fornegli si fanno di mattoni comuni e muronsi col tufo; bisongnia buono maestro. E per le travi di sopra la fornace L. 12
- Et in detta fornace vi bisongnia 7 vasi di terra grandi e 2 piccolini per fare vetro azzurri e altri colori, e perchè avviene molte volte che se ne rompe freschi e secchi e poi che sono in fornace in più modi e in variati tempi, e sono di gran pericolo e fanno alle volta di molti danni poichè sono pieni, bisongnia tenerne fatti sempre d'avanzo, però bisongnia farne 20 senza e piccoli, e bisongnia farli di quella terra medesima da Monte Mangnio, che costerà circa di L.3 s.10 el centinaio in Mugello, che si può fare conto che le costeranno col maestro, che bisongnia che sia buono, circa di L.2 l'uno e bisongnia 6 de' piccoli a soldi 10 l'uno. In tutto L. 43.
- L. 43
- E bisongnia perdervi molto tempo a nettare la terra e farla pestare o macinare e stacc[i]are sottile per farne pastoni e tenerli più di fatti e poi lavorarli.
- Bisongnia porre di sopra alla fornace 4 travi che piglino braccia 2 fuori della fornace dintorno almeno, e sieno di sopra alla fornace 1/2 braccio o 2/3, e suvi tante piane che vi si possa rizzare su le cataste infino al tetto seccare; e se fussi troppo el vano delle 12 braccia, si può fare murelle da uno de' lati e dal altro nel muro pure che cuopre bene tutta la fornace e maestri. E nota che l'uscita di questo terreno bisongnia che venghino a rincontro del viso de'maestri per avere el fresco dinanzi e non dirieto, e bisongnia vedere e intendere in che parte abia a stare la fornace in detto luogo.
- E bisongnio che in su quello forno da conporre el vetro stia piano e largo per tenervi su tutta la rena da bichieri, perchè stia asc[i]utta e secchisi perchè viene sempre umida, e che nel mezzo sia uno buco dove s'informa a fare e conporre el vetro nuovo.
- E bisongnia di molti ferramenti per detto esercizio, c[i]oè:
- 6 pale da tramutare el vetro in fornace, el meno che costeranno nuove circa da L.36 in 40 L. 40
- 2 palucci per radere el vetro, circa di L.4 L. 4
- 2 pali da mestare circa L.4 L. 4
- 1 rattavello grande per comporre el vetro nuovo e tirare fuori la brace, circa di L.3.10 L. 3. 10
- 1 rattavellino piccolo per simile opera circa L.2 L. 2
- 1 rasoia c[i]oè uno palo grande di braccia 3 colla gorbia, di circa L.5 L. 5
- 1 altro palo di braccia 2 1/2, circa di L. 2 1/2 L. 2 1/2
- 1 paio di molli grandi d'archi, circa di L.1 s.10. L. 1. 10
- 1 puntello dalle bocche, circa di L.1 L. 1
- 1 pala da mettere vetro, circa di L.6 L. 6
- 20 canne di ferro da lavorare, per L.1 s.10 l'una incirca L. 30
- 14 puntelli di ferro da lavorare, di più sorte, incirca a s.10 l'uno, L.7 L. 7
- 12 forme di bronzo da guastade e bichieri e sali[c]re per L.3 l'una per l'altra in circa, L.36 L. 36
- 12 paia di molli da bichieri e gustade di più sorte L. 6

- 3 paia di taglianti per tondare le bocche L. 1. 10
 1 par tegole, da tirare g[i]ù e bichieri e altro L. -. 10
 6 uncinegli da fare e luoghi per porvi su e puntegli L. -. 12
 Bisongnia avere apresso al detto esercizio un fabro che sappia aconc[i]are de' sopradetti ferri e che sia buono maestro, perchè ongni di ne raconc[i]a.
 Bisongnia avere un sito o di bottega o di maghazzino, dove si ponga tutto el lavoro che si fa, o in più luoghi, perchè vuole assai abitazioni che tiene assai luoghi; e bisongnia fare da seregli o canne e correnti di molte caselline, l'una sopra l'altra, che essere o potrebbe essere di L.20 in circa L. 20
 E notare che sopra detti ferramenti trovandosi da comprare usati da qualcuno che non facessi più l'arte, costerebbono meno.
 Ancora bisongnia per detto mestieri di molti stovigli di lengname, di tinelle, bigonce, corbegli, madielle, stadere, una ancudinetta e 1 martello e stacci e cose assai che non si possono nominare, in modo stimo circa L.20 L. 20
 Bisongnia che chi è a governare e lavoratori abia in casa una masserizia ordinaria e fornita di quello bisongnia.

Ora, avendo veduto quello potessi costare a ordinare di lavorare senza la casa e masserizie di casa, abbiamo a vedere quello costerà a lavorare un mese la detta fornace cor otto maestri e 3 garzoni, e quello che la vuole e poi quello che fanno e quello che vale. E prima:

Bisongnia per lavorare un mese miglaia 4 in circa di soda soriana buona, la quale la quale (*sic.*) avendola in Mugello per fiorini 18 larghi al migliaio non sarebbe oggi di cara, e per L.6 per fiorino L.108 el migliaio e per 4 miglaia L. 432

Vorrà di spesa a schiacc[i]arla prima col martello e macinarla, circa L.3 al migliaio, in tutto L. 12

Vorrà la detta soda miglaia 5 di rena da San G[i]ovanni di Valdarno o più, perchè s'è a stacc[i]are e seccare che cala assai, costerà in Mugello el migliaio circa di L.4, in tutto L. 20

E macinata la soda e stacc[i]ata la rena si pesa e dassi a libbre 200 di soda libbre 200 di rena o più o meno secondo la virtù della soda, e quella si mescola e mettesi in quella calcare grande, e per la prima partita perrà 8 ore a farsi. E bisongnia prima el forno sia caldo bene e rovente che la vi si mette e quando è fatta e rappresa insieme si tira fuori e rimettevisi altrettanta. E in 5 ore incirca si fa poi tutta quanta, c[i]joè ongni 5 ora una partita, in modo che in tre di incirca si fa el detto vetro nuovo. E potete fare conto che fra questo comporla e cuocere e poi messa che s'è in fornace a cuocere e purificare, el vetro scemerà el 1/2 o più. In fine tornerà di vetro cotto l'otto migl[i]aia fra soda e rena, circa di miglaia 6 o meno, e costerà a farla fra garzoni e spese. L. 5

E con questo vetro nuovo vuole per un mese miglaia 6 di vetro rotto, el quale tornerà cotto circa miglaia 5 o meno. Costerà in Mugello L.4 el cento incirca, che sono L.40 el migliaio, in tutto L. 240

(*Nel margine sinistro*): Nota che miglaia 14 di vetro si rag[i]ona torni miglaia 11 cotto. Vorrà di lengnie el mese circa di catase 30 col fare el vetro nuovo e fornegli e tenere fuoco alla fornace qualche dì più prima si lavori, e scaldare vasi el primo mese ne vorrà più, el secondo meno, secondo e casi che potessino avvenire, ma fate conto una volta di catase 30 el mese, e per L.3 la catasta L. 90

Avete veduto di sopra che 8 miglaia di vetro composto nuovo, quando sarà cotto tornerà miglaia 6 o meno, e 6 miglaia di vetro vechio tornerà miglaia 5 o meno, in tutto miglaia 11 el mese.

Bisongnia come è detto, 8 lavoratori che uno degli otto che fa le guastade e gli altri lavori grossi, si dà fiorini 12 el mese e le spese per L.3 s.18 per fiorini, che fano el mese L. 48 s. 16

Gli altri sette lavoratori viene el mese l'uno per l'altro fiorini 7 1/2 come di sopra, che sono fiorini 52 1/2, per L.3 s.18 per fiorini fanno L. 204 s. 15

E per tre garzoni fiorino 7 el mese, che sono L. 27 s. 6

E per le spese de' maestri che le vogliono buone, che si dà 3 volte el dì carne fresca,

c[i]oè disinare e cena e collazione, e bisongnia sempre vino bianco per la notte e la mattina, mentre che lavorano, e poi a pasto vino vermiglio.

Bisongnia el mese circa di staia 20 di pane per L.1 s.10 lo staio L. 30

E per barili 15 incirca di vino, a s. 30 barile L. 22 s. 10

E per da mangiare l'un di per l'altro, col sale, aceto, olio, agresto, starne e altro circa di s.30 el di, che fanno in circa L. 45

Al fabro per racconc[i]atura di ferri o più o meno secondo che sono buoni, el mese circa di L. 12

Monterebbe la spesa per un mese, come si vede, circa di L. 854 s.7 in circa.

Ora s'ha a vedere quello che faranno questi 8 lavoratori 'hun mese, e quello che vale per lo meno, c[i]oè:

È maestro che fa le guastade, ne fa 300 el di, e perchè si vendono a dozzine, fo che le sieno 8 dozzine el cento, e per le rotte che torneranno ancora meno, pure fo così; e puossi rag[i]onare che le pesino once 3 l'una per l'altra delle guastade, che così fa 300 el di delle piccole come di quelle de mezzetta o terziari; di quelle di boccale fa meno e logora più vetro, e pesano libbre 75 fatte le 300. E perchè si fa 22 di lavoratori el mese, vengono a essere di peso el mese libbre 1650 (*nel margine sinistro: libbre 1650 lavorato*); e rag[i]onasi la dozzina di dette guastade l'una per l'altra soldi 8 la dozzina che per 24 dozzine el di montano L.9 s.12, e per 22 di lavoratori el mese montano L.210 s.4 L. 210 s. 4

E perchè e' v'è uno degli otto lavoratori o maestri che si chiama el conc[i]atore, che atende a conc[i]are la fornace e tramutare el vetro e fare di molti esercizi per la fornace, viene a lavorare poco e fa el di circa di fiaschi 100, che non sa fare altro, e fo che pesi l'uno once 6, che sono libbre 500 el di, ed è tutto vetro vecchio, che sono per 22 di lavoratori libbre 1100, e fogli L.5 el cento, che sono in 22 di L.210 di valuta L. 210

Sonci sei altri lavoratori, che fanno el di fra tutti 3000 bichieri, che pesa el centinaio circa di libbre 8, che sono libbre 240 el di, e per 22 di lavoratori montano libbre 5280 e faregli che vaglino s.25 el cento, che sono L.12 s.10 el migliaio, e per 3 migliaia el di L.37 s.10, e per 22 di lavoratori montano L.825 L. 825

E perchè nel tramutare el vetro per la fornace e di fuori nel portare e trassinare stimo se ne strazi el di libbre 25, e massime quando si rompe de vasi, che fanno la somma di libbre circa 550.

E perchè voi potresti dire, questo conto non si riscontra, perchè tu mostri che bisognì migliaia 11 di vetro cotto, e tu ne mostri lavorato 8480, viene da questa cag[i]one, che quello conto io ò fatto, l'ò fatto in su quello lavoro che se ne logora meno, perchè invero el maestro delle guastade el più del tempo fa guastade. Ma è vi sono di molte giornate, e massime le vigilie delle feste, che si lavora più vetro assai in quel di a fare lavori grandi, come rinfrescatoì, guastade grandi, fiaschi grandi e molte cose che sarebbe lungo al dire, che si lavora assai vetro, che non se ne può fare conto. Eppoi nell'utimo si lavora tutta la fornace a fiaschi per una settimana, che si logorerà tal di libbre 1500 o 2000 libbre di vetro el di, e però non si può riscontrare.

E ancora potresti dire, Tu mi fai che la spesa sia d'un mese L.914 s.7, el lavoro monta L.1245, 4 e sottrae e resta come si vede L.330 s.7: questo sarebbe buono guadagno, perchè si vede in tutto si fa per un mese colla spesa della fornace e masserizia e ongni cosa con 1200 lire, e pare che si guadagni el 1/3: questo sarebbe buona faccenda.

Ora bisongnia che io vi dico in pro e in contro più cose. La prima che voi avete a mettere la casa fatta e tutte le masserizie che bisongnia a una famiglia; l'altra che s'ha a tenere gharzoni a salario, e muli 2 almeno; l'altra ch'el lavoro che io mostro che si fara, è quello che vale, è vero, ma se ne romperà nello stare e nel portare più che io non vi mostro, secondo che sarà bene lavorato e bene pulito, perchè tutti e lavoratori non sono a un modo; e tuttavia non va così a punto più e meno la volontà di Dio e la diligenza e la ventura dell'uomo, perchè questa è un'archimia e sottoposta al fuoco e all'uomo.

(*Nel margine sinistro*: Ancora quando non s'avessi della detta soda di Levante buona, e s'avessi a trare soda provenzale o spangniuola o d'altra rag[i]one, sarebe peggio per ongni rispetto più che dieci per cento di guadangnio.) (E a lavorare più mesi bisonogna tanto più corpo in modo che per più pag[i]oni vuole fiorini 500 larghi colla masserizia.)

Ora in pro dico che questo lavoro che io mostro che fano e lavoranti sono el minore guadangnio che si faccia, massime quello che fa le guastade, perchè si fanno di molti rag[i]oni lavori ch'el maestro guadangerà più in un di che alle guastade non farà in 2 e così nel fare e fiaschi, tutti quelli che li fanno quelli de' bichieri varano poco; pure si fa di molti lavori minuti, che si fa meglio assai che a bichieri e di mag[i]ore utile.

(*Nel margine sinistro*: E notate che quando e maestri fanno bichieri doppi di più sorte, non se ne fa tanti, ma vagl[i]ono tanto più e pesano tanto più che torna tutto uno.)

Ancora si vende di molto lavoro a minuto, che si vende più che a lire 25 centinaia, e così le guastade e fiaschi e molti altri lavori di più guadangnio assai.

Ancora si fa di molti baratti acconci e vetro rotto, che si guadangnia, ed altre cose, il perchè non si può mostrare a punto nulla, come vi dissi. Ma quando l'arte non è dissgratia, si guadangnia, e quando si lavora più d'un mese, più si guadangnia e meglio va ongni cosa.

Altro non vi so dire, se non è io essere el comando vostro.

Guasparre di Simone Parigini
per adrieto bichieraio in Firenze.

*

LEÍRÁS A MUGELLÓI ÜVEG MESTERSÉGÉNEK ÉS MŰVÉSZETÉNEK GYAKORLÁSÁRÓL

Az üveg mesterségének és művészetének gyakorlásához ezen a vidéken mindenekelőtt az alábbiak szükségesek:

Egy család számára alkalmas ház, amelynek legalább három szobája van, külön részel a ház vezetése, s külön részel a mesterek, illetve a dolgozók és a legények számára, közönségesen berendezve, ahogy az egy házban lenni szokott: fabútorokkal, használati tárgyakkal és más egyéb dolgokkal. A régi négy nyílású kemence működtetéséhez nyolc mesterre és három legényre van szükség. Nekik két jó és nagy ágy kell ágyneművel együtt, amit 15 naponként váltanak. Egyebeket tekintve legyenek mindazzal ellátva, amit kérnek. A házban vagy a házhoz toldott részben legyen egy körülbelül 12×20 kar nagyságú földszinti helyiség, ahol a kemencéket: a *fornacét* és a *calcarét* lehet elhelyezni. Utóbbi az a kemence, ahol főzik, illetve összeállítják az új üveget, s felmelegítik a tégelyeket, hogy aztán a *fornacéba* tegyék. Van továbbá két-három kisebb kemence (*fornetti*) is, ahová a poharakat és kancsókat teszik lehűlni, valamint a komolyabb, erősebb munkákat, amelyek nem kerülnek eladásra.

Szükséges továbbá egy vályú a mondott helyen, ahol a rongyokat mossák. A kád mindig legyen tele vízzel, hogy hűteni lehessen a vasakat, amelyek az üveg mozgatására vagy más tevékenységekre szolgálnak.

Legyen továbbá egy kút a mondott helyen, mert sok vízre van szükség.

A füst [elvezetésére] szolgáló tető lehetőség szerint 16-20 kar magasságban legyen, hogy a munkálatokhoz szükséges összes fát ott lehessen főlhalmazni.

A *fornace* alsó boltozata tűzálló bordákból álljon, ez tartja azt a szintet, ahova a kész és az elkészítésre váró üvegedényeket helyezik. Az alsó boltozatot mintegy négyezer [libbre] pistoiai Monte Magnioi fehér agyagból készült kisebb-nagyobb téglából és [tégla]hasábokból kell felépíteni, ezekből készüljenek a kemence bordái és falai is. Inkább több legyen belőle, mint kevesebb.

Külső héjához mintegy 600 vagy még több téglakell, valamint homokkő és bizonyos „élettelen” kövek, hogy [a kemencének] több nyílása legyen.

Szükséges továbbá 8–10 márványlap, amin az üveget munkálják. A mondott *fornace* a többi kemencével és a vályúkkal együtt 80 lírába kerül, 100-ban: 100 L.
Kell továbbá négy asztal, ahol ülnek és dolgoznak a mesterek, belekerül kb.

4 L.

A mondott [kisebb] kemencéket közönséges téglából és homokkőből készítsék, jó mester kell hozzá. A *fornace* fölötti gerendákért: 12 L.

A *fornace*-ba hét nagy tégely való az üveg készítésére és két kisebb a kék és más színű üvegekhez. Gyakran megesik, hogy [a tégelyek] frissen vagy szárazon eltörnek, hiszen a *fornace*-ban többféle módon és különböző ideig tartják őket, ahol nagy veszélynek vannak kitéve. Több esetben komoly kárt is okoznak, hiszen tele vannak [üvegedényekkel], ezért mindig többet kell tartani belőlük: húsz nagyot és több kicsit. Ezek ugyanabból a Monte Magnioi agyagból [készüljenek], ami mintegy 3 líra 10 soldiba kerül százanként Mugellóban, s így – meg lehet számolni – a jó megmunkálással együtt mintegy 2 lírába kerülnek egyenként. Hat kell a kicsikből, amiből egy 10 soldiba kerül. Összesen tehát: 43 L.

Sok időt kell szánni a [tégelyek] agyagának megtisztítására, megpréslésére és összezúzására, majd vékonyan meg kell szitálni, hogy bepépesedjen, s több napig így tartani, ezután megdolgozni.

A *fornace* fölé 4 gerendát kell emelni, amelyek legalább két kar szélességet fognak be kívül, a kemence körül (értsd: két kar szélességben állnak a kemence körül), a kemence fölé pedig fél vagy kétharmad karal nyúlnak. Ide fahasábokat lehet halmozni, hogy kiszáradjanak. Ha túl sok, mintegy 12 karnyi rés maradna, kis falat lehet emelni a kemence két oldalára, mely a kemence és a munkatér fölé emelkedik. Fontos, hogy a helyiség kijárata a mesterekkel szemben legyen, hogy a hűvös előről jöjjön, ne pedig hátulról, ezért kell meggondolni, hogy a helyiség melyik részére kerüljön a *fornace*.

Az a kemence (*forno*), ahol az üveget állítják össze, tágas és széles legyen, hogy a teljes területére poharakat lehessen helyezni, s száraz is legyen, mert mindig sok nedvesség éri. A közepén legyen egy nyílás, ahol a kemencébe [eszközökkel] benyúlva készítik az új üveget.

Sok fémesszőz szükséges, azaz:

6 lapát az üveg *fornace*-ba való behelyezésére, újonnan legalább 36–40 lírába kerülnek:

40 L.

2 kisebb rúd az üveg csiszolására, kb.

4 L.

2 rúd [az üveg] kavarására, kb.

4 L.

1 nagyméretű *rattavello* [parázskihúzó gereblye] az új üveg összeállítására és a parázs kihúzására, kb. 3. 10 líra

3. 10 L.

1 kisméretű *rattavellino* [parázskihúzó gereblye] hasonló tevékenységre, kb. 2 líra

2 L.

1 borotva, azaz egy nagyobb, 3 kar hosszúságú rúd, vas hegygel, kb. 5 líra

5 L.

1 másik rúd, 2 és fél kar hosszúságú, kb. 2 1/2 líra

2 1/2 L.

1 pár nagy ívű tűzfogóvas, kb. 1 líra 10 soldi

1. 10 L.

1 pontozó az üvegszájához, kb. 1 líra

1. L.

1 lapát az üveg behelyezésére, kb. 6 líra

6 L.

20 vas üvegfúvó, egy darab kb. 1 líra 10 soldi

30 L.

14 vas pontozó, különböző fajtájú, egyenként kb. 10 soldi

7 L.

12 bronzforma kancsó, pohár és sőtartó egyenként 3 líra, körülbelül 36 líra

36 L.

12 pár különböző fogó a poharak és a kancsók számára

6 L.

3 pár vágóeszköz az edényszáj körülíráására

1. 10 L.

1 pár (tető)cserép, amire a poharakat és a többi [tárgyat] húzzák

–. 10. L.

6 kis horog, amire a pontozókat lehet akasztani

–. 12. L.

A mondott műhely közelében legyen egy kovács is, aki el tudja készíteni az említett fém tárgyakat. Jó mester legyen, mert minden nap van javítanivaló.

Legyen egy olyan hely, bolt vagy raktár, ahol az összes kész munkát tárolni lehet.

Lehet több is, mert a ház lakóhelyként több teret igényel, mint amennyi van.

Készíteni kell tehát egy raktárt vagy egy állványzatot nádból és fagerendákból, amiben több rekesz, polc van egymás fölött. Körülbelül 20 lírába kerül.

20 L.

Meg kell jegyezni továbbá, hogy a fémeszközöket használtan is meg lehet venni azoktól, akik már nem gyakorolják ezt a művészetet, így kevesebbe kerül.

A mestereknek szükségük van sok más fából készült eszközre: kádakra, dézsákra, kosarakra, teknőkre továbbá mérlegekre, egy kis üllőre és egy kalapácsra, szitákra és más dolgokra, amit fel sem lehet sorolni, körülbelül 20 lírára becsülve

20 L.

Az irányítónak és a dolgozóknak az épületben a szokásos berendezése legyen saját igény szerint felszerelve.

Láttuk tehát, mennyibe kerül a ház berendezésével együtt a munkálatok nélkül, most lássuk, mennyibe kerül egy havi munka a mondott *fornacében* 8 mesterrel és 3 legénnyel, amit ők Nagyságod igényei szerint végeznek el, s hogy mindez mennyit ér. Először:

Egy havi munkához körülbelül négyezer libbre jó minőségű szíriai szóda kell, amit Mugellóban ezrenként 18 nagy forintért mérnek, ez manapság nem sok, egy forint 6 líra, így ezer [libbre] 108 líra, így négyezer libbre 432 lírába jön 432 L.

További költséget jelent [a szóda] kalapáccsal való összezúzása és megőrlése, ezer libbre kb. 3 lírába kerül, összesen

12 L.

A mondott szódához ötezer libbre vagy még több homok szükséges San Giovanni di Valdarnóból, mert az átszitalása és megszáritása nagyon sokáig tart. Mugellóban ezer libbre 4 lírába kerül, összesen tehát

20 L.

A megőrt szóda és az átszitalt homok egyenként 200-200 libbre súlyú, illetve a szóda minőségétől függően több-kevesebb, amit aztán összekevernek és behelemeznek a *calcare grandéba*. Az első [égetési] szakasz 8 órát vesz igénybe. Előtte a kemencét (*forno*) jó melegre, izzóra kell melegíteni, s azután kell beletenni [a homokot és a szódát]. Amikor már összeáll és összesűrűsödik, akkor ki kell húzni, majd újra visszatenni. Körülbelül 5 óra alatt az egészet el lehet készíteni, tehát minden ötödik órában egy újabb szakaszt lehet kezdeni. Így körülbelül három nap alatt készül el az új üveg. Számoljon Nagyságod azzal, hogy az üveg negyedével vagy akár többel is csökken mindaz idő alatt, míg összeállítják, megfőzik, s a *fornacéba* teszik, hogy tovább főjön és tisztuljon. A végén kiégetett üveg, azaz a nyolcezer libbre szóda és homok körülbelül hatezer libbre-re vagy még kevesebbre zsugorodik össze. Az elkészítés költsége a legények között oszlik el.

5 L.

Az új üveghez egy hónapra hatezer libbre üveggel számolhatunk, ami kiégetve ötezer libbre-t vagy még kevesebbet eredményez. Mugellóban száz hozzávetőleg 4 lírába kerül, ezer tehát 40 lírába, összesen:

240 L.

(*Bal margón:* Megjegyzendő, hogy 14 000 libbre üveg várhatóan 11 000 libbre kiégetett üveggé válik.)

Havonta körülbelül 30 rakás fa szükséges az új üveg elkészítéséhez és a kemencékben a tűz táplálásához; ezt már néhány nappal a munkálatok előtt meg kell kezdeni. A tégelyek felmelegítéséhez az első hónapban több kell, a másodikban aztán kevesebb, de bármi megtörténhet, így számítson Nagyságod inkább havi 30 rakás fával. Egy rakás 3 líra, azaz összesen

90 L.

A fentiekben láthatta, hogy nyolcezer libbre új üveg kiégetve hatezeret vagy kevesebbet eredményez, hatezer libbre régi üveg pedig ötezeret vagy még kevesebbet, összesen tehát 11 ezerre jön ki havonta.

A nyolc dolgozó közül egynek a kancsókat kell készítenie és a nehezebb munkákat elvégeznie, ő 12 forintot kap havonta. A további költségek 3 líra 18 soldi forintként, ami egy hónapban kitesz:

48 L. 16 s.

A másik hét dolgozó 7 1/2 forintot kap havonta, ahogy fent szerepelt, ami így 52 1/2 forint, 3 líra 18 soldira forintként:

204 L. 15 s.

A három legény 7 forintot kap havonta, ami így:

27 L. 6 s.

A mesterek költségeihez – hogy jól legyenek tartva – napi háromszori friss hús jár: ebédre, vacsorára és reggelire, fehér bor estére és napközben a munkaidőre, az étkezésre pedig bíborszín bor.

Egy hónapban körülbelül 20 véka kenyeret [kapnak], 1 líra 10 soldi egy vékéért:

30 L.

Továbbá körülbelül 15 hordó bort, 30 soldi hordónként, tehát: 22 L. 10 s.

Étkezésük minden nap sóval, ecettel, olajjal, musttal, fogollyal és egyebekkel együtt körülbelül 30 soldira jön ki, ami körülbelül:

45 L.

A kovácsnak a vasak javításáért, állapotuk szerint mintegy havi 12 L.

A költségek egy hónapban kb. 854 líra 7 soldira emelkednek.

Ezután nézzük meg, mit készít érdemben a nyolc dolgozó egy hónap alatt:

A kancsókat készítő mester 300-at készít naponta, és mivel tucatjával kerülnek eladásra úgy készíti, hogy nyolc tucat jöjjön százért; a töröttékért, ami ennél kevesebbet ér, hasonlóképp. Úgy is lehet okoskodni, hogy a kancsók egyenként 3 uncia súlyúak, amelyek így 300-at tesznek ki egy nap alatt a kisebbekből, mint a *mezetta*- és *terziere*-kancsók. A serlegekből kevesebb jön ki, mert több üveget használ el: 75 libbre súly adja ki a 300-at. Mivel egy hónapban 22 munkanap van, súlyuk szerint [a serlegek] egy hónapban 1650 libbre-re emelkednek. (*Bal margón*: 1650 libbre kidolgozott üvegre.) A mondott kancsók tucatonként 8 soldit érnek, 24 tucatonként naponta 9 líra 12 soldira emelkedik, így 22 munkanap alatt 210 líra 4 soldit eredményeznek:

210 L. 4 s.

A nyolc dolgozó illetve mester közül az egyik az előkészítő (*conciatore*), aki a *fornacéra* ügyel, az üveget készíti elő, és több más munkát végez a kemence körül, ő keveset jön dolgozni. Naponta körülbelül 100 palackot készít el, amit más nem tud megcsinálni. Úgy készíti, hogy a palackok egyenként 6 uncia súlyt nyomjanak, ami így 500 libbre-t eredményez naponta; minden régi üveggel együtt pedig 1100 libbre-t 22 munkanapra; 5 lírát százért, ami így 22 nap alatt 210 líra értékűre emelkedik:

210 L.

A további hat másik dolgozó naponta mintegy 3000 poharat készít el összesen, ezek százanként kb. 8 libbre súlyúak, naponta tehát 240 libbre súlyt, 22 munkanap alatt pedig 5280 libbre-t eredményeznek. 25 soldi százat ér, ezer tehát 12 líra 10 soldit tesz ki, napi háromezer pedig 37 líra 10 soldit; 22 munkanap alatt tehát 825 lírára emelkedik.

825 L.

Az üveg *fornacé*-ba való behelyezésekor és kivételekor vagy a szállítás és felhasználódás folyamán naponta mintegy 25 libbre-re lehet becsülni a kopást, ami legfőljebb 550 libbre-re emelkedhet, ha téglék is törnek.

Nagyságod mondhatná, hogy a kimutatás nem megfelelő, mert azt jelzi, hogy 11 000 [libbre] kész üvegre van szükség, viszont ebből csak 8480 [libbre] a megmunkált. Ennek az az oka, hogy a kimutatás, amit készítettem, olyan munkán alapul, amiben kevesebb a veszteség, mert a kancsókat készítő mester valójában több idő alatt készíti el a kancsókat. Több nap áll azonban rendelkezésükre, kiváltképp az ünnepek előtti esték, amikor sokkal több üveget készítenek el, jórészt a nagy munkákat: frissítő tálakat, nagy kancsókat és palackokat, és egyéb tárgyakat, amit hosszú lenne itt felsorolni, ezek nem képezik részét a kimutatásnak. Végül utolsónként az egész *fornacé*-ban a palackokat készítik egy héten keresztül, ami 1500 vagy 2000 libbre üveget fogyaszt el naponta, de ezt sem lehet belekalkulálni.

Nagyságod mondhatná, hogy a költségek egy hónapban 914 líra 7 soldit tesznek ki, a munka pedig 1245,4 lírára emelkedik. Ha ez utóbbiból kivonjuk a költségeket, 330 líra 7 soldi marad. Ez jó kereset lenne, hiszen egy hónap alatt a *fornace*, az eszközök és az egyéb dolgok teljes költsége összesen 1200 lírára növekszik, s így az egyharmadát meg lehet keresni: ez csakugyan jó eredmény lenne.

Ezután még néhány dolgot, az előnyöket és hátrányokat kell megemlítenem. Az első, hogy Nagyságodnak kell megépítenie a házat és ellátni minden szükséges felszereléssel, továbbá legalább két legényt kell állandó fizetésen tartani. Azután a munka, amit én fentebb leírtam, megfelel a valóságnak, de egyáltalán nem biztos, hogy tárolás vagy szállítás közben nem törik el több tárgy, attól függően, hogy jól elkészítettek és tisztítottak-e, hiszen mindenki különbözőképpen dolgozik; de mindenekfölött azon múlik, milyen az isteni szándék és az emberi szorgalom és szerencse, mert hiszen ez alkímia, ami a tűznek és az embernek van alárendelve.

(*Bal margón:* Ha nem lenne a mondott jó minőségű levantei szódából, és Provance-i, spanyol vagy más területről származó szódát kellene hozatnia, az eredmény minden tekintetben rosszabb lesz, s a hozam is kevesebb 10%-kal.) (Több hónapi munkához pedig jó erő kell, mely további ok arra, hogy még 500 nagy forint szükséges a felszereléssel együtt.)

Most az előnyökről. A fentebb elmondott munka, amit a dolgozók végeznek, a legkevesebb nyereséggel jár. A legtöbbet a kancsók hozzák, mert sokféle munkát jelentenek. A mester többet keres egy nap alatt, amit viszont a kancsók már nem adnak ki két nap alatt, ezért [a mester] a palackokból, s minden más egyébből, poharakból kevesebbet bocsát ki. Vagy pedig sok apró munkát vállal el, amit a legjobban a poharak esetében tesz, ennek van ugyanis a legnagyobb haszna.

(*Bal margón:* Jegyezzük meg, amikor a mesterek két- vagy többféle poharat készítenek, nem készítenek sokat belőlük, hogy többet érjenek és nyomjanak, mint amennyit egyesével.)

Ezenkívül sok kisebb munkát is eladnak, többért mint 25 líráért százanként, így a kancsók, a palackok és más munkák is sokkal többet fizetnek.

Előnyös cseréket is nyélbe ütnek a felszereléssel vagy a tört üveggel kapcsolatban, s egyebeket is tesznek, melyek jól fizetnek, mindezt nem lehet eredménytelenségnek nevezni, ahogy Nagyságod mondta volt. Amikor a művészet nem hálátlan, jól fizet, s ha többet dolgoznak egy hónapban, jobban is keresnek, és jobban megy minden dolguk.

Többet már nem tudok mondani Nagyságodnak, ha másban már nem lehetek szolgálatára.

Guasparre di Simone Parigini,
firenzei pohárkészítő

A szerző a ház ismertetésével kezdi, amely egyszerre szolgál lakóhelyként és műhelyként. Az épület földszinti helyiségében, egy 7×11,6 m-es helyiségben⁸ rendezik be a műhelyt, mely 8–11 dolgozó munkavégzésére alkalmas. A ház nem elég tágas mindenre, helyszűke miatt a raktár az épületen kívülre kerül. A műhelyként szolgáló helyiségben helyezik el a kemencéket, gondosan megválasztva helyüket, hogy az ajtó felől érkező huzat ne tehessen kárt az üvegekben a munka során. A műhelyben többféle kemence található, ezeket általánosságban *fornónak* nevezi. A két nagy kemence, a *calcare* és a *fornace* használatos az üvegtől készítésre: a *calcare* az előkészítő szerepet tölti be, itt állítják össze és főzik meg az üveget a homokból és szódából, ami körülbelül 5 órát vesz igénybe. Első alkalommal a kemence felmelegítése miatt 8 órát. Ezután a félkész üveget a *fornacéba* teszik tovább főni és tisztulni az itt elhelyezett téglákba. A tárgyak készítése, fűvése is ebben a kemencében történik. Ez a műhely legfontosabb kemencéje, Parigini a felépítését is leírja. Kétszintű kemencéről van szó, melyet agyagból és kővekből építenek fel. Alsó része szolgál tüztérként, ennek bordáit erős, tűzálló agyagból kell készíteni. A kemence felső része szintén téglákból áll, itt alakítják ki a munkaablakként szolgáló nyílásokat is, négyet. A felépítményt külső felületén kővekkel is megerősítik: a munkaablakok kialakításánál vagy a kemence alapjainál. Van továbbá néhány márványlap (vagy egyszerű kőlap) a kemence körül, amin az üvegeket formálják. A kemence fölé gerendákból vagy kővekből valamilyen tartószerkezetet emelnek, amin a tüzeléshez szükséges fahasábokat tartják. A leírásból nem derül ki a kemence alaprajza, de szerkezete alapján kör formájú lehet. Az üveg összeállítására szolgáló kemencének (ez esetben csak *fornó*ként említve, valószínűleg a *cal-*

⁸ Hosszmértékek: 1 kar (*braccio*) = 55,36 cm; 1 láb (*piede*) = 29,15 cm; 1 arasz (*palm*) = 17,68 cm; 1 hüvelyk (*dito*) = 7,6 cm. Őrmértékek: 1 *fiasco* = 2,27 l; 1 *boccale* = 1,14 l; 1 *mezzetta* = 0,57 l; 1 *quartuccio* = 0,28 l. Súlymértékek: 1 *libbra* (12 *once*) = 0,53 kg; 1 *oncia* (24 *denari*) = 0,028 kg. STIAFFINI 1999, 8. (MARTINI 1883. alapján.)

caréra vonatkozik) nagy felületűnek kell lennie, közepén egy nyílással, amin keresztül a vaseszközökkel benyúlva lehet összeállítani az üvegmasszát.

A két nagy kemence mellett több kisebb van a tárgyak hűtésére (*fornetti*), vízzel teli vályú a vasszerszámok állandó hűtésére és faeszközök: kádak, dézsák, kosarak, teknők. Az épület mellett kútnak kell lennie az állandó vízszükséglet miatt, valamint egy raktárhelyiségnek illetve állványzatnak a kész tárgyak tárolása céljából és lehetőség szerint egy kovácsműhelynek is.

A berendezési tárgyak mellett az apró tárgyakat és munkaeszközöket is számba veszi a mester. Ezeket a kemence oldalára akaszthatják vagy akár saját székeikre. Mindenekelőtt fontosak a hőálló tégelyek, melyekből több különböző méretű és típusú van, külön fajta a színes üvegek számára. A *fornace*-ban 9 tégely fér el, de készleten sokkal többet kell tartani. Az edényeket ugyanabból a hőálló agyagból készítik, mint a kemence alsó részét. A vaseszközök között kisebb-nagyobb lapátokat, csiszoló- és kavarórudakat, parázkihúzókat, ollókat és más vágóeszközöket, kalapácsokat, mérleget továbbá üvegfúvócsöveket sorol fel a szerző.

Az üvegek előállításához szükséges nyersanyagok részben helyi, részben import anyagok. A szódát minden esetben külföldről kell hozatni, legjobb minőségűnek a szíriai vagy levantei szóda számítt, míg gyengébbnek a spanyol vagy dél-francia. A szóda mellett a másik legfontosabb alapanyag a homok, ez a közelből, az Arno folyó környékéről származik.⁹ A két anyag egyenlő arányban szükséges az üvegmassza összeállításához, ami a kifőzés folyamán 25%-os térfogatsökkenést eredményez. A két alapanyagon kívül használt, ún. tört üveget is felhasználnak.

Az üveget előállító mesterek 11-en vannak, 8 mester és 3 legény, utóbbiak közül kettő állandó dolgozó. A mesterek különböző, már szakosodott munkát végeznek. Egy közülük a tűzmester, aki egyúttal a palackokat is készíti, ő felelős a *fornace* megfelelő működtetéséért. Egy másik mester a kancsókészítő, a többi hat pedig a poharak készítésén dolgozik. A legények a *calcare*-ban állítják elő az üvegmasszát, de valószínűleg minden munkába besegítenek. Nagy mennyiségű napi terméshozamot ír le Parigini, amit azonban ideális állapotnak tart ő maga is, s elismeri, hogy a mestereknek normál körülmények között több időre van szüksége. A terméshozamból származó bevételt azonban nem tekinti maximálisnak. A 11 mester fölött lennie kell egy irányítónak, akinek személye és rangja homályban marad, csak a tervezet elején jelenik meg a házelosztás kapcsán. Az üvegekészítés mindennapi munkájában ő maga ténylegesen nem vesz részt, talán a megrendeléseket, a műhely ügyintézését bonyolítja. A 11 dolgozó az üvegműhely méretéhez képest túl soknak tűnik, de más példa is akad arra, hogy ennyi ember dolgozik együtt. Szintén a 15. század végéről ismert egy adat, egy muranói mester kerül Firenzébe I. Cosimo Medici meghívására. Az ő műhelyében 11-en dolgoznak, egy évszázaddal később egy másik toszkán műhelyben 21-en.¹⁰

EGYKORÚ ÜVEGKÉSZÍTÉSI TECHNIKAI LEÍRÁSOK ÉS PARIGINI MUNKÁJA

A KEMENCÉK ÉRTELMEZÉSE, MUNKAESZKÖZÖK

A hagyományos üvegekészítésről fennmaradt források alapvetően kétfélek: levéltári források vagy értekező jellegű leírások. A levéltári források az adott terület műhelyeiről vagy a mesterek gazdasági és társadalmi helyzetéről adnak képet, míg utób-

⁹ A Firenzétől délre, mintegy 30–40 km-re fekvő San Giovanni Valdarnóból származó homokot Itália legjobbjának tartják más szerzők is, világos, ragyogó, szintiszta homok. CONTI 1976, 102; SPALLANZANI 1982, 575. (16. j.)

¹⁰ TADDEI 1954, 32. A nagy létszámú műhelyekről a 15. század közepétől vannak adatok.



1. ábra. Olvasztókemence (*fornace*). AGRICOLA é.n. 574. A: A kemence alsó kamrája, B: felső kamra, C: üvegmassza. (Tárgymagyarázat: STIAFFINI 1999, 43.)

Abb. 1 Schmelzofen (*fornace*) AGRICOLA é.n. 574. A: Die untere Kammer des ersten Ofens, B: Die obere Kammer, C: Glasmasse (Sachverzeichnis: STIAFFINI 1999, 43)

biak a mesterség technikai vagy művészeti jellegéről szólnak. Utóbbiak közül már az ókorból maradtak fenn források (a legkiemelkedőbb id. Plinius, *Naturalis Historia* c. műve), majd a középkor korai századaiból rövidebb leírások, illetve műhelyekről szóló feljegyzések. A részletesebb munkák körülbelül a 12. századtól indulnak Theophilus presbyter nyomán.¹¹ A 15–16. századból több traktátus maradt fenn, ilyenek az ablaküvegek művészetéről szólók,¹² vagy a muranói receptek az üvegek készítéséről.¹³ A 16. századból jól ismert a két munka: a sienai Vannoccio Biringuccio, *De la pirotechnia* (1540) és a nagyrészt ezen alapuló, de jóval

¹¹ THEOPHILUS PRESBYTER 1986. Az üvegtésztről fennmaradt középkori források összefoglalása: STIAFFINI 1999, 17–21.

¹² ANTONIO DE PISA: *Memoria del magistero de fare fenestre de vetri* és FRANCESCO FORMICA: *De la pratica di comporre finestre a vetri colorati* című munkák a 14. századból származnak. STIAFFINI 1999, 19. (29. j.)

¹³ RIC. VETR. RINASCIMENTO 2001.; RIC. VETR. MURANESI 2004.



2. ábra. Olvasztókemence. *ENCYCLOPÉDIE* 1772. t. X planches, Verrerie en bois, pl. XV, n. 283. (STIAFFINI 1999, 44.)

Abb. 2 Schmelzofen. *ENCYCLOPÉDIE* 1772. t. X planches, Verrerie en bois, pl. XV, n. 283. (STIAFFINI 1999, 44.)

részletesebb Georgius Agricola, *De re metallica* (1556) című írása.¹⁴ Mindkét könyv egy fejezetet szentel az üvegtészítésnek. Kevésbé ismert, de mégis jelentős Leonardo Fioravanti kompilációja, aki egy velencei mester tapasztalataival egészíti ki az addigi ismereteket.¹⁵ A 17. századból egy firenzei pap-művész, Antonio Neri üvegművészetről szóló munkája lesz az egyik fő forrása a francia *Encyclopédie*-nek. Neri munkáját többen lefordították, köztük az angol Christopher Merret, aki saját megfigyeléseivel egészítette ki azt, majd egy évszázaddal később egy névtelen francia, aki mögött Holbachot sejtik, az *Encyclopédie* egyik legfőbb munkatársát.¹⁶

Az alábbiakban a legfontosabb munkákkal, Biringuccioval (aki időben és térben legközelebb állt Pariginihez) valamint Agricolával és Neri-Merrettivel vetjük össze Parigini tervjavaslatát a munkálatok és a műhelyberendezés pontosítása és értelmezése céljából. A hagyományos üvegtészítés technikája az ipari forradalom előtt nem változott számottevően, így az említett írásművek, még ha későbbiek is, több kérdésben kiegészíthetik a toszkán mester áttekintését. A két legfontosabb kérdés a kemencék és az eszközök vizsgálata lesz, ezekre kevésbé jellemzőek a regionális sajátosságok, mint a nyersanyagok vagy az elkészített tárgyak esetében, s régészeti maradványok esetében is inkább használhatók.

¹⁴ BIRINGUCCIO 1977. (Facsimile kiadás); AGRICOLA é.n. A két munkáról, a szerzőkről és a szövegek összehasonlításáról: CIPRIANI 1995, 11–30.

¹⁵ Ld. FIORAVANTI: *Lo specchio di scientie universali*. Venezia, 1564.

¹⁶ NERI 1612. (Legújabb kiadása: NERI 2001.) NERI-MERRET 1668; *ENCYCLOPÉDIE* 1768.

OLVASZTÓKEMENCE

A kemencékről szólva Parigini három típust határoz meg: az olvasztó-, üveg- és hűtőkohót (Agricola szóhasználatával; Parigininél: *calcara*, *fornace*, *fornetto*). Az olvasztókemence hasonló elnevezéssel jelenik meg a 13. században Muranóban: *calchéra*,¹⁷ Neri-Merrettinél pedig *calcaria*-ként (lat.).¹⁸ Parigini kemencéjéről csak annyit tudni, hogy viszonylag nagyméretű, nagy munkafelülettel, közepén egy nyílással rendelkezik. Részletesebb leírás Biringucciótól származik:

[a kemence (*forno di reverbero*), amit erre a célra készítettek, 3 kar hosszúságú, 2 kar szélességű és 1 kar magasságú, fölül [nyílással] a hő elvezetésére, mert sok fával érik el az élénk tüzet, melyben az említett keveréket [üveg]masszává alakítják.]¹⁹

A kemence 1,6×1,1 m nagyságú és mintegy 50 cm magasságú, tetején talán valamilyen füstelvezető nyílással – itt a szöveg nem egészen világos. Agricolánál hasonló jellegű és méretű olvasztókemence jelenik meg (1,7×1,1×0,6 m), de nem esik szó felső nyílásról.²⁰ Néhány ábrázoláson felfedezhető ugyan egy kerek nyílás a kemencék tetején, de azok mind üvegekemencék, ahol a tüztér és a munkatér egymásba nyílik (5–6. ábra). Agricola szerint az olvasztótégelyeket az olvasztókemencébe teszik felhevíteni. Az üvegmasszát azonban nem a téglékben állítják össze, Parigini is csak azt írja, hogy miután a *calcare*-ben elkészítik az üvegmasszát, átteszik a *fornace*-ban (üvegekemencébe) álló téglékbe a második főzéshez. A *calcare* nagy munkafelülete arra szolgálhat tehát, hogy szétterítsék és összekeverjék az alapanyagokat, ami a nagy hő hatására alakul át az üvegmasszává, *frittá*vá.²¹ A 12. századi Theophilus is erről az eljárásról ír.²² A tégléket csak az újrahevítésnél használják a második kemencében, már külön adagokban főzve újra a masszát, hogy aztán onnan emeljék ki formálásra. Agricola illusztrációján az olvasztókemence tüztére külön kamrában, alacsonyabban van, mint a munkafelület; ellenben a jóval későbbi Encyclopédie ábrázolásán a munka- és a tüztér egy kamrát képez, magában a tűzben, illetve a tűz előtti térben fő össze a nyersanyag. Biringuccio *forno di reverbero*-ja az Agricola-féle elrendezést jelentheti, ahol a lángnyelvek nem érintik közvetlenül az anyagot. Ebben az esetben egy felső nyílás csak a hő elvezetésére szolgálhat, a füst a tűzcsatorna szájni nyílásán, esetleg egy hátsó nyíláson át kell távozzon (1. ábra).

¹⁷ STAFFINI 1999, 42.

¹⁸ NERI-MERRETT 1668, 278.

¹⁹ ... un forno di reverbero, fatto per tale effetto che è un tre braccia lungo e due largo e alto uno, e sopra per via del reverbero se li dà con legna tanto di fiamme gagliarde che insieme tal compositione benissimo si fonda et che tutta si converta in un masso. BIRINGUCCIO 1977, Fol. 42r. A kemence meghatározása az olasz értelmező szótárban: 'Forno, fornace di/a riverbero': in cui il fuoco, non a contatto col materiale, irraggia calore dalla volta verso la suola. [Olyan kemence, amiben a tűz nincs kapcsolatban az anyaggal, a hőt a boltozat veri vissza, és a talp felé sugározza.] ZINGARELLI/CD-ROM 2004.

²⁰ AGRICOLA é.n. 574.

²¹ Az üvegmasszát Parigini *vetro cottónak* nevezi (főtt üveg), míg Biringuccio *frittának*: ... tutte le dette cose ben mescolate insieme si mettono in un forno di reverbero ... e tutta si converta in un masso. La quale operatione così fatta si frega, e dipoi si cava fuore e rompe in pezzi, e questa e la materia del vetro che da maestri e chiamata frita che e materia già convertita in forma di vetro, ma è cosa mal purgata. BIRINGUCCIO 1977, Fol. 42r. [... az összes mondott dolgot jól összekeverik, és együtt beteszik a hőkamrába ... ami így egy masszává változik. Ezután a művelet után kihűl, majd kihúzzák és darabokra törik. Ezt az üveganyagot nevezik a mesterek *frittának*, ami már üveggé változott, de még nem elég tiszta.] Neri többféle *frittát* különböztet meg: *fritta ordinaria* (átlagos 'fritta') és *fritta di cristallo* (kristályos 'fritta'). NERI 2001, 36–41, 42–44. Előfordul még a *marzacotto* megjelölés is. A *fritta* pontos jelentése: homokból és szódából fúzió útján összeálló üvegmassza. ZINGARELLI/CD-ROM 2004.

²² A hamu és a homok összekeverése: a kemencén kívül összekeverni, majd az egyveleget vaskanállal a tűzhelyre tenni összefőni. Amikor már meleg, mozgatni folyamatosan, különben a tűz hevétől összeállna. THEOPHILUS PRESBYTER 1986. 61.



3. ábra. Üvegkemence, 1458. DIOSCORIDE: *Tractatus de Herbis*. Manuscriptum: Modena, Biblioteca Estense, Lat. 993 (a.L.9.28) c.238r. (STIAFFINI 1999. 53.)

Abb. 3 Glasofen, 1458. DIOSCORIDE: *Tractatus de Herbis*. Manuscriptum: Modena, Biblioteca Estense, Lat. 993 (a.L.9.28) c.238r. (STIAFFINI 1999. 53.)

A kemence alaprajza Agricola ábrázolásán kör formájú, de a szövegben megadott hosszúsági és szélességi értékek ovális formára utalnak. Nem kizárt, hogy négyszögletes alapú kemence is egyaránt alkalmas volt üvegolvasztásra. Neri–Merrettinél a méretek bármilyen alaprajzi formát megengednek, de a fűtőcsatorna jellege és helyzete talán inkább a négyzetes formára utal. A tüzelési technikáról és a füstelvezetésről többet ír Merretti, leírása összhangban van az Encyclopédie illusztrációjával (2. ábra):

[Az elsőt *calcariának* nevezik és a sütőkemence módjára készítik, 10 láb hosszú, szélessége legfeljebb 7 lábra nyúlhat ki, magassága 2 láb. Egyik oldalán csatorna van, körülbelül 6 hüvelyk kiterjedésű, négyzetes, aminek a felső felülete a kemence felületével egy szintben van, ahonnan az oldalak szájnyílása nyílik kb. 9 hüvelyk szélességben. A csatornába a szemet vetik, lángja átjárja a kemencét és az üvegmasszát is. Fölötte a sötét füst átszáll, és a *calcaria* szájnyílásán át távozik. A mester az üvegmasszát nem mozditja meg addig, amíg minden füst ki nem szállt. A szemet a hamuval együtt vasnyalábbal a hamugyűjtőbe húzza ki és eresztí le, ami a padlón vagy egy üres felületen fekszik.]²³

ÜVEG- ÉS HŰTŐKEMENCE

A második kemence, az üvegekemence (*fornace*) a műhelyek legfontosabbika, nemcsak Parigini ír róla részletesen, de bőbeszédűbbek az egyéb források is. A 12. századi Theophilus az első, aki részletesen és elég jól értelmezhetően ír erről a kemencetípusról, de jellemzése eltér a Parigini-félettől. A Theophilusszal közel egykorú források kemencéinek közös jellemvonása, hogy általában téglából építettek, két kamrára osztottak külön a tűztér és külön a munkatér számára, alaprajzuk lehet kör vagy téglalap illetve négyzet alakú is. Az alaprajz kérdésében Charleston azt a megállapítást teszi üvegekemencékről szóló munkájában, hogy a Földközi-tenger vidékén a kör alakú üvegekemencék a jellemzők, melyeknek két-három kamrájuk van, az Alpokon túl pedig a négyzetes kemencék, melyek két részre osztottak: egyik felük az olvasztásra, másik az üvegekészítésre alkalmas.²⁴ A tipológia meglehetősen általánosított, a Velence melletti Torcellóban négy különböző alaprajzú kemencét találtak: négyzet és téglalap formájút, kör alakút és hosszúkat.²⁵ Egy 1458. évi francia kézirat négyzetes formájú üvegekemencét ábrázol (3. ábra).

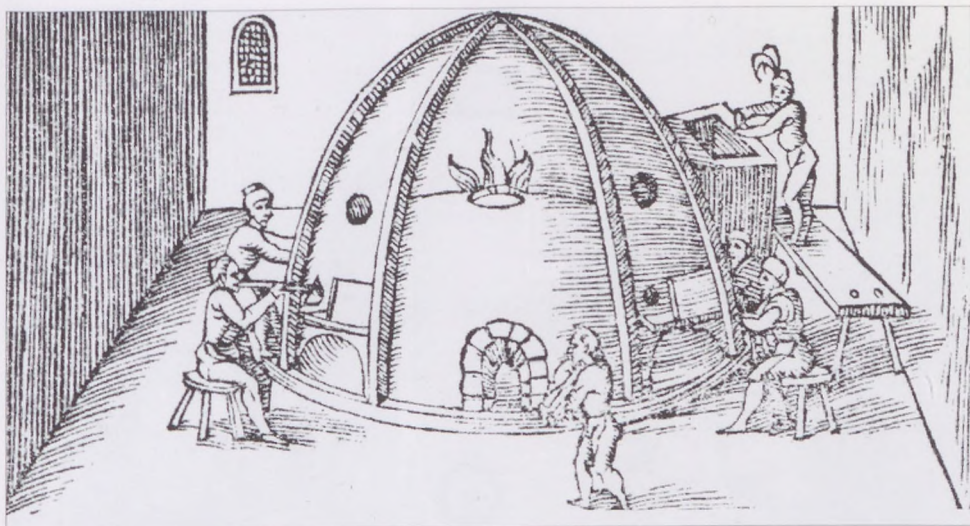
A Parginihez hasonló részletességű leírások és hasonló jellegű kemencék a 16. századi forrásokban maradtak meg.

[... egy nyers agyagból készült kerek kemence, mely nem mészalapú, átmérője 4 kar, magassága 6 kar. Először a tüzelőcsatornát kell elkészíteni, ez a kemence közepén fusson. Azután a kemence héján körbe, alacsonyan egy két-háromnegyed kar vastagságú megvastagítást (padka) kell kialakítani, amire a tégeleket lehet

²³ Prior *Calcaria vocatur, et ad modum furni fabricata est, longitudine decem, latitudine, ubi quam maxime patet, septem, et profunditate duorum pedum. In uno ejusdem latere fossam habet sex circiter pollicum, quadratam, cujus superior facies cum superficie fornacis in eodem plano jacet, et ab eadem prope orificium lateribus, novem circiter pollicum latitudine, feceruntur. In hanc fossam carbones suos conjiciunt, quorum flamma omnem quaquaversum fornacem pertransit et a fornice in frittam reflectitur, cujus superficiem fumus ater supervolitans, per orificium calcariae egreditur. Et vitrarius quidem frittam antea non commovet, quam fumus omnibus abierit. Carbones, ut in aliis fornacibus, super ferreis cratibus recumbunt, unde cineres in cinerarium, quod in eodem cum pavimento vel area plano jacet prolabantur.* NERI-MERRETT 1668, 278–279.

²⁴ STIAFFINI 1999, 45–50; CHARLESTON 1978, 10–29, 32–33. Charleston elmélete legújabbán: NEWTON-DAVIDSON 1989. (említi: STIAFFINI 1999, 50.)

²⁵ GASPARETTO 1967, 70–71. Összefoglalóan: LECIJEWICZ-TABACZYNSKA-TABACZYNSKI 1977.



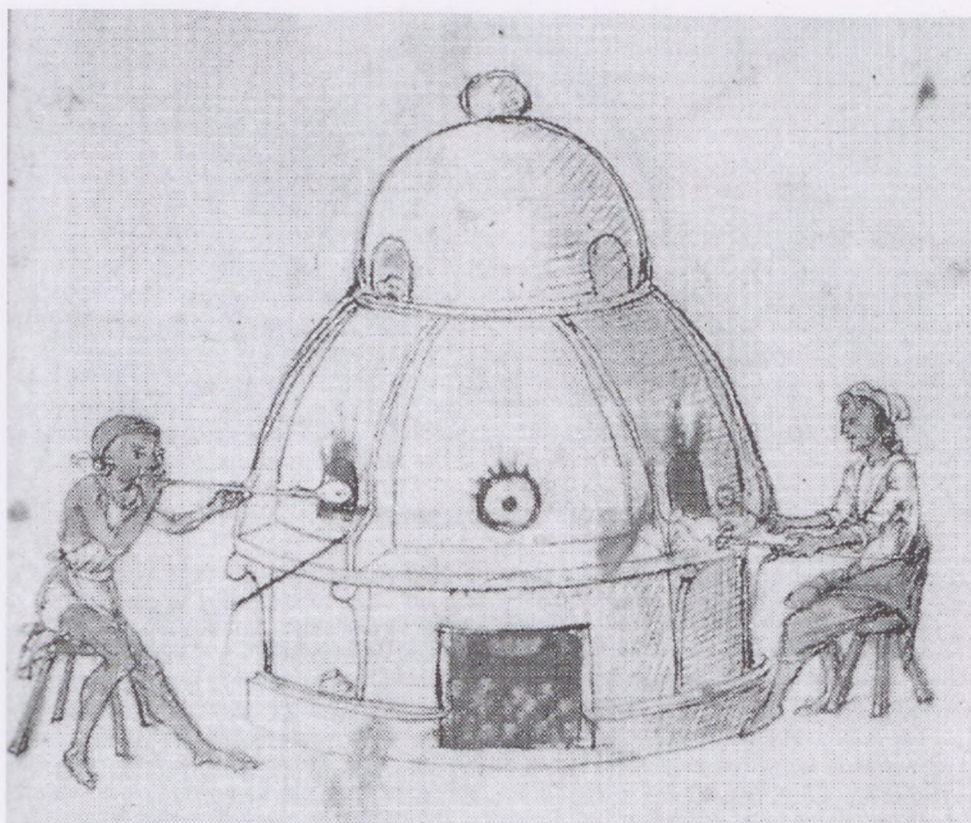
4. ábra. Üvegekemence. BIRINGUCCIO 1777, Fol. 44v.

Abb. 4 Glasofen. BIRINGUCCIO 1777, Fol. 44v.

helyezni. Ezekben van az üveg, a földtől egy kar magasságban kell lenniük. A padkánál kívül 5-6 jól elkészített borda erősíti meg a boltozatot, s a bordák alatt lyukakat készítenek, hogy be lehessen nézni, és ki lehessen emelni az üveget a megmunkálásra, amikor csak akarják. A boltozatot fölfelé követte középen hagynak egy tenyérnyi nyílást, s ez a felső rész egy újabb boltozatot képez, amely lezárja és befedi az egészet. Ez egy egy-két kar magasságú *forno di reverbero* (itt: hőkamra), amiben a munkák hűtését végzik. Ezen a részen megfelelő hőmérsékletnek kell lennie, mert ha az üvegedényeket hideg éri, mind megrepednek. Egy tölcészerszerű nyílást kell készíteni a hátsó részén, amin keresztül a bordák fölé helyezett kész tárgyakat egy hosszú vassal egyenként, háromszor-négyszer a nyílás szájához közelítve ügyesen ki lehet húzni.²⁶

Biringucciónál a kemence kör alaprajzú, átmérője mintegy 2,2 m, magassága 3,3 m, három egymás feletti kamrából áll, s nyers téglából készült bordákkal van megerősítve. Az alsó rész a tüzelőkamra, felette mintegy fél méter magasságban alakítják ki a munkafelületet: ez egy 30–40 cm vastagságú támaszték vagy padka, ami a kemence teljes belső területén körbefut, ide helyezik a tégelyeket. A tüztér ily módon nyitott a munkatér felé. A kemence falán 5–6 apró kémlelő- és munkanyílás található, utóbbiak a megmunkálásra való üvegolvadék kiemelésre,

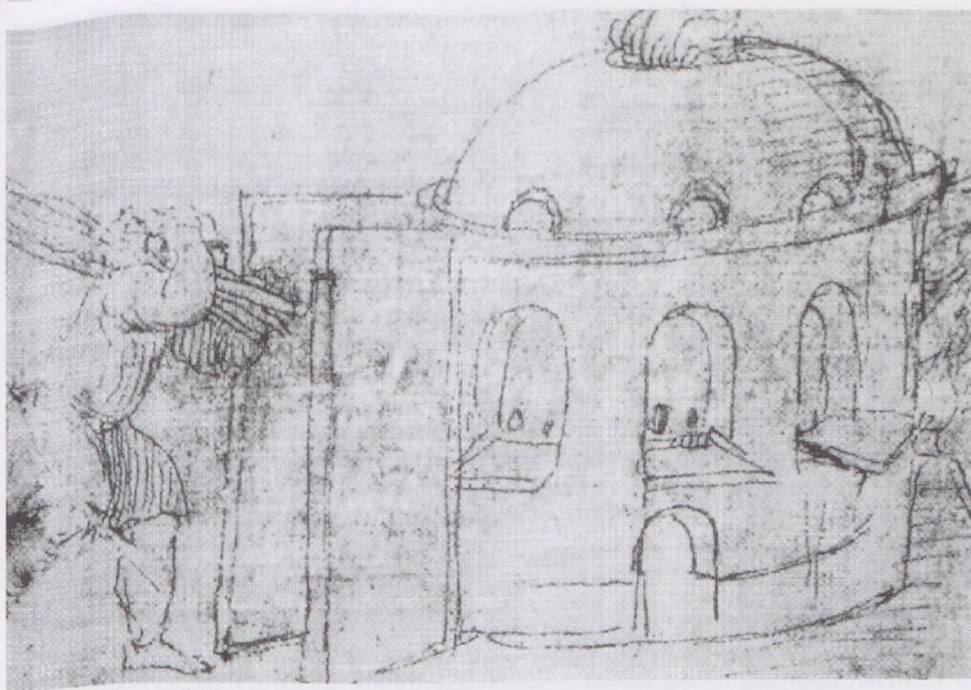
²⁶ *una fornace di forma tonda murata di matton crudi fatti di terra che non fonda ne calcini per fuoco chel diametro del suo voto sia braccia quatro in circha e alta sei, adattata in questo modo. Prima sia in essa adattata a via del fuoco che conduca le fiamme in mezzo dela fornace e attorno al circulo da basso vi si fa una ingrossatura dun tre quarti di braccio, sopra alla quale vi s'ha da possare li conconi che hanno a tenere il vetro, e questa deve esser alta da terra un braccio in circha e attorno per posamento dela volta vi si fa cinque, over sei archetti benfatti, sotto li quali vi si fanno le buchete da poter veder dentro e pigliare il vetro per lavorarlo quando si vuole, e di poi sopra si segue la volta e si copre il vetro, e solo in mezzo vi si lascia da parto una buchetta dun palmo o mancho, e sopra a questa volta anchor si fa un'altra volta che serra e copre il tutto alta da quella prima un due braccia, perche faccia el forno di reverbero, nela quale e il refredatorio de lavori che si fanno. Perche se in questo recessero uno certo temperamento d'aere tutti li vasi sentendo il freddo come finiti gli havessero si romperebbero, e a questo si fa uno aperto dala banda di drieto, ritratto a tromba che dal piano che e dentro intorno sopra alla volta dove si posano li lavor fatti, con un ferro longo tutti ad uno ad uno fredí destramente in tre o quatro volte acostandoli alla bocca si tira fuore.* BIRINGUCCIO 1777, Fol. 42r–42v.



5. ábra. Üvegkemence. 15. század végi ábrázolás. DIOSCORIDE: *Tractatus de Herbis*. Manuscriptum: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana. Chigi, F VIII, 158. Fol. 93 (CHARLESTON 1978. 13; STIAFFINI 1999. 51.)
- Abb. 5 Glasofen. Ansicht, Ende 15. Jahrhundert. DIOSCORIDE: *Tractatus de Herbis*. Manuscriptum: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana. Chigi, F VIII, 158. Fol. 93 (CHARLESTON 1978. 13; STIAFFINI 1999. 51.)

előbbiek a tégelekben lévő üveg folyamatos ellenőrzésére és az újabb fúvócsövek előmelegítésére alkalmasak. A harmadik kamrát a kemence csúcsában alakíthatják ki, ami a tárgyak fokozatos lehűtésére szolgál. A második és harmadik szint között kisebb nyílás van, így kevesebb meleg áramlik föl. Agricolánál egészen hasonló elrendezést találni, ő ugyan kétkamrásnak írja kemencéjét, de mégis három kamráról szól: alul a tűztérrel, azután a munkatérrel, legfölül pedig a kész edények visszahűtésére szolgáló kamrácskáról. Illusztrációján is ez az elosztás látható. Agricola üvegkemencéje körülbelül kétszer olyan nagy alapterületű, mint az olvasztókemence, s jóval magasabb is. Ez az arány figyelhető meg Biringucciónál is (4-6. ábra).

Agricola a kerek alapú üvegkemencét összekapcsolja egy harmadik kemencével, ami csak a hűtésre szolgál, s négyzetes formájú. Szintén két kamrás: alul a tűztér, felül pedig a lehűtendő edények számára: az edényeket hosszúkás tégelekbe helyezik, s ezt tolják be a kemence nyílásain. Parigininél a hűtésre használt kemence eltér ettől, nála több apró kemence van, szerkezetükről nem ír. A



6. ábra. Üvegekemence, 16. századi eleji ábrázolás. Manuscriptum: Vienna, Österreichische Nationalbibliothek Albertina. Lat. 10935. Fol. 141v. (STIAFFINI 1999, 56.)

Abb. 6 Glasofen. Ansicht, Anfang 16. Jahrhundert. Manuscriptum: Vienna, Österreichische Nationalbibliothek Albertina. Lat. 10935. Fol. 141v. (STIAFFINI 1999, 56.)

kemencék méretét tekintve Parigininél egyáltalán nem szerepelnek adatok, azt tudni csak, hogy az olvasztó- és üvegekemence jóval nagyobb a hűtőkemencékhez képest. A két nagy kemence egymáshoz való aránya sem ismert, nem tudni, hogy a Biringucciónál és Agricolánál jellemző másfél-kétszeres arány az üvegekemence javára itt is érvényes-e, egyáltalán ez az arány általánosítható-e (7–8. ábra).

ESZKÖZÖK

Az eszközökről Parigini részletes leírást ad. Az üvegműhelyek legfontosabb tartozékai az olvasztótégelyek. Az üvegekemencében használják őket az üveg újraolvasztására és megmunkálására. Az edényekhez szükséges agyag minőségére és beszerzési helyére a legtöbb értekezés tesz javaslatot, többnyire a műhelytől nem túl messze eső lelőhelyekről szerzik be. Jó minőségük alapkövetelmény, hogy a magas hőmérsékleten ne repedjenek meg könnyen, de egyébként gyorsan fogyó eszköznek számítanak. A téglákat fazekasmester készíti, aki az agyagot alaposan megdolgozza, aztán hónapokig szárítja. Első felhevítésre az olvasztókemencébe teszik. Biringuccio a következőképpen ír elkészítésükről:

[Az említett téglákat vagy edényeket a fazekasmester készíti égetésre alkalmas megfelelő agyagból, háromnegyed kar magassággal, ami kis híján egy kar, szájánál és talpánál fél kar szélességgel és két hüvelyk vastagsággal, aminek mindenhol egy-

formának kell lennie. Az árnyékban hagyják lassan-lassan jól kiszáradni. Azután 6 vagy 8 hónappal a készítésük után lehet betenni őket a kemencébe, és elkezdeni velük dolgozni.²⁷

A tégelyek méreteiről csak Biringuccio és Agricola tájékoztat. Biringucciónál az edények magassága hozzávetőleg 40–55 cm, átmérőjük szájuknál és talpuknál 28 cm, Agricolánál a magasság 58 cm körüli (2 láb), az átmérő alul-felül 30–44 cm. (1–1,5 láb). Deréktájban némileg kiszélesednek.²⁸ Az edények és a kemencék egymáshoz való arányából nyilvánvaló, hogy az olvasztókemencében semmiképpen sem használhatták őket, mert az edények méretüknél fogva nem fértek volna bele. Agricolánál szó van még hosszúkás hűtőedényekről is, erről más forrás nem ír. Az említett méretektől eltérő méretű tégelyeket is használhattak, erre ásatásokon előkerült töredékek utalnak.²⁹

Az üveggéskészítő mester további szerszámai a vasból és fából készült kézi szerszámok (9. ábra). A Parigininél felsoroltak pontos értelmezéséhez az inventáriumok és a képi ábrázolások adnak támpontot. Az üveggéskészítés eszközeiről és elnevezésükről a Velence–Murano környéki írott forrásanyag jól feldolgozott.³⁰ Az elnevezések között azonban sok az eltérés Itálián belül, Parigini eszközei esetében toszkán mesterek késő-középkori, kora-újkorai inventáriumaira támaszkodunk.³¹ A szerszámok képi ábrázolása külön táblába rendezve és alapos magyarázattal ellátva Neri–Merrettinél jelenik meg a 17. században, majd az Encyclopédie is gazdag anyagot vonultat fel.

A mester legfontosabb szerszáma az üvegfúvócső, a *canna*. A fúvócsővel emelik ki a megfelelő üvegmennyiséget az üveggemencében (*fornace*) álló tégelyekből, és a kemence előtti kőlapon (*marmo* – márvány) fújják és formálják. Gyakori az is, hogy bronzformákba teszik, és ott alakítják ki a kívánt tárgyat fújással.³² Bronzformákat Parigini is felsorol. Fúvócsőveket minden műhelyről készült ábrázoláson feltüntetnek: ezek hozzávetőleg egy méter hosszú csövek (Biringucciónál 80 cm körül), melyek a fúvórész felé megvastagodnak. A bronzformák sokfélék lehetnek: alakzatuk, eredetük vagy a készített üvegtípus szerint nevezték meg őket (halszálla-, firenzei- vagy kristályforma).³³

A *puntello* (pontozó?) tömör rudacska, aminek a végén kisebb gömb van. Ez az üvegfúvás utolsó fázisához szükséges eszköz. Az edények kialakításánál a talprész kúpszerű bemélyítésénél használják, mielőtt a fúvócsövet leválasztják róla. Kis adag üvegolvadékot vesznek a *puntello* végére, amit ráragasztanak a talpra, hogy a leválasztás után megerősítsék a leválasztás pontját. Az eszközzel a talp- vagy a szájperem díszítését, szegélyezését is végezhetik. A műhelyek gyakori kelléke, inventáriumokban is megemlítik, meglehetősen sokat tartanak belőle.³⁴

²⁷ *Li conconi sopradetti over vasi si fanno attorno da maestri figoli con tal terra benissimo concia per grandezza alti tre quatri, e in bocca e in fondo larghi mezzo braccio, e grossi due dita o pocho mancho et alti un braccio, e questi fatti equal di continua grossezza, si lassano seccare all'ombra a pocho a pocho benissimo. Di poi a sei o otto mesi che son fatti quando si voglian mettere ne la fornace per cominciare a lavorare....* BIRINGUCCIO 1977, Fol. 42v.

²⁸ AGRICOLA é.n. 576.

²⁹ Germagnana-Firenze: MENDERA 1989, 66–73. Az öntőtégelyek áttekintése főleg német és cseh területen: STEPHAN 2003, 136–162.

³⁰ Legfőképpen Zecchin munkái: ZECCHIN 1980; ZECCHIN 1987; ZECCHIN 1989.

³¹ GUIDOTTI 1983.

³² Biringuccio hosszasan leírja a tevékenységet, amit majdnem szó szerint átvész Agricola. BIRINGUCCIO 1977. Fol. 43r; AGRICOLA é.n. 580. Biringuccio a cső hosszáról is ír: *dele quali ogni operario ne tien due sottilmente fatte longhe un braccio e mezzo in circha* [amelyekből (ti. a fúvócsövekből) minden dolgozó kettőt tart, finoman vannak kidolgozva, körülbelül másfél kar hosszúságúak] BIRINGUCCIO 1977, Fol. 43r.

³³ GUIDOTTI 1983, 75.

³⁴ STIAFFINI 1999, 78; GUIDOTTI 1983, 79–80.



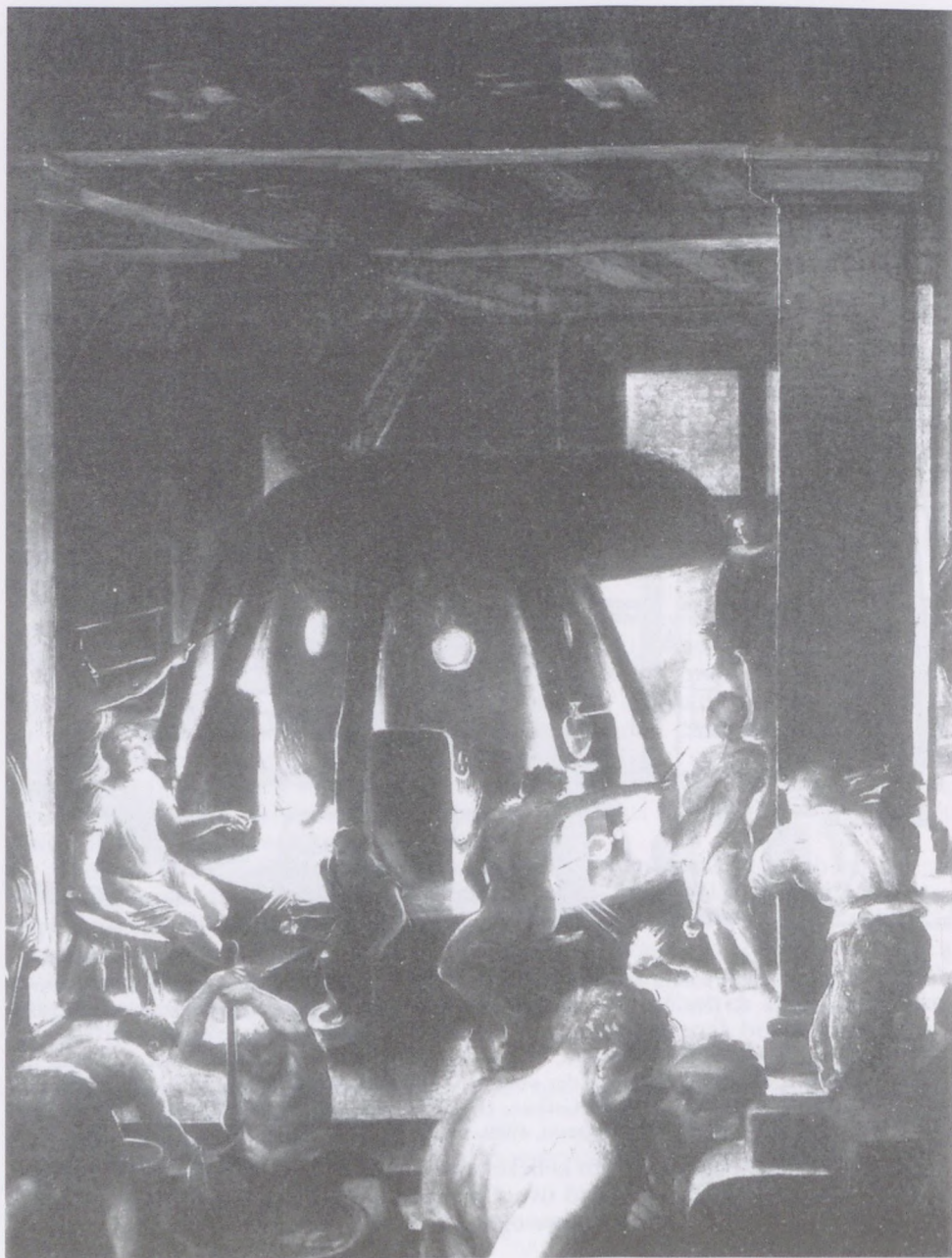
7. ábra. Üveg- és hűtökemence. AGRICOLA é.n. 575. A: A kemence bordaboltozata, B: alsó kamra szája, C: felső kamra ablaka, D: olvasztótégely, E: harmadik kemence szája, F: edények tartóhelye, G: felső kamra nyílásai, H: hosszúkás edény. (Tárgymagyarázat: STIAFFINI 1999, 58.)

Abb. 7 Glas- und Kühlofen (AGRICOLA, o. J. 575) A: Gewölbe des zweiten Ofens, B: Mund der unteren Kammer, C: Fenster der oberen Kammer, D: Schmelztiegel, E: Mund der dritten Kammer, F: Lagerplatz der Gefäße, G: Öffnungen der oberen Kammer, H: längliches Gefäß, (Sachverzeichnis: STIAFFINI, 1999. 58)

Az üvegfúvás elengedhetetlen kellékei a vágóeszközök (ollók, csipeszek), ezekkel formálják a még fúvócsövön lévő üveghólyagot, majd vágják le a kész tárgyat. A levágott felületek vagy az üvegtárgy egyéb részeinek csiszolására használhatják a *rasoiati* (borotva).

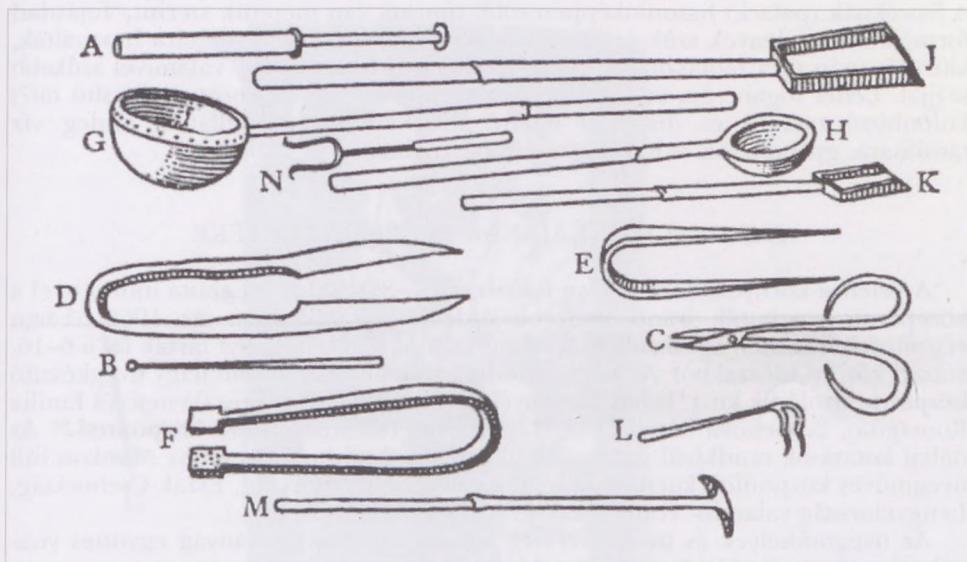
Az üvegfúvás előtti munkafázishoz szükségesek a különböző méretű lapátok, rudak, kanalak, kalapácsok, fogók. A *rattavello* (parázskihúzó gereblye?) azonosítása képi ábrázolások segítségével történik. Egy 1546. évi inventáriumban lapátok és rudak között említik (*ratavegli*) Pariginihez hasonlóan.³⁵ Parigini pon-

³⁵ GUIDOTTI 1983, 116. (n. 420)



8. ábra. Üvegműhely. Falfreskó, 1570–74 között, Giovanni Maria Butterinek tulajdonított. Firenze, Palazzo Vecchio, Studiolo Francesco I. Medici. (HEIKAMP 1986, 35.)

Abb. 8 Glaswerkstatt, Wandfresko, zwischen 1570 und 1574, Giovanni Maria Butteri zugeschrieben. Florenz, Palazzo Vecchio, Studiolo Francesco I. Medici (HEIKAMP 1986, 35.)



9. ábra. Üvegkészítésre használatos szerszámok 1699-ből. A: üvegfúvócső, B: pontozó (*pontello*), C: olló, D–E–F: csipeszek, G–H: kanalak a főtt üveg kiemelésére, J–K: Lapátok a forró edények kiemelésére, L: kampós gereblye (*riavolo*) a tégelyekben levő üveg keverésére, M: parázs-kihúzó (*rastrello*) ugyanarra a tevékenységre és az üvegmassza kihúzására, N: villa (*forca*) az üvegek átvitelére a hűtőkamencébe. (STIAFFINI 1999, 79.)

Abb. 9 Zur Glasherstellung benutzte Werkzeuge aus dem Jahre 1699. A: Glasmacherpfeife, B: Punktierer (*pontello*), C: Schere, D–E–F: Pinzetten, G–H: Kelle zum Herausschöpfen des glühenden Glases, J–K: Schaufeln zum Ausheben der heissen Gefäße, L: hakiger Rechen (*riavolo*) zum Rühren des Glases in den Tiegeln, M: Glutauszieher (*rastrello*) zu derselben Tätigkeit und zum Ausziehen der Glasmasse, N: Gabel (*forca*) zum Übertragen der Gläser in den Kühlöfen. (STIAFFINI 1999, 79.)

tosan meghatározza szerepét: az üveg kavarására és a parázs kihúzására alkalmas tárgy, pontos mai kifejezése nincs, a szó ma már nincs használatban.³⁶ Kavarássra az alapanyagok kiterítésénél és összeállításánál alkalmazható, amikor az üvegmassza az olvasztókemence munkafelületén forr össze. Az 1699. évi illusztráción szerepel egy tárgy (*rastrello* = gereblye, 9. ábra: 'M'), amivel megegyező eszköz látható Neri–Merretti egyik illusztrációján is az alábbi magyarázattal: *Rutabulum quo carbones cineresque versant et commovent*.³⁷ [Szénvonó, ami a szén és a hamu kihúzására szolgál.]

A Parigininél szereplő tárgyakról csak röviden. A legnagyobb számban előállított termék a pohár (*bicchiere*), ez az oka annak, hogy a toszcani forrásokban az üvegművesek elnevezése: pohárkészítő (*bicchieraio*). További készítmény a kancsó (*guastada*) melyet a leltárakban az ugyanolyan jelentésű *caraffa*-val cserélnek, nem tisztázva a két edénytípus közötti különbséget. A *guastada* széles hasú, hosszú nyakú edény, kiöntőcsője is lehet, talppal vagy talp nélkül egyaránt előfordul. Víz vagy bor tárolására szolgált, egyházi célokra is alkalmazhatták. Több típusa van mérete illetve űrmértéke alapján: Parigini két kisebbet említ a *mezettà* és a *terzieret*.

³⁶ 19. századi mesterséggel kapcsolatos szótárak említik utoljára egyfajta gereblyeként, hasonló funkcióval meghatározva. „*Specie di rastrello per mestare la frita*” RAMBELL 1850, 279.

³⁷ NERI–MERRETTI 1668, 449–450.

A *fiascók*nak (palack) hasonlóképpen több típusuk van méretük szerint. Tojásdad formájú szűk edények szűk és hosszú nyakkal, főképp bor tárolására használták, kiürülés után újra felhasználva. A *boccale* (serleg) hasas edény valamivel szűkebb szájjal. Lehet fogantyúja és talpa is; mérete többféle. A *rinfrascatoio* (frissítő tál?) különböző méretű és díszítésű edény, időnként talppal ellátva. Hideg víz tárolására, gyümölcsök és ital hűtésére használatos.

PARIGINI MUNKÁJÁNAK RÉGÉSZETI ÉRTÉKE

A Velence környéki Torcellóban felfedezett 7–8. századi üveghuta indította el a középkori üveghuták iránti mélyebb érdeklődést Itáliában. Az 1960–61-ben végzett feltárás után egészen a mai napig számos újabb műhelyt tártak fel a 6–16. század közötti időszakból. Az eddigi eredmények alapján három nagy üveggépzítő központ rajzolódik ki: 1. Velence környéke a Pó torkolatvidékéig (Veneto és Emilia Romagna), 2. Genova környéke és Liguria, 3. Toscana Firenze központtal.³⁸ Az itáliai kutatások rendkívül gazdag adatközléseivel párhuzamosan az Alpokon túli üvegműves központok kutatása is régóta zajlik. (Németország, Észak-Csehország, Lengyelország valamint Franciaország, Németalföld és Anglia.)

Az üvegműhelyek és üvegművesség kutatása több tudományág együttes vizsgálataira támaszkodik. Az alábbi problémakörökre bontható:

1. Topográfia, a műhelyek helyszíne, környezete. Művészeti központok.
2. Technológia: nyersanyagok (származási hely, kémiai összetevő), tüzelőanyag.
3. Kemencetípusok: olvasztó-, üveg- és hűtőhuta. Kemencék hőmérséklete.
4. Munkaeszközök: fém-, fa-, agyag- és kőeszközök.
5. A mesterek társadalmi és gazdasági helyzete. Munkaszervezet, vándormesterek.
6. Üvegáru típusa, használati célja, díszítése, művészeti értéke.
7. Az üvegáru kereskedelemben való részvétele. Megrendelők.
8. Régészeti maradványok archeometriai és egyéb természettudományos vizsgálata.

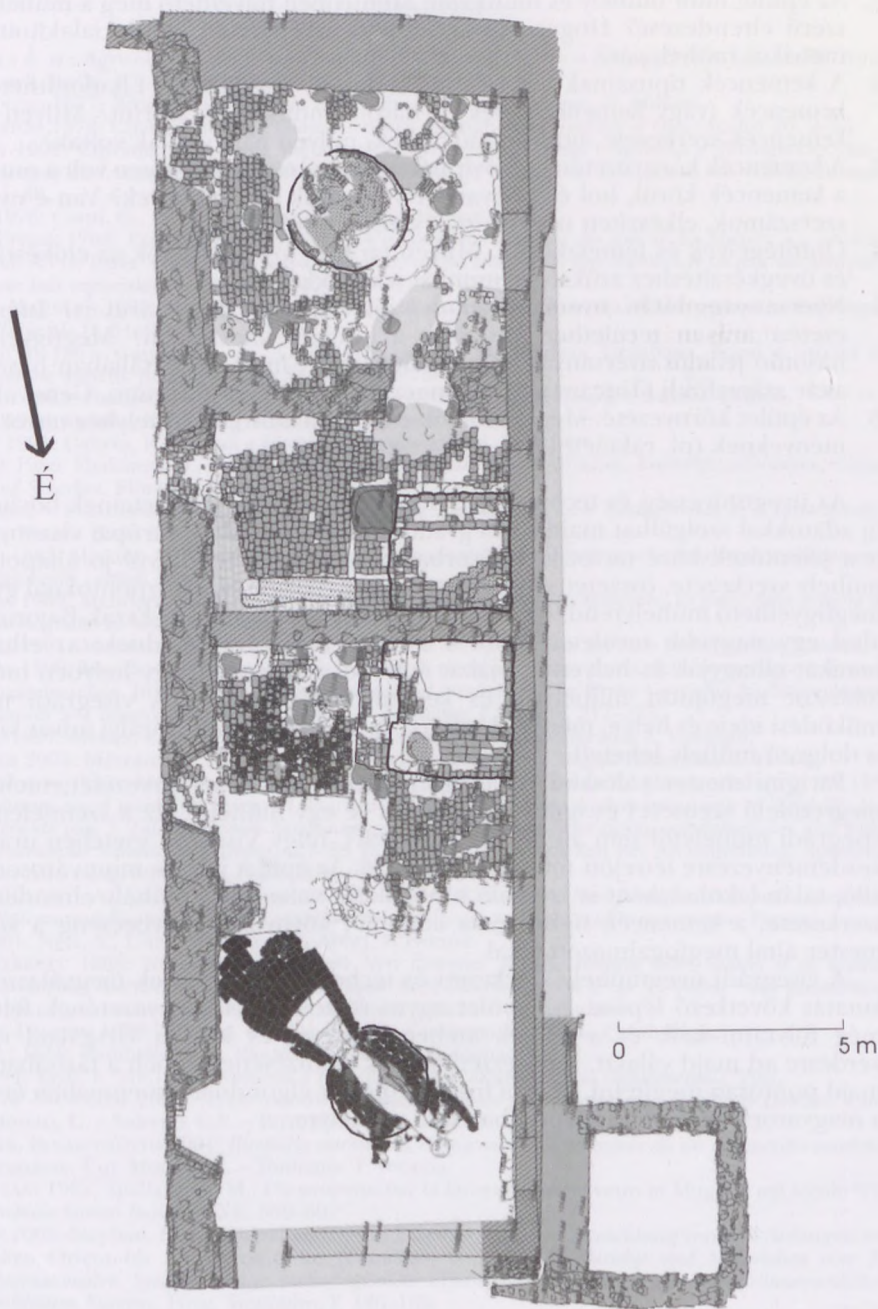
A magyarországi üvegműhelyek régészeti feltárása és üvegleleteik alapos rendszerezése mintegy három évtizede kezdődött el túlnyomórészt a budai anyagra támaszkodva. A késő-középkori üvegművességet és ásatási eredményeket legutóbb Mester Edit foglalta össze.³⁹ Az eddig feltárt műhelyek között monostori, városi, erdei üveghutákat ismerünk (pl. Páztó, Visegrád–Bene-telek, Diósjenő). A városi üvegműhelyeket gazdagítja a Visegrád Rév u. 5. sz. alatt feltárt üveghuta, melyet leletei és elsődleges archeomágneses vizsgálata a 15. század második felére, 16. század elejére kelteznek⁴⁰ (10. ábra).

Parigini mester ezzel egykorú munkája a visegrádi műhely értelmezésében jól használható. Az itt álló négy kemence, a munkaeszközök és az üveggépzítés technikájának kérdésében adhat támpontokat. Elsősorban a régészeti adatokat felhasználva – a fenti források bevonásával együtt – az alábbi kérdésekre keressük majd a választ:

³⁸ Az itáliai régészeti eredmények rövid áttekintése: MENDERA 1991. 15–20; STIAFFINI 1999. 11–15. Módszertani és technológiai kérdésekről: MENDERA 1999. 217–225.

³⁹ Budai üvegekről: GYÜRKY 1986; GYÜRKY 1991. Üveghuta ásatásokról összefoglalóan: MESTER 1997. 6–11.; Azóta Páztóról: VALTER 2002. 425–435. A 20. század elejéről is ismerünk üveghuta feltárásokat valamint az üveggépzítésről szóló elméleti összefoglalásokat. Ismertetésük szintén: MESTER 1997. 6–11.

⁴⁰ Az archeomágneses eredmények: Márton Péter szóbeli közlése (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Geofizikai Tanszék).



10. ábra. Visegrád, Rév u. 5. sz. alatt feltárt üveghuta épületének alaprajza. Részlet a teljes telek geodéziai felméréséből, kemencék kiemelve. (Györfy-Vajda ART'V Mérnöki Iroda)

Abb. 10 Grundriss des Gebäudes der unter Rév Straße 5. in Visegrád freigelegten Glashütte. Detail aus der geodätischen Vermessung des ganzen Grundstückes, Öfen hervorgehoben.

1. Az épület mint műhely és munkatér. Mennyiben figyelhető meg a műhely tervszerű elrendezése? Hogyan értelmezhető az épületen belül kialakított szimmetrikus műhelypár?
2. A kemencék típusainak vizsgálata, szerkezeti felépítésük. Elkülöníthetők-e a kemencék (vagy kemencerészek) a három munkafázis szerint? Milyen volt a kemencék szerkezete, hogyan működtek, milyen nagyságúak voltak?
3. A kemencék környezetének, bővítményeinek vizsgálata. Milyen volt a munkatér a kemencék körül, hol és hogyan helyezkedtek el a mesterek? Van-e nyoma a szerszámok, elkészített üvegek, nyersanyag tárolásának?
4. Öntőtégelyek és fémesszközök. Milyen tárgyak azonosíthatók az előkészítéshez és üveggézéshez szükséges munkaeszközökkel?
5. Nyersanyag. Helyi nyersanyagot használtak vagy importárt is? Importáru esetén milyen területhez köthetők a műhely kapcsolatai? Megfigyelhető-e hasonló jellegű nyersanyag vagy adalékanyag, mint amit Itáliában használtak akár szárazföldi (Toscana), akár tengerparti területen (Murano, Genova)?
6. Az épület környezete. Megtalálhatók-e nyomai külső, a műhelyhez tartozó építményeknek (pl. raktár)?

Az üvegművesség és technológia, a műhelyszerkezet ismereteinek bővítéséhez új adatokkal szolgálhat majd a visegrádi műhely. A műhely európai viszonylatban is a jelentősek közé tartozik, elsősorban a kemencék rendkívül jó állapota és a műhely szerkezete, összetettsége miatt. Nem az üvegműves központoknál gyakran megfigyelhető műhelyrendszer jellemzi (pl. Toscana, Spessart–Észak-Bajorország), ahol egy nagyobb területen belül a huták gyorsan cserélődnek: az elhasznált hutákat elhagyják és helyettük újakat építenek. Itt egyedi, egy helyben működő, többször megújított műhelyről és kemencékről van szó. A visegrádi műhely működési ideje és helye, mérete, kvalitása és leletei alapján a királyi udvar számára is dolgozó műhely lehetett.

Parigini mester valószínűleg megrendelésre készítette tervezetét, melyben a megrendelő szemével és igényei alapján ír le egy műhelyt. Ez a szemléletmód a visegrádi műhelytől sem áll távol, nem kizárt, hogy Visegrád esetében uralkodói kezdeményezésre létrejött műhelyről van szó. Az épület jellege mint városban álló, talán lakóhelyként is szolgáló munkahely, valamint a műhely elrendezése és szerkezete, a kemencék típusa és a kőépület környezete egybecseng a korabeli mester által megfogalmazottakkal.

A visegrádi üvegműhely szerkezeti és technikai kérdéseinek megválaszolása a kutatás következő lépése. Az épület egyes részeinek és környezetének feltárását még folytatni kell, és a leletek archeomágneses és kémiai vizsgálata is több kérdésre ad majd választ. A régészeti adatok elemzésének ebben a fázisában lehet majd pontosan megítélni, hogy a firenzei mester elgondolása mennyiben érvényes a magyarországi királyi központban álló műhelyre.

IRODALOM

- AGRICOLA é. n.: Agricola, G., *De re metallica libri XII. Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról*. Ford. szerk. Becht, R. – Molnár, L. – Gazda, I. Budapest.
- BIRINGUCCIO 1977: Biringuccio, V., *De la Pirotechnia 1540*. Cur. Carugo, A. Milano.
- CHARLESTON 1978: Charleston R. J., Glass Furnaces through Ages. *Journal of Glass Studies* 20. 9–33.
- CIPRIANI 1995: Cipriani, C., „De re metallica” e „De la pirotechnia”. Agricola e Biringuccio. *Atti e Memorie Dell’Accademia Toscana di Scienze e Lettere. La Colombaria*. LX, (num. ser. XLVI), Firenze. 11–30.
- CONTI 1976: Conti, G., *Li tre libri dell’arte del vasaio*. Firenze.
- ENCICLOPÉDIE 1768: *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers, s.v. verrerie*. Vol. XVII, Paris. 1768. et *Recueil de planches, sur les sciences les arts libéraux et les arts mécaniques, avec leur explication*, vol. X, Paris, 1772.
- FOSSATI-MANNONI 1975: Fossati, S. – Mannoni, T., Lo scavo della vetreria di Monte Lecco. *Archeologia Medievale* II, 31–97.
- GASPARETTO 1967: Gasparetto, A., A proposito dell’officina vetraria Torcellana. Forni e sistemi di fusione antichi. *Journal of Glass Studies* 9. 50–75.
- GUIDOTTI 1983: Guidotti, G. C., *Tre inventari di bicchieri toscani fra Cinque e Seicento*. Firenze.
- GYÜRKY 1986: Gyürky, K., *Az üveg. Katalógus*. Budapest.
- GYÜRKY 1991: Gyürky, K., *Üvegek a középkori Magyarországon*. Budapest.
- HEIKAMP 1986: Heikamp, D., *Studien zur Mediceischen Glaskunst. Archivalien, Entwurfszeichnungen, Gläser und Scherben*. Florenz.
- LECIEJEWICZ – TABACZYNSKA – TABACZYNSKI 1961–1962: Leciejewicz, L. – Tabaczynska, E. – Tabaczynski, S., *Torcello. Scavi 1961–1962*. Roma.
- MARTINI 1883: Martini, A., *Manuale di metrologia ossia misure, pesi e monete in uso attualmente e anticamente presso tutti i popoli*. Torino.
- MENDERA 1989: Mendera, M., *La produzione di vetro nella Toscana bassomedievale. Lo scavo della vetreria di Germagnana in Valdelsa*. Firenze.
- MENDERA 1991: Mendera, M. (cur.), *Archeologia e storia della produzione del vetro preindustriale*. Firenze.
- MENDERA 1999: Mendera, M., Metodologie e linee di ricerca per una storia della tecnologia del vetro preindustriale. In: *Il vetro in Italia meridionale ed insulare. Atti del Primo Convegno Multidisciplinare*. Napoli 5–7 marzo 1998. Ed. Piccioli, C. – Sogliano, F. Napoli. 217–225.
- MESTER. 1997: Mester, E., *Középkori üvegek*. Visegrád Régészeti Monográfiái 2. Visegrád.
- MÉSZÁROS 2005: Mészáros, O., Visegrád XV. századi üvegműhelye. *Magyar Múzeumok* 3. 41–44.
- MÉSZÁROS megj. alatt: Mészáros, O., Archaeological remains of the medieval glass workshop in the 15th century royal residence Visegrád, Hungary. Report on the excavation campaign of 2004–05. In: *Berichte vom 3. Internationalen Symposium zur archäologischen Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Glashütten Europas*. (21–23 Juli 2006, Heigenbrücken bei Aschaffenburg, Spessart, Bayern.) Hrsg. Steppuhn, P. Előreláthatólag 2007.
- NERI 1612: Neri, A., *L’Arte Vetraria distinta in libri sette del R.P. Antonio Neri fiorentino. Nel quali si scoprono effetti maravigliosi et s’insegnano segreti bellissimi del vetro nel fuoco et altre cose curiose*. Firenze.
- NERI 2001: Neri, A., *L’Arte vetraria*. Cur. Abbri, F. Firenze.
- NERI-MERRETT 1668: Neri-Merrett, Antonio Neri florentini de Arte Vetraria Libri Septem et in eosdem Christophori Merretti Med. D. et Societ. Regiae Socii Observationes et notae. In quibus omne gemmarum artificialium, encaustorum et lacarum artificium explicatur. Amstelodami.
- NEWTON-DAVISON 1989: Newton, R. – Davison, S., *Conservation of Glass*. Cambridge.
- RAMBELL 1850: Rambelli, G. F., *Vocabolario domestico*. Bologna.
- REDI 1994: Redi, F. (cur.), *L’arte vetraria a Pisa. Dallo scavo di una vetreria rinascimentale*. Pisa.
- RIC. VETR. MURANESI 2004: *Ricette vetrarie muranesi. Gasparo Brunoro e il manoscritto di Danzica*. Cur. Moretti, C. – Salerno, C.S. – Ferroni, S.T. Firenze.
- RIC. VETR. RINASCIMENTO 2001: *Ricettario vetrario del Rinascimento. Trascrizione da un manoscritto anonimo veneziano*. Cur. Moretti, C. – Toninato, T. Venezia.
- SPALLANZANI 1982: Spallanzani, M., Un progetto per la lavorazione del vetro in Mugello nel secolo XV. *Archivio Storico Italiano* CXL, 569–602.
- STEPHAN 2003: Stephan, H. G., Glasmelzgefäße. Grundzüge der Entwicklung von den Anfängen im Alten Orient bis zur Neuzeit. In: *Glashütten im Gespräch. Berichte und Materialien vom 2. Internationalen Symposium zur archäologischen Erforschung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Glashütten Europas*. Hrsg. Steppuhn, P. 136–162.
- STIAFFINI 1999: Stiaffini, D., *Il vetro nel medioevo. Tecniche, strutture, manufatti*. Roma.
- TADDEI 1954: Taddei, G., *L’arte del vetro in Firenze e nel suo dominio*. Firenze.
- THEOPHILUS PRESBYTER 1986: Theophilus presbyter, *A különféle művészégekről*. Budapest.
- VALTER 2002: Valter, I., Adatok a pázsztói monostor gazdasági életéhez. In: *Historia est... (Írások Kovács Béla köszöntésére)*. Szerk. Csifáry, G. Eger. 425–435.

- ZECCHIN 1980: Zecchin, L., Materie prime e mezzi d'opera dei vetrai nei documenti veneziani dal 1233 al 1347. *Rivista della Stazione Sperimentale del Vetro* X, 171–176.
- ZECCHIN 1987: Zecchin, L., Vetro e vetrai di Murano. *Studi sulla storia del vetro*, I. Venezia.
- ZECCHIN 1989: Zecchin, L., Vetro e vetrai di Murano. *Studi sulla storia del vetro*, II. Venezia.
- ZINGARELLI, N./CD ROM 2004: *Vocabolario della lingua italiana*. CD-ROM. Trento.

EINE TOSKANISCHE GLASWERKSTATT AUS DEM 15. JAHRHUNDERT

Das um 1481 entstandene Werk des Florentiner Meisters Guasparre di Simone Parigini stellt den Entwurf und den Betrieb einer Glaswerkstatt dar. Seine Beschreibung legt nicht die Technik der Glasherstellung, sondern den Aufbau der Werkstatt, die von den Meistern benutzten Werkzeuge, Rohstoffe und deren Kosten dar. Es ist eine einmalige Quelle, ist wegen der Originalität und der realen Darstellung für die Interpretation und Rekonstruktion der freigelegten Glashütten sehr gut verwendbar. Der Originaltext der im Archiv von Florenz aufbewahrten Quelle wird jetzt zusammen mit der ungarischen Übersetzung und mit ihrer Interpretation in erster Linie in archäologischer Sicht publiziert.

Der Autor verfasste den Entwurf für die in von Florenz nördlich liegenden Mugello zu gründenden Glashütte wahrscheinlich im Auftrag. Im ersten Teil seiner Arbeit wird das für eine Glashütte geeignete Gebäude mit seiner Einrichtung, mit den Öfen und den notwendigen Werkzeugen ausführlich dargelegt. Danach berichtet der Verfasser über die Kosten der Werkstatt und der Rohstoffe und über die Arbeit der Meister, den Wert der Produkte und über das Verhältnis der Einkünfte.

Aus dem späten Mittelalter und der Neuzeit sind mehrere technischen Abhandlungen erhalten geblieben, die zwei wichtigsten davon sind die Arbeit von Biringuccio aus Siena (*De la pirotechnia*, 1540) und das im größten Teil darauf beruhende, aber viel ausführlichere Werk von Georgius Agricola (*De re metallica*, 1556). Beide widmen der Glasherstellung je einen Kapitel. Beide Werke fallen vom Pariginis Entwurf zeitlich nicht weit. Wir vergleichen Pariginis Werk in erster Linie mit diesen zwei Arbeiten, in bestimmten Fragen aber auch mit weiteren Quellen, zum Beispiel mit Inventaren vom Ende des Mittelalters oder mit dem Werk des Glaskünstlers Antonio Neri vom Ende des 17. Jahrhunderts (*L'arte vetraria*), und mit verschiedenen Darstellungen. Die Technik der traditionellen Glasherstellung veränderte sich bis zur industriellen Revolution wesentlich nicht, so können die hier erwähnten Schriften, obwohl sie später entstanden sind, die Übersicht des toskanischen Meisters in mehreren Fragen ergänzen. Wir werden uns mit den Öfen und den Werkzeugen gründlicher beschäftigen, für die sind nämlich die regionalen Eigenheiten weniger typisch, als für die Rohstoffe und die angefertigten Gegenstände, und die sind auch bei der Deutung der archäologischen Funde besser zu benutzen.

Die zwei wichtigsten Öfen der Werkstatt sind der Schmelz- und der Glasofen (*calcare, fornace*), beide sind getrennt aufgebaute Öfen von großem Maß. Der Schmelzofen hat einen runden oder quadratischen Grundriss, wo die Feuerkammer und die Arbeitsfläche voneinander getrennt sind. Auf der letzteren ausgebreitet werden die Grundstoffe zusammengeschmolzen. Der Glasofen ist der größte unter den Werkstätten, hier wird die Glasmasse in großen Tontiegeln wieder aufgekocht, die später auf Glasmacherpfefie gehoben von den Meistern bearbeitet wird. Der Ofen hat mehrere Kammern, die sich ineinander öffnen. Der dritte, der Kühl-ofen kann so groß sein, wie der Glasofen, oder er kann aus mehreren kleineren Öfen bestehen.

Das wichtigste Arbeitszeug ist der Tontiegel, der mit großer Sorgfalt angefertigt wird, damit er später bei der großen Hitze der Glashütten keinen Sprung bekommt. Es werden von Parigini Metallwerkzeuge, wie die Glasmacherpfefie, Rührstangen, Schaufeln, Zangen, Scheren, Hammer und Ambosse, sowie die größeren Holzzeuge aufgezählt.

Unter den Glaswerkstätten in Ungarn spielt die neulich, in den Jahren 2004–05 in Visegrád, in der Rév Strasse 5. freigelegte Glaswerkstatt eine bedeutende Rolle. Diese Freilegung war der Grund für die Idee, Pariginis Werk herauszugeben: Die am Ende des 15. Jahrhunderts funktionierende Werkstatt ist mit der Beschreibung des toskanischen Meisters gleichen Alters, und steht damit in mehreren Punkten im Einklang. Bei der Interpretation der Konstruktion der Werkstatt, der Öfen und der freigelegten Metallwerkzeuge ist die Arbeit von Parigini sehr gut verwendbar.

Für die Visegráder Werkstatt ist die bei den Glaswerkzentren übliche Tradition nicht typisch, indem die Hütten innerhalb eines größeren Gebietes schnell gewechselt werden: die „verbrauchten“ Hütten werden verlassen, und neue werden gebaut. Im Falle von Visegrád geht es um eine einmalige, an einem Ort funktionierende, öfters erneuerte Werkstatt und Öfen. Das als Werkstatt funktionierende Gebäude wurde im Zentrum der mittelalterlichen Stadt aus Stein gebaut. Aufgrund seiner Größe und Stelle konnten die Meister in dem Gebäude oder in dessen unmittelbarer Umgebung gewohnt haben. Die Datierung, die Lage der Werkstatt, sowie ihre Größe, Qualität und Funde sprechen dafür, dass sie auch für den königlichen Hof Produkte herstellte.

Meister Parigini fertigte seinen Entwurf, in dem er eine Werkstatt mit den Augen und aufgrund der Ansprüche des Bestellers beschreibt, wahrscheinlich im Auftrag an. Diese Anschauungsweise steht auch von der Visegráder Werkstatt nicht weit, und man kann nicht ausschließen, dass es im Falle von Visegrád um eine Werkstatt geht, die aus königlicher Initiative zustande kam. Der Charakter des Gebäudes als innerhalb der Stadt stehende, vielleicht auch als Wohngebäude dienende Werkstatt, sowie die Einteilung und die Struktur der Werkstatt, der Typ der Öfen und die Umgebung der Werkstatt klingen mit den von dem zeitgenössischen Meister formulierten Aussagen zusammen.

Der nächste Schritt der Forschung ist die Antwort auf die strukturellen und technischen Fragen der Visegráder Glaswerkstatt. Die Freilegung der einzelnen Teile und der Umgebung des Gebäudes muss noch fortgesetzt werden, und die archäometrische und chemische Untersuchung der Funde wird auch mehrere Fragen beantworten. In der Phase der Analyse der archäologischen Daten kann genau beurteilt werden, inwieweit die Konzeption des Florentiner Meisters für die im königlichen Zentrum Ungarns gestandene Werkstatt gilt.

Orsolya Mészáros

Übersetzung: Judit Bokor

KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSMARADVÁNYOK, 18. SZÁZADI PLÉBÁNIATEMPLOM ÉS TEMETŐRÉSZLET A VISEGRÁDI RÉV UTCÁBÓL

BUZÁS Gergely – GRÓF Péter – GRÓH Dániel – KOVÁTS István

Visegrád városának középkori lakóházai közül mindössze egyetlen épület maradt mindmáig használatban. Ez az Áprily Lajos Alapfokú és Művészeti Iskola épülete, amely a 18. században egy ideig templomként is szolgált. Az elmúlt évtizedek régészeti kutatásai és megfigyelései – kiegészülve történeti és térképes adatokkal – számos ponton finomították ismereteinket e változatos históriájú épület történetéről.

A lelőhely Visegrád központi, sűrűn lakott belterületén, a Rév utca 2. szám alatt húzódik. A visegrádi Mátyás Király Múzeum régészei a telken és szűkebb környezetében 1955 és 2006 között számos alkalommal végeztek leletmentéseket, régészeti megfigyeléseket és magában az épületben falkutatást. E munkák minden esetben útépitéshez, csatornázáshoz, épületbővítéshez és -felújításhoz kapcsolódtak. E tények jelentősen megszabták mind az ásatások módszerét, mind a feltárható területek nagyságát.

1. KORÁBBI, A LELŐHELYHEZ KÖTŐDŐ KUTATÁSOK

1955 októberében Héjj Miklós vezetésével az iskolaudvaron az utcára merőlegesen (észak-dél irányú) kutatóárkot húztak, ahol 90–150 cm mélységben késő középkori kerámiával keletkezett téglás-köves omladékréteg került elő. Az árok déli végében a 18. századra datált női sírt találtak a kézfejre tekert rózsafüzérrel. Az árok metszetében 18–19. századi téglá emésztőgödör és árnyékszék falát is megfigyelték.¹

Az iskola épületének 1957-ben történt átalakításakor az udvaron lefolytatott leletmentés alkalmával őskori telepnyomokat, 14–15. századi épületek nyomait és 18. századi templomkörüli temető részleteit tárta fel Héjj Miklós. Megfigyelése szerint az objektumok nagyobb része az iskolaépület és a közút alá nyúlik.² Az iskolaépület nyugati oldalán elbontott 18. századi épületrész falaiból három darab nagyobb méretű középkori építészeti faragvány került elő.³

1959–1960-ban az iskolaépület bővítésének munkálatai kapcsán, épületalapozáskor a 18. századi temetőhöz tartozó két ezüstpártás sír került elő.⁴

1964 márciusában a Rév utca teljes burkolatfelújítási munkálatai kapcsán Héjj Miklós több megfigyelést is végzett. A régi iskolaépület nyugati sarkánál 120 cm vastag, középkori, jó megtartású, a déli oldalán vakolatnyomos falat vágtak át. (E falat az új iskolaépület építéskor lefolytatott 1959. évi leletmentéskor már észlelték és rögzítették.) Az emeletes (rég) iskolaépület keleti sarkainak vonalában 80 cm vastag falat vágtak át; az új iskola előtt a nyugati saroknál és a 2. és 3. ablak között szintén 80 cm vastag, észak-déli irányú falak kerültek elő. E területen 150

¹ A Mátyás Király Múzeum Adattára ltsz. 1955. 94. (a továbbiakban MKM Adattár).

² Régészeti Füzetek 10. Az 1957. év régészeti kutatásai. Budapest, 1958. 78.

³ MKM Adattár, ltsz. 1957.2.1.

⁴ Régészeti Füzetek 14. Az 1960. év régészeti kutatásai. Budapest, 1960. 54.

cm mélységig kevert rétegeket figyeltek meg, több égett agyagos csíkkal. Az iskolaépület nyugati sarkától keleti irányba, egészen a mai katolikus plébániatemplomig a területbe beásott 18. századi temető került elő. A sírok rögzítését, feltárását az útépités sürgőssége miatt nem végezték el.⁵

1981 decemberében a régi iskolaépület és a bejárati kapu előtti útszakasz csatornázási munkálatainál Szőke Mátyás vastag, habarcsos kőfelületeket (falak) figyelt meg, 130–195 cm mélyen. 1982 márciusában a régi iskolaépület előtt a csatornaárokban 40–190 cm között sárga agyagréteget, paticsos felületet, két észak-déli tájolású, átlag 90 cm vastagságú középkori falmaradványt, illetve ezek fölött sötétszürke rétegben kelet-nyugati tájolású fakoporsós sírokat rögzített. A sírokat a középkori szintekbe ásták. A megfigyelt objektumokról felmérési rajz készült.⁶

1984-ben az iskolaudvaron folytattunk kutatásokat: a régi iskolaépület észak-keleti sarkánál végzett falkutatás megerősítette, hogy e helyütt a 14–15. században lakóház állt. Az iskolától északra húzódó terület ásatásából 2,5–2 m mélyről őskori cseréptöredékek bukkantak elő; az ún. csónakház mellett egy 14–15. századi kőből falazott, gazdag leletanyagot tartalmazó kút is előkerült. Előkerült továbbá néhány 18. századi koporsós temetkezés is.⁷

1999-ben falkutatást végeztünk az iskola régi épületén, valamint ásatást a földszint két déli szobájában és a keleti homlokzat előtt. Az iskola felújítása tette lehetővé a munka elvégzését. Megállapítottuk, hogy a jelenlegi épület mintegy kétharmad része néhol teljes magasságban középkori, déli zárófalát a 18. században bontották el. Az iskola déli szobájában egy dél felé húzódó középkori ház északi falának részletét tártuk fel. Előkerültek az épület 18. századi korszakából származó építészeti elemek is.⁸

2000-ben a középkori kút környékén folyt ásatás a korábbi eredmények hitelesítése és kiegészítése céljából. Az iskolaépület és a tornacsarnok közötti területen állt két épület (lőterem, csónakház) lebontása tette lehetővé a munkálatokat. Ezek során kibontottuk az 1984-ben részben feltárt kút déli ívét, valamint megvizsgáltuk az iskolaépület északnyugati sarkának alapozását is. Dokumentáltuk a kút környékén korábban is megfigyelt habarcsos járósíntet. Az iskola alapozásában a barokk köpenyfal alatt középkori kőfal nyomait találtuk meg.⁹

2005 júliusában az iskolaudvar bejárati szakaszának burkolatfelújítása tette lehetővé a leletmentést az érintett területen. A régi és az új iskolaépület, valamint délről a Rév utca által határolt terület teljes szelvényes feltárása során egy, az iskolaépület helyén állt középkori épület mellett álló másik épület részletei és a középkori szintekbe ásott 18. századi temető 33 sírja került elő. Az épület járda, illetve úttest alá húzódó egyes részleteit már Szőke Mátyás megfigyelte 1981–1982-ben az iskola előtt folyó csatornázási munkák során.

2. AZ ISKOLA ÉPÜLETÉNEK KÖZÉPKORI ELŐZMÉNYE

Az iskola épületének falkutatására és belsejének részleges régészeti kutatására 1999 júliusában nyílt alkalom egy felújítási munkának köszönhetően. A kutatást Buzás Gergely, Szőke Mátyás, Bodó Balázs régészek és Bozóki Lajos művészettörténész (KÖH) végezte.

⁵ MKM Adattár, ltsz. 1964.30., 1964.31., 1964.34.

⁶ A rajzokat Szőke Mátyás múzeumigazgató bocsátotta a rendelkezésünkre, segítségét itt is szeretnénk megköszönni.

⁷ Régészeti Füzetek. Az 1984. év régészeti kutatásai, Budapest, 1985. 129.

⁸ Régészeti kutatások Magyarországon, 1999. Budapest, 2002. 263–264.

⁹ Régészeti kutatások Magyarországon, 2000. Budapest, 2003. 232.

Bitóc I–II.

Bitóc II. (Bitóc nyugat, korábbi jelöléssel Diós II.) a Diós-torok délkeleti peremén, Dióssal teljesen azonos orográfiai-sztratigráfiai helyzetben. A réncsordákat a hegyeiből a folyó gázlóihoz vezető völgy két oldala ideális az ideiglenes vadásztáborok helye számára.

Bánom I–II.

A lelőhely megtalálása az erősen mészmicéliumos, világos, homokos lösz kiékelődésének köszönhető. Az eredetileg is lejtős felszín azóta folyamatosan erodálódik, átrendeződik, a természetes folyamatokra még rásegít az intenzív talajművelés. A völgyek felé erőteljesebb a lepusztulás.

A humusz 15–20 cm mélyen erősen bolygatott, éles határral elválik az alatta lévő lösztől, amit helyenként felhúz az eke a humuszba.

25–30 cm-re a felszíntől, de már tiszta löszben találtuk meg a felső kultúrréteget. A 65–70 cm mélyen jelentkező szórványos alsó kultúrréteg alatt tiszta löszben leletmentes ásonyomot mélyítettünk.

Öregek dűlő

Az 1954-ben a régészeti ásatás hagyományos módszerein és eredményein túl az összehasonlító üledékvizsgálatok mintavétele céljából 6,4 méterig mélyítették egy szelvényt. A 3,4 méterig egységes agyagos (?) lösz csak a kultúrréteg bontja meg (GÁBORI-GÁBORI 1957, Fig. 2. 75. p.). A Duna-kanyar bal parti löszfalaiban, telepében egységesen kimutatható ez a vályogzóna, aminek csak a kronológiai besorolása változik időnként, amely a település időrendi helyzetét nem befolyásolja.

A kissé sematikus profilrajzon 1,5 méteren jelentkezik a kultúrréteg, s 2,5 métertől mintegy három méter vastag agyagot jeleznek, a többi homogén lösz.¹⁷

A KULTÚRRÉTEG, TELEPÜLÉSI JELENSÉGEK

A paleolit lelőhelyek zöme – így a pilismarótiak is – ún. általános funkciójú telep. Az „általános funkció” azokat a szabatosan nehezen meghatározható, mindennapos életvitellel kapcsolatos tevékenységeket foglalja össze, amelyeknek egyes fázisai igazolhatók az előkerült leletanyaggal.

Ezek a kis szatellittelepek a nagy folyók gázlójánál topográfiai adottságaikból, kiterjedésükből és leletsűrűségükből következően rövid ideig lakott vadásztanyák lehettek. A csontmaradványok azonban nem érik el egy nagyvadászat húsmennyiségének feldolgozása után várható mennyiséget, csak néhány napos tartózkodás konyhahulladéka lehet. Az ún. „téli – vagy állandó – szállások” hiányára egyelőre nincs magyarázat.¹⁸

A rén, mint faunaelem túlsúlya mellett az agancsok ritkasága vagy hiánya azt jelentheti, hogy azokat valamilyen speciális céllal, akár mint nyersanyagot, ezekről a vadásztanyákról valószínűleg tovább szállították. Bitóc I. telepen ezt nem tartották szükségesnek: az elfogyasztott rénszarvasok agancsa ott maradt a telep peremén. Eszközöket is készítettek-javítottak, s a településeken előkerült egzotikus tárgyak, az okker, ékszerszigák, borostyán jelenléte sem feltétlenül indokolt egy pár napig használt vadásztanyán.

¹⁷ GÁBORI-GÁBORI 1957, Fig. 2, Fig. 21. A kalciumkarbonát- és humusztartalom, valamint a higroszkóposság grafikonja érzékenyebb profilrajzot is megengedett volna.

¹⁸ SOFFER 1985, 417–432, a közép-országi síkság telepének elemzésekor hosszan sorolja a „simple” és a „residential/complex base camp” közötti különbségeket. Feltételeinek a mai Magyarország területén egyetlen lelőhely sem felel meg.



4. ábra. Pilismarót-Pálrét, kultúrréteg részlete
Fig. 4. Pilismarót-Pálrét, details of the cultural layer

A kultúrréteg általános tapasztalat szerint 15–20 cm vastag, több bontási szintre osztható. Ez azonban nem jelent belső sztratigráfiát, csak ásatástechnikai szint. A leletek, elsősorban a kövek sok esetben nem vízszintesen fekszenek, ami a telep életében laza, növényzettel csak gyéren fedett felszínt feltételez. Általában magát a kultúrréteget közvetlenül érintő pleisztocén kori intenzív talajmozgás nyomát nem találtuk.

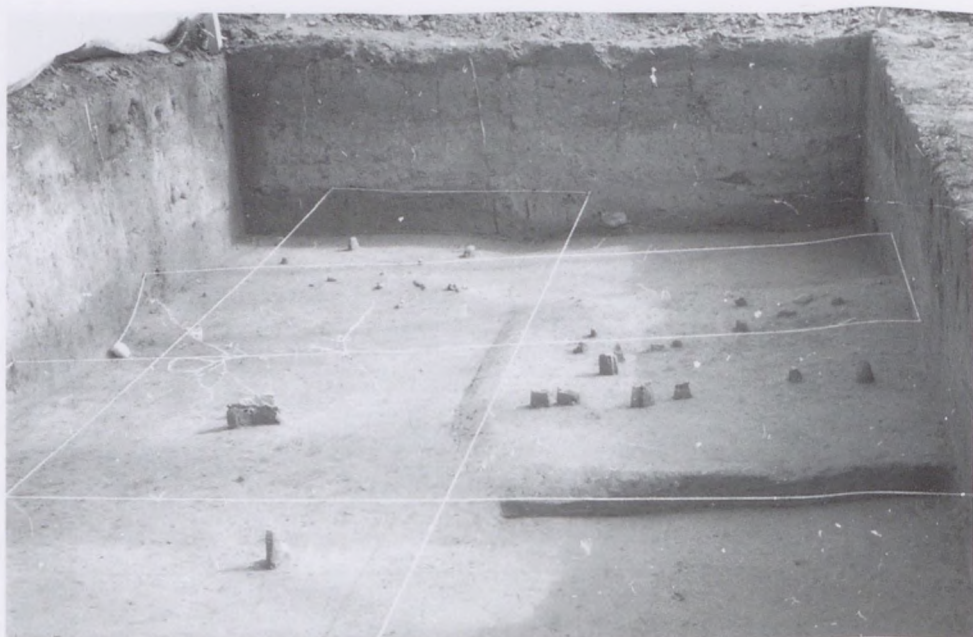
Basaharc-tető

Az enyhén hullámos, Pálrét felé erősen lejtő, mezőgazdaságilag művelt területen öt 10 méter hosszú kutatóárkot nyitottunk. A humuszban őskori cserepet, csiszolt vésőt és szórványosan kovaeszközöket találtunk. A löszbe leérve az árkok részben üresek, részben néhány szórványszilánk jelzi a pleisztocén szintet. Hagyományos kultúrréteget nem találtunk.

Pálrét

30 négyzetméter volt a teljes települési folt (4. ábra). A körötte biztosítékként húzott szelvényekben 130–140 cm mélyre mentünk. Ezek gyakorlatilag üresek voltak. Pálrét a jól körülhatárolható települési foltok közé tartozik, ami a Pilismarót környéki lelőhelyeken egyedi. Ugyanis bármilyen céllal, néhány tíz méterre a paleolit település központi magjától az adott teraszszakaszon kutatóárkot húzunk, csont- vagy kovaszilánk rendszerint előkerül a kultúrréteg mélységében. A kultúrréteg elég mélyen jelentkezett: az eredeti terepfelszín alakulásától függően a jelenlegi felszín alatt 80–120–140 cm mélyen.

A települési folt keleti peremén egy szelvényt nyitottunk, amelyben a talajmintavétel fúrómagjában talált csont helyzetét próbáltuk meg tisztázni. A



5. ábra. Pilismarót-Diós, kultúrréteg részlete

Fig. 5. Pilismarót-Diós, details of the cultural layer

szelvényben 250 cm-ig nem találtuk meg az alsó kultúrréteget. Gyenge, rossz megtartású csontok, Diósnál kevesebb régészeti leletanyag. Hamus foltok, égett lösz, égett csonttörmelék, szétszóródott, elkent faszén szemcsék jelezték a tűzhelyeket, gyűjthető mennyiségű faszén nincs. Mintegy 10 cm vastagságban három bontási szintben bontottunk.

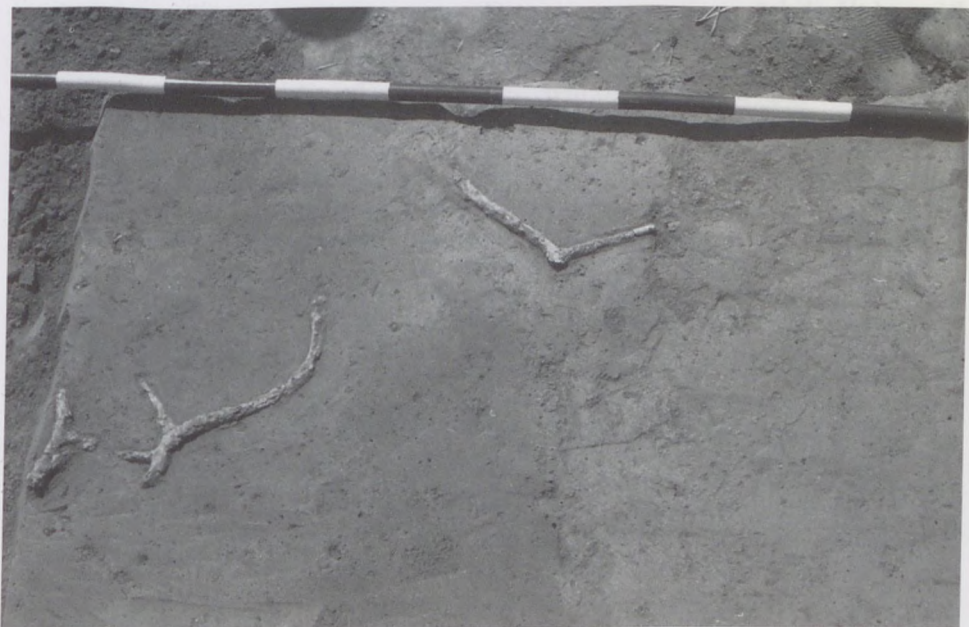
Tetves-tető

Összesen 90 négyzetméter kultúrréteget tártunk itt fel. A tetőn három szezonban folytattunk ásásokat, több helyen nyitottunk kutatóárkokat a plató három szélén: északnyugaton és északkeleten 1-1, nyugaton négy 1×10 méteres kutatóárkot. A „Tetves közép” jelölésű ásatási felszín a plató ovális, mintegy fél méterre kiemelkedő tetejének déli pereme.

A Tetves-tetőn tapasztaltak vezettek bennünket – jobb híján, ideiglenesen – a „szórt település” terminus technicus bevezetéséhez. A 110–120 cm mélységben jelentkező kultúrrétegben minden árokban, minden szelvényben volt legalább 1-2 régészeti lelet, éppen csak a települési szint hitelességének bizonyítására, ám a hagyományos, klasszikus települési foltot nem találtuk meg. Néhány árokban nyomokban megvolt a felső kultúrréteg.

A leletek szórványos előkerülése ellenére a szelvényekben minden volt, ami a települési felszínre jellemző: hamus, égett folt faszén nélkül, okkerszemcsék, kisebb-nagyobb, rossz megtartású, erősen bekérgezett állatcsonttöredék. Kevés eszköz mellett sok a szilánk és a pár milliméteres gyártási hulladék. A „közép” települési folt 5. árkában kis műhelyleletnek minősíthető, gyártási hulladék-koncentráció került elő. A faunában ritka ragadozó is jelen van.

115 cm mélyen 35–40 cm átmérőjű szenes-hamús folt határozatlan körvonallal, környezeténél lazább kitöltéssel jelentkezett. A következő bontási szintben,



6. ábra. Pilismarót-Bitóc, rénagancsok a kultúrrétegben

Fig. 6. Pilismarót-Bitóc, reindeer antlers in the cultural layer

10 cm-rel mélyebben a kormos elszíneződés közel két négyzetméterre terjed ki, majd 160 cm körüli mélységben eltűnik. A gödör vagy mélyedés (cölöplyuknak semmiképpen nem nevezhető, mert egyrészt nagy, másrészt nincs éles pereme, határozott alakja) a településszint alá mélyült, a leletek nem a szokásos helyzetben, hanem a hamus folt közepe felé ferdén feküdtek. A mesterséges mélyedés funkciója egyelőre nem tisztázható.

Diós

1980-ban és 1981-ben összesen 70 négyzetméter összefüggő települési felszínt tártunk fel, továbbá három 10 méteres kutatóárkot nyitottunk amiben mindössze mintegy 3 négyzetméternyi települési felszínt bontottunk ki (5. ábra).

A kultúrréteg csaknem vízszintes, a Diós-torok bevágódása valószínűleg a holocénban gyorsult fel. A völgykezdemény azonban a telep idején is létezett, hiszen két partján három települési foltot tártunk fel egymással szemben.

Bitóc I-II.

Bitóc I-en 1989–1990-ben összesen 122 négyzetmétert, Bitóc II-ön (Diós II.) 1987–1988–1989-ben összesen 130 négyzetmétert tártunk fel.

Több szelvényben az első ásónyom alján, közvetlenül a humusz és a lösz határán, 25–30 cm mélységben szántással kissé megbolygatott, szórványos, gyér, de felső kultúrréteget észleltünk. A hagyományos fő kultúrréteg 70–80 cm mélységben jelentkezett, a leletanyagot 30–40 cm vastag szintben találtunk.

Bitóc I. azzal hívja fel magára a figyelmet, hogy a Pilismarót környéki telepek közül szokatlanul gazdag faunisztikai leletekben. Több ép vagy csak kevésse hiányos rénagancsot találtunk (6. ábra).

Bánom I-II. (Kelet)

Homola István korábbi terepbejárási tapasztalatai alapján két helyszínt jelölünk ki: Bánom és Bánom-kelet. A fő telephely Bánom, ahol pár cm-rel a humusz alatt, de már tiszta löszben a mintegy 40 négyzetméteres szelvényben szabályos és viszonylag gazdag települési felszínt bontottunk ki. Az eddig megismert pilismaróti telepek közül itt volt a legkevésbé bolygatott a felső kultúrréteg. A határozott, összefüggő települési szint megmaradása viszonylag védett topográfiai helyzetével (távolabb van a terasz peremétől, kevésbé van kitéve a természetes és mesterséges pusztulásnak) és a csekély reliefenergiának köszönhetően nyugodt üledék-képződéssel magyarázható.

A kultúrréteg világos, homokos löszben van, benne kevés löszbaba. A csontok nagyon rossz megtartásúak, sötétszürkék, márványosan fosszilizálódtak, szilánkosan-szálkásan szétesnek. A kövekre is vastag mészkéreg rakódott: nagyon nagy a lösz karbonáttartalma. A leleteket nem kíséri semmi, a településen megszokott jelenség (pl. tűzhely, okker, stb.).

65–70 cm mélyen találtuk meg az alsó kultúrréteget. A Bánomban az egymástól 30–40 cm steril lösszel elválasztott két kultúrréteg leletanyagának nyersanyagválasztéka azonos (kárpáti radiolarit, hegyi kristály!), tipológiai azonosság vagy eltérés a gyér leletanyagból nem állapítható meg. A Bánom-kelet lelőhelyen felszíni leletek alapján nyitottunk összesen 50 négyzetméternyi kutatóárkot. Az árkonként 1–2 kovaszilánk a település peremét jelző szórvány.

Öregek-dűlő

Patay Pál, Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika 1954-es ásatásán egy többször bővített, összesen 55 négyzetméter nagyságú összefüggő szelvényt nyitottak, a paleolit települési felszínnel együtt római és avar kori sírokat is feltártak.

A kultúrréteg 90–125 cm mélységben, bolygatatlan diluviális rétegben volt.¹⁹ (A település nem volt összefüggő, csak néhány négyzetméteres foltokban (ld. Tetves-tető!) Kevés és rossz megtartású fauna, hamus foltok, faszénzemcsék. A kultúrréteg szórványos. Gazdagabb központi rész nem állapítható meg, a viszonylag összefüggő leletes foltoktól akár 100 méterre is találtak leleteket²⁰ és az egyes foltokat csaknem meddő sávok választják el egymástól.

FAUNA

Az időszak a rénszarvasok kora. A részletesen még fel nem dolgozott faunisztikai anyag meghatározásában két forrásra támaszkodhatunk. Vörös István²¹ előzetes meghatározása alapján a Pilismarót környéki lelőhelyeken előfordult:

Ragadozók: *Canis*, *Gulo*, *Vulpes*

Növényevők: *Rangifer* (túlsúlyban) *Bison*, *Equus*

Alces, *Mammuthus*²²

Sus

Rágcsáló: *Lepus*²³

¹⁹ Patay Pál ásatási jelentése, MNM Adattár 194. P. III.

²⁰ GÁBORI 1964, 54.

²¹ VÖRÖS 2000, 201, és köszönöm szíves szóbeli kiegészítését.

²² Vértés László Mottl Mária adatára hivatkozva ezzel a két fajjal egészíti a fajlistát ki. VÉRTES 1965, 359. Vörös István elemzése szerint a pilisszántói faunaszakaszra mind a jávorszarvas, mint a mamut eltűnik a természetes faunából. Ez utóbbiak bekerülése a későpaleolit telepekre csontgyűjtés eredménye lehet. VÖRÖS 2000, 178.

²³ Ld. 11. jegyzet.

Ez a faunalista szokatlanul változatos. A szezonális rénvándorlás, az ehhez kapcsolódó nagyvadászatok (mint ahogyan feltételezzük a Duna-kanyari vadászatanyművészetében) óhatatlanul a ragadozók számának időszakos megnövekedését jelenti.²⁴ Bár a növényevők és a ragadozók klasszikus vadászatanyművészetének más-más a szezonja, a ragadozók maradványai csekély számban ugyan, de feltűnnek a kortárs nyíltszíni telepeken.

Vörös István archeozoológus több dolgozatában vizsgálta a felsőpaleolit lelőhelyek állatcsont anyagának különböző szempontok szerinti megoszlását (testrégiók, életkor, nem, stb.). A pilisszántói kőfülke anyagának komplex revíziójakor Ságvár mellett Pilismarót-Pálrét képviselte a nyíltszíni lelőhelyeket. A testrégiók szerinti megoszlás barlangi és a nyíltszíni lelőhelyen szignifikánsan különbözik. Ez a megfigyelés is megerősíteni látszik a két településtípus funkciója közötti különbséget. A pilisszántói kőfülke „The presence of a large quantity of intact phalanges on the site suggests that they were either discarded in the Rsh when the skins were procured and accumulated as refuse, or that they remained there together with the skins. In the latter case the skins were not used, or taken elsewhere. The Late Upper Palaeolithic hunters used the Rsh as a depot for meat and fur/skin”.²⁵

RÉGÉSZET

A Pilismarót környéki lelőhelyek leletei a nevezéktan időnkénti változásai ellenére régészeti-típológiaiag a késői paleolitikumba tartoznak.²⁶

A Pilismarót-Öreges-dűlő mint a legkorábban megismert telep már több kutatástörténeti periódust „élt át”. Az első ásatások idején, a francia szisztema szerint magdaléni volt, a Patay Pál–Gábori Miklós-ásatás leletanyagát késői auri-gnacinnak határozták meg. Majd rövid, semleges „lősz-paleolitikum” időszak után, valamikor az 1950-es évek legközepén vezette be Gábori Miklós a gravetti kultúra elnevezést a Würm 2-vel kezdődő felsőpaleolit iparokra.²⁷ A terminológia, ha nem is ilyen sommásan, azóta is tarja magát, ha a „keleti” jelző le is kopott róla.

Késői felső paleolitikum (Mussi–Roebroeks LUP: Late Upper Palaeolithic) elnevezéssel a Würm utolsó hideghullámától a holocén konvencionális kezdetéig tartó időszak régészeti kultúráit foglaljuk össze. Ha még tartjuk magunkat ehhez az igen alkalmas és kényelmes beosztáshoz, amely évtizedig a hazai felsőpaleolitikum beosztásának gerince volt²⁸ (ám az utóbbi időkben kissé módosítani voltunk kénytelenek²⁹), akkor a következőképpen fűzhetjük fel a korszak lelőhelyeit:

Gravetti entitás/ságvári kultúra: Laugerie interstadiális (19 000 körüli BP C14), Gravetti entitás/epigravetti

Alsó
Felső,

Lascaux interstadiális (16 000 körüli BP C14)
valamelyik Dryas³⁰

²⁴ Számos recens példa ismert, pl. a kelet-afrikai gnúvándorlás útvonalainak azokon a pontjain, ahol a csorda kiesik megszokott menetritmusából, összetorlódik, pl. folyón való átkeléskor, sérülékennyé válik, s felborul a növényevők-ragadozók általánosan becsült 400:1 aránya a ragadozók javára.

²⁵ DOBOSI-VÖRÖS 1987, 47.

²⁶ Már Vértés László felhívta a figyelmet arra, hogy középső paleolit jellegű tárgyak is előkerülnek a Basaharc környéki terepbejárásokon vagy éppen a téglagyári fejtőgödörök oldalából, az újabb gyűjtéseken ugyancsak Basaharc-tetőn és a Bitóci-völgy peremén. A basaharci profilok kronológiája ismeretében ez várható és logikus. VÉRTÉS 1965, 190.

²⁷ GÁBORI 1960, 66.

²⁸ MUSSI–ROEBROEKS 1996.

²⁹ DOBOSI 2006.

³⁰ Az epigravetti felső kultúrreteg közvetlenül a humusz alatt, löszben került elő, eddig nem tapasztaltunk embrionális talajra jellemző talajtani jelenségeket.

Az időszak a tágabb értelemben vett gravetti időszak második fele. A gravetti entitás kultúráiban a közös, összekötő kapocs elsősorban a létfenntartás azonos bázisa, az egységes ökológiai lehetőség és igény, a települési stratégia és taktika optimális alkalmazása az adottságokhoz. Csak ezután következik a régészeti leletanyag.

A felső pleisztocén utolsó harmadában hazai paleontológiai-sztratigráfiai adatok és a régészeti információk jól egyeztethetők. Így a szűk tízezer év relatív kronológiája biztosnak tűnik. A markáns klimatológiai eseményekkel tagolt felső paleolitikum késői szakasza, a legtágabb értelemben vett gravetti entitás fiatalabb kultúráinak időszaka. A gyorsuló ütemben bekövetkező és egyre rövidebb ideig tartó éghajlat-ingadozások pontos datálása, a Würm utolsó hidegcsúcsának abszolút kronológiai adatai azonban megerősítésre várnak.³¹ A kritikus 20 000 C14 év BP körüli időszak elsősorban a Ságvárian/Kavicsgravetti lelőhelyek kulturális besorolása miatt fontos.³²

A késői felső paleolitikum két, közel kortárs kultúrájának esetleges kapcsolata nem tisztázott. Az alapvető különbség az eszközelőállításban mutatkozik. Az epigravettiek (Pilismarót és köre) az „aranykor”³³ magas színvonalú pengés iparának folytatói, gyengébb kivitelben, néhány ezer év hiátus után. Nem érik el a pavlovien szintjét sem az eszközök méretében, sem a kivitel minőségében, sem a típusok gazdagságában. A ságváriak kavicsmegmunkáló technológiája kevésbé hatékony, a nyersanyag szempontjából pazarlónak tűnik. Az előzmények jóval korábbi idősakra (középső paleolitikum?) vezethetők vissza.

A késői felsőpaleolitikum közepének (abszolút kronológiailag 16 ezer körül), régészeti képe mozaikos. Az egymással (legalább) ékszerszaga- és nyersanyagbeszerző vagy cserekapcsolatban álló epigravetti közösségek régészeti hagyatéka a néhány meghatározó általános eszköztípus mellett sok egyedi jellegzetességet hordoz. Minden szempontból egyedülálló az Esztergom–Gyurgyalag lelőhely: kronológiailag „epi-”, tipológiailag „gravetti”, topográfiailag tökéletesen a „helyén van”, mégis egyelőre párhuzam nélküli leletanyag a Kárpát-medencében.³⁴

A Hidegtelekeskeresztől a Dömösi kapuig húzódó lelőhelyfüzér utolsó tagja a Dömös község belterületén feltárt településrészlet. Nevezetessége az agancsokkal körülvett sátoralap, mint ilyen eddig egyedüli a hazai telepek között.³⁵

A 16 000 körüli települési hullám lelőhelyeinek egy részén megtaláljuk ugyanennek a kulturális filumnak fiatalabb szakaszát. Ez a települési hullám a jégkorszak egyik legutolsó löszképződési időszakához köthető (valamelyik mikrostadiális). Pilismarót környékén Bánom az a lelőhely, ahol ez a felső kultúr réteg határozottabb, gazdagabb volt az alsónál. Ez a fiatalabb települési horizont, vékony leletes szint még kevesebb eszközzel, települési jelenségek nélkül. Kis vándorló

³¹ DOBOSI-VÖRÖS 1987, 58.

³² A legfiatalabb gravettiek nyugat-európai kortársainak, a magdelénieknek közép-európai elterjedése kapcsán egy, a Kárpát-medencére is érvényes, korrekt szinoptikus táblázatban 20 ezer körülre datálják az utolsó hidegmaximumot. HÖCK 2000, 117. A Kárpátok íve a medencét némileg elszigetelte, ám a nagy éghajlati tendenciákat csak késleltetni vagy hatásukat kis mértékben csökkenteni tudta, így valószínűleg itt is érvényes ez az adat. A régi radiokarbon dátumok kritika nélküli felhasználása félrevezető lehet: a BC vagy BP jelzések elhagyása 2000 év csúszást jelenthet (egy-egy klímaperiódus ennél rövidebb!) és utóbb még itt a kalibrálás.

³³ A MUP, azaz középső felsőpaleolitikum, 30 000 és 20 000 BP közötti régészetének legfrissebb eredményeit a *Hunters of the Golden Age* című tanulmánykötetben foglalták össze a szerkesztők, W. Roebroeks, M. Mussi, J. Svoboda és K. Fennema 2000-ben.

³⁴ DOBOSI et al. 1991.

³⁵ V. GÁBORI-CSÁNK 1983.

közösségek rövid ideig tartó megtelepedésének maradványai. Jelentőségük nem a régészeti leletanyag minőségében, hanem két egyéb vonatkozásban van:

– a települési hullámok ritmikusságának bizonyítéka, (azaz az „inter” időszakban megnő a települések száma, értelemszerűen a népesség),

– a közvetlen szuperpozíció, az állandóság igazolása: az 50–100 cm lösz lera-kódásához szükséges idő eltelte után számos, ugyanolyan adottságú dombtető/paraboladűne esetén is ugyanarra a helyre tértek vissza: expedíciós utak, vadászösvények?

A települési taktika is módosult. Az epigravetti időszak népcsoportjai már „kimerészkedtek” az Alföldre is (Jászság, Szeged: epigravetti, Madaras: ságvári kultúra). Elhagyják a korábbi gravetti törzsterületeket, s átmeneti tanyáik laza szövetéke behálózza az Alföldet is.

A lelőhely-füzérből egyetlen nyilvánosságra hozott C14 dátumunk van és pedig Pilismarót-Pálrétről:

Hv 12 988: 13 130 ±100 BP

A koradat a régészeti várható és az egyéb geokronológiai dátumok alapján becsült értéknél fiatalabb. Prof. Dr. Mebus A. Geyh az ellentmondásra a következő választ adta: „Last, but not least, a mollusc sample from upper palaeolithic site was dated which should be between 16 000 and 19 000 years old. The 14C age of only 13 000 might be the result of isotopic exchange with a contamination of 20% during the whole holocene. This content is still in a possible range.”³⁶

A pilismaróti ásatások egyik régészeti eredménye az volt, hogy közeli szabadtéri lelőhelyen megtaláltuk a korábban a „pilisszántói kultúra” néven elkülönített lelőhelyek vezér(és csaknem kizárólagos) leletét, a tompított hátú mikropengéket, ám szabályos települési körülmények között, más eszközökkel együtt. A barlangok késő jégkori rétegeiben a régészeti hagyatékek: csekély számú és típuszegény eszközkészlet és gazdag fauna. Az apró hegyek nem kultúra-, hanem funkcióspecifikusak: a Pilis (és talán részben a Bükk) barlangjainak eszközkészlete a szélsőségesen aszimmetrikus típusösszetétellel az epigravetti vadászok átmeneti menedékei lehettek.³⁷

ESZKÖZKÉSZLET

A hagyományos D. de Sonnevile-Bordes-Perrot-féle típuslistába³⁸ csak a hiteles, ásatáson feltárt vagy a lelőhelyhez biztosan köthető leleteket vettük fel (3. táblázat).

Típus: 1–2. pengevakaró; 3. kettős vakaró; 5. vakaró retusált pengén; 7. legyező alakú vakaró; 8. szilánkvakaró; 9. koralakú vakaró; 10. hüvelykköröm.

³⁶ M. A. Geyh levele Pécsi Mártonhoz 1985. április 12-én.

³⁷ A „barlangi eszkimó” elnevezés, amit Vértés László is használt ezeknek a lelőhelyeknek a lakóira, Kormos Tivadar leleménye. Lambrecht Kálmán *Az ősember* című, 1926-tól több kiadást megért könyvének utolsó fejezetét Kormos Tivadar írta. Az egyik kis epizód címe: *A pilisi hegyek „eszkimója”*.

³⁸ A F. Bordes és D. de Sonnevile-Bordes-J. Perrot féle típuslisták, a kumulatív grafikonok és indexszámítások ma már konzervatív módszereknek számítanak. Helyettesítésére és/vagy megújítására számos kísérlet történt. Miután legelterjedtebb még mindig a konvencionális-formális tipológián alapuló leíró módszer, s egy sor újítás Sonnevile-Bordes „köpenyből bújik ki”, a konzervatív módszerek még mindig megbízhatóan tájékoztatnak egy-egy lelőhely típus-spektrumáról. A pilismaróti lelőhelyeken talált összes eszköz mennyisége, minősége, tipikussága amúgy sem alkalmas egy új rendszer kialakítására

vakaró; 11–12. carinate/hajógerincvakaró; 13. vastag orros/museau vakaró; 14. atipikus/lapos museau vakaró; 15. magkő alakú vakaró; 16. gyalu; 17. árvéső-vakaró kombináció; 23. fűrő; 27. középső élű kétütéses árvéső; 28. aszimmetrikus középső élű árvéső; 29. oldalsó kétütéses árvéső; 31. többszörös árvéső; 34. derékszögben csonkított árvéső; 35. ferdén csonkított árvéső; 38. keresztélű árvéső retusált pengén; 39. keresztélű árvéső völgyelt pengén; 43. magkő; 44. lapos árvéső; 47. atipikus chatelperron hegy; 48–49. gravette hegy; 57. vállas hegy; 58–59. tompított penge; 60. merőlegesen csonkított penge; 61. ferdén csonkított penge; 63. konvex/domború csonkított penge; 65. egyik élén folyamatosan; 66. mindkét élén folyamatosan retusált penge; 69. egyoldalú hegy; 74. völgyelt eszköz; 75. fogazott eszköz; 76. esquillée/pikkelyretusú szilánk; 77. kaparó; 79–82. geometrikus pengék; 84. csonkított mikropenge; 85. tompított mikropenge; Összes eszköz: 92 egyéb (részletezve).

EGZOTIKUS TÁRGYAK

Pilismarót-Pálrét régészeti leletei közül ki kell emelni a két, már többször publikált, *vésott peremű homokkő* koncentrációt.³⁹

A bizonytalan funkciójú tárgyak a kivitel minőségében és a végeredmény színvonalában nem érik el a Bodrogkeresztúrról ismert vésott peremű diszkoszt, ám a hazai lelőhelyek rendkívüli szegénysége egzotikus/művészeti tárgyakban indokolja, hogy ismét felhívjuk rájuk a figyelmet.

Ugyancsak Pálréten találtuk meg a hazai felsőpaleolitikum első *borostyán*-gyöngyét. A töredékesen előkerült tárgynak mintegy harmadát lehetett rekonstruálni: legömbölyített peremű kocka alakúra formálták. Infravörös spektruma nem tisztázza a lelet eredetét.⁴⁰ Közvetlen balti származás már csak a késő jégkori körülmények következtében sem valószínű (azaz a ma ismert balti borostyánforrások jég alatt lehettek), bár elvileg gyűjthető korábbi glaciálisok gleccsereinek végmorénáiból is.

A *hegyi kristályok* előkerülése több szempontból is nagy jelentőségű.

– Önmagában az a tény, hogy több darab (az eddig találtak többszöröse) előkerült ezekből az amúgy is tetszetős tárgyakból, az adott közösség kapcsolattartási távolságának határait kitágította az Alpokaljáig.⁴¹

– Több Pilismarót környéki lelőhelyen előkerült hegyi kristály azonos geológiai forrása valószínűsíthető, ami a telepek egyidejűségének lehet közvetett bizonyítéka.

Ugyanannak a népcsoportnak ismételt visszatérését bizonyítja a Bánom lelőhely két kultúrrétegéből előkerült hegyikristály tárgyak egy részének azonos kémiai-fizikai jellemzői.

A szerpentin nem különösebben ritka kőzet, legközelebbi gyűjtőhelye Vas-hegy, illetve jobb minőségben Burgenland, Bernstein környéke. Az egzotikus tárgyak közé a nagy beszerzési távolságon túl azért soroltuk, mert puhasága miatt hagyományos kőszközök készítésére alkalmatlan, előkerülésének praktikus magyarázata nincs. Bitócon találtuk.

³⁹ DOBOSI et al. 1983, 293.

⁴⁰ FÖLDVÁRI 1985, 39.

⁴¹ DOBOSI-GATTER 1996.

Az őskőkori lelőhelyeken talált díszes, harmadkori csigahéjak a pilismaróti lelőhelyek feltárásáig egzotikus tárgyaknak számítottak. A szobi ékszercsigadepot⁴² mellett a lelőhelyenkénti 1-2 ékszercsiga igazi kuriózumnak számított. Ma már nem az.⁴³ Különösen nem a Duna-kanyarban, ahol a nyugat-börzsönyi miocén kori rétegek kiemelkednek a felszínre, a csigahéjlelőhelyek ma is könnyen hozzáférhetők.⁴⁴

KÖESZKÖZ NYERSANYAGOK

Egy közösség nyersanyag felhasználását az eszközkészítési (formai és technológiai) hagyományok, beszerzési lehetőségek vagy az igényesség határozza meg. A Pilismaróti környéki epigravettiek technológiája a pengehagyományokat folytatja, ám nem túl magas színvonalú. A felhasznált nyersanyagok azonban a hozzáférhető és alkalmas nyersanyagok csaknem teljes spektrumát képviselik.

A beszerzési területek két szélső pontja keleten a Kárpátokon túl a Prut völgye⁴⁵ (Bánom, Bitóc, Tetves), nyugaton az Alpok keleti völgyei⁴⁶ (Bánom, Bitóc, Tetves, Pálrét), északon a Fehér-Kárpátok.⁴⁷ Néhány eszköz (talán) észak-nyugatról, a sziléziai végmorénákból származó erraticus kova (Bitóc). A radiolaritok többsége valószínűleg a közeli dunántúli forrásokból származik.⁴⁸ Egy része a Dunántúli-középhegység jurakori kovapadmainak kavicsá gömbölygetett törmeléke.

A Prut völgyi nyersanyag amellett, hogy rendkívül tetszetős és kiváló minőségű, egy olyan kapcsolat lehetőségét támasztja alá, ami fennállhatott Esztergom-Gyurgyalag (ahol a nyersanyag 80%-a ez) és a Duna-kanyar kortárs epigravetti telepei között. A tipológiában-technológiában mutatkozó különbségek kizárják, hogy Esztergom lelőhelyet Pilismarót köréhez kapcsoljuk, így több lehetőség adódik: vagy a közvetlen kapcsolata két telep között vagy (a korszakra, illetve epigravetti körre vonatkozó) azonos nyersanyagbeszerzési lehetőségek (ismeretek, hagyományos utak, bejáratott cserekapcsolatok),⁴⁹ vagy mindkettő.

Az obszidián a hagyományos obszidiánvidékekről, a Tokaj-Eperjesi-hegység különböző pontjairól származik. Míg a felhasznált nyersanyagok egy része helyi-regionális és gyűjtőhelye egy kissé esetleges, a nyersanyagok másik része (obszidián, hegyikristály, pruti kova, kvarcporfir, borostyán) csak célirányos beszerzéssel hozzáférhető.

⁴² GÁBORI 1969.

⁴³ Az sem kizárt, hogy a korábbi ásatásokon a nem kortárs („lősz-csigák”) csigahéjakat nem számították a hagyományos régészeti leletek közé, s nem őrizték meg. Würm végi löszben, hiteles kultúrrétegben előkerült miocén csigahéjak még akkor is az ember által (akármilyen célból) odaszállított (manuport) tárgyak, ha megmunkálás nyomai nem fedezhetők fel rajtuk.

⁴⁴ SZABÓ 1983, 306.

⁴⁵ VARGA 1991, 268.

⁴⁶ DOBOSI-GATTER 1996, 48

⁴⁷ A közkedvelt zölden márványozott, májbarna radiolarit, amely a szlovákiai folyók közvetítésével jutott el ideig.

⁴⁸ BIRÓ-DOBOSI 1991.

⁴⁹ Ezt látszik megerősíteni, hogy a kortárs Szeged-Óthalom lelőhelyen is előfordul ez a nyersanyag. Tetszetős, ám sajnos egyelőre bizonyíthatatlan az az ötlet, hogy a nyersanyag legcélszerűbb útvonala a Prut és a medence belseje között a Maros völgye.

A TELEPEKEN ELŐFORDULÓ NYERSANYAGOK:

Lelőhely	Obszidián	Kvarcporfir	Radio-larit	Egyéb kova	Erratikus	Prutikova	Kvarcit	Hidro-kvarcit	Hegyi-kristály	Andezit	Bazalt	Homokkő	Mész-kő	Szerpentin
Basaharc			+				+							
Pálrét			+				+		+	+		+		
Tetves	+		+			+	+		+	+		+		
Díós	+	+	+				+					+		+
Bitóc	+		+		+	+	+		+	+	+	+	+	+
Bánom		+	+			+	+	+	+	+				
Öregek	+	+	+	+			+							
Szörvány		+	+				+							

4. táblázat. A lelőhelyeken előforduló nyersanyagok

Table 4. Raw materials occurring on the sites

Kvarcporfir a Bükk keleti völgyeiből (Tatár árok).

Hidrokvartcit, és más hidrotermális eredetű nyersanyag keletről-északkeletről érkeztetett, távolsági nyersanyag (Öregek dűlő, Bánom).

A homokkő, a kavics formában gyűjthető kvartcit nem lelőhelyspecifikus. Ez utóbbiak primer geológiai forrása a Duna középső szakaszának vízgyűjtő területe. A vulkáni eredetű nyersanyagok (andezit, bazalt) és a mészkő helyben vagy kis távolságról beszerezhető.

A Pilismarót környéki paleolit telepeken most egy időre abbahagytuk a feltárásokat. Kellő mennyiségű leletanyag gyűlt össze, hogy teljes feldolgozásával a hazai felsőpaleolitikum utolsó néhány évezredének ökológiáját, régészét megvizsgáljuk. Terepbejárásokon Pilismarót környékének számos pontján azonban olyan leleteket találtak, amelyek további epigravetti (vagy idősebb) telepek előkerülésével kecsegtetnek. Feltárásuk a következő évek feladata lesz.

IRODALOM

- BÍRÓ-DOBOSI 1991: T. Bíró, K. – T. Dobosi, V., *Lithotheca, Comparative Raw Material Collection of the Hungarian National Museum*. Budapest.
- DOBOSI 1981: T. Dobosi, V., Pilismarót-Diós, új őskőkori telep. *CommArchHung* 9–27.
- DOBOSI 1985: T. Dobosi, V., Jewerly, musical instruments and exotic objects from the Hungarian Palaeolithic. *FolArch* 36. 7–32.
- DOBOSI 2005: T. Dobosi, V., Cadastre of Palaeolithic finds in Hungary – State of Art. *CommArchHung* 49–81.
- DOBOSI-GATTER 1996: T. Dobosi, V. – Gatter, L., Palaeolithic tools made of rock crystal and their preliminary fluid inclusion investigation. *FolArch* 45. 31–50.
- DOBOSI-VÁRI 1997: T. Dobosi, V. – Vári, Á., Horváth Adolf János régészeti feljegyzések. *FolArch* 46. 47–91.
- DOBOSI-VÖRÖS 1987: T. Dobosi, V. – Vörös, I., The Pilisszántó I. rock-shelter revision. *FolArch* 38. 7–64.
- DOBOSI et al. 1983: T. Dobosi, V. – Vörös, I. – Krolopp, E. – Szabó, J. – Ringer, Á. – Schweitzer, E., Upper Palaeolithic Settlement in Pilismarót-Pálrét. *ActaArchHung* 35. 287–311.
- DOBOSI et al. 1991: T. Dobosi, V. – Kövecses-Varga, E. – Krolopp, E. – Vörös, I. – Magyar, I. – Varga, I. – Hertelendi, E., Upper Palaeolithic site at Esztergom-Gyurgyalag. *ActaArchHung* 43. 233–270.
- FÖLDVÁRI 1985: Földvári, M., Analysis of an amber bead from Pilismarót-Pálrét. *FolArch* 36. 39–41.
- GÁBORI 1960: Gábori, M., Der heutige Stand der Paläolithforschung in Ungarn. Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte. *Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte* Nr. 2. 57–75.
- GÁBORI 1964: Gábori, M., A késői paleolitikum Magyarországon. *RégTan* 3. 54–60.
- GÁBORI 1969: Gábori, M., Paläolithische Schnecken-depot von Szob. *ActaArchHung* 21. 19–34.
- GÁBORI 1969: Gábori, M., Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen Ungarns. *ActaArchHung* 21. 155–165.
- GÁBORI-CSÁNK 1984: Gábori-Csánk, V., Die Behausungsspuren von Dömös. In: *Jungpaläolithische Siedlungsstrukturen in Europa*. Tübingen. 251–256.
- GÁBORI-GÁBORI 1957: Gábori, M. – Gábori, V. Les stations de loess paléolithiques de Hongrie. *ActaArchHung* 8. 56–59.
- HAHN-LOBODA-SISKÁNÉ-SZILASI 2002: Hahn, Gy. – Loboda, Z. – Siskáné-Szilasi B., The stratigraphy of loesses and terraces in Hungary. *Praehistoria* 3. 23–37.
- HÖCK 2000: Höck, Ch., *Das Magdalénien der Kniegrotte*. Stuttgart.
- MUSI-ROEBROEKS 1996: Musi, M. – Roebroeks, W., The Big Mosaic. *Current Anthropology* 37. 697–699.
- MRT 5: Horváth, I. – H. Kelemen, M. – Torma, I., *Komárom megye régészeti topográfiája*. Esztergom és a dorogi járás. Budapest, 1979.
- PÉCSI 1993: Pécsi, M., *Negyedkor és löszkutató*. Budapest.
- SOFFER 1985: Soffer, O., *The Upper Paleolithic of Central Russian Plain*. Academic Press.
- SZABÓ 1983: Szabó, J., The origin of the Pilismarót-Pálrét palaeolithic trinkets. *ActaArchHung* 35. 306.
- VÉRTES 1965: Vértés, L., Az őskőkor és átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. *Régészeti Kézikönyv* 1. Budapest.
- VARGA 1991: Varga, I., Mineralogical analysis of the lithic material from the Palaeolithic site of Esztergom-Gyurgyalag. *ActaArchHung* 45. 267–268.
- VÖRÖS 1989: Vörös, I., Felső pleisztocén *Equus achenheimensis* Nobis 1971 koponya Pilismarót-Basaharcról. *Dunai Régészeti Közlemények* 5–10.
- VÖRÖS 2000: Vörös, I., Macro-mammal remains on Hungarian Upper Pleistocene sites. In: T. Dobosi, V. (ed.) *Bodrogkeresztúr-Henye (NE-Hungary) Upper Palaeolithic Site*. Budapest.

GRAVETTIAN SITES AROUND PILISMARÓT

Excavations around Pilismarót were re-started in 1979 and continued till 1995, following previous research by notable predecessors. This paper gives an account of 11 seasons of excavation, some 300 working days, excavations and related field surveys as follows:

1. The plateau extending from Dömös-Pattantyús to Pilismarót-Hidegtelek is levelled by Late Würm loess at an elevation of cca. 150 m a.s.l., dissected by dry or stream valleys into polyhedral blocks. These valleys used to lead the herds of reindeer from the Gerecse Mts. to the plains along the river Danube. Along the margin of the plateau, a range of Upper Palaeolithic temporary hunters' camps have been excavated or identified.

2. The stratigraphical sequence of the excavations is practically identical. In the 30–40 cm thick humus, the A and B soil levels can be clearly separated. Under the humus, we can find more or less sandy loess in variable thickness. The main cultural layer can be located at the depth of 60–120 cm. At three of the localities, a less characteristic upper cultural layer could be observed as well.

3. Settlement features comprise the usual elements: stone tools, fabrication debris, burnt and ashy patches, grains of ochre. At some of the settlement, the habitation phenomena are confined to one concentration of finds while in other cases we can observe so-called dispersed settlement features: at a distance of several metres from the central concentration of finds, along any sections opened on the small plateau, archaeological finds may come to light. This is specially typical for the locality Tetves-tető and, according to observations made by Miklós Gábori, Öreges dűlő.

4. The fauna is primarily composed of reindeer. Further remains found comprise wolf, fox, wolverine, bison, horse, elk, mammoth, wild boar and hare.

5. The archaeological material can be uniformly assigned to the Epigravettian culture. It is Gravettian in the sense that the tool-kit comprise certain leading tool types characteristic of the culture and it is „Epi” in the chronological sense: it can be connected to the small interstadials following the last cold peak of the Würm glaciation. The blade-based technology is following the Pavlovian tradition of more than 10000 years before. The concept of the „Pilisszántó Culture” prevailing in technical literature for a few decades ceased with the discovery and identification of open-air sites with the characteristic Gravettian micro-blades.

6. The raw material of the stone tools is most variable and colourful. The primary sources comprise all known collecting spots of the period and several raw material varieties originate from outside the Carpathian Basin.

7. Among the „exotic” finds, a cube-form amber, two incised sandstone concretions, relatively large number of trinket snails and rock crystal implement deserve special attention.

Viola T. Dobosi

Translated by *Katalin T. Bíró*

ÚJABB LATIN FELIRATOS ÁTOKTÁBLA PANNONIÁBÓL

KOVÁCS Péter – SZABÓ Ádám

In memoriam István Tóth

Magánkézből¹ került a Magyar Nemzeti Múzeum Római Gyűjteményébe egy feliratos ólomötvözet tábla töredéke, közelebbről ismeretlen magyarországi, azaz pannoniai lelőhelyről (ltsz.: MNM 2003.3). Méretei a következők: m.: 35 mm, sz.: 41 mm, v.: 1 mm (1. ábra).

Olvasati nézete szerint fektetett téglalap alakú, amelynek jobb feléből hiányzik egy rész, az egésznek mintegy harmada, illetve a bal alsó sarkából hiányzik egy kisebb darab a sor első betűjének nagy részével együtt. Bal felső sarka gömbölyített. Hátdoldala sima. Előoldalának felülete helyenként korrodálódott, főleg a jobb felén, illetve az alsó és felső szélén, ahol a betűket is torzíja, illetve részlegesen elpusztította a korrózió (1. sor M; 6. sor II). A 2. sorban a táblácska apróbb lyukak által sértett, amelyek közül legalább kettő a szöveg bekarcolásakor keletkezett, a *stylus* erősebb nyomása által. Az előoldalra vésett 6 sornyi szöveg helyenként kurzív jellegű, de *capitalis* betűkkel egy hegyes fémstylus segítségével, kevesebb gondnal bekarcoltan készült (2. ábra). Az írásjelek közül kurzív jellegűek az egymáshoz nagyon hasonló G és S betűk az 1. és 5. és 6. illetve az 1., 2., 3. és 6. sorokban. A két betű közötti különbség, hogy az S középszára, máshol a felső és alsó szára kissé hosszabb, illetve a betűszárak az egyenes felé közelítenek – 1., 2., 3. és 6. sorok – és nem a görbe felé, mint az 1., 5. és 6. sorok G-i esetében. Mellettük az E = II, valamint az M betűk alakja szintén kurzív jellegű. Néhány esetben a betűszárakat össze sem kapcsolták: 1. sor M; 3–4. sor O; 6. sor N. A karcolás módja gyors kivitelezésre utal és gyakorlott kézre. A sorok a tábla bal széléhez képest beljebb kezdődnek, az 1. és 4. sorok 3–4 mm-rel, a többi 6 mm-rel, ami az utolsó sorra is vonatkoztatható a betűnyomok alapján. A betűk méretei egyenletesek, annál fogva a sorméretek sem megegyezők teljesen: 5–7 mm (1. sor); 4–8 mm (2. sor); 4–6 mm (3–4. sorok); 2–5 mm (5. sor); 3–5 mm (6. sor). Leginkább az 5. sor üt el a többitől a kisebb és sűrűbben karcolt betűkkel, amely több betűből álló sort feltételez ugyanakkora helyen. A sorok nem igazodnak egyenes alapvonalhoz, a betűk hol lejjebb, hol feljebb helyezkednek el a soron belül egymáshoz képest. Az összességében nagyjából 2/3 arányban fennmaradt sorrészek jól olvashatók, a jó latinsággal írt szöveg szerkesztésének módja, s ezáltal a szerkezete jól felismerhető. A töredékes sorok meglehetősen biztonsággal ki is egészíthetők, valamint az olvasat nyomán megállapítható, hogy tényleg átoktábláról van szó (1–2. ábra). A megmaradt és azonosítható betűk, valamint a szöveg javasolt kiegészítése a következő:

¹ Sándor Lajosnak ezúton köszönjük szíves segítségét.

1.	VRSAM GA[- - -]		<i>Ursam Gafi f(i)liam)? defigo]</i>
2.	CORPVS VRS[- - -]		<i>corpus Urs[ae defigo]</i>
3.	OCVLOS VRS[- - -]	3	<i>oculos Urs[sae defigo]</i>
4.	TOTVM COR[- - -]		<i>totum cor[poris de-]</i>
5.	FIGO CVTEM CQ[- - -]		<i>figo cutem cor[poris et ?]</i>
6.	YNGIIS DIIF[- - -]	6	<i>ymg(u)es deffigo - - -]</i>

1. Az első sorban a megátkozott személy neve olvasható accusativusban (a szó végi M hevenyészve karcolt, illetve a jobb felső csúcsot korrozio károsította), mellette vagy előle hiányzik az istenség megnevezése – fel sem volt tüntetve. Utóbbi hiánya arra utal, hogy olyan helyen került elrejtésre a tábla, amely a megfelelő istenségnek volt szentelve, ezért külön nem kellett megnevezni. A megátkozott nevének viszont az átok pontossága és eredményessége miatt mindig szerepelnie kellett. A *cognomen* után található töredékes GA betűcsoport valószínűleg *Ursa filiatió*-ját adja meg, amely a többi sor alapján teljesen aligha lehetett kiírva, azaz: *Gafi f(i)liam*) ... (a G-t vö. az 5. és 6. sorok G betűivel). Utána mindenképpen állítmánynak kellett következnie, amely az 5. és 6. sorok alapján került kiegészítésre.

2. A fennmaradt szöveg világosan értelmezhető részeiben az egész testre utaló szó mellett adott testrészek nevei² olvashatók accusativusban, továbbá a mellérendelő mondatrészek állítmányai. A második sor első szava (*corpus*) a megátkozott teljes testére vonatkozik, a szerző ezt még egyszer pontosította a név ismételt feltüntetésével. A sor vége szintén az 5–6. sorok alapján egészíthető ki.

3. A harmadik sorban határozottan a szeméit emeli ki a megátkozott személynek, akit a sor végén a neve ismételt feltüntetésével megint pontosan meghatározott. Az állítmány az 5–6. sorok szerint egészíthető ki.

4–5. A negyedik sort a *totum* jelzővel kezdte az átok szerzője, amelyet a COR betűcsoport követ a törésvonalig. A szívre (*cor*) értve kevésbé értelmezhető a sor a teljes szövegen belül, így a testre kell vonatkozzon, éspedig a következő sorral szerkesztési egységben. Az állítmány a 4. sor végén kezdődő és a kisebb betűkkel karcolt 5. sorban folytatódó kifejezés, a *[de] | figo* (FIGO, ill. DEF) egyes szám első személyben. Ennek alapján teljes joggal feltételezhetjük, hogy a többi mondatrész esetében is ez állhatott, így visszaütőlag az 1–4. sorok végén is, amellyel megfelel a szöveg az ismert átoktáblák szövegszerkezetének.³ Az átoktáblákon viszonylag gyakran szerepel a *defigere* ige „megátkozni” jelentéssel (vö. AE, 1901: 183; AE, 1911: 152; AE, 1975: 449 = 1987: 455). Így ugyanez az alak található a *carnuntumi* átoktáblán is, szintén az elátkozni kívánt személlyel kapcsolatban: Ld. CIGP, CatNr. 16 = AE, 1929: 228: ... *defigo Eudemsum*] ... Utóbbi ige eredetileg a táblák kiszögezésére vonatkozó jelentéssel bírt, majd éppen az átoktáblák használatának elterjedése vonta maga után az új jelentését: kihirdet, megbűvöl, megigéz, elátkoz.⁴ Azaz a 4–5. sorok a test egészére vonatkoznak, a teljes test bőrfelületére, amelyet külön átokkal látott el a tábla szövegének szerzője, úgy fogalmazva, hogy világosan érthető legyen mire vonatkozik az átok.

5. A sor a jól olvasható elejét követően egy C betűvel kezdődő szóval folytatódik, amely szintén az egyik testrésze lehet a megátkozottnak, amellyel összefügg a 6. sor nehezen olvasható, de azonosítható első kifejezése, amelyet ismétel-

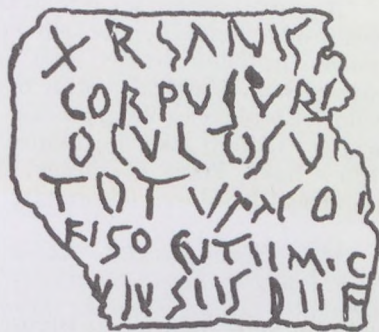
² Testrészek neveit sorolja a következő tábla: CIL X 8249 = AUDOLLENT 1904 – Italia/Latium. Minturnae

³ Összefoglalóan ld. az AUDOLLENT 1904 (1967) és a KOTANSKY 1994 féle corpusokat.

⁴ LEWIS–SHORT 1877, 530.



1. ábra. Az átoktábla fényképe (Fotó: Kovács P.)
Abb. 1 Die Fluchtafel (Foto: P. Kovács)



2. ábra. Az átoktábla rajza (Rajz: Szabó Á.)
Abb. 2 Die Fluchtafel (Zeichnung: Á. Szabó)

ten a *deffigo*] állítmány követ. A sor több és kisebb betűt tartalmaz a többinél. A sor végén állhatott a kötőszó is [... *et*], amely a következő 6. sorral kapcsolta össze az előtte állókat. Ha itt is két függőleges vonással jelölték az E betűt, mint a 6. sorban kétszer is, úgy még kevesebb helyet foglalt az amúgy is kisebb betűs soron belül.

6. Az utolsó sor olvasatánál és kiegészítésénél biztosra vehetjük, hogy az első szó egy *-es* végződésű pluralis accusativus, amely a *deffigo* állítmány előtt található, továbbá a főnév bizonyosan egy testrész latin neve: ahogy nehezebben de azonosítható módon olvasható: *unges*, azaz *ung(u)es*. Az előzmények függvényében, vagyis, hogy a test után a bőr következik, a legvalószínűbb eshetőség, hogy az *ungues* alak vulgáris alakjával állunk szemben, ahol a labioveláris *g^w* már leegyszerűsödött (ld. ugyanezt az alakot: AÉ, 1901: 183).⁵ Ugyanitt az N betű szárait sem kapcsolták össze. A szó előtt kötőszónak kellett állnia, azaz legvalószínűbben az et szócskának. Ahogy szó esett róla ez az 5. sor végén állhatott. A 6. sor szintjén a tábla sarka letörött, azonban a V betű felső szárvégei megmaradtak, egyébként a sor kezdő vonala ugyanaz, mint a 2–3. és 5. soroké.

Semmi sem utal arra, hogy a *defixio* okát a táblán megnevezték volna, nincs is hely rá. Hiányzik továbbá az átoktáblák esetében gyakori feltételes mondatrész. Ezt az állítmány *praesens imperfectum* is világossá teszi.

Az átok szerzője megnevezte a valószínűleg külsődlegesen és belsőlegesen egyaránt értett teljes test (*corpus*) után annak olyan részeit amelyeken jól feltűnő módon mutatkoznak meg a tünetek. Az a kór, amely a szemeken, a test bőrfelületén, illetve az ujjakon mutatkozik meg, végsősoron pedig a test egészét érinti a néhány szavas tábla szövege nyomán nehezen azonosítható, azaz nevezhető meg összefoglalóan. Az sem állapítható meg a felsorolásból, hogy egyenként óhajtottak volna az átokszerző megbetegíteni a címzettet, vagy tünetegyüttes által jellemezhető betegséget küldött rá. A megnevezett testrészek az egyik javasolható azonosítási lehetőség szerint a szárazlepra szokott a jelzett sorrendben mutatkozni. A szárazlepra a megnevezett testrészeket érinti elsősorban, végsősoron az egész testet.⁶ Ennek alapján óvatosan feltételezhető, hogy talán szárazleprával óhajtottak haragost meglepni az átoktábla szerzője.

⁵ VÄÄNÄNEN 1982³, 106, Nr. 94.

⁶ Köszönjük Dr. Toldy-Schedel Emil (aki lepratelegeken töltött hosszú idő alatt a betegség gyakorlati szakértőjévé vált) segítségét a tünetegyüttes nyomán feltételezhető kór meghatározáshoz.

A gyakori ismétlések íratlan szerkesztési szabályokra utalnak, amelyeket az átok sikeressége érdekében be kellett tartani. A sajátos szerkesztési szabályok miatt semmilyen irodalmi értéket nem képvisel az írás, ahogy a többi hasonló defixiós szöveg sem. Utóbbiak között nem példa nélküli az egyes testrészek külön-külön való felsorolása és megátkozása. Egyik legjobb és viszonylag bőszerű példája, a testrész szerinti átkot foganatosító szövegeknek a numentumi tabula (AÉ, 1901: 183 – Italia, Regio I) szövege, ahol a megátkozni kívánt személy szinte minden porcikáját gondosan felsorolták:

Malcio Nicones oculos / manus digitos brac(h)ias ung(u)es / capil(l)o(s) caput pedes femus venter(!) / nates um(bi)licus(!) pectus mamil(l)as / collus(!) os buc(c)as dentes labias / me(n)tus(!) oc(u)los fronte(m) supercili(a) / scap(u)las umerum nervias ossu / merilas(?) venter mentula crus / qu(e)stu lucr(u) valetudines defigo / in (h)as tabel(l)as // Rufa Pulica manus de(n)tes / oc(u)los brac(h)ias venter(!) mamil(l)a(s) / pectus os(s)u(a) merilas(?) venter(!) / [---] crus os pedes frontes / ung(u)is digitos venter(!) um(bi)licus(!) cun(n)us(!) / quas(?) ilae Rufas(!) Publica(!) def(i)go / in (h)as tabel(l)as.

A római kori népi vallásossághoz kötődő sajátos emlékek az ólom, ezüst vagy arany átoktáblák (*tabulae defixiones*), amelyek általában vett ritkaságuk ellenére már viszonylag magas számban ismertek a birodalom tartományaiból, így a pannóniai *provincia*kéből is.⁷ A szöveges vékony lemezkek általában (az elhunytak mellén egy capsulában) összehajtogatva sírokban, vagy kutakban, forrásokban elrejtve, továbbá szentélyek területén kerülnek elő.⁸

A ma ismert görög-latin átoktáblák száma meghaladja az 1500-at. Időben a Kr. e. 6. század végétől egészen a Kr. u. 5. századig gyakran előfordulnak.⁹ Kétharmaduk görög nyelvű, kisebbik részben latinul írták őket. A latin feliratosak túlnyomó része (kb. 250) a britanniai Aquae Sulis Minerva szentélyében a szent forrásból (kb. 130), illetve Mercurius Uleyban (Gloucestershire) feltárt szentélyéből került elő.¹⁰ Utóbbi tény nem választható el Mercurius hír, illetve üzenet közvetítő szerepétől, valamint attól, hogy ő járhatott át a felvilág és az alvilág között.¹¹ Mercurius „továbbíthatta” az átoktáblára írt szöveget a megfelelő hatóságnak. Az átkok egy része természetéből fakadóan alvilági hatáskörbe tartozik. Ennek is megfelelően a vékony táblák anyaga rendszerint az olcsó, de tartós, könnyen előállítható és karcosítható/írható/hajtogatható ólom (vagy jelentős részében ólomtartalmú ötvözet) volt. A hideg, nehéz fém tulajdonságai által állt kapcsolatban az Alvilággal. A táblák tulajdonképpen üzenetek, az esetek többségében a feliratokon említett alvilági isteneket, démonokat hívják segítségül, hogy más, rendszerint ellenséges személyeket, vagy azok tetteit a segítségükkel befolyásolhassák. Témájuk rendkívül változatos, a mindennapi élet szinte minden részletére vonatkozhatnak, mégis talán a leggyakoribbak a szerelmi jellegűek (kb. a fennmaradtak negyede). További gyakori témák: játékokra vonatkozóak, törvényszegéssel (tolvajlás) kapcsolatosak és politikai jellegűek, üzletiek, bosszú, az

⁷ Vö. összefoglalóan AUDOLLENT 1904 (1967); GAGER 1992; KOTANSKY 1994.

⁸ Vö. AUDOLLENT 1904 (1967), 107–128.

⁹ GAGER 1992, 3–41.

¹⁰ TOMLIN 1988, 59–277; TOMLIN 1993, 113–130.

¹¹ Bár nem szorul magyarázatra Mercurius – Hermész természete, ld. pl. KERÉNYI 1984; továbbá vö. még pl. Apuleius, A mágiáról 31, 9 és 43, 4 – ahol Mercurius, illetve a szerző tulajdonában álló ébenfából készült szobra éppen Apuleius személye, a vád és a tágabb szöveggörnyezet által válik kiemelkedővé a végsősoron szintén a mágikus körbe tartozó defixiós táblák tárgyalását tekintve is – annak fényében, hogy tekintélyes mennyiségű defixiós tábla ismert Mercurius szentélyéből – ld. még-egyszer TOMLIN 1988, 59–277; TOMLIN 1993, 113–130.

illető elnémitására vonatkozó átkok, illetve gyakoriak az ellenátkok is. A feliratokon megszólított alvilági istenek (feliratokon egyszerűen Dii Inferi) között igen gyakran szerepel az alvilág ura Hades (Pluto, Dis Pater (CIGP CatNr. 16 = AÉ 1929:228) és felesége, Persephone. De további, chtonikus aspektussal is bíró, vagy az átok természete miatt (pl. bosszú) segítségül hívott istenség is fontos szerephez juthatott (pl. gyakori Iuppiter, Nemesis stb.). Mellettük a klasszikus Pantheonon kívüli, kevésbé ismert orientális eredetű isteni és emberfeleti hatalmak is előfordulnak. Gyakran kérték továbbá helyi istenségek, nymphák támogatását is, mint Bathban Sulis-Minerváét. Rajtuk kívül alvilági démonokat is gyakran említenek a *tabulae defixiones* (leggyakrabban a *Manes* szerepelnek, de *Abrasaxot* is többször hívták segítségül: pl. CIGP CatNr. 50). A táblák nyelve az esetek többségében a görög volt, továbbá gyakran alig, vagy egyáltalában nem megfejtendő mágikus jelekkel (ún. karakterekkel) rótták, illetve éles stylusszal karcolták tele a táblákat (CIGP CatNr. 12–17, 48, 50, 69, 111, 125, 152 = KOTANSKY 1994, Nr. 13–16, 18; KOTANSKY 1994, Nr. 19–21.¹²). A legtöbb esetben még akkor is a varázsserejűnek tartott görög volt az átoktáblák nyelve, amikor bizonyosan latin anyanyelvű, vagy inkább latinul tudó, ezzel szemben görögül alig, vagy egyáltalán nem tudó emberek voltak a táblák készítői és az ott említett személyek (ld. pl. CIGP CatNr. 50, 69).¹³ Erre igen jó példa az egyik ismert latin feliratos átoktábla is, amelybe görög szövegu részletek is bekerültek a lényegi részben (CIGP CatNr. 16 = AÉ, 1929: 228). A jóval magasabb számú görög feliratos/mágikus táblák és az itt bemutatott első magyarországi területről előkerült pannoniai latin nyelvű átoktábla mellett ismerünk még néhány latin feliratos táblát is. Pl. CIGP CatNr. 16 = AÉ 1929: 228, Carnuntum; AIJ 432, Poetovio; AIJ 557, Siscia; KOTANSKY 1994, Nr. 17, Vindobona. Az utóbbi tábla, bár latin betűkkel írták, a görög textusokban megszokott mágikus neveket és szöveget tartalmaz. Nagy kár, hogy a vélhetőleg viszonylag bonyolult elátkozási szertartás elemeiről, a járulékos áldozatokról és fizetségről, a végrehajtó, azaz a tettet formaszerűvé és érvényessé tevő személyről semmit nem tudunk meg általában a táblák nyomán. Különösen érdekes lenne, ha olyan adat bukkanna fel, amelyik eredményes átokról számol be.

Az itt bemutatott ólomtábla valószínűleg nem volt aprólékosan összehajtogatva, legfeljebb a törésnnyomból kiindulva kettéhajthatták, de nem pontosan a felénél. Ezáltal kizárható, hogy capsulába került volna bármikor is, valószínűleg vagy vízbe dobták vagy szentély, esetleg temető területén rejtették el. Vízkőnyom most nincs rajta, de a vízkövet a múzeumba való bekerülése előtt is eltávolíthatták róla. A jól látható korroziónyomok mindenesetre víztől is keletkezhetnek rajta. Mivel a szövegből nem derül ki az átok oka, így az eddig megismert defixiók¹⁴ okaival sem vehető össze a szöveg.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az új, pannoniai átoktábláról összefoglalóan a következőket lehet megállapítani:

1. Nem szerepel rajta istennév.
2. Az elátkozni kívánt személy egy nő, Ursa volt. Nevéből azonkívül, hogy latin nyelvközezből származott más nem állapítható meg, általánosan elterjedt névről van szó.¹⁵

¹² Nr. 20: NÉMETH 2005, 89–98.

¹³ CIGP p. 64.

¹⁴ Ld. AUDOLLENT 1904 (1967), 89.

¹⁵ Vö. OPEL IV, 187.

3. Az átkot semmiféle feltételhez nem kötik, ezért valószínűleg bosszúról van szó.
4. Jellege miatt a szerelmi átoktáblák csoportjába tartozhat.
5. A tábla nem volt összehajtogatva, vagy csak kettőbe hajtották, ezért vízbe dobhatták, a rajta látható korrozíónyomok is erre utalnak.
6. Keltezése a Kr. u. 2. századtól felfelé lehetséges, inkább a 3. századra. A latin szöveg szerint olyan korban keletkezett, amikor az elátkozás – fémtáblán rögzített szöveggel való – szokása a görög nyelvterületet és közeget elhagyva a latin nyelvű birodalomfélben is teret nyert.

IRODALOM

- AUDOLLENT 1904: Audollent, A., *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt*. (Paris, 1904), Frankfurt am Main, 1967.
- CIGP: Kovács, P. ed., *Corpus Inscriptionum Graecarum Panonicarum*. Editio maior. HPS 9 (2001)
- GAGER 1992: Gager, J. G. (ed.), *Curse tablets and binding spells from the ancient world*. New York : Oxford University Press.
- KERÉNYI 1984: Kerényi, K., *Hermész a lélekvezető*. Budapest.
- KOTANSKY 1994: Kotansky, R., Greek magical amulets. The Inscriben Gold, Silver, Copper, and Bronze Lamellae Part I. Published Texts of Known Provenance, *Papyrologica Coloniensia* Vol. XXII/1, Opladen.
- OPEL IV: Lőrincz, L., *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum IV*, Wien, 2002.
- VÄÄNÄNEN 1982: Väänänen, V., *Introduzione al latino volgare*. Bologna, 1982³, 106, Nr. 94.
- TOMLIN 1988: Tomlin, R. S. O., The curse tablets. In: *The temple of Sulis Minerva at Bath II. The finds from the sacred spring*. Oxford.
- TOMLIN 1993: Tomlin, R. S. O., Votive objects: the inscribed lead tablets. In: A. Woodward-P. Leach, *The Uley Shrines. Excavation of a ritual complex on West Hill, Uley, Gloucestershire, 1977–79*, London.
- LEWIS – SHORT 1877: Lewis, Ch. T. – Short, Ch., *A Latin dictionary*. Oxford.
- NÉMETH 2005: Németh, Gy., A magic silver lamella from Aquincum. In: Polittai. *Studies in Greek social history and epigraphy*. HPS 12. 89–98.

EINE NEUE FLUCHTAFEL MIT LATEINISCHER INSCHRIFT AUS PANNONIA

Aus Privatbesitz gelangte das Bruchstück einer Bleitafel mit Inschrift in die Römische Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums. Es stammt von einem unbekannten Fundort in Ungarn, bzw. Pannonien (Inventarnummer MNM 2003.3). Größe: Höhe 35 mm, Breite 41 mm, Dicke 1 mm. Der Lesungsansicht nach ist es ein liegendes Rechteck, auf dessen rechter Seite ein Teil fehlt, etwa ein Drittel des Ganzen, weiterhin fehlt noch ein kleiner Teil der linken unteren Ecke mit dem größten Teil des ersten Buchstaben der Zeile zusammen. Die linke, obere Ecke ist abgerundet. Die Rückseite ist glatt.

Die Inschrift:

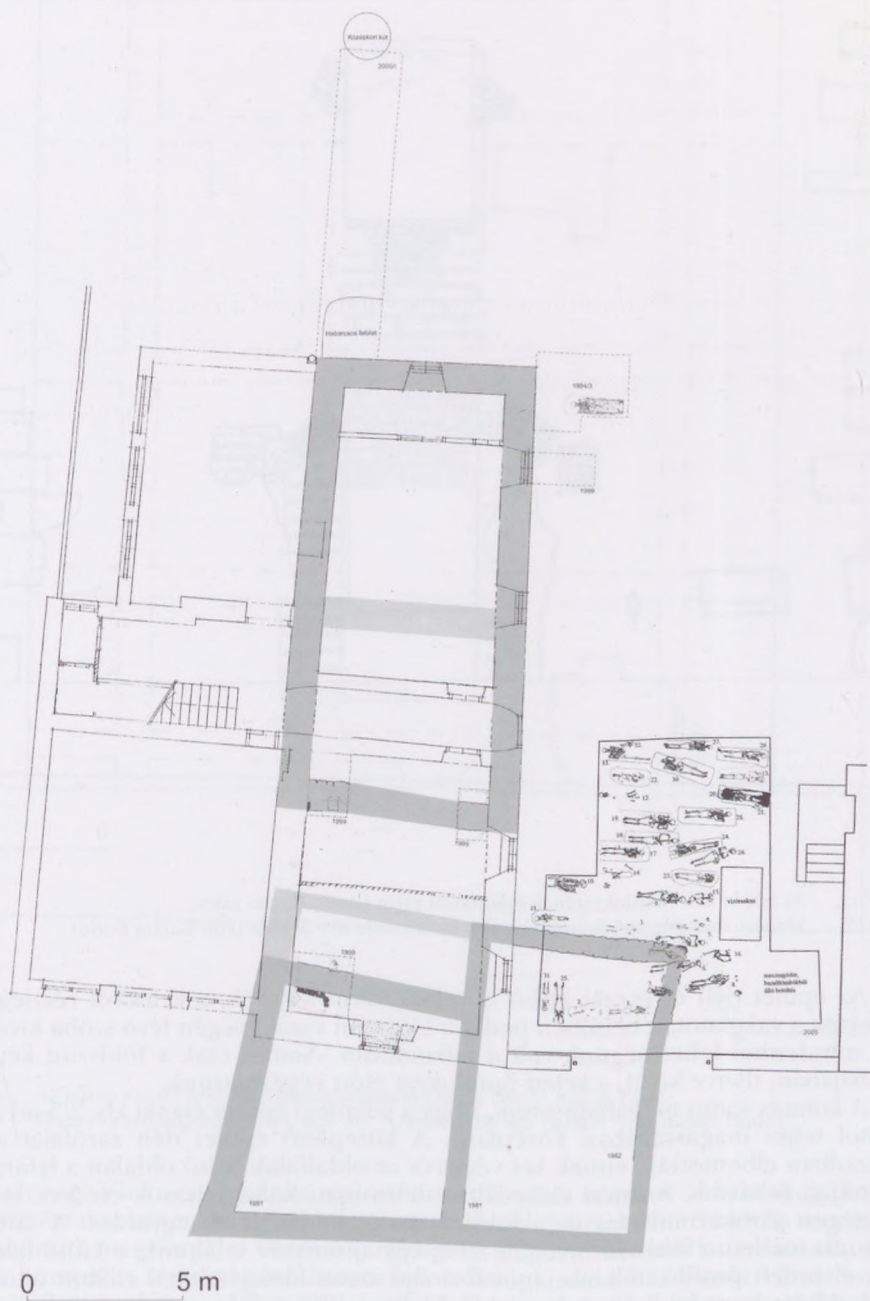
1.	VRSAM GA[- - -]		<i>Ursam Gaſi f(iliam)? defigo]</i>
2.	CORPVS VRS[- - -]		<i>corpus Urs[ae defigo]</i>
3.	OCVLOS VRS[- - -]	3	<i>oculos Urs[sae defigo]</i>
4.	TOTVM COR[- - -]		<i>totum cor[poris de-]</i>
5.	FIGO CVTEM CO[- - -]		<i>figo cutem co[rporis et ?]</i>
6.	YNGIIS DIIF[- - -]	6	<i>ung(u)es deffigo - - -].</i>

Über die neue Fluchtafel aus Pannonien kann man Folgendes feststellen:

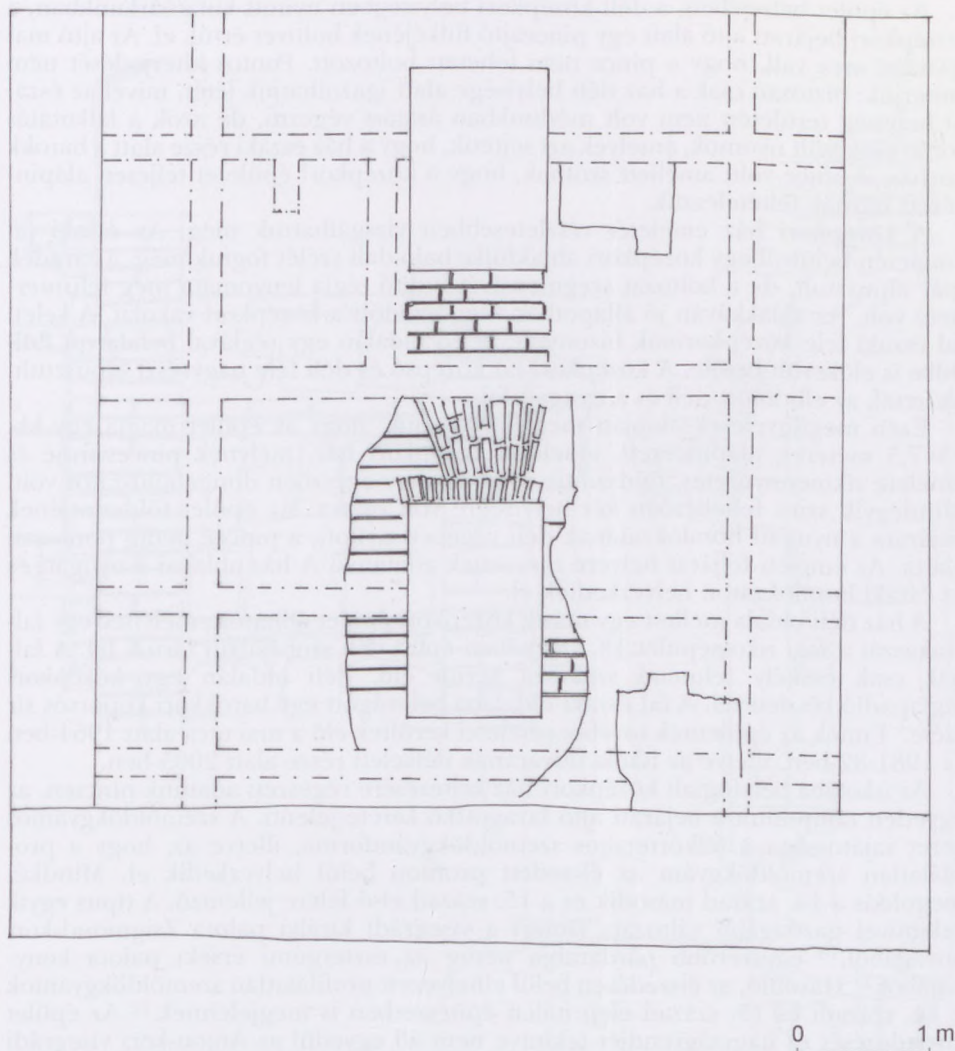
1. Es gibt darauf keine Götternamen.
2. Die zu verfluchen gewünschte Person war eine Frau, Ursa. Von ihrem Namen kann man nur soviel feststellen, dass sie aus einer lateinischen Sprachgemeinschaft stammte, der Name war allgemein verbreitet.
3. Der Fluch ist an keine Bedingung geknüpft, so kann es um eine Rache gehen.
4. Aufgrund ihres Charakters gehört die Tafel höchstwahrscheinlich zur Gruppe der Liebesfluchtafeln.
5. Die Tafel war nicht zusammengelegt, höchstens in zwei Teile gelegt, deshalb wurde sie vermutlich ins Wasser geworfen. Auch die darauf sichtbaren Korrosionspuren weisen darauf hin.
6. Ihre Datierung ist vom 2. Jahrhundert n.Chr. an vorstellbar, aber lieber auf das 3. Jahrhundert. Nach dem lateinischen Text ist sie zu einer Zeit entstanden, als die Verdammung durch einen Text an einer Metalltafel als Sitte über die Grenzen des griechischen Sprachgebietes und der griechischen Sprachgemeinschaft hinaus auch in der lateinsprachigen Reichshälfte sich verbreitete.

Péter Kovács – Ádám Szabó

Übersetzung: Ibolya Ó. Kovács



1. ábra. A visegrádi iskolának és környékének összesített ásatási alaprajza
 Abb. 1 Zusammengefasster Ausgrabungsplan der Visegráder Schule und ihrer Umgebung



3. ábra. Az iskola északi homlokzatának falkutatói rajza (Bodó Balázs rajza)

Abb. 3 Mauerforschungszeichnung von der Nordfassade der Schule (von Balázs Bodó)

déli helyiség délnyugati sarkába nyílt. A sarokba tolt helyzete arra utalhat, hogy mellette északabbra talán egy ablak lehetett. Ennek feltételezhető helyén azonban nem tudtunk megvizsgálni. Az északi földszinti helyiségben nem kutathattunk, így annak középkori térlefedéséről nincsenek adataink, de a ház északi külső homlokzatának vizsgálata során az épület tengelyében a mai ablak felett megtaláltuk a magasra helyezett, keskeny középkori ablak két sor téglából rakott kiváltóívét. Az ablak helyzete arra vall, hogy középkorban a földszint északi szobája nem lehetett a délihez hasonlóan kelet-nyugati tengelyű dongaboltozattal lefedve, inkább egy erre merőleges, észak-déli irányú dongát feltételezhetünk.

Az épület belsejében, a déli középkori helyiségben nyitott kutatóárkunkban, a középkori bejárati ajtó alatt egy pinceajtó fülkéjének boltívét értük el. Az ajtó magassága arra vall, hogy a pince nem lehetett boltozott. Pontos kiterjedését nem ismerjük: biztosan csak a ház déli helyisége alatt igazolhatjuk létét, mivel az északi helyiség területén nem volt módunkban ásatást végezni, de azok a falkutatás során előkerült nyomok, amelyek azt sejtetik, hogy a ház északi része alatt a barokk korban is pince volt, amellet szólnak, hogy a középkori épületet teljesen alapincézett háznak feltételezzük.

A középkori ház emeletét részletesebben vizsgálhattuk meg. Az északi fal emeletén belülről egy középkori ablakfülke baloldali szélét fogtuk meg, a záradék már elpusztult, de a boltozat szegmensívét indító téglalenyomata még felismerhető volt. Az ablakkáván jó állapotban megőrződött a középkori vakolat. A keleti fal északi fele középkorinak bizonyult, belső oldalán egy téglával befalazott fali-fülke is előkerült belőle. A középkori fal középső és déli fele nagyrészt elpusztult, akárcsak az elbontott déli és a nyugati fal.

Ezen megfigyelések alapján megállapíthatjuk, hogy az épület magja egy kb. 15×7,5 méteres, alapincézett, emeletes középkori ház, melynek pinceszintje és emelete síkmennyezetes, földszintje részben vagy egészben dongaboltozatos volt. Mindegyik szint feltehetően két helyiségre volt osztva. Az épület földszintjének bejárata a nyugati homlokzatának déli végében nyílt, a pincéé pedig pontosan alatta. A emeleti feljárt helyére nincsenek adataink. A ház ablakai a nyugati és az északi homlokzaton helyezkedtek el.

A ház déli oldala mellett egy másik középkori épület állhatott, melynek egy falszakaszát a mai iskolaépület 18. században épült déli szobájában tártuk fel. A falnak csak csekély felmenő szakasza került elő, déli oldalán egy középkori téglapadló részletével. A fal északi oldalába belevágott egy barokk koporsós sír széle. Ennek az épületnek további részletei kerültek elő a mai utca alatt 1964-ben és 1981-82-ben, illetve az iskola udvarának délkeleti része alatt 2005-ben.

Az iskolába belefoglalt középkori ház keltezésére régészeti adatunk nincsen, az egyetlen támpontot a bejárati ajtó faragottkő kerete jelenti. A szemöldökgyámos keret sajátossága a félkörtetagos szemöldökgyámforma, illetve az, hogy a profilálatlan szemöldökgyám az élszedett profilon belül helyezkedik el. Mindkét megoldás a 14. század második és a 15. század első felére jellemző. A típus egyik valamivel gazdagabb változata ismert a visegrádi királyi palota Zsigmond-kori anyagából,¹⁰ egyszerűbb párdarabja pedig az esztergomi érseki palota konyhájából.¹¹ Hasonló, az élszedésen belül elhelyezett profilálatlan szemöldökgyámok a 14. századi és 15. század eleji itáliai építészetben is megjelennek.¹² Az épület elrendezését és nagyságrendjét tekintve nem áll egyedül az Anjou-kori visegrádi emlékeanyagban. A királyi palota délkeleti épületébe befoglalt egyik Anjou-kori, feltehetően még Károly Róbert-kori, emeletes kőház tekinthető a legfontosabb analógiának. Ennek 20×7,5 m-es mérete, emeletes, szintenként kétszobás elrendezése igen hasonló a mi épületünkhöz. A palotába befoglalt ház emeletre vezető lépcsője a két szoba között helyezkedett el, az egyik földszinti szobáját pedig hypocaustum fűtötte.¹³

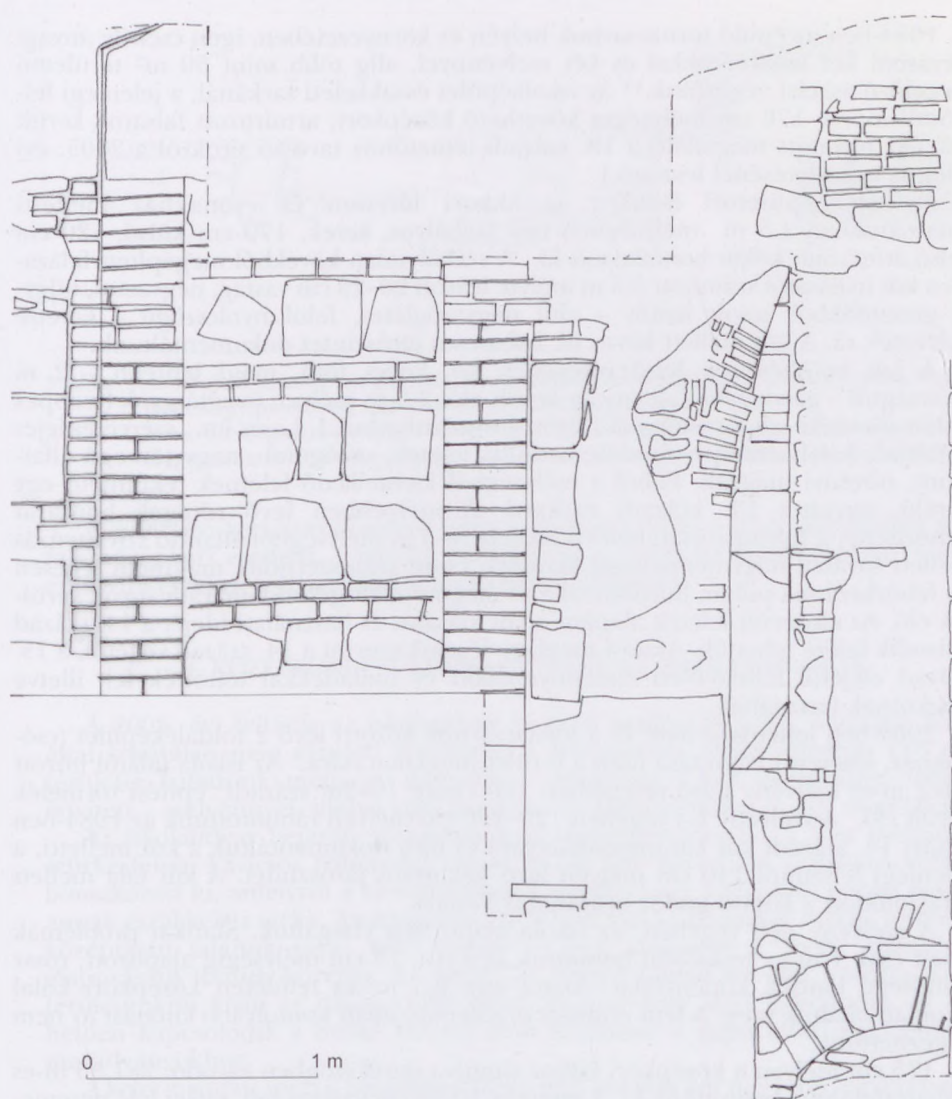
Ezen párhuzamok alapján a mai iskola épületének középkori magját egy Anjou-, vagy Zsigmond-kori lakóházként értékelhetjük.

¹⁰ BUZÁS 1990. Szerk. kat. 79. 91. o., 193. kép.

¹¹ A konyhát a 14. századra keltezi: HORVÁTH 1990.

¹² Például a firenzei Bargello XIII. századi épületébe másodlagosan beépített földszinti ablakok keretein, vagy a lucai Villa Guinigi 15. század eleji épületének földszinti ablakain.

¹³ BUZÁS 1992.



4. ábra. Az iskola földszinti, nyugati falának belső falkutatási rajza, a középkori ház déli homlokzati falának, boltindításának, valamint földszinti- és pinceajtájának, továbbá a barokk templom utólag befalazott falifülkéjének maradványával (Bodó Balázs rajza)

Abb. 4 Innere Mauerforschungszeichnung von der westlichen, ebenerdigen Schulmauer, mit den Fragmenten der südlichen Fassadenmauer, sowie mit der Erdgeschoss- und Kellertür des mittelalterlichen Hauses und der eingemauerten Wandnische der Barokkkirche (von Balázs Bodó)

3. KÖZÉPKORI KÚT AZ ISKOLA UDVARÁN

1984-ben az épülő tornacsarnok helyén és környezetében, igen csekély anyagi forrásból két kutatóárokkal és két szelvénnel, alig több mint 50 m² területen megelőző ásatást végeztünk.¹⁴ Az iskolaépület északkeleti sarkánál, a jelenlegi felszíntől mérve 170 cm mélységig követhető középkori, armírozott falsarok került elő. (Az ugyanitt megtalált, a 18. századi temetőhöz tartozó sírokról a 2005. évi feltárás ismertetésénél lesz szó.)

Az iskolaépülettől északra az akkori lőterem és csónakház melletti kutatóárokban 1,5 m mélységben egy szabályos, kerek, 170 cm külső, 120 cm belső átmérőjű kőkút bontakozott ki. A szabálytalan kövekből megépített falazatot a kút nyílásától számított 5,5 m mélyre leásott 20–25 cm vastag, négyzetes, tölgyfa gerendákból ácsolt kettős – alul négyszögletes, felül nyolcszögű – keretre helyezték rá. A kút mellett köves ill. habarcsos járósíntet dokumentáltunk.

A kút betöltésének felső rétegében kő, köves föld, majd lentebb – 2 m mélységtől – gazdagabb leletanyag került elő: 2–3 m mélyen üvegtárgyak (cseppes pohár töredéke stb.), vastárgyak, áttört bronz ruhadísz, I. Lajos ún. „szerecsenfejes denárja”, kályhacsempe-töredék, kerámia leletek, orsógomb, nagy tömegű állatcsont, növényi magvak. Ebből a mélységből kiemelkedő leletnek tekinthető egy kétélű, egyenes 14. századi vaskard. A mélyebben levő rétegek bontását nehezítette, a folyamatosan betörő talajvíz. 4–5 m mélységből állandó szivattyúzás mellett további nagymennyiségű kerámia, csont számszerűjdió, majdnem teljesen ép fehérkerámia pohár, hordódeszka és megmunkált gerendamaradványok kerültek elő. Az előkerült leletek alapján a kút kiásását és használati idejét a 14. század második felére tehetjük. Ásatási megfigyeléseink szerint a 14. század végétől, a 15. század elejétől feltehetően elszennyeződött és hulladékkal töltötték fel, illetve döngkútnak használták.

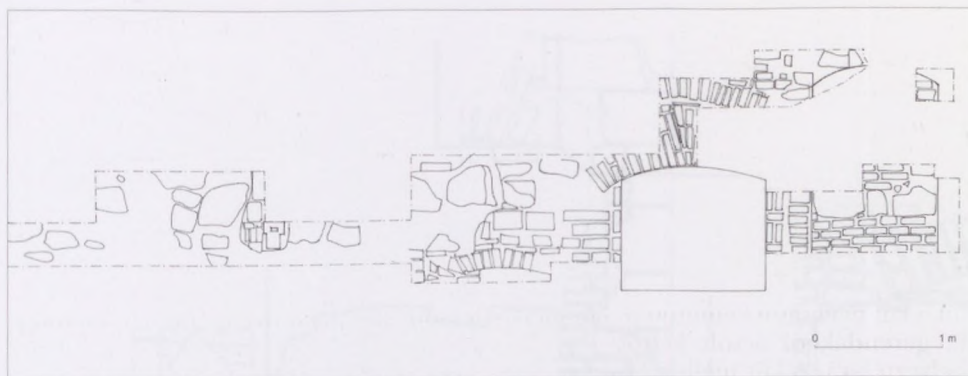
2000-ben lehetőség nyílt és a tornacsarnok közötti levő 2 toldalékepület (csónakház, lőterem) lebontása után a terület megkutatására. Az iskola falától húzott 10×2 m-es szelvény felső rétegeiben 120 cm-ig 19–20. századi építési törmelék került elő. A szelvény É-i végében 120–130 cm mélyen rábontottunk az 1984-ben feltárt 14. századi kút kávamadaradványára és újra dokumentáltuk a kút melletti, a jelenlegi felszíntől 140 cm mélyen levő habarcsos járósíntet. A kút fala mellett kirajzolódott a kútásó gödör beásásának vonala.

A szelvény déli végében, az iskola alapozását vizsgáltuk. Statikai problémák miatt csak 1 m-es szakaszon bontottuk ki a cca. 75 cm mélységig alapozott, rossz minőségű barokk köpenyfalat. Alatta alig 0,5 m²-es felületen középkori kőfal nyomait találtuk meg. A fent említett problémák miatt komolyabb kutatást itt nem végezhetünk.

175 cm mélyen a középkori falhoz simulva derékszögben záródó, 2×1,55 m-es habarcsfelületet bontottunk ki. A mintegy 10–20 cm vastagságú, szélei felé peremesen felhajló felület az iskola ÉK-i sarka felé – szelvényünkön kívül is – tovább halad. Funkciója egyelőre nem egyértelmű, lehetséges, hogy egy malterkeverő hely volt. Alapozásnak gyenge, ipari tevékenységére utaló nyomot vagy leletet nem találtunk. A felette levő betöltésben 1534-es ezüst dénár, 15. századi kerámatöredékek, kályhacsempe-töredék került elő.

A habarcsfelület alatt 40 cm-től kavicsos mederréteg kezdődik, amely sóderezs, iszapos összetételűvé válik. A 130 cm vastag réteget 3 m mélységig követtük, itt őskori kerámatöredékek kerültek elő. Létrejöttét a mai Apátkúti patak egykori mederváltozásainak köszönhetette.

¹⁴ GRÓF–GRÓH 1996, 4–5.



5. ábra. Az iskola földszinti, nyugati fala északi felének falkutatási rajza, a barokk sekrestyeajtó és mellett egy pinceablak maradványával (Bodó Balázs rajza)

Abb. 5 Mauerforschungszeichnung: Westteil der westlichen ebenerdigen Schulmauer, mit den Fragmenten der Barocksakristeitur und daneben eines Kellerfensters (von Bodó Balázs)

A 2000. évi korlátozott mérvű feltárás tisztázta, hogy a régi iskolaépület északi fala középkori eredetű, – barokk ráfalazással –, valamint megerősítette, hogy az épülettől északra a 18. századi temető nem folytatódik.

4. KÖZÉPKORI ÉPÜLETMARADVÁNY AZ ISKOLAUDVARON

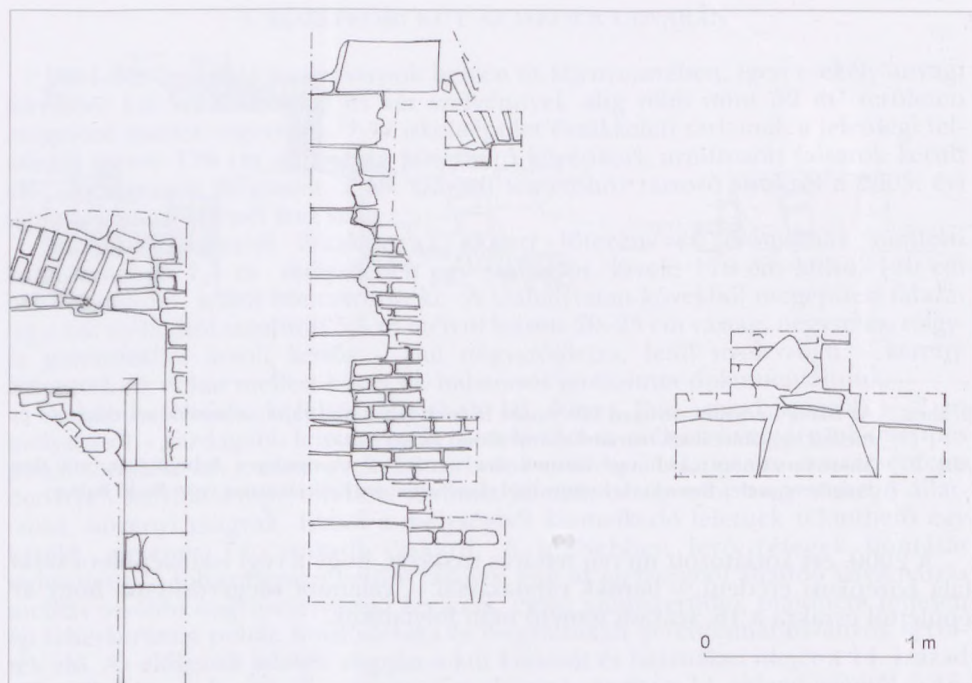
A 2005. évi feltárás az iskolaudvar bejáratí szakaszán folyt, régészeti kutatás által korábban nem érintett területen. A leletmentés során mintegy 130 m²-es területet kutattunk meg egy nagyobb – eredetileg 2,5×8 m-es, majd többször bővített – szelvénnel, illetve attól északra egy kutatóárokka és egy szondával.¹⁵

Az iskolaudvar bejáratí szakaszának középtengelyében 1,1–1,3 m mélységben szürkésfehér, kavicsos habarcsba rakott, észak felé követhető szabályos köfűlet bontakozott ki, amelyről a későbbiekben kiderült, hogy középkori épület részlete, annak északkeleti sarka. Az átlagosan 70–90 cm vastag fal sarkát ásatási területünk középtáján találtuk meg; kelet-nyugati irányú szakaszát a „régí” iskolaépület alapozásáig tudtuk követni. Az észak-dél irányú falszakasz déli irányba, ásatási területünkön kívül az iskola előtti járda- és útszakasz alatt folytatódik, és feltehetően kapcsolódik a Szőke Mátyás által korábban a kapu előtt megfigyelt falmaradványokhoz.

A kelet-nyugati irányú falszakasz belső, déli oldalán két nagyobb, egymással egy szintben levő gerendafészket figyeltünk meg, valamint – közvetlenül az iskolaépület alapozása és a fal csatlakozási pontjánál – egy harmadik nyomát is. Ez az épületbelsőben valamiféle vízszintes osztást/födémet feltételez.

Az épületmaradvány vörössárga agyag belső járőszintjét igen mélyen – a Rév utca mai szintjéhez mérve 4,9 méternél – találtuk meg. Ezt a réteget átvágya egységes szürke, agyagos-iszapos altalaj került elő.

¹⁵ A 2005/1. szelvénytől északra húzott 4 m hosszú és 1 m széles kutatóárokban mintegy 60–100 cm mélyen használaton kívűli beton közműhálózatba ütköztünk. Ez alatt 1 méter mélységben az árok keleti metszetében emberi csontokat és beásás-nyomokat figyeltünk meg. A 18. századi temető sírjait itt a közművekkel teljesen hozzáférhetetlenné tették; az utóbbi eltávolítása lehetetlen volt, azonban az árok metszetében megfigyelhetők, hogy a sírok alatt egységes szürke, agyagos-iszapos, leletek és rétegződés nélküli feltöltődés húzódik.



6. ábra. Az iskola földszinti, nyugati fala középső részének falkutatási rajza, a középkori ajtó és sarokarmírozás maradványaival (Bodó Balázs rajza)

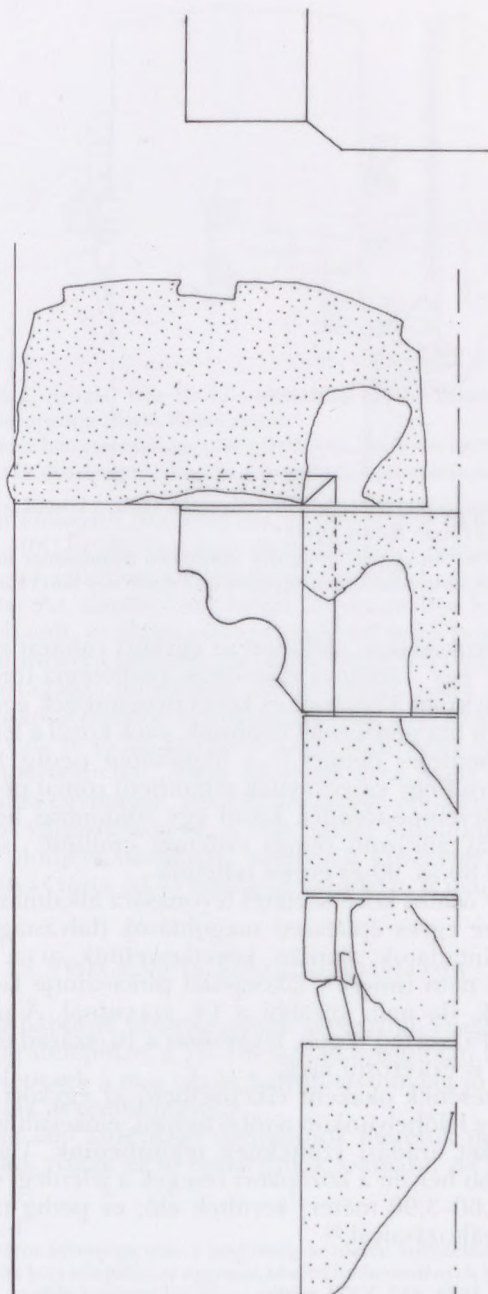
Abb. 6 Mauerforschungszeichnung: der mittlere Teil der westlichen, ebenerdigen Schulmauer, mit den Fragmenten der mittelalterlichen Tür und der Eckarmierung (von Balázs Bodó)

Mindössze egy méter szélességben volt alkalmunk megvizsgálni az iskolaépület alapozását is, a középkori fal kelet-nyugati irányú becsatlakozása környékén. Itt a középkortól eltérő minőségű barokk falköpeny alatt egy másik, nagyjából észak-dél irányú, a falszövet alapján középkori falmaradványt találtunk.

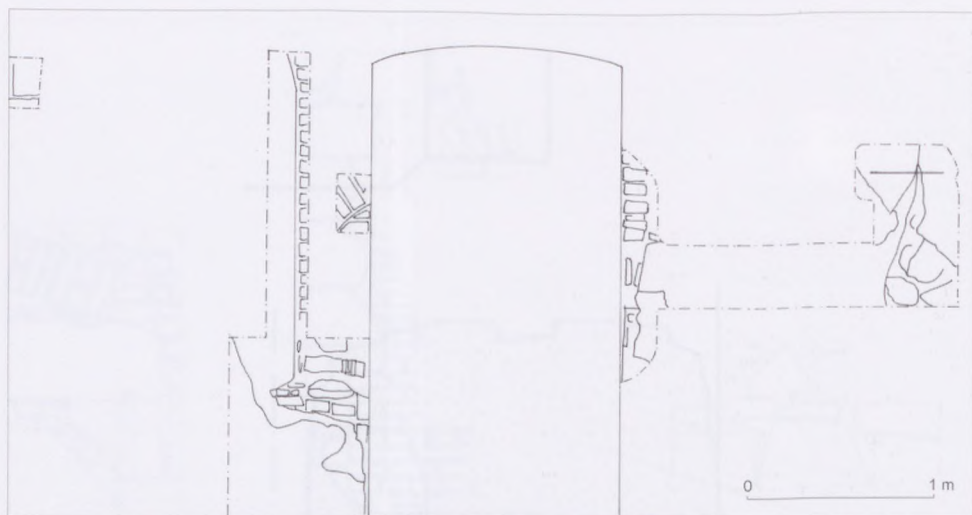
Az épületmaradványtól északra eső területen az eredeti udvarszinttől számítva 1,2 m mélyen nagyobb kiterjedésű égett, helyenként paticsos és letaposott felületet bontottunk ki. Ezt a falak építésével elvágták, ez világosan látszott a szelvény nyugati metszetalában, épületünknel tehát minden bizonnyal korábbi – talán pusztulási – réteg. A felület nyeséséből a 14. századra keltezhető kerámiatöredékek (erős bordázással tagolt, feneke felé szűkülő fehér színű pohár töredéke, kissé legömbölyített fazékeremek, stb.) kerültek elő, azonban ezek nagyobb mennyiségben való előfordulása a felületben nem volt jellemző. A réteget átvágva ugyanabba a szürke, iszapos leletek nélküli rétegbe ütköztünk, amelyet a teljes területen megfigyeltünk.

Az épületmaradvány belsejében sötétbarna, szinte teljesen egységes, nagyobb kövekkel, téglával és téglatöredékekkel kevert betöltődést találtunk, amely igen gazdag leletanyagot tartalmazott.¹⁶ A nagy mennyiségű, 14–15. századra datálható házikerámia-darabok mellett az egyszerű használati tárgyakat (bronz gyűszű,

¹⁶ Jelenleg leltározatlan, a Mátyás Király Múzeum Régészeti Gyűjteményében elhelyezett.



7. ábra. Az iskolaépület földszinti középkori ajtókeretének felmérési rajza (Bodó Balázs rajza)
Abb. 7 Vermessungszeichnung: mittelalterlicher Türrahmen des Schulgebäudes im Erdgeschoss (von Balázs Bodó)



8. ábra. Az iskola emeleti, északi falának belső falkutatási rajza, a középkori és benne a barokk ablak maradványaival (Bodó Balázs rajza)

Abb. 8 Innere Mauerforschungszeichnung der westlichen Schulmauer im Obergeschoss, mit den Fragmenten des mittelalterlichen Fensters und darin des Barockfensters (von Balázs Bodó)

vaskések, patkók, tornyoslakat, vaskulcs) az egykori ruházat részeit (préselt bronz övveret, övcsat) és egy sárkányábrázolásos padlótégla-töredéket említhetjük. Mindezt nagy mennyiségű állatcsont és kevés üvegtöredék egészíti ki.

Az épületbelsőben hat pénzérmét találtunk, ezek közül a legkorábbi Nagy Lajos (1342–1382) szerezsenfejes denára,¹⁷ a legkésőbbi pedig Mátyás (1458–1490) dénára¹⁸ volt. Előkerült egy szórványnak tekinthető római pénz is.¹⁹

A néhány kályhacsempe-töredék közül egy zöldmázás hengertagon finoman mintázott, szőlőindát ábrázoló darab érdemel említést; ismert párhuzamok²⁰ alapján a 15. század 80-as, 90-es éveire tehetjük.

A fentiek néhány óvatos következtetés levonására alkalmasak. Az épületmaradvány részletei, illetve egyes építészeti megoldások (falvastagság, gerendafészkek megléte) illetve szintadatok alapján következtetünk arra, hogy egy – teljes méretében egyelőre nem ismert – lakóépület pincésintje került elő. Építésének idejét nem ismerjük, de nem korábbi a 14. századnál. A pincét használatának megszűnése után a 15. század végén, legkésőbb a 16. század elején betemették. Az előkerült leletanyag is ezt erősíti meg.

A pince betemetésének okaként elképzelhető az egykori épület árvíztől való fenyegetettsége. Erre lelőhelyünkön a több helyen, előkerült iszapos bemosódások utalhatnak, amelyeket áradási szinteknek tekinthetünk. Ugyanezt erősíti meg, hogy Visegrádon több helyen a középkori rétegek a jelenlegi szintekhez képest viszonylag mélyen (2,60–3,90 méter) kerültek elő; ez pedig talán összefüggésben van a Duna vízállásváltozásaival.²¹

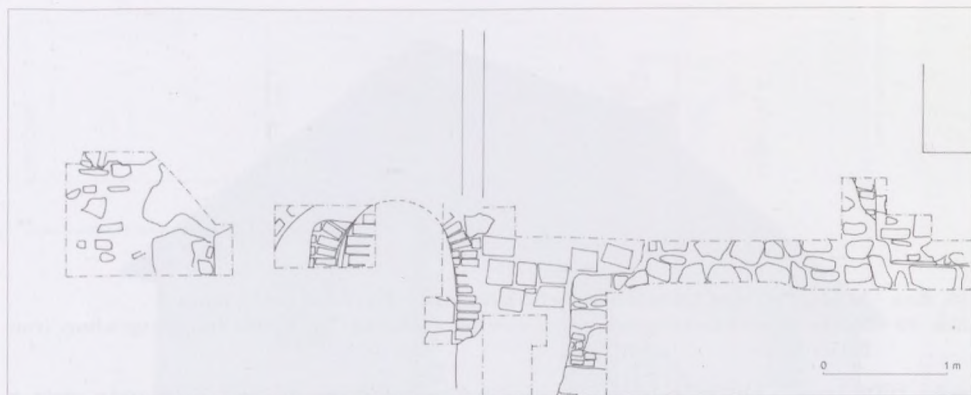
¹⁷ C.N.H.II. 89A. UNGER 1974, 432, XXII. tábla

¹⁸ C.N.H.II. 219. UNGER 1974, 557, XXX. tábla

¹⁹ II. Faustina verete a Kr. u. II. század második feléből. BÍRÓ-SEY 2002, 62. A lelőhelyen egyébként ezt leszámítva nem került elő római objektum vagy lelet.

²⁰ HOLL 1983, 215, 28. kép

²¹ HÉJ 1988, 63. A középkori város egyes lelőhelyeinek további felsorolását ld. még Mészáros 2006, 161.



9. ábra. Az iskola emeleti, nyugati fala északi szakaszának külső falkutatási rajza, barokk templomablak maradványával (Bodó Balázs rajza)

Abb. 9 Äußere Mauerforschungszeichnung vom nördlichen Abschnitt der Westmauer der Schule im Obergeschoss, mit den Fragmenten eines Barockkirchenfensters (von Balázs Bodó)

Az iskola udvarán előkerült pincerészlet az iskola déli helyisége alatt talált falal, továbbá az utcán 1981–1982-ben kiásott és felmért, valamint az 1964-ben megtalált, de sajnos csak leírásból ismert falmaradványokkal együtt, egy kéthelyiséges épület részét képezte. Az alapincézett keleti helyiségnél a hozzá nyugatról csatlakozó tér keskenyebb volt, és alatta pincére utaló nyomok nem kerültek elő, bár a feltárások korlátozott mivolta miatt az esetleges pince létét teljesen nem zárhatjuk ki. E ház falainak vastagsága mindössze 70 cm körüli, talán csak a nyugati homlokzai fal érte el az iskolaépületbe belefoglalt másik középkori épület 1 m-es falvastagságát. Ez arra vall, hogy ez az épület vagy földszintes volt, vagy csak faszerkezetű emelettel rendelkezhetett. Nem találtunk arra utaló nyomot, hogy a két épület érintkezett volna egymással, inkább két szomszédos épülettel van dolgunk, amelyeket egy sikátor választhatott el. A déli épület főhomlokzata dél felé, a mai Rév utca középkori elődjére nézhetett, amelynek kövezetét 2004-ben Mészáros Orsolya és Szőke Mátyás tárta fel az iskolával szemközt, a mai utca déli oldalán.²²

5. VISEGRÁD 18. SZÁZADI TEMPLOMA

A 17. század végi háborúk következtében elpusztult Visegrád²³ német és magyar lakosság általi újraterelése a 17–18. század fordulóján indult meg.²⁴

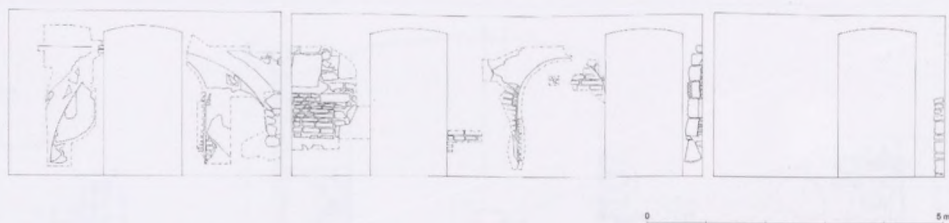
Ennek során a telepések a mai iskola helyén viszonylag jó állapotban álló, bár romos házat alakították át templommá.

A feltehetően még álló középkori templomok méretük miatt helyreállíthatatlanok és alkalmatlanok voltak az új betelepülők számára. Az új templom építését

²² MÉSZÁROS 2005, 41–44, 4.

²³ Az egykori középkori város lakossága már a hódoltság kezdetén szétszéledt. Az Alsóvár körül a 16. században kialakult török kori település az egymást követő hadiesemények következtében pusztult el. IVÁN 2004, 85–86, 102, további levéltári hivatkozásokkal.

²⁴ Visegrádot első ízben 1692–93-ban, majd 1696-ban tüntették fel lakott településként. MAGYAR 1998, 12–13. A végleges megtelepedés valószínűleg már a 18. század elején a Starhemberg-család birtoklása alatt ment végbe. 1700-ban kerültek a visegrádi uradalom (Dominium Visegradense) falvai Ernst Rüdiger von Starhemberg (Bécs védője az 1683. évi ostrom során) birtokába. IVÁN 2004, 211. és 25. lábjegyzet további levéltári hivatkozásokkal.



10. ábra. Az iskola emeleti, keleti falának belső falkutatási rajza (Bodó Balázs rajza)

Abb. 10 Innere Mauerforschungszeichnung von der Ostmauer der Schule im Obergeschoss (von Balázs Bodó)

még 1698-ban, a kincstári birtoklás idején kezdték meg, de csak 1700 után, már a Starhemberg-család fejezte. Az 1701-ben már használható épületnek még nem volt meg a felszerelése. Valószínű, de nem bizonyos, hogy ezek az adatok már ugyanarra a Keresztelő Szt. János templomra vonatkoznak, amely 1712-ben készült el teljesen. Visegrád ekkor kapott újra plébánia rangot.²⁵ A Starhembergiek adományozták az épület felszerelését is. 1732-ben készült az első canonica visitatio, amely az épületet már rossz állapotúnak írja le, a falakon repedéseket említ, és renoválást tart szükségesnek. A leírás szerint a templomban fa karzat állt – amit a későbbi, 1773-as felmérés is mutat – valamint megemlíti egy nagy kő keresztelőmedencét.²⁶

A templom 18. századi állapotára nézve több lényeges forrást megemlíthetünk. Ezt a templomot ábrázolja Mikoviny Sámuel 1737-es Visegrád-látképe Bél Mátyás országleírásában.²⁷ A 18. század közepi állapotot mutatja Leonard Schade esztergomi építőmester 1773-as alaprajza, amit a kamara számára készített.²⁸ Ugyancsak ő készítette a templom és a plébánia együttes felmérését, amely a templom keleti homlokzati rajzát is tartalmazza.²⁹

Az 1999-ben folyt falkutatás során a középkori és 18. századi falazatok között sok helyütt földet találtunk, ami huzamosabb ideig tartó romos állapotra enged következtetni. Az átépítés során a régi ház pincéjét betemették, déli homlokzati falát elbontották, és dél felé az épületet megtoldották. A toldalék falazatában és sarokarmírozásaiban több középkori faragott követ használtak fel másodlagosan, például egy mérműves ablak osztósudár darabját, amelyet ki is emeltünk. Az új déli homlokzat közepén egy széles ajtót, felette pedig egy kis ablakot alakítottak ki. Az ajtó kiváltóívének két oldalán egy-egy erőteljes gerendalyuk jelentkezett, ami talán valamilyen előtetőhöz készülhetett.

A bővítmény oldalfalaiba a földszinten 2-2 nagyméretű falifülkét alakítottak ki. A nyugatiakat befalazva találtuk meg, a keletieket később ablakká alakították. A fülkék közül a két északi Schade 1773-as felmérése szerint oltárfülke volt.

Az emeleti szinten több helyütt épségben előkerült az első barokk periódus vakolata az eredeti sík fafödém aljáig. Ebben a periódusban készültek a templom félköríves ablakai. Az 1737 körül készült Mikoviny-metszet és az 1773-as Schade-féle felmérés szerint a keleti és a nyugati oldalon 3-3 ablak volt. A nyugati ablakokból az északit kívül és belül is meg tudtuk kutatni. Az ablak befelé tölcéséresedő bel-

²⁵ MAGYAR 1998, 18.

²⁶ MAGYAR 1998, 96.

²⁷ BÉL 1737, 470–471. Idézi: DERCSÉNYI–HÉJJ 1958, 406–407.

²⁸ DERCSÉNYI–HÉJJ 1958, 453–454.

²⁹ DERCSÉNYI–HÉJJ 1958, 585. kép.



11. ábra. Az iskola épületébe befoglalt középkori ház rekonstrukciós rajza (Buzás Gergely rajza)

Abb. 11 Rekonstruktionszeichnung von dem im Schulgebäude eingefassten mittelalterlichen Haus (von Gergely Buzás)

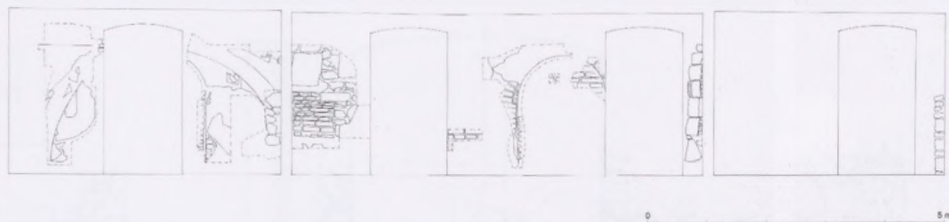
letű, keret nélküli félköríves nyílás volt. A déli ablakot csak kívülről tudtuk megvizsgálni, a középsőt viszont a 20. századi lépcsőház teljesen elpusztította. A keleti oldalon csak a belsőben tudtunk kutatni, az északi és a középső ablak elő is került, a délit viszont egy újabb ablak elpusztította. Előkerült még a szentély hátsó, északi falán is egy olyan ablak amit a későbbi felmérés már nem ábrázol.

Talán ehhez az első templomperiódushoz tartozhat a szentély alatt feltételezhető pince. Eerre csak két pinceablak-nyom utal. Ez egyik a mai észak-keleti földszinti ablak parapetében ismerhető fel, a másik a sekrestyeajtó mellett. Ez utóbbi falifülkeként a 20. században is nyitva lehetett. A templom belsejét téglapadlóval burkolták és a templomon belül, és kívül egyaránt temetkeztek.

Az 1737-es metszeten a templom déli végén egy egyemeletes, hagymakupolás torony is látszik. Ez a későbbi ábrázolásokon már nincs meg. A torony feltehetően az épület előtt állt. A metszet szerint ekkor még nem volt a templomnak sekrestyéje.

A második, 1756-os canonica visitatio szerint a templomot már átépítették. Az újjáépítésre ezek szerint még 1756 előtt, a Starhemberg-család birtoklása idején került sor. A jegyzőkönyv öt oltárt sorol fel: a Keresztelő Szt. Jánosnak szentelt főoltár mellett Szűz Mária, Szent Gyula mártír, Szent Rókus és Sebestyén valamint Szent Anna és Vendel oltárait.³⁰ A Szt. Gyula oltár alapítója Riegler Jakab uradal-

³⁰ MAGYAR 1998, 96.



10. ábra. Az iskola emeleti, keleti falának belső falkutatási rajza (Bodó Balázs rajza)

Abb. 10 Innere Mauerforschungszeichnung von der Ostmauer der Schule im Obergeschoss (von Balázs Bodó)

még 1698-ban, a kincstári birtoklás idején kezdték meg, de csak 1700 után, már a Starhemberg-család fejezte. Az 1701-ben már használható épületnek még nem volt meg a felszerelése. Valószínű, de nem bizonyos, hogy ezek az adatok már ugyanarra a Keresztelő Szt. János templomra vonatkoznak, amely 1712-ben készült el teljesen. Visegrád ekkor kapott újra plébánia rangot.²⁵ A Starhembergek adományozták az épület felszerelését is. 1732-ben készült az első canonica visitatio, amely az épületet már rossz állapotúnak írja le, a falakon repedéseket említ, és renoválást tart szükségesnek. A leírás szerint a templomban fa karzat állt – amit a későbbi, 1773-as felmérés is mutat – valamint megemlíti egy nagy kő keresztelőmedencét.²⁶

A templom 18. századi állapotára nézve több lényeges forrás megemlíthetünk. Ezt a templomot ábrázolja Mikoviny Sámuel 1737-es Visegrád-látképe Bél Mátyás országleírásában.²⁷ A 18. század közepi állapotot mutatja Leonard Schade esztergomi építőmester 1773-as alaprajza, amit a kamara számára készített.²⁸ Ugyancsak ő készítette a templom és a plébánia együttes felmérését, amely a templom keleti homlokzati rajzát is tartalmazza.²⁹

Az 1999-ben folytat falkutatás során a középkori és 18. századi falazatok között sok helyütt földet találtunk, ami huzamosabb ideig tartó romos állapotra enged következtetni. Az átépítés során a régi ház pincéjét betemették, déli homlokzati falát elbontották, és dél felé az épületet megtoldották. A toldalék falazatában és sarokarmírozásaiban több középkori faragott követ használtak fel másodlagosan, például egy mérműves ablak osztósudár darabját, amelyet ki is emeltünk. Az új déli homlokzat közepén egy széles ajtót, felette pedig egy kis ablakot alakítottak ki. Az ajtó kiváltóívének két oldalán egy-egy erőteljes gerendalyuk jelentkezett, ami talán valamilyen előtetőhöz készülhetett.

A bővítmény oldalfalaiba a földszinten 2-2 nagyméretű falifülkét alakítottak ki. A nyugatiakat befalazva találtak meg, a keletieket később ablakká alakították. A fülkék közül a két északi Schade 1773-as felmérése szerint oltárfulke volt.

Az emeleti szinten több helyütt épségben előkerült az első barokk periódus vakolata az eredeti sík fafödém aljáig. Ebben a periódusban készültek a templom félköríves ablakai. Az 1737 körül készült Mikovinyi-metszet és az 1773-as Schade-féle felmérés szerint a keleti és a nyugati oldalon 3-3 ablak volt. A nyugati ablakokból az északit kívül és belül is meg tudtuk kutatni. Az ablak befelé tölcséresedő bél-

²⁵ MAGYAR 1998, 18.

²⁶ MAGYAR 1998, 96.

²⁷ BÉL 1737, 470–471. Idézi: DERCSÉNYI-HÉJJ 1958, 406–407.

²⁸ DERCSÉNYI-HÉJJ 1958, 453–454.

²⁹ DERCSÉNYI-HÉJJ 1958, 585. kép.



11. ábra. Az iskola épületébe befoglalt középkori ház rekonstrukciós rajza (Buzás Gergely rajza)

Abb. 11 Rekonstruktionszeichnung von dem im Schulgebäude eingefassten mittelalterlichen Haus (von Gergely Buzás)

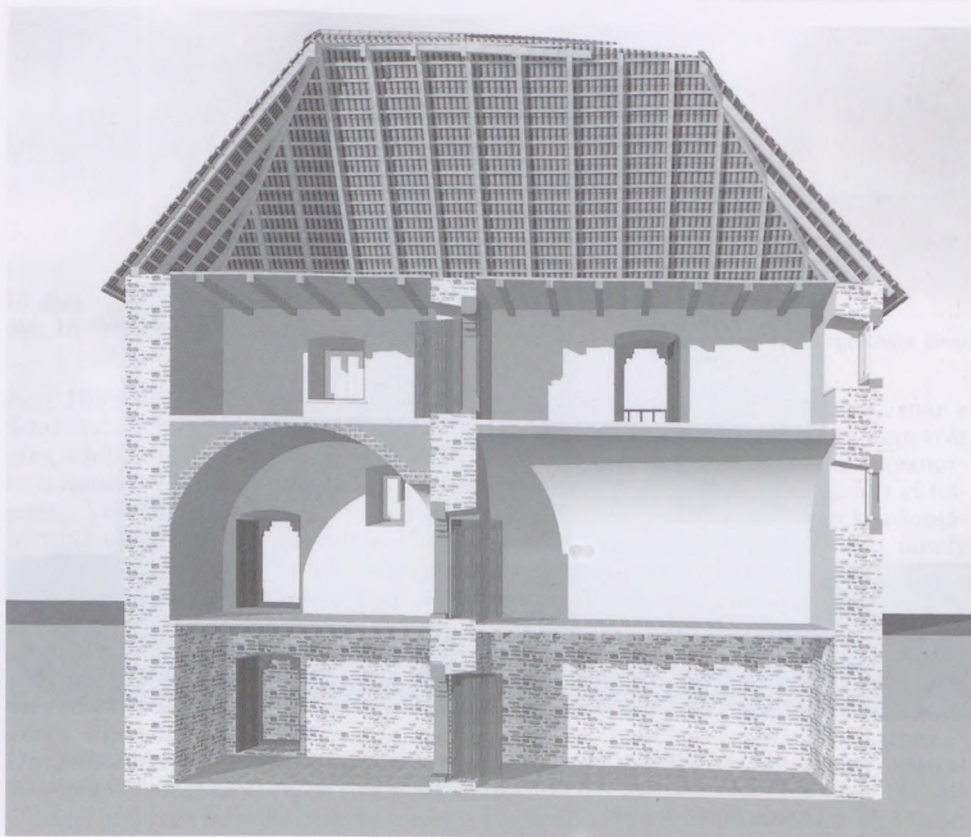
letű, keret nélküli félköríves nyílás volt. A déli ablakot csak kívülről tudtuk megvizsgálni, a középsőt viszont a 20. századi lépcsőház teljesen elpusztította. A keleti oldalon csak a belsőben tudtunk kutatni, az északi és a középső ablak elő is került, a délit viszont egy újabb ablak elpusztította. Előkerült még a szentély hátsó, északi falán is egy olyan ablak amit a későbbi felmérés már nem ábrázol.

Talán ehhez az első templomperiódushoz tartozhat a szentély alatt feltételezhető pince. Erre csak két pinceablak-nyom utal. Ez egyik a mai észak-keleti földszinti ablak parapetében ismerhető fel, a másik a sekrestyeajtó mellett. Ez utóbbi falifülkeként a 20. században is nyitva lehetett. A templom belsejét téglapadlóval burkolták és a templomon belül, és kívül egyaránt metekkeztek.

Az 1737-es metszeten a templom déli végén egy egyemeletes, hagymakupolás torony is látszik. Ez a későbbi ábrázolásokon már nincs meg. A torony feltehetően az épület előtt állt. A metszet szerint ekkor még nem volt a templomnak sekrestyéje.

A második, 1756-os canonica visitatio szerint a templomot már átépítették. Az újjáépítésre ezek szerint még 1756 előtt, a Starhemberg-család birtoklása idején került sor. A jegyzőkönyv öt oltárt sorol fel: a Keresztelő Szt. Jánosnak szentelt főoltár mellett Szűz Mária, Szent Gyula mártír, Szent Rókus és Sebestyén valamint Szent Anna és Vendel oltárait.³⁰ A Szt. Gyula oltár alapítója Riegler Jakab uradal-

³⁰ MAGYAR 1998, 96.



12. ábra. Az iskola épületébe befoglalt középkori ház rekonstruált metszete (Buzás Gergely rajza)
 Abb. 12 Rekonstruierter Querschnitt des im Schulgebäude eingefassten mittelalterlichen Hauses
 (Zeichnung von Gergely Buzás)

mi tisztartó,³¹ aki 1746–1756-ig viselte e tiszte. Ő az uradalomban több jelentős építkezést is végzett.³² Minden bizonnyal a templom átépítése is hozzá köthető.

Az 1746–1756 közötti építési periódusban a templom szentélyét beboltozták. Schade alaprajza itt keresztboltozatot jelöl. Ennek homlokív-lenyomatait megtaláltuk mindhárom falon – a diadalívet később nyomtalanul elbontották. A homlokívek helyén leverték a belső vakolatot de alatta és felette meghagyták, és nem is vakoltak rá újabb réteget. Ebben a periódusban épült a szentély nyugati oldalára a sekrestye. A nyugati homlokzat északi felén megtaláltuk a később elfalazott sekrestyeajtót. 1783-ban az épületet tatarozták.³³

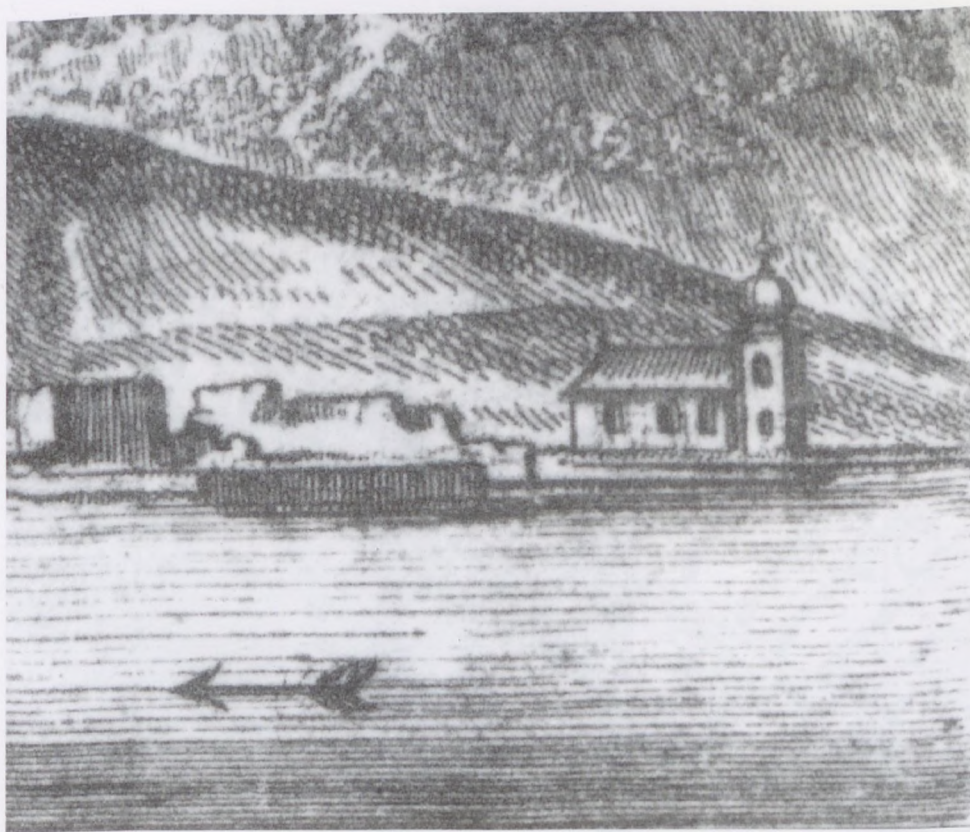
A templom iskolává alakítására a mai, későbarokk templom elkészítése után kerülhetett sor. 1787-ből fennmaradt egy iskolává alakítási terv Hacker Ferenc Xavér ács mestertől.³⁴

³¹ MAGYAR 1998, 96.

³² MAGYAR 1998, 116.

³³ DERCSENYI-HÉJJ 1958, 454.

³⁴ DERCSENYI-HÉJJ 1958, 454.



13. ábra. Az első visegrádi barokk plébániatemplom a 18. század elején. (Bél. 1737.)

Abb. 13 Die erste Barockpfarrkirche in Visegrád, Anfang 18. Jh. Detail des Stiches aus dem Werk „Notitia Hungariae novae..“ von Matthias Bél, 1737

E szerint az épület visszabontását tervezték földszintes méretűre, a keleti oldalon nyolc, az északi és déli oldalon pedig egy-egy tengelyes homlokzatokat alakítottak volna ki, a volt sekrestyét pedig alapincézték. E tervből a jelek szerint a sekrestye alatti pince valamint az épületet kettéosztó folyosó és a hozzá tartozó új ajtók valósultak meg. Mivel a folyosó falain kívül az épületben nem maradtak fenn 20. század előtti válaszfalak a 18. század végi iskola belső tagolását nem ismerjük.

A pince építése során, a sekrestye járószintje megemelkedett. A boltozott pince ma is betömve bár, de épségben megvan. A régi sekrestyeajtót falifülkévé alakították, és tőle délre az újonnan kialakult magasabb járószintről egy új ajtót nyitottak az egykori templom felé. E miatt az ajtó miatt le kellett bontaniuk a diadalívet és vele együtt a rá támaszkodó szentélyboltozatot is. Helyette fafödém készült.

Lehetséges, hogy még ebbe a periódusba tartozik az épület északi homlokzatán feltárt faltagolás. Itt a középkori falazatra tapasztott lapos tetőcserepekből, téglákból kiemelkedő faltükröket alakítottak ki, közöttük pedig rácsos lenyomat látható.

Bizonyosan ebben a periódusban történt, hogy a templom déli kapuját befalazva, azt fülkévé alakították és kivakolták.



14. ábra. Az első barokk plébániatemplom és környéke Visegrád 1767-es kamarai térképén

Abb. 14 Die erste Barockpfarrkirche und ihre Umgebung in Visegrád auf dem Kameralstadtplan aus dem Jahre 1767

Talán ekkor készülhettek a tetőszerkezet lekontyolt déli végének szarufaállásai. Itt az 1787-as felmérés még oromfalas tetőt ábrázolt. A 2006-ban folyt tetőfelújítás során megfigyelhettük, hogy a kontyolás és a következő állás szarufái a tető többi, szintén barokkori ács-szerkezetétől eltérő formákat és ácsjegyeket mutat.³⁵

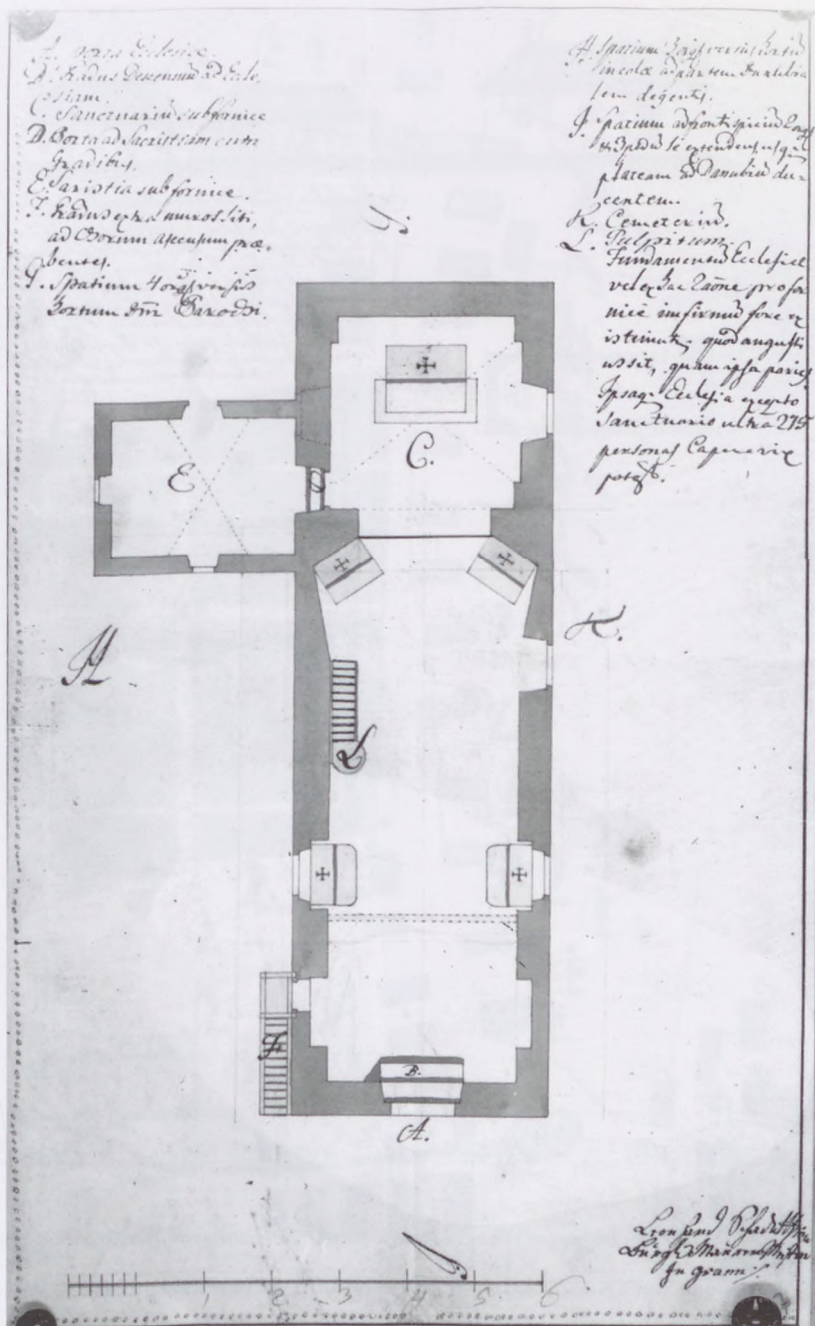
Feltételezhető, hogy a jelenlegi ablakosztás és vele együtt a szinttagolás is csak az 1871-es átépítéskor készülhetett, amelyet a keleti bejárati ajtó fölé helyezett vörösmárvány tábla keltez.

Ennek felirata a következő:

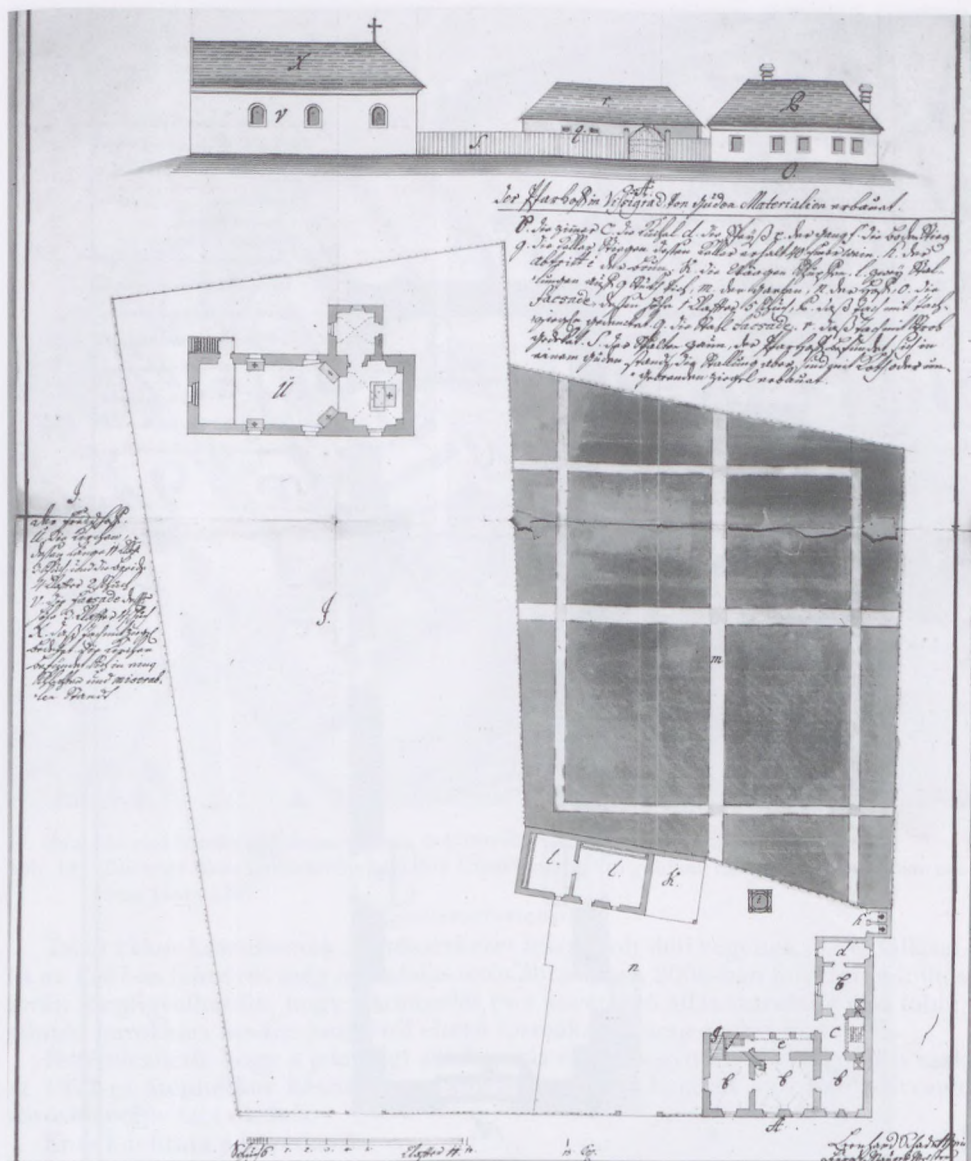
AEDIFICIUM HOC QUONDAM ECCLESIA
SUMPTIBUS COMMUNITATIS OBLATIS QUE
ALIORUM IN USUM IUVENTUTIS EGREGIE
INSTITUENDAE LIBERALITER ADAPTATUM
MDCCCLXXI³⁶

³⁵ Itt szeretnénk köszönetet mondani Mártonffy Gábor építésznek aki az iskolaépület kutatásánál sok segítségünkre volt.

³⁶ DERCSÉNYI-HÉJJ 1958, 454.

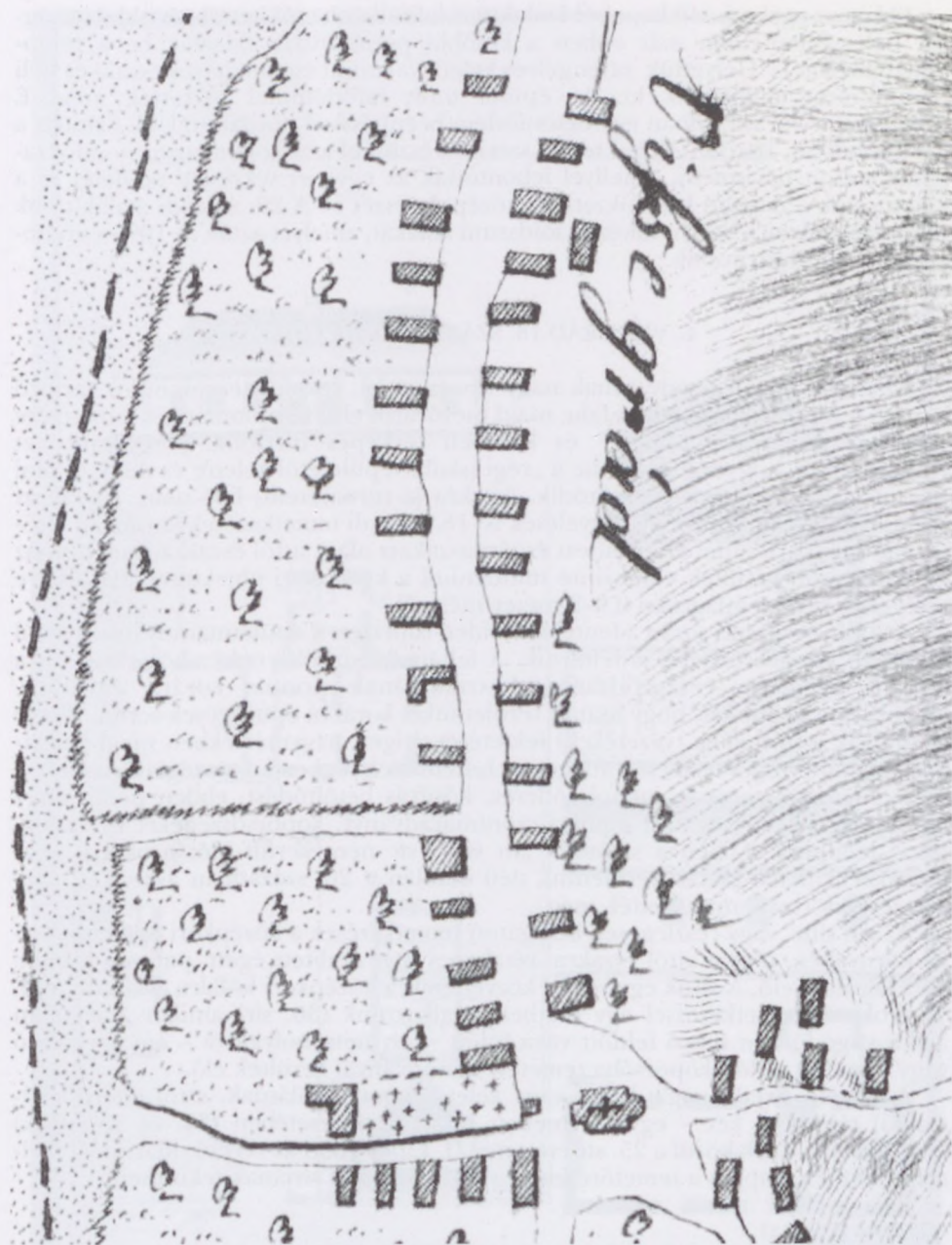


15. ábra. Leonard Schade 1773-as alaprajzi felmérése Visegrád első barokk plébániatemplomáról
 Abb. 15 Grundrissvermessung von Leonard Schade über die erste Barockpfarrkirche von Visegrád, 1773



16. ábra. Leonard Schade felmérése Visegrád első barokk plébániatemplomáról és a plébánia-épületről

Abb. 16 Vermessung von Leonard Schade über die erste Barockpfarrkirche und das Pfarrhaus in Visegrád



17. ábra. Az első és a második barokk visegrádi plébániatemplom, valamint a temető Visegrád 1777-es térképén

Abb. 17 Die erste und die zweite Barockpfarrkirche und der Friedhof von Visegrád auf Stadtplan, 1777

Ekkor az egykori déli kapuból kialakított falifülkét leszűkítették, és ablakot vágtak bele. Feltehetően már ebben a későbbi periódusban falazták be a templomablakokat is. Helyettük öttengelyes keleti, valamint egytengelyes északi és déli homlokzatot alakítottak ki. Az épület terét fafödémrel osztották meg. E fafödémeket a 20. században egy betonfödém beépítésével pusztították el. Szintén a 20. században, Bardon Alfréd tervei szerint készült el az iskola nyugati homlokzatához csatolt bővítmény, amellyel lebontották az egykori sekrestye épületét és a kibontották a nyugati homlokzati fal középső részét is. A 20. századi átalakítások során falazták be a déli homlokzat földszinti ablakát, amelyet aztán az 1999-es renováláskor újra kinyitottak.

6. VISEGRÁD 18. SZÁZADI TEMETŐJE

Az iskola jelenlegi udvarának nagy részén a 18. századi templomhoz tartozó temető terül el. A barokk kori falu, majd mezőváros első templomára és temetőjére vonatkozó történeti adatok³⁷ és korabeli térképes források,³⁸ egyaránt azt valószínűsítik, hogy a sírok zöme a „régí iskola” épületétől keletre és délre (a mai Rév utca és templom) felé húzódik, északra (a tornaterem) felé nem. Ugyanezt támasztják alá az ásatási megfigyelések is: 18. századi temetkezések korábban elsősorban az iskolaépület előtti úttest és járdaszakasz alatt, attól északra, valamint az iskolaudvaron kerültek elő, szinte mindenhol a középkori objektumokba, illetve rétegekbe beásva átlagosan 0,9–2 méter mélyről.³⁹

A 2005. évi ásatás során a fentebb röviden ismertetett épületmaradványon kívül a temető kisebb részletét is feltártuk. A feltárt 33 sírból⁴⁰ nehéz következtetni a temető egészére, rétegződésére, használatának pontos korára egyaránt. Nehezítette a munkát, hogy ásatási területünket korábbi építkezések során, illetve közművek (vízóraakna, vezetékek) fektetésével igen nagymértékben megbolygat-ták. A feltárás teljes területén átlagosan 1,40 m mélységben kő- és téglatornelékes, meszes-habarcsszemcsés, néhol sóderes, kősfirás betöltődést, ebben pedig nagy mennyiségű összeforgatott emberi csontmaradványt, koporsószegeket és vasalásokat találtunk. Ebben a szintben „in situ” sír nem került elő, azokat a köz-művekkel, illetve ásatási területünk déli oldalán a 20. században ástott két nagy meszesgödörrel semmisítették meg.

Az „in situ” vagy részlegesen bolygatott temetkezések a középkori épület falsarka környékén, illetve attól északra, részben a már említett égett, paticsos szintbe ásva kerültek elő. A sírok egy részét közvetlenül a középkori kőfalra ásták rá (5, 6, 7. sírok). Rátemetkezéssel egy esetben találoztunk (30. sír) amikor a téglalap alakú sírgödörben fekvő felnőtt váza fölött – azt nem bolygatva – egy csecsemő vagy újszülött külön koporsóba temetett maradványai kerültek elő.

A temető sírjai nyugat-keleti vagy kelet-nyugati tájolásúak, ettől eltérő (dél-északi) tájolással két – egymás mellett fekvő – sír esetében (31. és 25. sírok) találoztunk. Ezek közül a 25. sír éremmel (I. Lipót 1698-as verésű duarius⁴¹) keltezett; ennek alapján a temetőrészlet egyik legkorábbi sírjának tekinthető.

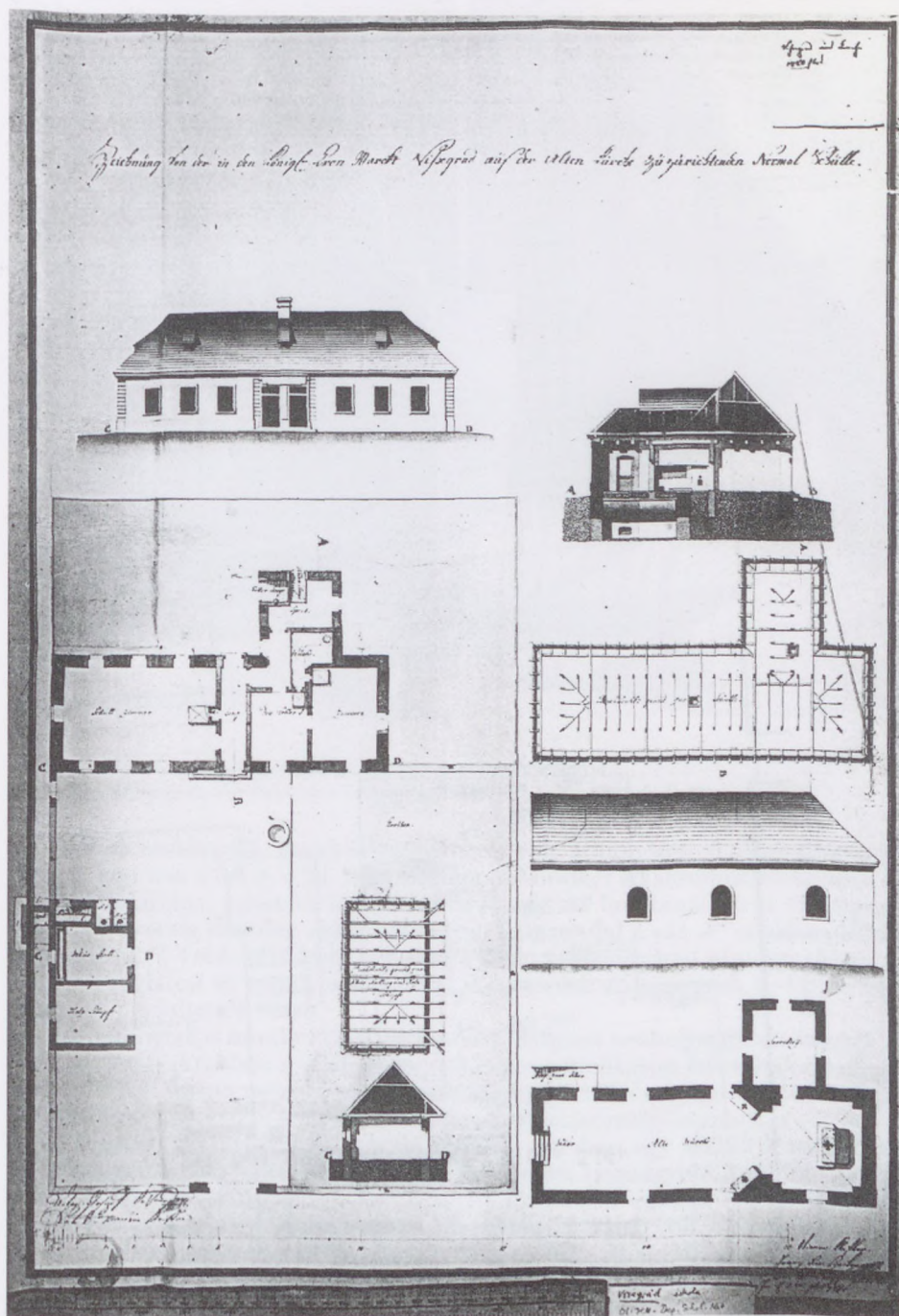
³⁷ MAGYAR 1998, 151.

³⁸ Ezek közül a temető vonatkozásában Banholtzel 1777-es térképe a legfontosabb, amely egyben Visegrád és Nagymaros 1771–1777 közötti részletes ábrázolása is. (OL. S12. Div. X. No. 92.) A térképért Mészáros Orsolyának tartozunk köszönettel. Ld. még: HRENKÓ 1985.

³⁹ Az idősebb visegrádiak elmondása szerint az iskola környékén minden földmunka alkalmával kerültek elő emberi csontok.

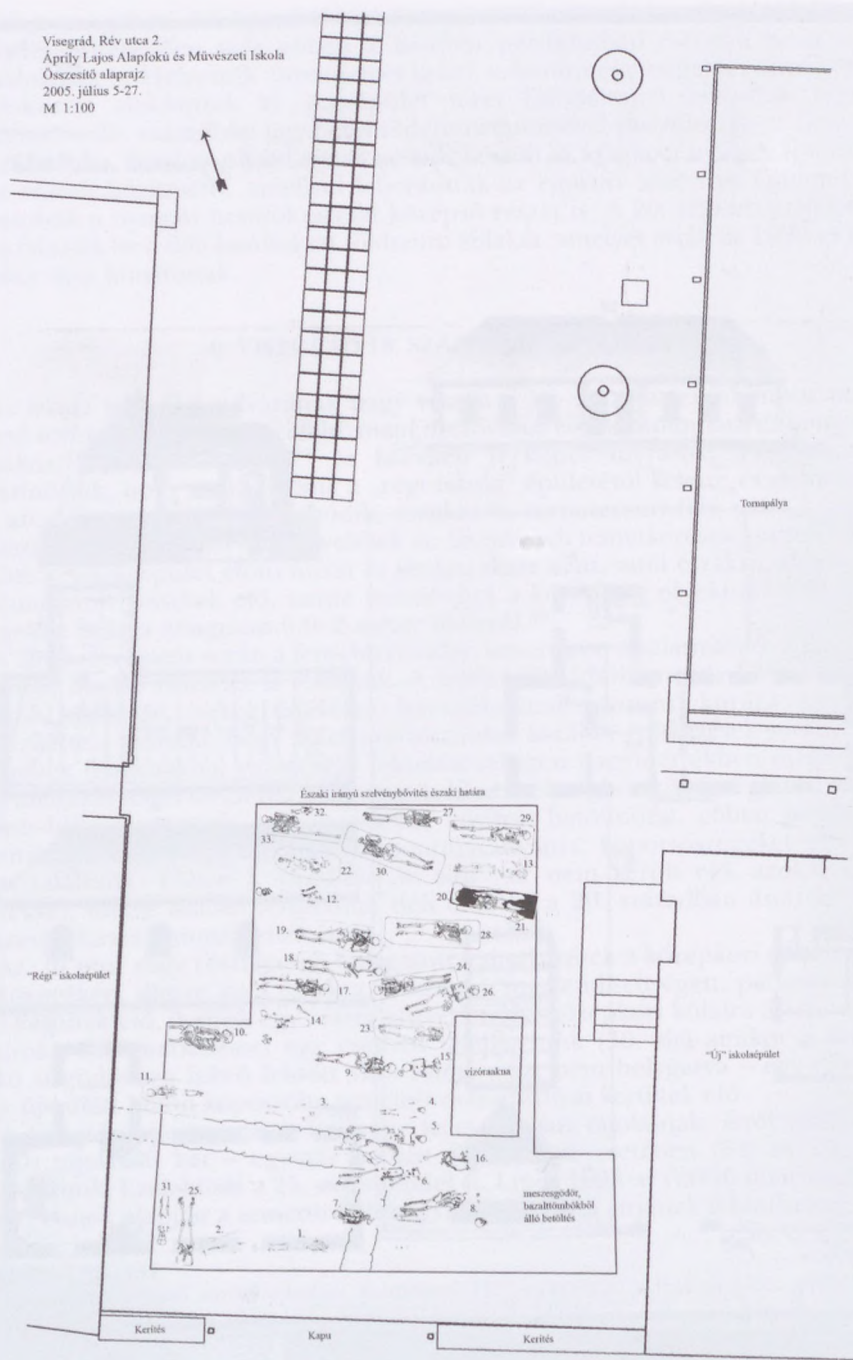
⁴⁰ Az emberi maradványok antropológiai feldolgozását Merczi Mónika (Balassi Bálint Múzeum, Esztergom) végzi, eredményei külön publikációban jelennek meg.

⁴¹ UNGER 1974, 1104. (LXXIV. tábla).



18. ábra. A visegrádi iskola terve 1787-ből, Hacker Ferenc Xavér ácsmestertől

Abb. 18 Entwurf des Schulgebäudes in Visegrád aus dem Jahre 1787, vom Zimmermeister Franz Xaver Hacker angefertigt



19. ábra. A 2005. évi ásatás összesítő alaprajza (Boruzs Katalin munkája, segítségét e helyütt is köszönjük)
Abb. 19 Zusammenfassender Ausgrabungsplan 2005



20. ábra. Középkori épületmaradvány feltárása az iskolaudvaron

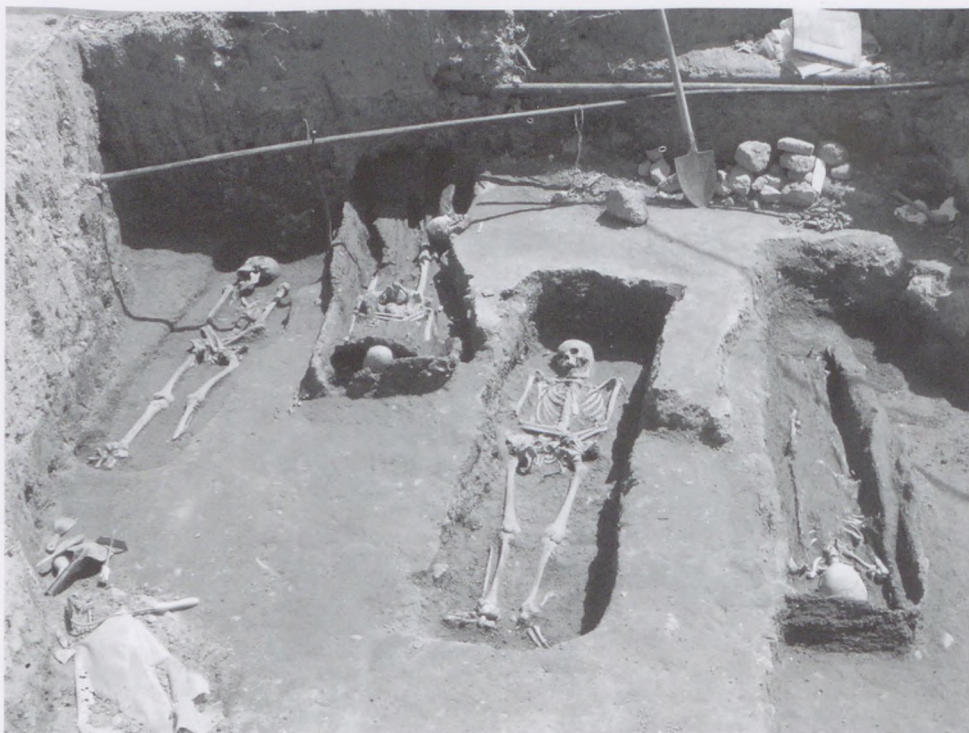
Abb. 20 Freilegung der Reste des mittelalterlichen Gebäudes im Schulhof

A sírok mindegyike koporsós temetkezés volt. Különösen jó állapotban maradt meg a koporsó a 20. és a 24. sírok esetében. Mindkét alkalommal előkerült a fedél nagyobb darabja, valamint az oldalai és alja is. Az utóbbinál azt is megfigyeltük, hogy a koporsót némileg szűkre méretezték; erre utal a váz „V”-alakban felhúzott kulccsontja.⁴² Több-kevesebb, koporsóra utaló famaradványt minden sírban találtunk. A téglatest és trapéz alakú deszkakoporsókat nagyméretű, 6–12 cm hosszú szögekkel erősítették össze.

Az elhunytakat minden esetben hanyatt, nyújtott testhelyzetben temették el. A karokat leggyakrabban a medencén, ritkábban a mellkason kulcsolták össze, azonban mindkét forma meglehetősen gyakori. A temetkezések egy részénél a későbbi bolygatások miatt nem lehetett az eredeti kartartást megállapítani.

A legtöbb sír tartalmazott mellékleteket, azonban egy részük a temető felső, megbolygatott részéből szórványként bukkant elő. Legnagyobb számban az egykori ruházathoz tartozó gombok kerültek elő. Ezek zöme egyszerű kivitelű lencseformájú, díszítetlen bronz fülesgomb. Az 5. sírban 19 darab volt, helyzetüket tekintve a test hossz tengelyével párhuzamosan. Más esetben (9. és 16. sír) három nagyobb méretű gombot találtunk, egyet a bal, kettőt a jobb medencelapáton. A 29. sír három gombja közül az egyik a felsőtesten, a bordák közé becsúsztatva, a másik kettő a medence alatt és a bal combtőnél feküdt.

⁴² Hasonló eseteket más temetőken is megfigyelték: SIMONYI 2005, 308.



21. ábra. 18. századi temetőrészlet az iskolaudvaron

Abb. 21 Detail des Friedhofs aus dem 18. Jh. im Schulhof

Hasonló gombokat ismerünk Felsőzsolca-Nagyszilvásról,⁴³ Cegléd-Nyúlfehalom 52. sírjából,⁴⁴ az előbbi esetben szintén a váz medencéjéről. Néhány kisméretű párizsi kapcsot is felszedtünk.

Ékszert-fülbevalót, gyűrűt, hajtűt, pártát, övet stb. a temető egyik sírja sem tartalmazott. Néhány gyöngy ugyanakkor előkerült; ezek közül említésre méltó egy kisgyerek sírjában (4. sír) talált, 53 apró, kék színű üveggyöngyből álló gyöngysor. Eredeti helyzetét nem tudtuk rekonstruálni, a gyöngyök a rossz megtartású váz felsőtestén szétszóródva bukkantak elő.

A mellékletek jellegzetes csoportját adják a hasonló korú temetőekben ismert vallásos témájú kegyérmek, a nyakban hordott, illetve rózsafüzérre is felfűzhető kereszték, valamint a rózsafüzérek.

A kegyérmek valószínűleg nem csupán emléktárgyak. A nyakban viselt, de ruhára, kalapra, rózsafüzérre felfűzhető medálok a papi áldás által tettek szert különös jelentőségre, és a korabeli mindennapi életben a szentek tiszteletét is elősegítették.⁴⁵

A visegrádi temetőben előkerült 9 darab kegyérem közül e helyütt részletebben kettőt emelnénk ki. A 15. sírban talált nyolcszögű, felső részén átfűrt, vékony bronz lapocska a mellkason keresztbe fektetett bal alkar alól került elő. Az

⁴³ SIMONYI 2005, 310.

⁴⁴ TARI 1994, 226.

⁴⁵ SERFÓZÓ 2004, 453.



22. ábra. Koporsós sír (24. sír)
Abb. 22 Sarggrab (Grab Nr. 24)



23. ábra. Koporsós sír (20. sír)
Abb. 23 Sarggrab (Grab Nr. 20)

előlapon Szent Benedek alakját ábrázolták, a hátlap keretdíszé mentén rövidítéses körirat olvasható, középső részén bencés kereszt látható. Az ilyen és ehhez nagyban hasonló bencés kegyérmek analóg, 17. század végi példányait ismerjük Székesfehérvárról,⁴⁶ Zsámbékról,⁴⁷ Szekszárd-Palánkról⁴⁸ is. A visegrádi bencés kegyérem legközelebbi párhuzamát az említett székesfehérvári példányban véljük felfedezni.

A 20. (koporsós) sírban lelt kegyérem szintén kézfejre tekert rózsafüzérhez tarthatott, erre utal előkerülési helye is: a mellkason keresztbe fektetett jobb alkar alatt volt. Csúcsba futó vége átfűrt, egyik oldala a marizelli kegyszobrot ábrázolja, a másik oldal Nepomuki Szent Jánost, felette sugaras dicsfénnnyel, mögötte pedig vértanúságának helyszínével, a prágai Károly-híddal. A hasonló szimbolikájú, ám igen különböző kivitelű kegyérmeket általánosságban a 18. századra keltezhetjük.⁴⁹

Szórványként került elő egy különösen jó állapotban megmaradt Pietát ábrázoló, négyszögletes, bronz- és üveglap közé szorított papír szentkép.⁵⁰ Pontos párhuzamát a kaposvári temető 1219. sírjában lelhetjük fel.⁵¹

A feltárás során három keresztet találtunk: ezek közül kettő szórványként. Az egyik szórványnak tekinthető egy 8 cm magasságú, egyszerű vonalú, bronz kereszt, fa betéttel; a faanyag viszonylag épen maradt meg. Méretéből ítélve valószínűleg

⁴⁶ SIKLÓSI 1983, 243–245. Ugyanitt ld. a körirat feloldását és további párhuzamokat.

⁴⁷ PUSZTAI 1994, 531–541, 2.kép.

⁴⁸ GAÁL 1979, 127.

⁴⁹ SERFŐZÓ 2004, 457, Katalógus, VIII–10.

⁵⁰ A leleteket Szőke Éva, Grósz Zsuzsanna (Mátyás Király Múzeum) és Dombóvári Judit (MNM) restaurálta, a rajzokat Hornyák László és Szabó Petra készítette. Munkájukat itt is szeretnénk megköszönni.

⁵¹ BÁRDOS 1987, 24.



24. ábra. Kegyérem in situ, feltárás közben (20. sír)

Abb. 24 Gnadenmünze in situ, bei der Freilegung (Grab 20)

nyakban hordták; a felfüggesztésre a kereszt csúcsán átfűzött kisméretű bronzkari-ka szolgált. A belső betét szabályos kereszt alakban tölti ki a külső keretet, a kereszt szárainak találkozási pontjában kisméretű vas szegeccsel. A másik kettő kisméretű bronz feszületet valószínűleg szintén rózsafüzérre fűzve viselték; az egyik a 29. sír melléklete volt, a medencén összekulcsolt jobb alkar alatt találtuk meg.

A keresztok előkerülése nem ritkaság: hasonló korú temetőkből több helyről: Kaposvárról,⁵² Ceglédreől,⁵³ Vácról,⁵⁴ Felsőzsolcáról,⁵⁵ Toponárról⁵⁶ közöltek ilyen leleteket. A sárvári múzeum gyűjteményében is van 17–18. századi temetőfeltárásból származó kereszt.⁵⁷

Rózsafüzér – szerencsés lelőhelyi körülmények közepette megmaradt – maradványait a 30. sírban tudtuk megfigyelni. A váz jobb alkarja környékén összesen 47 db igen kisméretű üveggyöngy és 20 db. nagyobb méretű, fából esztergált ovális alakú gyöngy volt, amelyek valószínűleg olvasóhoz/rózsafüzérhez tartoztak. Ugyaninnen egy szabályos formájú, fából készült kereszt (?) töredékét is kiemeltük, amely feltehetően az olvasóhoz tartozott. Ez utóbbi a jobb felkar jobb oldaláról került elő. A jobb felkar mellett zsinórmaradványt is találtunk egy további

⁵² BÁRDOS 1987, 24, XIV. tábla, 5.kép.

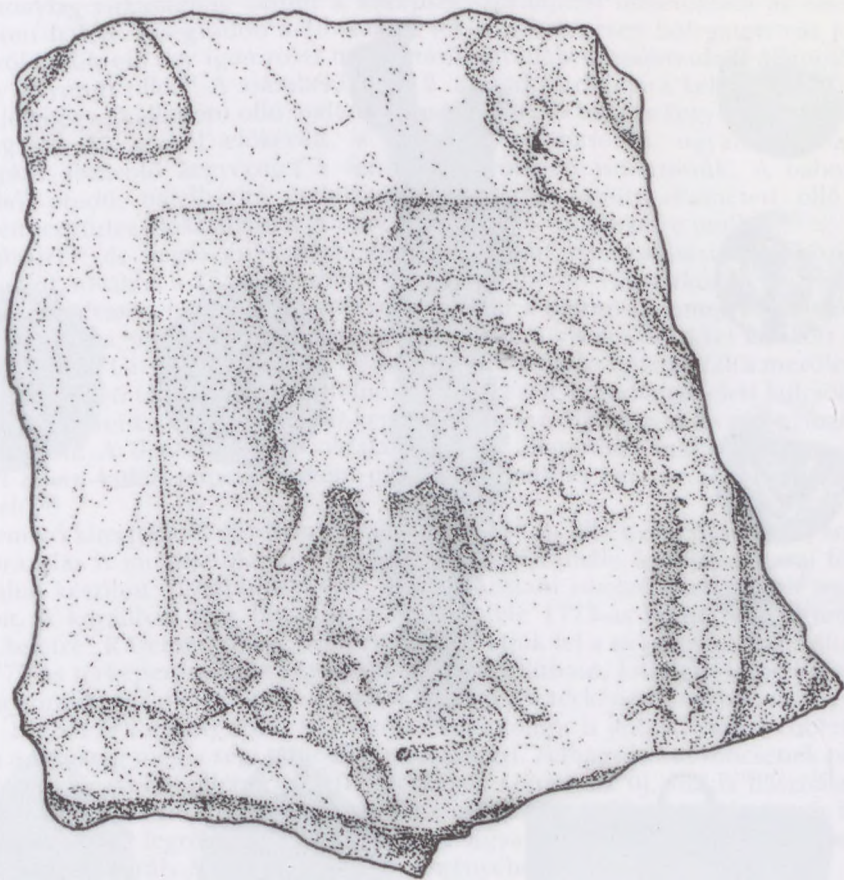
⁵³ TARI 1994, 228, VII. ábra.

⁵⁴ ZOMBORKA 1996.

⁵⁵ SIMONYI 2005, 311, 6. kép.

⁵⁶ BÁRDOS 1987, 24, 34. kép

⁵⁷ Gróf Péter szíves szóbeli közlése.



25. ábra. Sárkányábrázolásos padlótegla-töredék a középkori épületbelsőből (Szabó Petra rajza)

Abb. 25 Bodenziegelfragment mit Drachendarstellung aus dem Inneren des mittelalterlichen Gebäudes (Zeichnung von Petra Szabó)

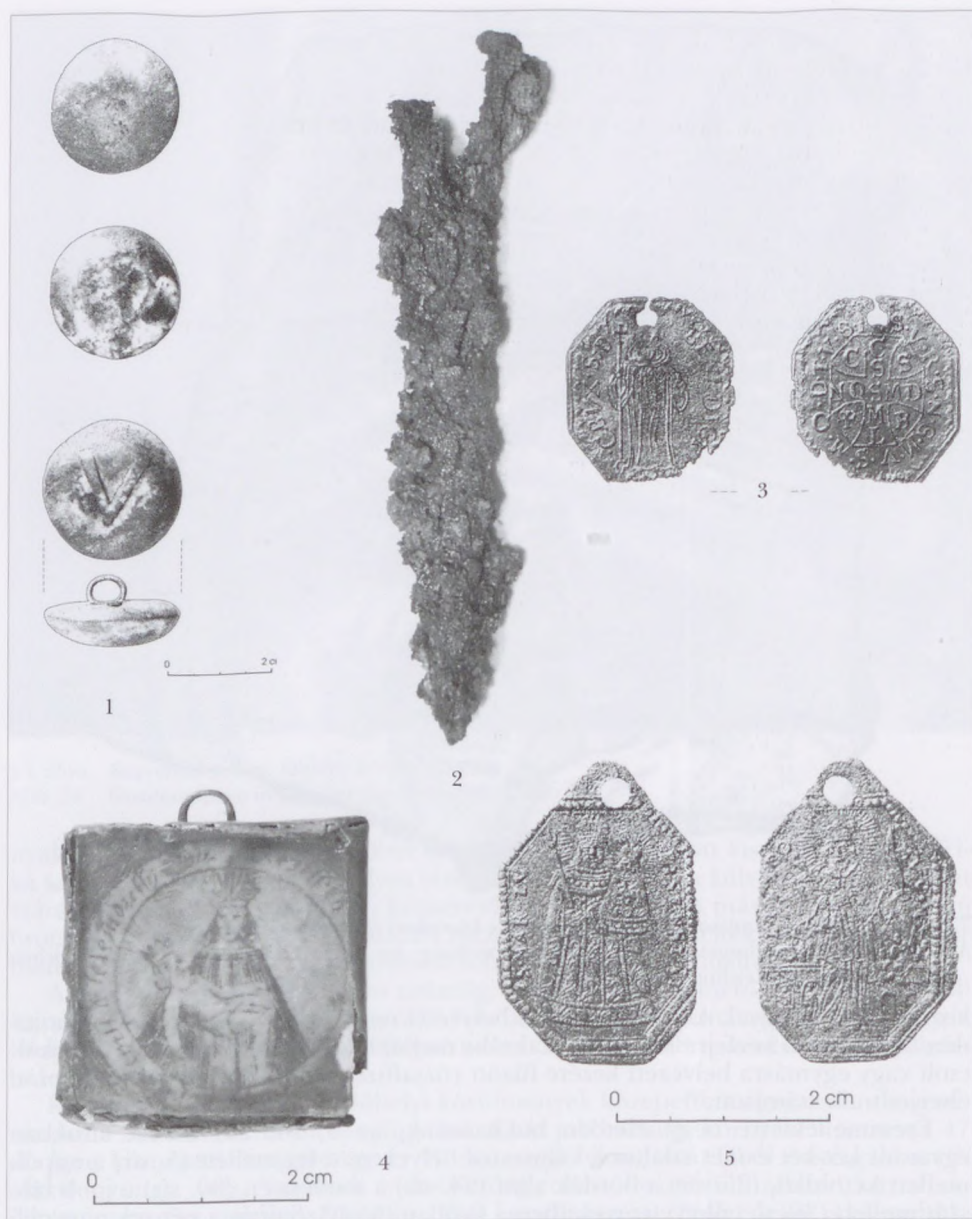
kisméretű gyönggyel. Az olvasó pontos helyzetét nem tudtuk megfigyelni, de minden bizonnyal a kézfejre fűzték. A szakrális mellékletek közül a halottak összekulcsolt vagy egymásra helyezett kezére fűzött rózsafüzér a 18. században általánosan elterjedtnek számított.⁵⁸

Éremmellékletre négy esetben bukkantunk: az 5., 24., 25. és 30. sírokban egyaránt két-két érmet találtunk változatos helyeken: a fej mellett (5. sír) a csípők mellett kétoldalt, (25. sír) a bordák alatt (24. sír) a medencén (30. sír) a jobb láb-szár mellett (30. sír) illetve egy esetben a szájban (5. sír). Sajnos a pénzek nagyobb része igen kopott, illetve töredékes; az eddig azonosítottak között a már említett 1698-as, illetve egy 1700 körül vert ugyancsak I. Lipót-duarius van,⁵⁹ mindkettő a 25. sírből. Az 5. sírban a koponya mellett Mária Terézia 1762-ben vert egykrajcáros⁶⁰ volt, szájában pedig egy félbetört, rossz megtartású érme darabja.

⁵⁸ ZOMBORKA 1996.

⁵⁹ UNGER 1974, 1105 (LXXIV. tábla).

⁶⁰ UNGER 1974, 1272 (LXXXIX. tábla).



26. ábra. Sírmellékletek és szórványleletek. 1: bronz fülesgombok (5. sír) (Hornýák László rajza); 2: Olló maradványa (15. sír); 3: bencés kegyérem (15. sír); 4: Pietá-ábrázolásos szentkép (szórvány) (Hornýák László fényképe); 5: kegyérem (20. sír)

Abb. 26 Grabbeigaben und Streufunden. 1: bronzene Ösenknöpfe (Grab Nr. 5) (Zeichnung von László Hornýák); 2: Fragment einer Schere (Grab Nr. 15); 3: Benediktiner Gnadenmünze (Grab Nr. 15); 4: Heiligenbild mit Pietá-Darstellung (Streufund) (Foto von László Hornýák); 5: Gnadenmünze (Grab Nr. 20)

Viszonylag ritkaságnak számít a középkori-koraújkorai temetőben az ollóval eltemetett halott. Visegrádon a 15. sírban fekvő, részlegesen bolygatott váz jobb oldaláról került elő egy igen rossz megtartású, töredékes, összecsucott állapotban a sírba helyezett olló.⁶¹ A zsámbéki, 17–18. század fordulójára keltezett 318. sír mellékletei egy jó állapotú olló mellett olvasó szemei és bencés kegyérem voltak.⁶² A visegrádi 15. sírből előkerült, a zsámbékihoz hasonló, ugyancsak Szent Benedeket ábrázoló kegyérmes a fentiekben röviden ismertettük. A babonás szokásból eredő, bajelhárító eszközként a halottal együtt eltemetett olló és kegyérmes együttes előkerülése a gonosz erőktől való védekezésre utalhat.⁶³

Néprajzi⁶⁴ és régészeti⁶⁵ párhuzamok alapján rontáselhárító eszköznek tekinthetjük továbbá a 27. sír medencéjén talált félbetört vas patkót is.

Az iskolaudvaron húzódó temetőhöz tartozik az a három sír, amelyet a 2005-ös ásatástól északra, a régi iskolaépület északi falánál, a kváderkövekkel kirakott farsaroknál tárt fel Gróf Péter és Gróf Dániel. Az 1,5 m mélységben a falra merőlegesen (nyugat-keleti tájolás) fektetett felnőtt halott kezeit a medence felett kulcsolták össze, mellékletei között igen kopott kegyérmes, bronz ruhakapocs és egy gyűrű (?) töredéke volt. A deszkakoporsó oldalai itt is jó állapotban maradtak meg. Az elhunyt felett, külön temetkezésként egy kisgyermek és egy csecsemő csontváza került elő.⁶⁶

A temető kiterjedését és a templomhoz viszonyított elhelyezkedését több korabeli ábrázolás is mutatja. Az 1767-re tehető Karpe Mihály, királyi kamarai földmérő által készített Visegrád-térkép⁶⁷ még a mostani iskolaépületet jelöli templomként. A korábban már hivatkozott Schade-féle 1773-as felmérésen a templomtól keletre „R Cemeterium” jelöléssel ismerhetjük fel a sírkertet. A Banholtz-féle 1777-es térképen szintén egyértelműen azonosítható, kiterjedése pedig egybevág a korábbi ismert régészeti adatokkal. Ezen a térképen azonban már a ma is álló, 1773–1782 között épült későbarokk templomot is jelölik, vagyis ebben az időben a lakosság még a régi temetőbe temetkezett. Felhagyásáról nincsenek pontos adataink; egyes – ellenőrizetlen – források szerint az új, ma is használatos temetőt 1790-ben nyitották volna meg.⁶⁸ Ez utóbbit az 1820-as években már biztosan használták: legrégebbi ismert sírköve ugyanis eredeti helyzetéből innen került a Mátyás Király Múzeum sírkögyűjteményébe.⁶⁹

A történeti és régészeti források egybevetése azt valószínűsíti, hogy a régi temetőt a 17–18. század fordulójától a 18. század utolsó harmadáig-végéig használták. Felhagyása nyilván összefügg az új plébániatemplom építésével és a Rév utcai régi templomépület iskolává alakításával, amelyről az első adat 1787-ből tudósít.

⁶¹ A tárgyat Szőke Balázs restaurálta.

⁶² PUSZTAI 1994, 2. kép.

⁶³ PUSZTAI 1994, 537.

⁶⁴ SOLYMOSSY 1933.

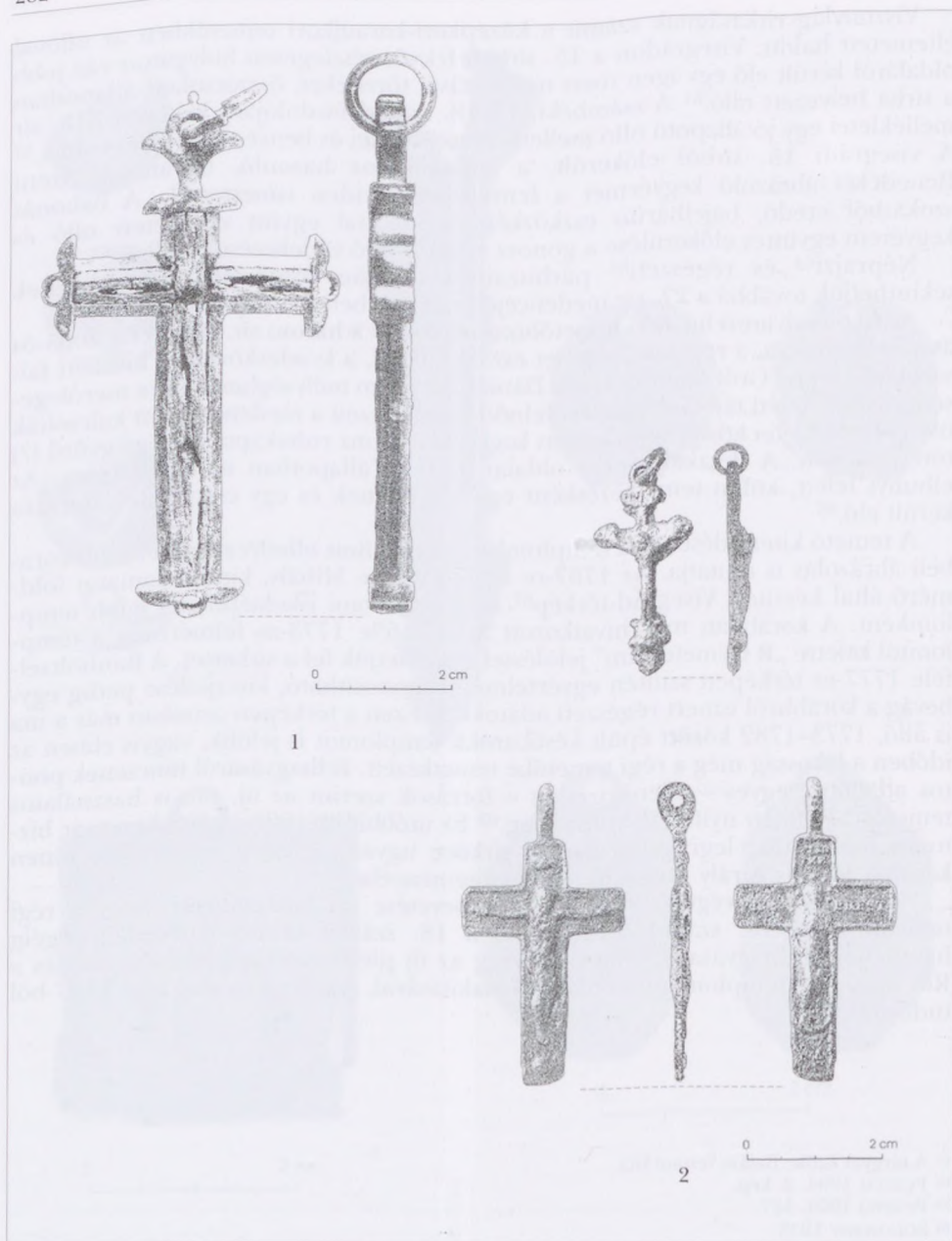
⁶⁵ BÓNA 1978, 108, 112, Abb. 19. Mindkét példát idézi továbbá: PUSZTAI 1994, 533, 535.

⁶⁶ GRÓF–GRÓH 1996, 4–5, valamint: Régészeti Füzetek. Az 1984. év régészeti kutatásai, Budapest, 1985. 129.

⁶⁷ OL. S11. 207/a. A térképért Mészáros Orsolyának tartozunk köszönettel. Lásd még: HRENKÓ 1985, 47–49.

⁶⁸ MAGYAR 1998, 151.

⁶⁹ Szeles György, a visegrádi koronauradalom gazdatisztje feleségének, Horváth Annának 1820-as évszámmal ellátott klasszicista síremléke. Szőke Mátyás szóbeli közlése, valamint: SOPRONI–LÓVEI–SZŐKE 1991, 12–14, 18. kép



27. ábra. 1: Fa berakásos bronz mellkereszt (szórvány) (Hornýák László rajza); 2: Rózsafüzéren hordott kereszt (szórvány és 29.sír) (Hornýák László rajza)

Abb. 27 1: Bronzenes Brustkreuz mit Holz eingelegt (Streuung) (Zeichnung von László Hornýák); 2: Am Rosenkranz getragene Kreuze (Streuung, sowie Grab 29) (Zeichnung von László Hornýák)

E megfigyelések és leletmentések eredményei alapján elmondható, hogy az iskola és tágabb környezete – bár a korábbi megfigyelések alapján szórványosan bronzkori és feltételezett 9–11. századi településnyomokkal⁷⁰ is számolhatunk – egyértelműen a 14–15. században vált sűrűn beépített és lakott területté. A feltárások során több, az egykori középkori városhoz tartozó 14–15. századi objektumot (kút, épületmaradványok, útfelület, pusztulási rétegek) sikerült megfigyelni részben az iskolaépülettől északra, részben pedig az iskolaudvar előtt, a Rév utca teljes hosszában az utca alatt.

Noha e régészeti jelenségek pontos rendszere még nem tisztázott, annyi biztosan állítható, hogy az egész érintett terület a 14–15. századi város egyik központi része lehetett.

Lelőhelyünkön nem került elő Visegrád török korszakára, a 16–17. századra keltezhető települési nyom sem. A 17–18. század fordulóján Visegrádra érkező német telepesek a falu új templomát középkori eredetű lakóház felhasználásával kezdték építeni 1698–1700 között; ennek iskolává alakítására pedig már az új templom elkészülte után került sor.

IRODALOM

- BÁRDOS 1987: Bárdos, E., Középkori templom és temető Kaposvár határában. *Somogyi Múzeumok Közleményei* VIII./1. Különlenyomat, Kaposvár.
- BÉL 1737: Bél, M., *Notitia Hungariae novae...* III. köt. Vienna.
- BÍRÓ-SEY 2002: Bíró-Sey, K., *Bevezetés a római pénzek gyűjtésébe. Császárkor.* Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest.
- BÓNA 1978: Bóna, I., Arpadenzeitliche Kirche und Kirchof im südlichen stadgebiet vom Dunaújváros. *Alba Regia* 16. 99–159.
- BUZÁS 1990: Buzás, G., *Visegrád, királyi palota I. A kápolna és az északeleti palota* (Lapidarium Hungaricum 2.), Budapest.
- BUZÁS 1992: Buzás, G., A visegrádi királyi palota déli épületöbmbjének feltárása. *Műemlékvédelmi Szemle* 1992/2. 32–43.
- DERCSÉNYI–HÉJJ 1979: Dercsényi, D. – Héjj, M., Visegrád. In: *Pest megye műemlékei* II., Budapest.
- GAÁL 1979: Gaál, A., Készközépkori leletek Tolna megyéből I. *A székszárdi Béri Balog Ádám Múzeum Évkönyve* VIII–IX. (1977–1978) 109–131.
- GRÓF–GRÓH 1996: Gróf, P. – Gróh, D., Régészeti kutatások a Visegrádi Általános Iskola udvarán. In: Dr. Brenner József: *A visegrádi iskola története 1923-tól 1953-ig.* Vác. 4–5.
- HÉJJ 1988: Héjj, M., Településföldrajzi megfigyelések. Visegrád a XIV–XVI. században. In: *Visegrád 1335. Tudományos tanácskozás a visegrádi királytalálkozó 650. évfordulóján.* Budapest. 63–71.
- HOLL 1983: Holl, I., Középkori kályhacsempék Magyarországon. *ArchÉrt* 110. 201–229.
- HORVÁTH 1990: Horváth, I., Mátyás kori építkezés az esztergomi várban. (Az esztergomi „Vitéz-palota” régészeti feltárása) In: *Mátyás király és a vidéki Magyarország.* Szerk.: Gyenisné Landes Edit – Somorjai József. Tudományos Füzetek 6. Tata.
- HRENKÓ 1985: Hrenkó, P., Visegrád legkorábbi részletes térképei. In: *Dunakanyar*, XXI/2. 47–49.
- IVÁN 2004: Iván, L., *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig.* Visegrád.
- MAGYAR 1998: Magyar, E., *Visegrád története 1684–1756.* Budapest.
- MÉSZÁROS 2005: Mészáros, O., Visegrád XV. századi üvegműhelye. *Magyar Múzeumok*, 2005/3. 41–44. 4.
- MÉSZÁROS 2006: Mészáros, O., Késő középkori ház Visegrád polgárvárosában – Fő u. 32. (Birkli-telek). Héjj Miklós és Parádi Nándor ásátása (1963). *ArchÉrt* 131. 145–163.
- PUSZTAI 1994: Pusztai, T., Ollós temetkezés Zsámbékon a 17–18. század fordulójáról. In: *A kőkortól a középkorig. Tanlányok Trugmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szeged. 531–541.
- SERFŐZŐ 2004: Serfőző Szabolcs: Marizelli zárandokjelvények és kegyérmek. In.: Farbak, P. – Serfőző, Sz., (Szerk.) *Mariavell és Magyarország. Egy zárandokhely emlékezete.* Budapest.
- SIKLÓSI 1983: Siklósi, Gy., Bencés medallion a székesfehérvári várfal mellől. In.: *Alba Regia.* Az István Király Múzeum Évkönyve, C. sorozat, 20. 243–245.

⁷⁰ DERCSENYI–HÉJJ 1958, 454. MKM Adattár, ltsz. 1955.94.

- SIMONYI 2005: Simonyi, E., Középkori és kora újkori temető Felsőzsolca-Nagyszilváson. In: „...a halál árnyékának völgyében járok...”. A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica* VI. Budapest. 305–315.
- SOLYMOSY 1933: Solymosy, S., A vas babonás ereje – Die abergläubische Kraft des Eisens. *Ethnographia* 45. 97–117.
- SOPRONI-LÓVEI-SZÓKE 1991: Soproni, S. – Lővei, P. – Szóke, M., A Visegrádi Mátyás Király Múzeum sírkögyűjteménye (katalógus) *Altum Castrum* 2. A Visegrádi Mátyás Király Múzeum Füzetei, Visegrád.
- TARI 1994: Tari, E., Késő középkori temetkezések Cegléd határán. In: Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I. *Studia Comitatensia* 23. 223–233.
- UNGER 1974: Unger Emil: *Magyar éremhatározó*. Budapest.
- ZOMBORKA 1996: Zomborka, M., Temetkezési szokások. *Magyar Múzeumok* 1996/1. Vol. 2., No. 1. 7–9.

SIEDLUNGSRESTE AUS DEM MITTELALTER, PFARRKIRCHE UND FRIEDHOFDETAIL AUS DEM 18. JAHRHUNDERT AUS DER RÉV-STRASSE IN VISEGRÁD

Von den mittelalterlichen Wohnhäusern der Stadt Visegrád blieb bis heute nur ein einziges im Gebrauch. Das ist das Gebäude der heutigen Grundschule, die sich in der Rév-Strasse, im dichtbewohnten inneren Stadtgebiet von Visegrád befindet, und die im 18. Jahrhundert eine Weile auch als Kirche diente.

Zwischen 1955 und 2006 wurden im Gebäude und in dessen Umgebung mehrmals Fundrettungen durchgeführt, bei denen mehrere in das 14. und 15. Jahrhundert datierbare Gebäudereste, Details der Pfarrkirche und die Gräber des dazu gehörenden Friedhofes zum Vorschein kamen.

Während der Ausgrabung und Mauerforschung der Schule im Jahre 1999 stellten wir fest, dass etwa zwei Drittel des heutigen nördlichen Gebäudeteils an einigen Stellen in voller Höhe aus dem Mittelalter stammt. Die südliche Schlussmauer des mittelalterlichen Gebäudes wurde im 18. Jahrhundert abgerissen. Der Kern des Gebäudes ist ein ungefähr 15×7,5 m großes, unterkellertes, mehrstöckiges, auf das Ende des 14. oder den Anfang des 15. Jahrhunderts datierbares Haus. Das Kellergeschoss und das Obergeschoss hatten eine Flachdecke, das Erdgeschoss teilweise oder im Ganzen ein Kreuzgewölbe. Alle Geschosse waren wahrscheinlich in zwei Teile geteilt. Das Erdgeschoss hatte am südlichen Ende der Westfassade seinen Eingang, der Keller genau darunter. Über die Stelle des Zuganges in das Obergeschoss haben wir keine Angaben. Die Fenster des Hauses befanden sich an der West- und Nordfassade.

Aus dem 1984 nördlich von dem Schulgebäude geöffneten Forschungsgraben kam in 1,5 m Tiefe ein regelmäßiger, runder Steinbrunnen zum Vorschein. Der äußere Durchmesser 1,70 m, innerer Durchmesser 1,20 m. Das aus unregelmässigen Steinen gebaute Mauerwerk wurde auf einen, aus 20–25 cm dicken, quadratischen Eichenbalken gezimmerten doppelten, unten viereckigen, oben achteckigen Rahmen gelegt, der von der Öffnung des Brunnens 5,5 m tief eingegraben wurde. Neben dem Brunnen haben wir eine aus Stein, beziehungsweise Mörtel angefertigte Gehfläche dokumentiert.

In der oberen Schicht der Einschüttung des Brunnens kamen Steine und steiniger Boden, dann ein reiches Fundmaterial aus der bei 2 m Tiefe begonnenen Schicht, durch Mohrenkopfdinar von Ludwig I. datiert, zum Vorschein. Ein eisernes Schwert aus dem 16. Jahrhundert kann als hervorragendes Fundstück betrachtet werden. Aus 4–5 m Tiefe wurde weiteres Fundgut in großem Maße ausgegraben, aufgrund dessen das Ausgraben des Brunnens auf die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts gelegt werden kann. Aufgrund unserer Ausgrabungsbeobachtungen wurde der Brunnen ab Ende des 14. und Anfang des 15. Jahrhunderts verschmutzt, mit Abfall zugefüllt, und als Kadaverbrunnen benutzt.

2005 führte man im Schulhof im Zusammenhang mit der Deckensanierung des Eingangs der Schule eine archäologische Forschung aus. Während dieser Arbeiten kamen hier neben einem Friedhofdetail aus dem 18. Jh. auch eine Ecke und im guten Zustand erhalten gebliebene Mauerreste eines mittelalterlichen Gebäudes aus dem 14.–15. Jahrhundert zum Vorschein.

Das eine Ende der aus unregelmässigen Steinen und aus Mörtel gelegten Mauer erstreckt sich unter dem Schulgebäude, das andere unter der Rév-Strasse. Ihr rötlichgelber Tonboden wurde aus fast 5 m Tiefe ausgegraben, und man konn-

te beobachten, dass in einem Mauerabschnitt auch ein Balkennest ausgestaltet worden war. All das weist darauf hin, dass es uns gelang, die Kellerschicht des mittelalterlichen Steingebäudes freizulegen. Auch das reiche Fundmaterial aus dem Inneren des Gebäudes belegt diese Behauptung. Es kamen in großer Anzahl Fragmente von Gefäßen sowie von Metallgegenständen, wie zum Beispiel von Messern, Hufeisen, Schlössern und Schlüsseln, sowie Speisereste zum Vorschein. Die Funde sind mit Gebäuderümmern und Schutt vermischt, was darauf hinweist, dass der Keller nach der Einstellung seiner Benutzung eingeschüttet wurde. Seine Bauzeit kennen wir nicht, aber es kann nicht früher als im 14. Jahrhundert gewesen sein, da seine Mauern in eine Untergangsschicht gegraben wurden, welche ein Fundmaterial aus dem 14. Jahrhundert enthielt. Die Einschüttung des Kellers konnte spätestens um die Wende des 15./16. Jahrhunderts passieren. Der im Schulhof zum Vorschein gekommene Kellerteil bildete zusammen mit der im Jahre 1999 unter dem südlichen Raum der Schule gefundenen Mauer, sowie mit den 1981-82 in der Strasse ausgegraben und vermessenen, und im Jahre 1964 gefundenen, aber leider nur aus Beschreibungen gekannten Mauerresten den Teil eines aus zwei Räumen bestehenden Gebäudes. Der Raum, der sich dem unterkellerten östlichen Raum vom Westen anschließt, war schmaler, als der östliche Raum selbst, und unter ihm kamen keine Spuren von einem Keller zum Vorschein. Die Mauerdicke dieses Hauses betrug nicht mehr als 70 cm, vielleicht erreichte nur die westliche Fassadenmauer eine Dicke von 1 m, wie die Mauer des anderen, in das Schulgebäude eingefassten mittelalterlichen Gebäudes. Das weist darauf hin, dass dieses Gebäude entweder ebenerdig war, oder nur eine Holzkonstruktion als Obergeschoss haben konnte. Wir fanden keine Spuren, die darauf hinweisen würden, ob die zwei Gebäude miteinander verbunden worden wären, wir haben lieber mit zwei Nachbargebäuden zu tun, die voneinander durch eine schmale Gasse getrennt worden waren. Die Hauptfassade des südlichen Gebäudes ging nach Süden auf die frühere mittelalterliche Staße an der Stelle der heutigen Rév-Straße. Orsolya Mészáros legte das mittelalterliche Pflaster gegenüber der Schule, auf der Südseite der heutigen Straße 2004 frei.

Während der Neubesiedlung der in der Türkenzeit zerstörten Siedlung am Ende des 17. Jahrhunderts, zwischen 1698 und 1712 gestalteten die Siedler das den Kern des heutigen Schulgebäudes bildende, bis heute immer noch im guten Zustand erhalten gebliebene aber trümmerhafte Haus in eine Kirche um. Dann wurde der Keller des alten Hauses eingeschüttet, die südliche Mauer der Fassade abgerissen, und das Gebäude in südlicher Richtung, über den Mauern des damals schon zerstörten mittelalterlichen Nachbarhauses erweitert. In der Mitte der neuen Südfassade wurde eine breite Tür, und darüber ein kleines Fenster eingebaut.

In den Seitenmauern des erweiterten Gebäudeteils wurden im Erdgeschoss je 2 Altarnischen gebildet. An der Ost- und Westseite wurden je 3 halbkreisbogenförmige Barockfenster geöffnet. Im Obergeschoss kam der Mauerwurf der ersten Barockperiode an mehreren Stellen bis zum Grund der originellen flachen Holzdecke wohlbehalten zum Vorschein. Unter dem Chor hätte sich eine Krypta befinden können. Zwischen 1746 und 1756 wurden das Chor der Kirche ausgebaut und an der Westseite eine Sakristei gebaut.

1783 wurde das Gebäude renoviert, zu dieser Zeit wurde vielleicht auch das südliche Ende der Dachkonstruktion umgebaut. Die Kirche konnte nach dem Aufbau der heutigen Spätbarockkirche zur Schule umgestaltet werden. Aus dem Jahre 1787 ist ein Entwurf vom Zimmermeister Ferenc Xavér Hacker erhalten geblieben, in dem es um diese Umgestaltung zur Schule geht. Allem Anschein nach wurden von diesem Entwurf der Keller unter der Sakristei, sowie der Flur,

der das Gebäude in zwei Teile teilt, und die neuen Türen dazu ausgeführt. Die heutige Fensterteilung und damit zusammen die Ebenengliederung konnte auch erst beim Umbau im Jahre 1871 entstanden, was durch das über die östliche Eingangstür gesetzte Rotmarmorschild datiert wird.

Um die einfach ausgestaltete, kleine, mehrmals renovierte Kirche des Dorfes lag der Friedhof der ersten Visegráder Einwohner nach der Türkenzeit. Die Ausdehnung des Friedhofs kennen wir aufgrund der Angaben der Landkarten und der archäologischen Beobachtungen: es erstreckte sich wahrscheinlich bis zur Kreuzung der Rév-Straße und der Hauptstraße, also bis zur heutigen Spätbarockpfarrkirche.

Während der archäologischen Forschung im Jahre 2005 kam ein Teil des Friedhofes - insgesamt 33 Gräber - zum Vorschein. Die Verstorbenen wurden den christlichen Sitten nach beerdigt. In einigen Fällen sind die Reste der Brettsärge in sehr gutem Zustand erhalten geblieben. Aus den Gräbern kamen damalige Kleidungsergänzungen (Knöpfe, Schließen) und auf die damalige Glaubenswelt hinweisende Gegenstände (Kreuze, Rosenkränze, Gnadenmünzen) zum Vorschein. Die letzten sind besonders wichtig: Die am Hals, am Rosenkranz getragene, aber auch auf die Kleidung nähbare Amulette halfen im damaligen Alltagsleben bei der Verehrung der Heiligen. Die in die Gräber gelegten eisernen Gegenstände (Hufeisen, Schere) funktionierten als Mittel gegen die Schadenszauberei. Die zum Vorschein gekommenen Münzen als Grabbeigabe datieren die Benutzung des Friedhofsteils von der Wende des 17. und 18. Jahrhunderts an bis zum letzten Drittel des 18. Jahrhunderts.

Das Aufhören der Friedhofsbenutzung hängt vermutlich mit dem Aufbau der neuen Pfarrkirche in den 1770er, 80er Jahren, und mit dem Umbau des Kirchengebäudes in der Rév-Straße zur Schule zusammen, worüber die erste Angabe aus dem Jahr 1787 berichtet.

Buzás Gergely – Gróf Péter – Gróh Dániel – Kovács István

Übersetzung: *Judit Bokor*

